

ISSN: 2548-088X

E-ISSN: 2548-088X

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

Cilt/Volume 6

Sayı/Issue 1

Haziran/June 2021

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

ISSN/E-ISSN: 2548-088X

Bilecik Seyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Sahibi/Owner

*Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Adına
(on Behalf of Bilecik Seyh Edebali University)*

Prof. Dr. Şükrü BEYDEMİR
(Rektör/Rector))

Editörler/Editorial Staff
Baş Editör/Editor in Chief

Doç. Dr. Birol AKYÜZ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Yardımcı Editörler/Co-Editors

Dr. Öğr. Üyesi Gözde KOCA
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Gamze GÜNDÜZ MERİÇ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Arş. Gör. Ertuğrul ÇAM
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Öğr. Gör. Dr. Ayça BAKİNER ÇEKİN
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Sekretarya

Arş. Gör. Damla KILIÇ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Arş. Gör. Ezgi GÜLER
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Ali Murat YEL
(Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye)

Prof. Dr. Aykut EKİNCİ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Prof. Dr. Erdal KARAKAŞ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Prof. Dr. Filiz EKİNCİ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Prof. Dr. Feride HAYIRSEVER BAŞTÜRK
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Prof. Dr. İlhami YURDAKUL
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Prof. Dr. İsa İPÇİOĞLU
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER
(İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye)

Prof. Dr. Ümmühan ASLAN
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Doç. Dr. Mehmet ALPTEKİN
(Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis-Türkiye)

Doç. Dr. Murat TÜRKTEKİ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Doç. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ercüment BALCI
(İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye)

Alan Editörleri/Field Editors

Prof. Dr. Filiz EKİNCİ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Prof. Dr. İsmail Hakkı İŞCAN
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Doç. Dr. Murat TÜRKTEKİ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Doç. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Doç. Dr. Sevgi GÖNÜLLÜOĞLU
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Cihan YEMİŞÇİ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi İrfan DÖNMEZ
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Serap KAMIŞLI
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Yakup ÖZTÜRK
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zafer BAŞKAYA
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik-Türkiye)

Correspondence Address / Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Pelitözü Mah. Fatih Sultan Mehmet Bulvarı No: 27,
11230,
Merkez/Bilecik-Türkiye
Phone/Telefon: 0228 214 11 37
E-mail: ertugrul.cam@bilecik.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bseusbed>

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

(Papers and the opinions in the Journal are the responsibility of the authors.)

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayınlanan hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

(This is a scholarly, peer-reviewed, open-access journal published two times a year in June and December.)

Taradığımız İndeksler/Indexes

EBSCO, Academic Resource Index (ResearchBib), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Scientific Index Service, Journal Factor, Cite Factor, Director of Research Journals Indexing (DRJI), Infobase Index, İdeal Online, Sobiad, International Institute of Organized Research (I2OR), İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veri Tabanı

Derginin Eski Adı/Journal's Past Title

ISSN/E-ISSN: 2548-088X
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Bilecik Seyh Edebali University Journal of Social Sciences Institute) (2016-2019)

Bu Sayının Hakemleri/Referees of This Issue

- Prof. Dr. Abdullah Yılmaz, *Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, İktisadi ve İdari Programlar Bölümü*
Prof. Dr. Adnan Koşum, *Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü*
Prof. Dr. Ekrem Gül, *Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü*
Prof. Dr. Tevhit Ayengin, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü*
Doç. Dr. Berna Balcı İzgi, *Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü*
Doç. Dr. Ekrem Yaşar Akçay, *Hakkari Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü*
Doç. Dr. Hakan Özçelik, *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü*
Doç. Dr. İsmail Yalçın, *Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü*
Doç. Dr. Kemal Bakır, *Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü*
Doç. Dr. Meral Erol Fidan, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü*
Doç. Dr. Metin Yüksel, *Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü*
Doç. Dr. Mustafa Kaya, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü*
Doç. Dr. Nurhayat Çalışkan Akçetin, *Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Alp Polat, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bozüyük Meslek Yüksekokulu, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Aslı Cansın Doker, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş Zarplı, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Çağlar Karaduman, *Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Çağlar Karamaşa, *Anadolu Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Eryüzlü, *İskenderun Teknik Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Ekonomi Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Şahin, *Bursa Teknik Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Alkara, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Söğüt Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Suphandağı, *Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Sami İşlek, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Bora Sanyürek, *Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Boran, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer Demirbaş, *İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Onur Akçakaya, *Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Özüm Eğilmez, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Serdar Şimşek, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Ürün Yıldırım Önk, *Yaşar Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Cankara, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Yıldırım, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Yeşim Kurt, *Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Havacılık ve Uçay Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü*
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Koç, *Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü*
Dr. Burcu Çelik, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Turgut Kıran Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü*
Dr. Hamza Doğan, *Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü*
Dr. Seçil Özdemir, *Bartın Üniversitesi, Rektörlük*

İçindekiler/Contents

1.Şevket Şeker - İran ve Güney Kafkasya: Pragmatist Bir Dış Politika (<i>Iran and South Caucasia: A Pragmatist Foreign Policy</i>)	1-14
2. Ulukan Büyükarıkan - Muhasebe Bilgi Sisteminde Kullanılan Yeni Bilgi Teknolojileri ve Bu Teknolojilerin Rolü (<i>New Information Technologies Used in Accounting Information System and the Role of These Technologies</i>).....	15-25
3. Mustafa Baş - Dinlerde, Kültürlerde Hayvan Kesim Usulleri ve Avustralya’da SICHMA Örneği (<i>SICHMA Example and Animal Slaughter Practices in Religions and Cultures</i>).....	26-40
4. Meray Taşabat - Kötülük ve Kötülük Sorunu Üzerine Kısa Bir Bakış (<i>A Brief Overview on Evil and the Problem of Evil</i>).....	41-55
5. Havva Nesrin Tiryaki - Türkiye’de Özel Sektöre Sağlanan Kredilerle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1998-2020 (<i>The Relationship between Private Sector Credits and Economic Growth in Turkey: 1998-2020</i>).....	56-70
6. Ruğuş Demir - “Canım Kardeşim Benim-Uzaylılar Mı Gelmiş” Çizgi Filmine Folklorik Bir Bakış (<i>A Folcloric Look at Cartoon Film “My Dear Sister: Have They Come Aliens?”</i>).....	71-83
7. Hacı Bekir Aras & Necati Çiftçi - Türkiye’de Hanehalkı Borçluluk Oranındaki Değişmelerin Cari Açık Üzerindeki Etkisi (<i>The Effects of Changes in Household Indebtedness Ratio on Current Account Deficit in Turkey</i>).....	84-95
8. Salih Mutlu & Rabia Aktaş - Türev ve Spot Piyasalar Arasındaki Nedensellik Etkileşimi: BIST Üzerine Bir İnceleme (<i>Causality Interaction between Derivatives and Spot Markets: An Analysis on BIST</i>)	96-108
9. Tahsin Güler & Kübra Canbaz Akça - Yeni Medya Eğitiminin Yükseköğretim Boyutunun Değerlendirilmesi (<i>Evaluation of the Higher Education Dimension of New Media Education</i>).....	109-122
10. Saniye Haydaroğlu & Senem Besler - Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Örgütsel Muhalefete Etkisi ve Lider- Üye Etkileşiminin Düzenleyici Rolü: Beyaz Yakalı Çalışanlar Üzerinde Bir Araştırma (<i>The Effect of Big Five Personality Traits on the Organizational Dissent and the Moderating Role of Leader-Member Exchange:A Research on the White-Collar Employees</i>).....	123-140
11. Bülent Turan & Gürkan Haşit - Kişilik Özellikleri ve Whistleblowing Niyeti: HEXACO Modeli ile Kavramsal Bir Bakış (<i>Personality Traits and Whistleblowing Intention: A Conceptual View with the HEXACO Model</i>)	141-163
12. Murat Eryaşar & Sevgi Gönüllüoğlu - Pazarlama Alanında Yapılan Dürtme Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi (<i>Bibliometric Analysis of Nudge Studies in the Field of Marketing</i>)	164-178
13.Osman Sertuğ Çalışkan - Politik Psikolojinin Tarihsel Gelişim Süreci (<i>Historical Development of Political Psychology</i>)	179-191

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

İran ve Güney Kafkasya: Pragmatist Bir Dış Politika

Iran and South Caucasia: A Pragmatist Foreign Policy

Şevket Şeker¹

Öz

İran, 1979 devrimi sonrasında İslami bir ideoloji temelli iç ve dış politika benimsemiştir. Benimsediği politika çerçevesinde Orta Doğu'da din bağlamında ve Şii'lik özelinde sergilediği yaklaşımı Kafkasya ve Orta Asya'da pragmatist bir tavır takınarak benimsememiştir. Pragmatist tavrı güvenlikçi ve statükocu tutumunun bir yansımasıdır. İran bölgede ulusal güvenliğini tehdit edebilecek değişimlere karşı mevcut statükonun sürdürülmesinden yana olmuştur. Ülkesinde yaşayan Azerbaycan Türkleri, İran'ın Azerbaycan'a yaklaşımını etkilemiştir. Dolayısıyla Ermenistan ile ilişkileri bu çekince üzerine inşa edilmiştir. İki ülkenin ortak sorunları zorunlu iş birliğinin doğmasına yol açmıştır. İran, Azerbaycan'ı Ermenistan'la dengelemeye çalışan bir politika benimsemiştir. Bunun yanı sıra uluslararası toplumdan izole edilen İran, Avrupa pazarına erişim için stratejik bir konumda gördüğü Gürcistan'la yakın ilişki kurmaya gayret etmiştir. Ancak iki ülke soğuk, inişli çıkışlı bir trend de ilişki geliştirmiştir. İran, dini kimliğini arka plana iterek, güvenlikçi ve temkinli bir bakış açısıyla Kafkasya'da meydana gelen yeni jeopolitik denkleme ayak uydurmaya çalışmıştır. Bu durum aynı zamanda İran'ın dini araçsallaştırdığının da bir göstergesi olmuştur. Bu çalışmada İran'ın Güney Kafkasya yaklaşımı ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *İran, Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan.*

Abstract

After the 1979 revolution, Iran adopted an Islamic ideology-based domestic and foreign policy. Within the framework of the policy he adopted, he did not adopt the approach he exhibited in the context of religion and Shiism in the Middle East by adopting a pragmatist attitude in the Caucasus and Central Asia. His pragmatist attitude is a reflection of his security and status quo attitude. Iran has been in favor of maintaining the current status quo against changes in the region that could threaten its national security. Azerbaijani Turks living in their country have affected Iran's approach to Azerbaijan. Therefore, its relations with Armenia are built on this reservation. The common problems of the two countries have led to the emergence of compulsory cooperation. Iran has adopted a policy that tries to balance Azerbaijan with Armenia. In addition, Iran, isolated from the international community, has tried to establish a close relationship with Georgia, which it sees in a strategic position to access the European Market. However, the two countries have developed a relationship in a cold, fluctuating trend. Iran has tried to keep pace with the new geopolitical equation taking place in the Caucasus with a security and cautious point of view by pushing its religious identity to the background. This situation has also been an indication that Iran has instrumentalized religion. In this study, Iran's approach to the South Caucasus and its relations with Azerbaijan, Armenia and Georgia are examined.

Keywords: *Iran, Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia.*

1. Giriş

Karadeniz ile Hazar Denizi arasında, Taman Yarımadası'ndan Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan yaklaşık 1440 km uzunluğundaki dağlık bölgeye Kafkasya adı verilmektedir. Kafkasya Kafkas dağlarıyla ikiye bölünmüştür. Kuzeyde kalan kısma Kuzey Kafkasya veya Sirkafkasiyen (Kafkasönü), güney kısmınaysa Transkafkasya denilmektedir. Kuzeyde ise Don ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma ağzı hattı, güneyde Aras ve Çoruh Nehri bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'da geniş düzlükler mevcutken, Güney Kafkasya genel olarak dağlık bir

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, E-posta: sevkettsekerr@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2950-8858>

bölgedir. Buna karşın Güney Kafkasya bölgesi; tarihi, siyasi ve dini nedenlerden dolayı birçok kavim arasında güç ve rekabet mücadelelerine sahne olmuştur. Topluluklar ve kavimler için geçiş güzergahı olan Güney Kafkasya, birçok kavmin yerleşim alanı olmuştur ve bu nedenle halklar mozaiki olarak ifade edilmektedir (Özey, 2017: 3-4).

İran'ın Kafkasya ile ilk teması Ahameniş ve Persler döneminde olmuştur. Sasanilerle devam eden süreç Safevilere kadar kesilmiştir. İran kaynaklarına göre 651'de Sasanilerin Araplar tarafından yıkılışıyla başlayan ardından Türk ve Moğol hakimiyetiyle devam eden süreç işgal olarak adlandırılmaktadır. Safevilerden sonra Kaçarlarla Kafkasya'daki hakimiyetini kaybeden İran, Soğuk Savaş sonrasına kadar bölgeyle pek ilgilenmemiştir. Soğuk Savaş sonrası değişen konjonktür, İran'ın Kafkaslarla yeniden etkileşime geçtiği dönemi başlatmıştır.

1979 devrimi sonrasında İslam cumhuriyetinin kurumsallaşma süreciyle iç ve dış politikada dönüşüm başlamıştır. Devrim sonrası İran bütün politikalarını İslam temelinde ve Şiilik özelinde güncellerken, Kafkasya'da bu dönüşüm pragmatist bir çerçevede gerçekleşmiştir. Bu çalışmada İran'ın Kafkasya bölgesiyle tarihi geçmiş, devrim sonrası dış politika dinamikleri, Güney Kafkasya'ya yaklaşımı ele alınmaya çalışılmış olup, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ilişkileri incelenmiştir. Çalışma sonucunda İran'ın dini araçsallaştırdığı Kafkasya yaklaşımıyla ortaya çıkmıştır.

2. Kafkasya'da İran'ın Tarihi Mirası

Kafkasya, tarih boyunca birçok güçlü devletin güç ve rekabet alanı olmuştur. İlk Çağda Roma-Pers-İskit mücadelesi Orta Çağda Bizans-Sasani-Hazar mücadelesine dönüşürken, XVI. yüzyıl sonrasında Osmanlı-Rus-Safevi mücadelesine tanık olmuştur. Kafkasya'nın coğrafi özellikleri Kafkasya'nın kontrol edilmesini önemli ölçüde sınırlandırmıştır (Saydam, 1997: 25). Kuzeyde hüküm süren güçler Güney Kafkasya'ya hakimiyet kuramazken, Güneyde hüküm sürenlerse Kuzeyde pek bir varlık gösterememiştir. Hazarlar Güney Kafkasya'da etkili olamazken, Sasaniler ise kuzeyde etkili olamamıştır. Bununla birlikte Emeviler Güney Kafkasya'yı kontrol ederek İslamlaşmasında etkili olurken, kuzeyde Hazarları yenmiş olmasına rağmen etkili olamamış ve İslamiyet istenilen ölçüde yayılamamıştır. XVI. yüzyıl sonrasında Osmanlı ve Safevi mücadelesinde Osmanlı'nın ya da Safevilerin bir türlü kalıcı bir zafer kazanamaması da coğrafyanın birer yansımasıdır.

İran'ın Kafkasya hakimiyeti ve ilişkisi Pers İmparatorluğu'yla başlar. Perslerden sonra Sasaniler, Sasanilerden sonraysa Safevi ve halefi Kaçarlar Kafkasya'da hakimiyet kurmuşlardır. Kafkasya, stratejik önemi nedeniyle İran'da hüküm süren devletlerin hedeflerinin başında olmuştur. Safevi iktidarı döneminde Safevilerle birlikte Osmanlı'nın da bu coğrafyayı kontrol etme politikası iki devlet arasındaki rekabetin başlıca sebeplerinden biridir. Azerbaycan merkezli kurulan Safevi Devleti, Gürcistan sınırından Şirvan ve Dağıstan'a kadar Kafkasya'nın önemli bir kısmında kontrol sahibiydi. Bunun yanında Karadeniz kıyısından Anadolu içlerine kadar etki alanını artırma çabası içindeydi (Küpeli, 2015: 96). Bu durum Osmanlıları ve Safevileri birçok kez karşı karşıya getirmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin gücü ve yükselişi karşısında Safeviler etkili olamamış ve Osmanlılar, Safevilerin Azerbaycan hakimiyetini sarsmıştır. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda sürekli bir mücadele halinde olan iki devlet, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla aralarındaki savaşı nihayete erdirmiştir. İki devlet arasında yaşanan savaşlar her iki devleti de çok yıpratmış ve güçlerini eritmiştir.

1722 yılında Safevilerin yıkılması sonrasında yaklaşık 70 yıl İran coğrafyası karışıklıklara ve çeşitli güçlerin mücadele alanına dönmüştür. 1795 yılında Kaçar Hanedanı İran'ı kontrol altına almıştır. İran'da Kaçar Hanedanlığının kurucusu olan Ağa Muhammed Han, İran'da kontrolü sağladıktan sonra Kafkasya'ya sefer düzenlemiştir. Sefer sonucunda Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmında hakimiyet sağlamış ve İran'a geri dönerek 1796 yılında Şahlığını ilan etmiştir. Osmanlılar bu dönemde aldığı Rus mağlubiyetleri nedeniyle İran'a karşı temkinli davranmanın ötesine geçmemiş ve Kafkasya'daki hanların yardım talebine etkili bir cevap verememiştir

(Ateş, 2014: 49-51). Osmanlılar, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Kafkasya'daki nüfuzunu ve etkisini kaybetmeye başlamıştır.

Muhammed Han Kafkasya'da etkinliğini arttırırken, Rus Çarlığı Güney Kafkasya'ya sarkmaya başlamıştır. Bundan dolayı Kaçar Hanedanlığı, XIX. yüzyılın başından itibaren Ruslarla mücadele içerisinde olmuştur. Her iki ülkenin Azerbaycan coğrafyasına hâkim olma mücadelesi Rusya'nın kazanmasıyla sonuçlanmıştır. İran bu dönemde Rusya'ya karşı ardı ardına yenilgiler almış ve başarılı olamamıştır. Taraflar arasında 1813'de Gülistan Antlaşması, 1828 yılında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Yapılan bu antlaşmalarla Güney Kafkasya Sovyetlerin kontrolüne geçmiştir. Bunun yanı sıra Azerbaycan Türkleri ve vatanları ikiye bölünmüştür. Antlaşma yapılırken Azerbaycan Türklerine söz hakkı verilmemiştir. Rusya, antlaşmalar sonucunda Ermeni bölgesi ve devleti kurma çabasına girmiştir (Yeşilot, 2008: 191). Rusya İran üzerinde ağırlığını ve nüfuzunu arttırmaya başlarken, İran'da Kafkasya'daki etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Türkmençay Antlaşması sonrasında Ruslar bölgeye Ermeni nüfusu gelmesinin önünü açmış ve Ermenistan'ın kurulmasının temellerini atmaya başlamıştır.

İran ve Türkistan coğrafyası, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ve İngiltere arasında nüfuz mücadelesi verdikleri bir sahaya dönmüştür (Karadeniz, 2009: 53). Rusya, İran'ın kuzeyinden güneye Basra Körfezine yayılmak ve o havzayı kontrol etmek isterken, İngiltere, Hindistan'ın güvenliği için İran'ı can damarlarından biri olarak görmekteydi (Karadeniz, 2011: 1014). Rusya'nın 1905'te Japonya karşısında yenilgi alması ve değişen güç dengesi Rusya'yı İngiltere'yle anlaşmak zorunda bırakmıştır. İngiltere'yle 1907 yılında Motono-Izwolsky ve Grey-Izwolsky anlaşmaları imzalamıştır. İlk anlaşmayla Afganistan İngiltere'ye bırakılırken, ikinci anlaşmayla İran iki devlet arasında paylaştırıldı. İran'ın kuzey bölgesi Rus etki alanına bırakılırken, güney bölgesi İngiliz etki alanına bırakılmıştır. İran'ın ortasının tarafsız bir şekilde kalması öngörülmüştür (Erkan, 2010: 100). Bu şekilde İngiltere İran üzerinden sömürgelerine gelebilecek herhangi bir saldırı girişiminin önüne geçmekteydi. Bu dönemde İran bağımsız, tutarlı ve milli çıkarları doğrultusunda ne Kafkasya politikası ne de dış politika takip edebilmiştir.

İran, anlaşmanın öğrenilmesi sonrasında iç savaşa sürüklenmiş ve kaos içerisinde kalmıştır. Anayasal rejim denemeleri olmuş, fakat İngiliz ve Rus müdahalesi nedeniyle başarılı olamamıştır. Bu sebeple I. Dünya Savaşı boyunca İran, karışıklık içinde ve işgal altındaydı. Savaş sonunda Rusya'da yaşanan devrim Rusların İran'dan çekilmesine yol açmıştır. İngiltere İran'da yalnız kalmış ve nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır.

I. Dünya Savaşı sonunda Rusların Kafkasya hakimiyetini kaybetmesi üzerine burada bağımsız devletlerin ortaya çıkması İran yönetiminde Kafkaslarda yeniden toprak talebi iddiası doğurmuştur. Bu amaçla İran 1919 yılında Paris Barış Konferansı'na katılmış; Bakü, Gence, Erivan, Karabağ ve Nahçıvan gibi yerleşim yerleriyle tarihsel, kültürel, dini ve etnik açıdan bağları olduğunu ifade etmiş ve İran'a iadesini talep etmiştir. Bu nedenle savaş sonundan 1920 yılına kadar Kafkasya'da kurulan Dağıstan, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı tanımamıştır. Fakat 1920 sonrasında Bolşeviklerin Kafkasya'da kurulan devletlerin egemenliğine son vermesi ve 26 Şubat 1921'de Rusya ile Dostluk Antlaşması imzalaması sonucunda İran bu iddiasından vazgeçmiştir (Sinkaya, 2012: 230).

Rusya'da Bolşevik yönetiminin toparlanıp İran'la ilgili yeni politikalar geliştirmesi, 1907 sonrası İngiltere ile arasındaki iş birliğini rekabete dönüştürmüştür. İngiltere'nin İran'daki varlığını sağlamlaştıracak ve petrol imtiyazını elde edecek 1919 İngiliz-İran Anlaşması'nı (Anglo-Iranian Treaty) onaylatma çabaları büyük bir kargaşa ve isyana neden olmuştur. İngiltere istediği anlaşmaları ve İran'da kendi nüfuzunu sorunsuz teşkil etmek ve kalıcı olabilmek için askeri diktatörlük kurma çabasına girmiş ve Rıza Han'ın iktidara gelmesine yardımcı olmuştur (Karadeniz, 2013: 301). Rıza Han'ın İran'da yönetimi ele geçirmesiyle Pehlevi dönemi başlamıştır.

Rıza Han hızlı bir modernleşme çabası içine girerken ülkede adeta “halka rağmen şah için reform” dönemi başlamıştı. Bu dönemde İngiliz desteğiyle gelen Rıza Han, İngilizleri ve Rusları dengelemek için ABD ile ilişkilerini geliştirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine İngiltere ve SSCB, Rıza Pehlevi'nin Hitler'e yakınlaştığı gerekçesiyle ve İran'ı Nazi etkisinden korumak amacıyla ülkeyi yeniden işgal etmişlerdir. Muhammed Rıza Pehlevi babasının yerine tahta çıkarılmıştır. Bu dönemde İran'ın dış politikada aktif olmadığı bir dönem olmuştur. Ülkeye yabancı müdahaleler halkın milliyetçilik duygularını tetiklemiş ve petrolün millileştirilmesi, daha sonra darbe girişimleri ve Musaddık'ın tasfiye edilmesi süreci yaşanmıştır. Bu dönemde Şah'ın ABD'ye olan bağımlılığı artmış ve ABD'nin yörüngesinde varlığını devam ettirdiği için dış politikada özgün bir yaklaşım sergilenememiştir.

Pehlevi yönetimin lüks yaşamı buna karşın ülkede süren toplumsal, ekonomik ve siyasi sorunlar halkı yönetimden soğutmuş ve 1979 devrimine giden süreci hazırlamıştır. 1978 yılında Şah'ın sürgünde bulunan Şii lider Ayetullah Humeyni'yi karalayan bir yazısının yayınlanması ölümle sonuçlanan gösterilere yol açmış ve halkın birikmiş olan öfkesi büyük bir patlama yaşayarak Şah'ın İran'ı terk etmesine yol açmıştır. Şubat 1979'da Humeyni sürgünden dönmüştür. 1 Nisan 1979'da İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Aralık 1979'da halen yürürlükte olan teokratik anayasa kabul edilmiş ve Humeyni'nin dini liderliğinin onaylanmasıyla birlikte İran'da yeni bir dönem başlamıştır.

3. Devrim Sonrası İran'ın Dış Politika Anlayışı

İran'da İslam Devriminden sonra Humeyni'nin “Velayat-i Fakih” yönetim anlayışı çerçevesinde yeni bir devlet yapılanması ortaya çıkmış ve Şiilik ülkede yeniden devlet politikasını etkilemeye başlamıştır. İç politikadaki bu dönüşüm kendisini dış politikada da göstermiştir.

3.1. Devrim Sonrası İran'ın Dış Politikasını Etkileyen Faktörler

İran'ın dış politikasını etkileyen unsurlar, Dinsel Kimlik, İran Jeopolitiği ve İranlılık Kimliği olarak üç sütunda incelenebilir. Devrimi sınırlarının dışına taşıyarak varlığını devam ettirmek, jeopolitik faktörler nedeniyle ulusal güvenliğini sağlamak ve Fars dili ve Şii mezhebi üzerinden ulusal bütünlüğü sağlamak amaçlanmaktadır. Bu amaçlar İran dış politikasını şekillendiren temel faktörlerdir.

3.1.1. Dinsel Kimlik

İran'da İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra İran dış politikası, İslam kimliği üzerine inşa edilmiştir. Devrimle birlikte inşa edilen yeni rejim Humeyni'nin Velayeti Fakih anlayışı çerçevesinde İslam ve Şiilik öğretisine dayanan bir ideolojik yapıya göre şekillenmiştir. Bu öğretilerin yanı sıra sömürge karşıtı ve tam bağımsızlık söylemleri de vücut bulmuştur. Bununla birlikte yeni rejim “ne Doğu ne de Batı” ifadesiyle bağımsız bir politika takip edileceğini vurgulamış ve CENTO'dan² ayrılmıştır (Veliyev, 2007: 20).

İran'da devrimden sonra oluşturulan anayasada belirtilen; küresel İslami yönetimin kurulmasını sağlama, dünyada ezilenleri destekleme, İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma, Müslüman haklarını savunma gibi hususlar yeni rejimin temel dinamiklerini ortaya koymaktadır (Dilek, 2011: 33-34). Tahran'ın geliştirdiği bu yaklaşım, başta Şiiler olmak üzere İslami gruplarla yakın temas kurulması ve proaktif dış politika benimsenmesiyle hayata geçirilmiştir. Bu şekilde Tahran, bölgedeki ve dünyadaki Şii gruplarını mobilize etme imkânına kavuşmuş ve dış politika perspektifini genişletmiştir (Demir, 2019).

² Merkezi Antlaşma Teşkilatı (Central Treaty Organization, CENTO); Pakistan, İngiltere, İran, Irak ve Türkiye arasında 1955 yılında Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya yayılmasını önlemek amacıyla Bağdat Paktı kurulmuştur. 1958 yılında Irak'ta yaşanan darbe sonrasında Irak'ın Bağdat Pakti'nden çekilmesiyle Pakt, 1959 yılında CENTO ismini alarak faaliyetlerini sürdürdü.

İran İslam Cumhuriyeti, geliştirdiği anlayışla dünyadaki bütün Müslümanların savunucusu olduğunu ifade etmiş olsa da dini, çıkarları için araçsallaştırmıştır. Din retorikini kullanarak rejimin güvenliğini sağlamak için rejim ihracı politikasıyla güvenliğini sınırlarının dışında sağlamayı amaçlamıştır (Şahin, 2008: 11). “İslam Devrimi’nin İran sınırları içinde mahpus kaldığı gün Fatiha’sı okunmalıdır” ifadesiyle Humeyni rejim ihracına, rejimin hayatta kalması ve kalıcı olabilmesi için büyük önem atfetmiştir (Asl, 2011: 143). İran’ın rejim ihracı politikası Arap yönetimlerle karşı karşıya gelmesine ve Batı’nın tepkisine yol açarken, bölgede yalnızlaşmasına ve izole edilmesiyle sonuçlanmıştır. Buna karşın devrim ihracı politikasıyla Şii grupların desteklenmesi İran’a alan kazandırmasının yanı sıra İran’ı Şiiliğin dini ve ruhani otoritesi haline getirmiştir. Bu politika İran’ın mezhepsel kimliğinin siyasal kimliğe dönüşmesini sağlamıştır (Demir, 2019).

Humeyni sonrası ve Irak ile 8 yıl süren savaş sonrasında İran devrim ihracı politikasını rafa kaldırmıştır. ABD’nin Irak ve Afganistan müdahaleleri sonrasında ortaya çıkan boşluk İran’a yeniden alan açmış ve etki sahasını genişletmiştir. Arap Baharı ile birlikte Şii gruplar üzerinden İran, devletleri kontrol eder hale gelmiştir (Zeatira, 2014). İran, Şiiliği retorik bir ifade olarak kullanmaktan kaçınsa da yayılmacılığı için bir araç olarak kullanmaktadır.

Devrimden önce ulusal bir yaklaşım takip eden İran’da İslam Devrimiyle birlikte ulusal kimlik İslami kimliğe dönüştürülmeye çalışılmıştır. Devrimden sonra yapılan değişimle birlikte İslami düşünce siyasette etkin kılınmıştır (Rigiderakhshan, 2020: 405).

Bu yaklaşım İran’ın radikal İslami gruplarla ilişkini geliştirip sürdürmesine katkı sağlarken, Sünni ya da laik kesimlerle ilişki kurmasının ve geliştirmesine mâni olmaktadır.

3.1.2. İranlılık Kimliği

Tarihsel süreç içinde oluşturulmaya çalışılan İranlılık kimliği yeni dönemde dış politikanın önemli sütunlarından birisidir. İran, XIX. ve XX. yüzyıllarda Batılı ülkeler tarafından işgal edilmesi halkın güçlü bir Fars milliyetçiliğine yönelmesine neden olmuştur. Batılı ülkelerin müdahalelerine karşı İranlılar hassaslaşmış ve temkinli davranış göstermeye başlamışlardır. Bununla birlikte milliyetçi söylemlere karşı sempati duyulması ve Fars milliyetçiliğinin gelişmesi işgallerin bir yansımasıdır. Toplumun tarihsel ve siyasi tecrübeleri sebebiyle İran’da sömürge, Batı ve ABD karşıtlığı gelişmiştir.

İran kendini Araplardan ve diğer unsurlardan farklı bir yere konumlandırmakta, tarih ve dil eksenli bir kültüre sarılmaktadır (Rigiderakhshan, 2020: 395). İranlı kimliğinin oluşumu Sasanilerle başlamış ve Arap fetihleriyle krize girerek kesilmiştir. Safevilerle Şii kimliği üzerinden milli kimlik yeniden ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Krizden sonra İranlı kimliğinin tekrar oluşumunda Fars dili ve Şii mezhebi kritik rol oynamıştır (Eşref, 2009: 100-102).

İranlılık Kimliği çerçevesinde oluşturulan dış politika İran’ın tarihsel mirasını ve siyasi kültürünü yeniden canlandırmayı amaçlamakta, böylece yeniden bölgesel bir güç olmayı hedeflemektedir. Bunun için Fars dilinin hâkim olduğu ve konuşulduğu Özbekistan’dan Afganistan’a uzanan bölgede İran etkin ve güç sahibi olmayı istemektedir. İran’da Humeyni döneminde siyasal İslamcılığın takip edildiği bir dış politika benimsenmişse de Hamaney ile birlikte İslamcılıkla İran milliyetçiliği bütünleştirilmiştir (Rigiderakhshan, 2020: 397).

İran’da millet bilinci, Fars kültürü ve Şii inancıyla harmanlanarak oluşmuş ve bu sayede milli kimliklerine sahip çıkmışlardır. İranlılar, siyasi kültürünün etkisiyle milliyetçi önyargılara sahiptir. Bu önyargıları, tarihsel geçmişlerinde Arap fetihleriyle daha sonra Türk ve Moğol hakimiyeti ve XIX. ve XX. yüzyılda işgallerle oluşmuştur. Dış politika yaklaşımlarında bu bilinç canlılığını korumaktadır.

3.1.3. İran Jeopolitiği

İran'ın dış politikasını etkileyen bağımsız değişken jeopolitiğidir. İran'ın coğrafi konumu İran'a doğal koruma imkânı sağlamaktadır. Bununla birlikte kadim bir medeniyet geçmişine sahipken bulunduğu konumun kendisini cazibe merkezi yapması, büyük güçlerin ilgi odağı haline gelmesine yol açmıştır. Doğu ve Batı arasında geçiş güzergahında olması tarihte işgallere maruz kalmasına sebep olmuştur. İngiltere Hindistan güvenliği için İran'ı iki kez işgal etmiştir.

İran'ın sahip olduğu doğal kaynaklar ve petrol ticareti için hayati rol üstlenen Hürmüz Boğazı, İran'ın değerini arttırmaktadır. İran dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %9'una ve doğal gaz rezervinin %16'sına ev sahipliği yapmaktadır (BP, 2020). Üstelik İran, petrol ve doğal gaz kaynakları sürekli büyüyen ülkelerden birisidir. Devrimden sonra yeni petrol kaynaklarının bulunmasıyla, kanıtlanmış rezervlerin oranı günümüze kadar yaklaşık iki katı düzeyinde artış göstermiştir (Konukçu, 2017). İran'ın petrol ve doğalgaz zenginliği, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'nin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin, bu ülke üzerinde nüfuz kurmasına yol açmıştır. Devrimle birlikte ABD nüfuzu son bulmuştur.

Ekonomisi petrol ve doğalgaza dayanan İran, petrol ve doğalgaz fiyatlarını yüksek tutmaya çalışırken, devrimden sonra maruz kalınan ve dönem dönem sertleşen yaptırımlar ekonomisinin küçülmesine yol açmaktadır. Ekonomisini çeşitlendirememiş olması ve dolayısıyla petrol gelirine bağımlı yapısı dış politikada hareket kabiliyetini sınırlandırmaktadır. Bununla birlikte İran, petrol gelirlerinin verdiği güçle giriştiği bölgesel güç ve hakimiyet mücadelesinde kaynaklarını heba ederek ekonominin karşılaştığı sorunları çözememekte ve ekonomiyi girdiği çıkmazdan kurtaramamaktadır.

İran'ın toplumsal yapısı oldukça karmaşıktır. İran, nüfusunun yaklaşık %51'ini Farslar, %24'ünü Azerbaycan Türkleri, %8'ini Gilaniler ve Mazenderanlılar, %7'sini Kürtler, %3'ünü Araplar ve %2'sini Türkmenler oluşturmaktadır (Keneş, 2011: 99). İran'ın toplumsal, mezhepsel ve etnik bölünmüşlüğü ve heterojenliği yönetici elitin ülkenin yabancı müdahaleye ve girişimlere maruz kalabileceği tedirginliğine neden olmaktadır. Bu durum yöneticilerin etnik gruplara karşı şüpheli yaklaşımlarına yol açmıştır (Efegil, 2012: 56).

İran'da muhafazakâr yaşlılarla, reform yanlısı gençler olmak üzere iki farklı toplumsal yapı mevcuttur. Gençler Batılı ülkelerle ilişkileri savunurken, yaşlılar radikal dış politika taraftarlığını sürdürmektedir (Efegil, 2012: 58).Yaptırımlardan sonra düşen ekonomik refah, halkın azalan geliri ve artan işsizlik gençleri umutsuzluğa sürüklerken, rejime karşı tepkilerin artmasına neden olmaktadır. Gençler arasında artan Sekülerleşme ve Batılilik rejim tarafından tehdit olarak algılanmaktadır (Dursun & Bayraklı, 2019).

Bütün bu politika yapıcı faktörler, İran'ın genel dış politika hatlarını oluşturmakla beraber, Kafkasya'ya yönelik bölgesel yaklaşımını, bölge ülkeleriyle ilişkilerini ve ülke politikalarını belirlemede etkili olmaktadır.

4. İran'ın Güney Kafkasya Yaklaşımı

Brezinski'nin "Avrasya'nın Balkanları" olarak ifade ettiği bölgenin bir parçası olan Güney Kafkasya, jeopolitik konumu ve Hazar enerji havzası dolayısıyla bölgesel güç ya da küresel sistemde söz sahibi olmak isteyen güçlerin ilgi odağı olmuştur (Brzezinski, 2005: 175). Tarihsel süreçte İran, Rusya ve Osmanlı'nın mücadele alanı olan bu bölge Soğuk Savaşın ardından hem zengin enerji kaynakları hem de yaşanan istikrarsızlıklarıyla cazibesini sürdürmüştür. Bu durum Güney Kafkasya'yı rekabet ve güç mücadelesi haline getirmiştir. Bu bölge Kafkasya ötesi anlamında Transkafkasya olarak da adlandırılmaktadır. Karadeniz'den Hazar'a uzanmakta olan Transkafkasya; Rusya, İran ve Türkiye tarafından çevrelenmekte, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşmaktadır (Önal, 2018: 84-85).

Transkafkasya'nın siyasi, askeri ve etnik açıdan krizli bir bölge olması İran'ın milli güvenliğini etkilemektedir. Bu bölgenin yapısı gereği İran, İslam devrimi sonrasında Kafkasya'da İslami bir ideoloji takip etmeyen pragmatik bir politika benimsemiştir. Sovyetler Birliği dağılana kadar Moskova'yla uyumlu bir politika takip eden Tahran yönetimi, ABD ile karşı karşıya gelmesi ve ideolojisiyle rejim ihracı politikası nedeniyle bölgede yalnızlaşmasını Moskova'yla gidermeyi ve Moskova'yı karşısına almamayı amaçlamıştır (Veliyev, 2007: 48-50). İran, Irak ile süren savaş boyunca ordusunu SSCB silahlarıyla donatmak ve Sovyet desteğine ihtiyaç duymak zorunda kalmış olsa da Sovyetlerin Afganistan müdahalesi tarihi hafızasını canlandırmıştır. Sovyetler Birliği tarafından doğudan çevreleniyor olmasına tepki göstermiş ve karşılıklı ilişkiler mesafeli olmuştur.

İran'ın statükocu tavrı Kafkasya'da devrimin ilk yıllarında 1828'den beri olduğu gibi somut bir politika anlayışı geliştirememesine yol açmıştır. İran'ın Kafkasya'ya yönelik politikaları 1991 sonrasında cumhuriyetler bağımsızlığını kazandıktan sonra ortaya çıkmıştır.

1991 yılında SSCB'nin çökmesi ve Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi Transkafkasya jeopolitiğinin değişimine yol açmıştır. Rusya'nın çökmesiyle birlikte ortaya çıkan tek kutuplu bir küresel sistem İran'a karşı ABD tehdidini arttırmış ve bölgede ABD'nin nüfuz kazanma ihtimaline karşı Rusların yeni cumhuriyetlerde nüfuzunu sürdürmesini tercih etmiştir.

İran Azerbaycan bağımsızlığını, nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Azerbaycan Türklerine ilham olabileceği ve Azerbaycan'ın ilgi odağı haline gelebileceği şeklinde yorumlamış ve kuzeyindeki jeopolitik değişime temkinli yaklaşmıştır. Bunun yanında Ermenistan ve Gürcistan ile tarihi, kültürel ve sosyolojik bağları aracılığıyla ilişki kurmaya çalışmıştır. Bu anlayışla İran hem uluslararası arenada müttefik bulabilmeyi hem de Kafkasya'da yeniden nüfuz kazanmayı amaçlamıştır. Hazar enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara İran aracılığıyla sunulması ve transit geçiş rolü oynama fırsatı, bir avantaj olarak görülürken Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye güzergahı buna rakip olmuştur (Veliyev, 2007: 52).

İran'ın Sovyetler dağıldıktan sonra Kafkasya'da ortaya çıkan yeni durumun İran'a sunduğu tehditlerin fırsatlardan daha fazla olması, İran'ı bu bölgeye daima temkinli, savunmacı ve statükocu yaklaşıma itmiştir. İran'ı çevrelemek isteyenlerin potansiyel yayılma alanı olduğu için güvenlikçi bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu doğrultuda İran İslam Cumhuriyeti her ne kadar İslam dünyasının hamisi olma iddiasıyla ortaya çıksa da Kafkasya ve Orta Asya'da ideolojik bir yaklaşım takınmamıştır. Azerbaycan'dan gelebilecek bir tehdide karşı Ermenistan'la ikili ilişkilerini, halkı Müslüman olan Azerbaycan'dan çok daha fazla geliştirmesi pragmatist tavrın neticesidir. Çeçenistan'ın Rusya'dan tek taraflı bağımsızlık ilan edip şeriat devletini kurması sonrasında yaşanan olaylara İran, ulusal çıkarları ekseninde bakmış ve güvenliğini önemsemiştir. Çeçen sorununu Rusya'nın iç sorunu olarak görmüştür (Şahin, 2008: 16).

4.1. İran'ın Azerbaycan Politikası: Karşılıklı Güvensizlik

1828 yılında imzalanan Türkmençay antlaşması sonrasında ortaya çıkan Azerbaycan sorunu 1988'den sonra İran'ın gündeminde yer bulabilmiştir. Kuzey ve güney olarak Azerbaycanlıların bölünmesi milliyetçiliğin gelişmesine yol açmıştır. 1988 sonrasında Kuzey Azerbaycanlıların "Tebriz Tebriz" sloganları, birleşme hayalini ortaya koymaktadır. Bu hareketleri Sovyet Müslümanları arasında nüfuz kazanmak için bir fırsat olarak yorumlayan İran, Azerbaycan'daki milliyetçi hareketin Sovyet müdahalesi ve baskısıyla karşılaşmasını basit bir iç mesele olarak ifade etmiştir (Sinkaya, 2012: 246). Sovyetlerin 1990 yılında Azerbaycan milliyetçi cephesine müdahalesi oldukça sert ve kanlı olmuştur. Türkiye ise "endişe verici olayları hassasiyetle takip ediyoruz" açıklaması yapmıştır (Şimşir, 2012: 63).

İran, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız Azerbaycan'ı, kendisinin Güney Azerbaycan sorunu nedeniyle tereddütle karşılamıştır. İran, Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı, 25 Aralık 1991'de tanımıştır. Bunun yanında İran, Sovyetler'den bağımsız olan ülkelerin Sovyet Konfederasyonu oluşturularak Batı'nın etkisi altına girmelerine mâni olunması gerektiğini vurgulamıştır. Azerbaycan'ın İran'daki Azerbaycanlıları etkilemesi halinde toprak bütünlüğü tehdit altında girecek olan İran, bu etkiyi kırmak ve önlemek için çaba gösterdi. Bunun yanında Azerbaycan'ı, İslam Devriminin yörüngesine girmesi için yönlendirmeye çalıştı. Azerbaycan'da Türk ve ABD nüfuzunun artmasını engellemek, Azerbaycan pazarına erişim sahibi olmak, Hazar Denizi'nin doğal kaynaklarının transferini İran üzerinden gerçekleştirmek ve Kafkasya ile Volga Müslümanları üzerinde etki kurmak için çabaladı (Nassıbu, 1999: 12-14).

İran'ın, Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrasında İranlı Azerbaycanlıların yüzünü çevirebileceği bir ulus devletinin kurulması, endişe duymasına yol açmıştı. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali üzerine Haziran 1992'de iktidara gelen milliyetçi Halk Cephesi'nin lideri Ebülfez Elçibey, İran'ın endişelerini arttırmıştır. Elçibey'in Türkçülüğü, Birleşik Azerbaycan fikri, laiklik anlayışı ve Türkiye'ye verdiği önem İran'ı Ermenistan'la çok daha fazla yakınlaştırmıştır. 1990'larda Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını kendi kamuoyuna etnik uzlaşmazlık olarak kabul ettirebilen rejim, kamuoyunun Hristiyan-Müslüman çatışması algısı geliştirmesini önlemiştir (Akdevelioğlu, 1999: 101-102).

Elçibey sonrasında Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in İran'a karşı uygulanan milliyetçi söylemleri terk etmesiyle ikili ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan çatışmalarda İran, arabuluculuk yapmaya çalıştı. Arabuluculuk sırasında Ermenistan'ın Şuşa'yı işgali arabuluculuk faaliyetini sekteye uğrattırırken, Azerbaycan tarafında İran'a karşı güvensizlik oluşturdu. Çatışmalardan sonra Aliyev'in statükocu politikası İran'ı rahatlatmıştı. İran Şii kardeşliği politikasıyla Azerbaycan'da nüfuzunu arttırmaya çalıştı; camilerin onarılmasına yardım etti, Şii ulemanın canlanmasını sağladı, Şiilere yardım etti ve Farsça eğitim için çeşitli uygulamalar hayata geçirdi. Azerbaycan'daki Şiiilerin, İran'daki kutsal yerleri ziyaret etmelerini teşvik etti. Bu tarihten sonra İran-Azerbaycan ilişkileri, karşılıklı anlaşmalar ve projelerle geliştirildi (Nassıbu, 1999: 16-19).

Bu süreç çok uzun sürmeden yerini yeniden gerginliğe bırakmıştır. Eylül 1994'te Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (State Oil Company of the Azerbaijan Republic/SOCAR)'yle Batılı petrol konsorsiyumu arasında imzalanan Yüzyılın Anlaşması'nda³ Azerbaycan'ın alacağı yüzde yirmilik hissenin beşini İran'a devretme girişimi ABD baskısıyla engellendi. Bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açmıştır. İran Nahçıvan'a verdiği elektriği kesmiş, Azerbaycan ise İran'ın ülkedeki faaliyetlerini yasaklarken, İran yanlısı partiler ve dernekler kapatılmıştır. İran, Hazar'ın statüsünü tartışmaya açmıştır. Hazar'ın kaynaklarının uluslararası bir sözleşmeyle kullanılması gerektiğini ifade etmiş ve bu konuda Rusya ile anlaşmıştır. Rusya'nın 1998 yılında Kazakistan'la, 2001 yılının başında Azerbaycan'la Hazar'ın sınırlarını belirleyen anlaşma yapması üzerine bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Buna karşın İran, Türkmenistan ve Azerbaycan arasında Hazar sınırlarının belirsizliğini koruması ülkeleri karşı karşıya getirmekte ve gerilimlere neden olmaktadır (Yıldırım, 2014a: 275). Bu durumsa Azerbaycan'ı ABD'ye güvenlik kaygılarından dolayı yakınlaştırmaktadır. ABD ve Azerbaycan arasında Hazar'da petrol ve gaz platformlarını savunmaya ilişkin ortak faaliyetler yürütülmeye başlanmıştır.

1995 sonrasında başlayan bu gerginlik iki ülkenin ilişkilerini normale döndürmesini engellemektedir. Azerbaycan'ın bu dönemden sonra Batı'yla ilişkilerini artırırken İsrail'le yakınlaşması İran'ın tepkisini çekmektedir. Azerbaycan, 1991'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra ekonomik açıdan çökmüş, Ermenistan tarafından saldırı altında kalmış ve toprakları işgal edilmiş ve güçlü bir İran'a karşı İsrail'e yönelmiştir. İsrail ise

³ 20 Eylül 1994 yılında 6 ülkeden (ABD, İngiltere, Norveç, Türkiye, Rusya ve Suudi Arabistan) 10 uluslararası petrol şirketi (BP, Amaco, Lukoil, Pennzoil, Unocal, Statoil, MC Dermott, Ramco, TPAO, Delta-Hess) ile SOCAR arasında, Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölümünde yer alan Azeri, Çırac ve Güneşli yataklarında petrol arama, çıkarma ve işlenmesi amacıyla imzalanan anlaşmadır (Aras, 2006, s. 43).

ticari ilişkilerini arttırarak ekonomiyi güçlendirme sözü vermiştir. Petrol ve gaz satın alan İsrail, tıbbi ve teknolojik yardım yaparken, çeşitli uzmanlar göndermiştir (Bourtman, 2006). İsrail, çevresindeki Araplara karşı ittifak aramaktayken, toprakları işgal edilmiş ve İran rejiminin tedirginliğini taşıyan Azerbaycan, İsrail'e uygun bir ortak olarak ortaya çıkmıştır.

23 Temmuz 2001'de Hazar Denizi'nde İran ve Azerbaycan karşı karşıya gelmiştir. İran, Azerbaycan'ın kendisinin olduğunu iddia ettiği Araz-Alev-Şark sahasında hak iddia ederek, Azerbaycan'ın petrol arama ruhsatı verdiği BP'nin arama gemisini çıkartmıştır. İran bölgeye savaş uçakları gönderdi ve taraflar arasında gerginlik arttı. Türkiye'den bu krizden yaklaşık 1 ay sonra Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu Azerbaycan'a ziyaret düzenledi ve bu ziyarete Türk Yıldızları da eşlik etmiştir. Bu gezi ve Türk Yıldızlarının gösterisi Türkiye'nin Azerbaycan'a desteği şeklinde nitelendirildi (Djalili, 2002:50-52).

Azerbaycan, ABD'nin teröre karşı savaş konsepti çerçevesinde düzenlediği Afganistan ve Irak operasyonlarına destek vermiştir. Bu süreçte ABD'nin İran'a Azerbaycan üzerinden müdahale edeceği spekülasyonlarının ortaya çıkması, İran'ın Azerbaycan'dan bir saldırı gelmesi halinde Azerbaycan'a misilleme yapacağı tehdidini savurmasıyla sonuçlanmıştır. Söylentilerden sonra tedirginliği artan İran, ABD'nin olası müdahalesinde Azerbaycan'ın tarafsız kalması için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Azerbaycan'ın Tebriz'de konsolosluk açmasına izin vermiştir. İran Cumhurbaşkanı Hatemi, 2004'te Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve ilişkileri geliştirme yolunda adım atmıştır. Hatemi ziyaretinden sonra Aliyev, İran'a ziyaret düzenlemiştir. Sınır geçişlerini kolaylaştırmak, Tahran-Bakü hava koridoru kurmak gibi çeşitli anlaşmalar yapılmıştır (Sinkaya, 2012: 248).

İki ülke farklı tarih ve kimliğe sahip olması ve farklı yaklaşım sergilemesi nedeniyle karşılıklı güvensizlik içinde ilişkilerini sürdürmektedir. Azerbaycan'ın ABD ve İsrail ile olan ilişkisiyle, Güney Azerbaycan'daki Azerbaycanlılarla olan yakınlığı ikili ilişkilere İran'ın şüpheyle yaklaşmasına neden olurken, İran'ın Ermenistan ile yaklaşması, Dağlık Karabağ çatışmasında onunla işbirliği içinde olduğuna dair belirtiler ve Azerbaycan içindeki faaliyetleri Azerbaycan'ın İran'a şüpheyle bakmasına neden olmaktadır.

İran, bölgede statükonun değişmesini ve güçlenen bir Azerbaycan'ın ortaya çıkmasını istememektedir. İran, güçlenmiş ve refahını arttırmış bir Azerbaycan'ın, ülkenin yaklaşık yüzde yirmi beşini oluşturan Güney Azerbaycan Türkleri üzerinde ayrılıkçı talepler gündeme getireceği ve güçlendireceği endişesi taşımaktadır. Bu durumu bekası için tehdit gören İran mevcut statükonun devamını istemektedir. İran, 1990'ların başında Ermenistan-Azerbaycan çatışması başladıktan sonra tarafsızlığını ilan etmiş olsa da gerek savaş sürecinde gerekse sonrasında Ermenistan'ı desteklediğine yönelik iddialar ortaya atılmıştır. Geçen 30 yılda İran'ın pozisyonunu koruduğu ve son Azerbaycan-Ermenistan çatışmasındaki yaklaşımıyla bunu göstermiştir.

27 Eylül 2020'de başlayan ve 10 Kasım'da Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan antlaşmayla sona eren İkinci Karabağ Savaşı'nda, İran, Türkiye ve Azerbaycan'ı dengeleyici tavrını sürdürmüş ve statükonun devamını istemiştir. Bu nedenle Ermenistan'a lojistik destek vermiştir.

İran, 27 Eylül 2020'de çatışmalar başladıktan sonra sürekli ateşkes çağrısı yaparak, tarafsızlığını vurgulamıştır. Buna karşın sözde Karabağ Cumhuriyeti'ne İran'dan petrol dolu tankerlerin sevkiyat yaptığına dair kanıtlar ortaya çıkmıştır. İran'da birçok medya kuruluşunda Azerbaycan, kışkırtıcı olarak itham edilmiştir (Khoshnood & Khoshnood, 2020). Rusya'nın, İran hava sahasını kullanarak Ermenistan'a askeri teçhizat ve yardım gönderdiği de anlaşılmıştır (Caner, 2020).

27 Eylül öncesinde Azerbaycan, Nahçıvan'a ulaşmak için, Türkiye ise Orta Asya'ya açılmak için İran güzergahını kullanmaktaydı. İran'ın lehine olan bu avantajın yeni konjonktürde kayb olduğu görülmektedir. Savaşın başlangıcında "Bekle Gör" stratejisi izleyen İran, ateşkes çağrılarını yaparken, savaşın gidişatı Azerbaycan'ın lehine

değişince, Azerbaycan toprak bütünlüğüne vurgu ve atıf yapmaya başlamıştır. Savaşın sonucu belli olunca Azerbaycan topraklarının Ermenistan'ın tasarrufundan alınmasına yönelik bir söylem gelişmiştir. Sosyal medyada İran tarafından Ermenistan'a askeri araçların geçişini aktaran videolar ve diğer politikaları, Ermenistan'a karşı caydırıcı bir adım atmaması İran'ın bu süreçte Ermenistan tarafında olduğu izlenimi bırakmıştır (Başar, 2002). Savaş sürecinde İran'ın bu yaklaşımı ülke içindeki Türklerin protestolarına neden olmuştur. İran Türkleri bu protestolar sırasında güvenlik güçlerinin sert müdahalesiyle karşılaşmıştır. Bu eylemler yöneticilerin söylemlerini yumuşatmasına yol açmıştır. Doğrudan dini lider tarafından atanan Cuma İmamı aracılığıyla Azerbaycan'a destek ifadelerinde bulunulması halkı yatıştırma çabasını yansıtmaktadır.

İran'ın gelişmeleri doğru okuyamaması ve Azerbaycan'ın kazanım elde edebileceğine ihtimal vermemesi, bu savaşın kaybedenleri arasında yer almasına neden olmuştur. Bu durum, Azerbaycan'ın İran'a karşı şüpheli tutumunun gelecek dönemde de devam edeceğinin bir işaretidir. 10 Aralık'ta Azerbaycan'da Zafer Töreni sırasında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Bahtiyar Vahapzade'nin Topraktan Pay Olmaz adlı şiiri okuması İran'ın yoğun tepkisine neden olmuştur. İran resmi makamları, ulusal güvenliğine ve toprak bütünlüğüne herhangi bir müdahaleye izin verilmeyeceğini açıklamıştır. Bu durum İran'ın kaygılarının yeni dönemde artarak devam edeceğinin bir işaretidir (BBC, 2020).

4.2. İran'ın Ermenistan Politikası: Zorunlu İş Birliği

İran ile Azerbaycan arasında karşılıklı şüphe ve endişe üzerine kurulan ilişkiler İran'ın Ermenistan'la yakın ilişkisinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. İran Ermenistan'ı, Azerbaycan'la aynı gün (25 Aralık 1991) tanımış ve ilişkiler günümüze kadar artan bir trendde devam etmiştir. Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın topraklarını işgal etmesi, Türkiye ile soykırım krizi ve toprakları üzerinde hak iddia etmesi, Azerbaycan ve Türkiye tarafından izole edilmesine yol açmıştır. Gürcistan'sa Rusya'nın 2008 saldırısında Gyumri hava üssünü kullanması sonrasında başlayan sorunlar ve Cevahati bölgesinde yaşayan Ermenilerin özerk yönetim talepleri ikili ilişkilerin gelişmesini engellemektedir. Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'ın, Ermenistan'ı dışlayarak ortak politikalar hayata geçirmesi ülkenin yalnızlaşmasına ve izole edilmesine neden olmaktadır (Kelkitli, 2013: 130). Bu konjonktürde İran, Ermenistan için bir nefes borusu olmaktadır. İstikrarsızlık ya da çatışma dönemlerinde Ermenistan ihtiyaçlarını İran üzerinden karşılamaktadır. Bu şekilde ambargoların etkisini azaltmaya çalışmaktadır.

İran'ın en az sorun yaşadığı komşusu Ermenistan'dır. İki ülke arasında paylaşılabilen toprak sorunu ya da azınlık sorunu bulunmamaktadır. Aynı zamanda İran, uygulanan yaptırımlar ve uluslararası arenada yalnızlaşması gibi sorunların etkisini azaltabilmek için Ermenistan'la yakın ilişki kurmaktadır. İran, Batı'da güçlü olan Ermeni lobisinin desteğini almak için ilişkileri bir fırsat olarak görmektedir. İran'ın Azerbaycan ile ilişkileri gerildiği ya da bozulduğu dönemde Ermenistan ile ilişkileri gelişmektedir. Elçibey döneminde İran Ermenistan'la yakınlaşmıştır. Yüzyılın antlaşması sonrasında İran, Ermenistan ve Rusya'nın ilişkileri artmıştır (Sinkaya, 2012: 250-251). Aras Nehri üzerinde inşa edilen köprü Ermenistan ve İran'ı birbirine bağlamaktadır. Bu köprü abluka altındaki Ermenistan'ın can simididir.

2004 yılında İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin Ermenistan ziyareti ikili ilişkiler açısından yeni bir dönem başlatmıştır. Bir dizi antlaşmalar imzalanmış ve karşılıklı çeşitli adımlar atılmıştır. İki milyar dolar maliyetli 540 kilometre uzunluğunda Ermenistan-İran demiryolu ve bunun yanında enerji başta olmak üzere birçok alanda projeler hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Yıldırım, 2014b: 6-8). 2008'de tamamlanan ve Mayıs 2009'da gaz akışına başlanan doğalgaz boru hattı bu projelere örnek olarak verilebilmektedir. İran'ın doğalgaz ve petrol satışına karşın Ermenistan'ın elektrik satması konusunda anlaşmalar yapılmıştır. 2018'te iki ülke arasındaki ticaret hacmi 364 milyon dolara ulaştığı görülmektedir (Financial Tribune, 2019). Ermenistan, İran'ı hayati bir aktör olarak görürken; İran, Kafkaslarda Ermenistan'ı dengeleyici bir aktör olarak görmektedir. Azerbaycan'ın dengelenmesi ve

güçlenmesine mâni olmak amacıyla İran'ın Ermenistan'a ihtiyacı vardır. Bu şekilde zayıf ve yenilmiş ya da başarılı olamamış Azerbaycan, Güney Azerbaycan Türkleri için bir cazibe merkezi olamayacakken, İran için bir tehditte ortaya çıkmayacaktır. Buna karşın 10 Kasım Antlaşması sonrasında Azerbaycan'ın işgal edilen topraklarını geri alması, İran'ın Ermenistan'la Azerbaycan'ı dengeleme yaklaşımını işlevsiz hale getirmiştir.

ABD, Ermenistan-İran ilişkilerinin seyrini etkileyen önemli unsurlardan birisidir. ABD yardımları alan Ermenistan'ın İran'la stratejik ortak olması ABD açısından kabul edilebilecek bir durum değildir. Bu nedenle Ermenistan'a baskı yapmaktadır. Bu durumsa ikili ilişkilerin artması ve gelişmesini frenlemektedir (Sinkaya, 2012: 252).

Ermenistan, Bakü-Tiflis-Ceylan Petrol Boru hattını, güç dengelerini bozan bir proje olarak nitelendirmiş ve buna cevap olarak İran ve Ermenistan arasında alternatif projeler değerlendirildiğini ifade etmiştir. Ermenistan bağımsızlık sonrası uyguladığı yayılcı politikalarda Rusya'dan önemli oranda destek almıştır. Bu yardımlar ve destekler zamanla Ermenistan'ın Rusya'nın uydusu haline gelmesine yol açmıştır. Ermenistan'da onlarca Rus üssünün bulunması stratejik sanayi ve askeri tesislerin Rusların elinde olması Rus nüfuzunu göstermektedir. İran'dan başlayan gaz ya da petrol boru hattının Ermenistan'dan geçerek Gürcistan ve Karadeniz üzerinden Avrupa'ya taşınması projesi Rus engeline takılmıştır. Rusya hattın Erivan'da tamamlanması gerektiğini ifade etmiş ve hat bu şekilde tamamlanmıştır (Veliyev, 2007: 88-94).

4.3. İran'ın Gürcistan Politikası: Soğuk-İyi Komşuluk

Gürcistan, tarih boyunca Ahameniş, Pers, Sasani ve Safevi hanedanları altında İran'ın bir parçası olmuştur. Rusya'nın, Kafkasya'yı Kaçarlardan aldığı XIX. yüzyılın başında İran-Gürcistan ilişkileri, İran-Rusya ve İran-Sovyetler ilişkileriyle bütünleşmiştir. Gürcistan'ın Sovyetlerden bağımsızlığını ilan ettikten sonra İran-Gürcistan ilişkileri gelişmeye başlamıştır.

Gürcistan, bağımsızlık sonrası Rusya'dan siyasi bağımsızlığını kurtarma çabası içinde yeni iş birlikleri aramaktadır. Bölgesel bağlamda İran'ı bu konuda alternatif görmektedir. Gürcistan, Rusya'nın bir koz olarak kullandığı enerji ithalatını, İran'dan da tedarikle çeşitlendirmeyi ve üzerindeki baskıyı azaltmayı amaçlamaktadır (Çhitadze, 2012: 10). Mevcut durumda Azerbaycan, Gürcistan'ın petrol ve gaz ithalatını çeşitlendirmektedir. Buna karşın en büyük ilk üç ithalat ortağı; Türkiye, Rusya ve Çin iken, ihracat ortakları; Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan'dır (World Bank, 2018).

Gürcistan, İran'a Avrupa ile temas için stratejik limanlarını kullanma fırsatı sağlayabilir. İran için Gürcistan, üzerinden yapımını planladığı enerji hattı projesi için oldukça önemlidir. Gürcistan'ın Batı ile yakınlaşma çabaları ise İran tarafından tehdit olarak algılanmaktadır. İran, Kafkasya'ya ABD ya da Batılıların müdahil olmasına sıcak bakmamaktadır. Bu nedenle bağımsızlık sonrası kurulan ve geliştirilmeye çalışan ikili ilişkiler, Gürcistan'da 2003'te yaşanan Gül Devrimi sonrasında sınırlı seviyede kalmıştır. 2008 savaşı sonrasında sadece Batıya güvenemeyeceğini anlayan Gürcistan, İran ile ilişkilerinin yeniden ivmelenmesi için çaba göstermiştir. İran, bu olaylarda Rusya'yı kınamış ve Tiflis'e ucuz gaz satmıştır. Gürcistan, bu krizden sonra İran'ı bir dengeleyici olarak görmeye başlamıştır. 2010 yılında iki ülke arasında vizeler kaldırılmıştır. İran, vizelerin kaldırılmasıyla, Tiflis üzerinden Batıya açılmak için atılım gerçekleştirdi. İranlı iş insanları Gürcistan'a yönelmiş ve önemli yatırımlar gerçekleştirmişlerdir (Çhitadze, 2012: 9). Gürcistan'da kurulan yabancı sermayeli işletmelerin dağılımında İran birinci sırada yer almaktadır (State Commission on Migration Issues, 2019: 52).

Her iki ülke karşılıklı ilişkilerini geliştirirken üçüncü ülkelerle olan ilişkilerini de dikkate almaktadır. İran, Rusya'yla ilişkilerini germemek, Gürcistan ise ABD ve Avrupa'yı endişelendirmemeye çalışmaktadır. Gürcistan, bu endişeleri gereği 2010'da kaldırılan vize uygulamasını, 2013'te ABD ve İsrail'le olan ilişkileri soğutmamak için

yeniden uygulamaya aldı ve ilişkiler durma noktasına geldi. ABD'nin İran'a olan yaptırımları gevşetmesi üzerine Gürcistan yeniden vize uygulamasını kaldırdı ve ilişkiler güçlenmeye başladı. Gürcistan her ne kadar İran'ı Rusya'ya karşı dengeleyici bir unsur olarak görmüşse de Rusya ile yaşanan çatışmada İran nedeniyle ABD'nin desteğini kaybetmek istememektedir (Dadaşova, 2019: 30-32). İki ülke ilişkilerini geliştirirken mevcut güç dengesini bozmama çabası karşılıklı ilişkilerin ağır ilerlemesine, dönemsel olarak soğumasına ve inişli çıkışlı olmasına neden olmaktadır.

5. Sonuç

Soğuk savaş sonrası Kafkasya'da değişen konjonktüre pragmatist bir yaklaşımla ayak uydurmaya çalışan İran, Ermenistan'la artan bir trendde ilişki geliştirmekteyken, Azerbaycan ve Gürcistan'la inişli çıkışlı ya da güvensizlik üzerine inşa edilmiş bir yaklaşım sergilemektedir. Dış politika yaklaşımını devrimin ideolojisi üzerine kuran İran, Ortadoğu'da İslam devriminin ortaya koyduğu yaklaşımla mezhepsel bağlamda politikalar takip ederken Kafkaslarda dini kimliğini ve mezhepsel yaklaşımını arka plana itmiştir. Bu şekilde dini, meşruiyetini ve devrimin sürekliliğini sağlamak için bir araç olarak kullandığını göstermiştir. Kafkasya'da Sovyetlerin dağılması sonrası ortaya çıkan devletler İran için fırsatlar ve tehditler sunmuştur. İsrail ve ABD'nin bölgede nüfuz kazanmasını tehdit olarak gören İran, Kafkasya'nın Batı'nın yörüngesine girmesinden ziyade Rus yörüngesinde kalması ve bunun için Rus egemenliğinde bir federasyon oluşturulmasını istemiştir. Sonraki süreçte ABD'yi Kafkasya'da dengeleyebilmek için Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu korumasından ve sürdürmesinden yana tavır takınmıştır.

1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması sonrasında kuzey ve güney olarak bölünen Azerbaycanlıların kuzeyi Rusya'nın, güneyi İran sınırları içinde kalmıştır. 1992 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, İran'a enerji transfer güzergahı ve doğal yayılım alanı olarak fırsatlar sunmuştur. Buna karşın Azerbaycan'da bağımsızlığın ilk yıllarında yükselen Güney Azerbaycan sesleri ilişkileri gerginleştirmiştir. Azerbaycan sorunu nedeniyle mesafeli bir yaklaşım sergileyen İran, Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ı dengeleyici bir unsur olarak görmüştür. Günümüze kadar gelişen süreçte mevcut statükonun devamı, Azerbaycan'ın Batı ve İsrail ile olan ilişkisinin dengelenmesi için Ermenistan'la olan ilişkisini sürekli geliştirmiştir.

İran'ın Azerbaycan'la arasında yaşanan güvensizlik, çevresindeki ülkeler tarafından izole edilmiş Ermenistan'la, ortak sorunlar nedeniyle, 'düşmanımın düşmanı dostumdur' prensibi gereği zorunlu işbirliği yapmasına yol açmıştır. Bu yaklaşımla İran, halkı Müslüman olan Azerbaycan'dan çok daha fazla Ermenistan'la ikili ilişkilerini geliştirmiştir. Bu süreç İran'ın pragmatist tutumunun bir yansımasıdır. Aynı şekilde Çeçen sorununa güvenlikçi ve Rusya öncelikli yaklaşması bu politikanın bir parçasıdır.

Gürcistan, bağımsızlık sonrası Rusya'nın baskısını en fazla hisseden birlik ülkelerinden birisidir. Bu baskıyı azaltmak için Batı ve ABD yanlısı tavır takınırken, bölgesel düzlemde İran'ı dengeleyici aktör olarak görmüştür. İran Batı'ya ulaşım için önemli bir basamak olarak düşündüğü Gürcistan'la Rusya'yla ilişkilerini bozmadan ilişki kurmaya çabalarırken, Gürcistan'sa İran'la ilişkisinde ABD'nin tepkisini çekmekten kaçınmıştır. Bu nedenle ikili ilişkiler inişli ve çıkışlı bir seyir izlemiştir.

İran'ın Sovyetler Birliği'nden sonra Kafkasya'da kurulan ülkelerle ilişkilerini geliştirirken ideolojisini ve dini kimliğini bir kenara bıraktığını ve pragmatist bir yaklaşım benimsediğini görmekteyiz. Ermenistan'a biçtiği Azerbaycan'ı dengeleyici rolü yeni dönemde işlevsiz hale gelecek olan İran, Azerbaycan'a karşı uyguladığı dengeleyici bir ilişki kurma yaklaşımını değiştirmek zorunda kalacaktır.

Savaştan başarılı bir şekilde çıkmış ve işgal edilmiş topraklarını geri almış olan Azerbaycan, Güney Azerbaycan Türkleri için cazibe noktası olma yolunda ilerlemektedir. Sahip olduğu enerji kaynaklarıyla ülkenin refahı arttıkça Kafkasya'nın parlayan yıldızı olacaktır. İran, Azerbaycan bağımsız olduğundan itibaren istemediği

senaryonun gerçekleşmesine adım adım yaklaşmaktadır. Bu nedenle yeni dönemde Azerbaycan bölge ülkelerinden herhangi biriyle dengelenebilecek bir ülke olmaktan uzaklaşacaktır. Azerbaycan üzerinde Türkiye'nin artan tesiri İran'ı bölgeden soyutlanmaması için perspektifini genişleterek geliştirmesine yol açabilir.

Son olarak 21 Ocak 2021 tarihinde Azerbaycan ve Türkmenistan arasında anlaşmazlık konusu olan Hazar Denizi'ndeki Kepez bölgesinin kaynaklarını işletme sorunu, varılan mutabakat neticesinde çözülmüştür. Bu şekilde İran'ın bölgedeki sorunlardan fırsat kollama yaklaşımı boşa çıkarken, Azerbaycan için yeni iş birliği fırsatları ortaya çıkmıştır. Buna karşın yaklaşan Cumhurbaşkanlığı seçimleri, ABD'deki başkan değişikliği ve yaşanan güvenlik zafiyetleri, İran üzerinde bir belirsizlik ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan İran'ın takınacağı tavır ve benimseyeceği yaklaşım, manevra alanının ve etkisinin nasıl gelişeceğini gösterecektir.

Kaynakça

- Akdevelioğlu, A. (1999). *İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
- Ametbek, D. (2017). *İran Dış Politikasının Jeokültürel Kodları*. Ankara: Ankara Kriz Ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (Ankasam).
- Aras, O. N. (2006). Asrın Anlaşması ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 8 (30), 41-59.
- Asl, N. K. (2011). İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasının Oluşumunu Etkileyen Etmenler: Bir İranlı Görüşü. M. Şahin, & T. Yılmaz İçinde, *Ortadoğu Siyasetinde İran* (S. 141-162). Ankara: Barış Kitap Yayın.
- Ateş, A. (2014). Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya Seferleri ve Osmanlı-İran İlişkileri (1795-1797). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16 (16), 39-57.
- Başar, U. (2002). *İran Karabağ Savaşının Kaybedeni Mi?* [Erişim: 30.11.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabag-savasinin-kaybedeni-mi/2052813>]
- Bayat, M. (2004). Kaçar Dönemi İran'ında Tasavvuf Karşıtlığı (Çev. Abdullah Kartal). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (1), 229-243.
- BBC (2020). *İran'ın Ankara Büyükelçiliği: Çavuşoğlu Ve Zarif Görüşü, Yanlış Anlama Giderildi*. [Erişim: 16.12.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55282206>]
- Bourtman, I. (2006). *Israel And Azerbaijan's Furtive Embrace*. Middle East Quarterly: [Erişim: 30.11.2020, <https://www.meforum.org/987/israel-and-azerbajjans-furtive-embrace?ref=nf>]
- BP. (2020). *Statistical Review Of World Energy*. [Erişim: 02.02.2021, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>]
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük Satranç Tahtası*. (Çev.Yelda Türedi,) İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Caner, M. (2020, 10 01). *İran'ın Dağlık Karabağ Yaklaşımı Ermenistan Lehine*. [Erişim: 30.11.2020, <https://kriterdergi.com/dis-politika/iranin-daglik-karabag-siyasetinin-acmazlari/>]
- Chitadze, N. (2012). Geopolitical Interests Of Iran İn South Caucasus And Georgian-Iranian Relations. *Journal Of Social Sciences*, 1(2), 5-12.
- Çelenk, M. (2014). Safevîlerin Din Politikası ve İran'ın Şiîleşme Seyri. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 7-35.
- Dadaşova, R. B. (2019). 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı Sonrası Gürcistan İran İlişkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 8(1), 23-34.
- Demir, H. (2019). *İran'ın Dış Politikasında "Şii Yayılmacılığı"* [Erişim: 12.12.2020, <http://www.turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/iran-in-dis-politikasinda-sii-yayilmaciligi-.html>]
- Dilek, K. (2011). *İran'ın Orta Asya Politikaları*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Djalili, M.-R. (2002). Iran and The Caucasus: Maintaining Some Pragmatism. *The Quarterly Journal*, 1(3), 46-58.
- Dursun, A., & Bayraklı, T. (2019). *Genç Nüfusun Sekülerleşmesi İran'da Rejime Tehdit Olarak Görülüyor*. [Erişim: 15.12.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/genç-nufusun-sekulerlesmesi-iranda-rejime-tehdit-olarak-goruluyor/1399465>]
- Efegil, E. (2012). İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar. *Ortadoğu Analiz*, 4(48), 53-69.
- Erkan, S. (2010). İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921). *Akademik Orta Doğu*, 5(1), 91-117.
- Eşref, A. (2009). İran'da Ulusal ve Etnik Kimlik Krizi. H. Ahmedî İçinde, *İran: Ulusal Kimlik İnşası* (Çev: Hakkı Uygur). İstanbul: Küre Yayınları.

- Financial Tribune. (2019). *Iran-Armenia Trade Hits Record High*. [Erişim: 01.12.2020, <https://financialtribune.com/articles/domestic-economy/96903/iran-armenia-trade-hits-record-high>]
- Karadeniz, Y. (2009). İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856–1869). *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009(20), 53-68.
- Karadeniz, Y. (2011). İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusuk. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 6(3), 1011-1027.
- Karadeniz, Y. (2013). İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe İle Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(27), 292-307.
- Kelkitli, F. A. (2013). Soğuk Savaş Sonrası Ermenistan-İran İlişkileri: Gelişen ve Derinleşen Bağlar. *Ermeni Araştırmaları*(46), 129-142.
- Keneş, B. (2011). İran Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim (1979-2011) . *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Ana Bilim Dalı.
- Khoshnood, A., & Khoshnood, A. (2020). *The Armenian-Azerbaijani Conflict And Its Implications For Iran*. [Erişim: 16.11.2020, <https://besacenter.org/perspectives-papers/armenia-azerbaijan-conflict-iran/>]
- Konukçu, Y. (2017). *İran'ın Enerji Kaynakları ve Küresel Rekabet*. [Erişim: 15.11.2020, <https://ordaf.org/wp-content/uploads/2017/08/dd7-iranenerji.pdf>]
- Küpeli, Ö. (2015). Transkafkasya'da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Mücadelesi. *Cihannüma Tarih Ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 95-113.
- Nassıbu, N. (1999). Azerbaijan-Iranian Relations: Past And Present. *Journal Of Azerbaijani Studies*(22), 3-23. [Erişim: 15.11.2020, <http://webmail.khazar.org/bitstream/20.500.12323/172/3/n.%20nasibli.pdf>]
- Önal, B. (2018). Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Kafkasya Politikaları Çerçevesinde Türkiye-ABD İlişkileri. *1.Uluslararası İksad Sosyal Bilimler Kongresi* (S. 84-97). Mardin: İksad.
- Özey, R. (2017). *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi.
- Rigiderakhshan, M. (2020). İran'ın Dış Politika Kimliğini Oluşturan Faktörler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 390-411.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: TTK.
- Sinkaya, B. (2012). İran'ın Kafkasya Politikası. M. Aydın İçinde, *Kafkasyada Değişim Dönüşüm(Avrasya Üçlemesi Iı)* (S. 229-256). Ankara: Nobel Yayın.
- State Commission On Migration Issues (2019). *2019 Migration Profile Of Georgia*. Tbilisi, Georgia: State Commission On Migration Issues. [Erişim: 25.12.2020, http://migration.commission.ge/files/mp19_eng_web3.pdf]
- Şahin, M. (2008). İran Dış Politikasının Dini Retoriği. *Akademik Ortadoğu*, 2(4), 9-20.
- Şimşir, B. N. (2012). Azerbaycan: Kızılordu'nun Azerbaycan'ı İşgali ve Türkiye'nin Tepkisi (Ocak 1990). *Atatürk Dergisi*, 1(1), 57-93.
- Veliyev, E. (2007). Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Güney Kafkasya Politikası. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
- World Bank (2018). [Erişim: 02.12.2020, <https://wits.worldbank.org/countryprofile/en/country/geo/year/ltst/tradeflow/expimp/partner/by-country/>]
- Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(36), 187-199.
- Yıldırım, Z. (2014a). İran-Azerbaycan İlişkileri: Çatışan Çıkarlar Paylaşılan Sınır. H. Çomak, & C. Sancaktar İçinde, *Ortadoğu Analizi; İki Kutuplu Sistem Sonrası Ortadoğu ve Arap Baharı* (S. 263-289). İstanbul: BETA Yayınları.
- Yıldırım, Z. (2014b). İran – Ermenistan İlişkileri: Ortak Sorunlardan Doğan İşbirliği. *Demokrasi Platformu*, 10(35), 1-28.
- Zeatira, Y. E. (2014). *İran'ın Elindeki Dördüncü Arap Başkenti*. [Erişim: 10.11.2020, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/iranin-elindeki-dorduncu-arap-baskenti/>]

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Muhasebe Bilgi Sisteminde Kullanılan Yeni Bilgi Teknolojileri ve Bu Teknolojilerin Rolü

New Information Technologies Used in Accounting Information System and the Role of These Technologies

Ulukan Büyükarıkan¹

Öz

İşletmeler arasındaki rekabet ortamının sağlanması ve fırsatlara hızlı bir şekilde cevap verilebilmesi için Muhasebe Bilgi Sisteminde (MBS) güncel bilgi teknolojilerinin kullanılması gerekmektedir. Bilgi teknolojisinin getirdiği yeniliklerin etkileri muhasebe bilgi sistemine de yansımıştır. Bu teknolojilerin muhasebe bilgi sistemi üzerinde sağladığı avantajlar sayesinde, iş ve muhasebeleştirme süreçlerinin eş zamanlı olarak izlenmesi sağlanabilmektedir. Özellikle küresel internet ağına olan erişimin, eş zamanlı veri paylaşımını artırması, muhasebe bilgi sisteminde verilerin sanallaşmasıyla birlikte e-defter, sanal depolanma, eş zamanlı raporlama ve e-denetim gibi uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çalışmada veri depolama, veri analitiği ve raporlama açısından; bulut muhasebe, blok zincir ve büyük veri teknolojilerinin muhasebe bilgi sistemi üzerindeki rolü ve etkisi incelenmiştir. Ayrıca bu teknolojilerin muhasebe bilgi sistemine sağladığı avantajlara da çalışmada yer verilmiştir. İşletmelerin finansal ve finansal olmayan verilerini işlemede, sanallaştırmada, depolamada ve raporlamada kullandığı yenilikçi MBS'ler işletmelerde rekabet avantajına, verimliliğe, şeffaflığa, kurumsallığa ve entelektüelliğe katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Muhasebe Bilgi Sistemi, Bilgi teknolojileri, Bulut Muhasebe, Blok Zincir, Büyük Veri.*

Abstract

Up-to-date information technologies should be used in the Accounting Information System (MBS) in order to ensure a competitive environment between businesses and to respond quickly to opportunities. The effects of innovations brought by information technology have been reflected in the accounting information system. Thanks to the advantages of these technologies over the accounting information system, it is possible to monitor business and accounting processes synchronously. Especially, with access to the global internet network, simultaneous data sharing has increased. With the virtualization of data in the accounting information system, applications such as e-ledger, virtual storage, real-time reporting, and e-auditing have emerged. In the study, the role and effect of cloud accounting, blockchain, and big data technologies on the accounting information system in terms of data storage, data analytics, and reporting were examined. In addition, the advantages of these technologies to the accounting information system are included in the study. Innovative MBSs used in the processing, virtualization, storage, and reporting of financial and non-financial data of enterprises contribute to competitive advantage, efficiency, transparency, institutionalism, and intellectuality in enterprises.

Keywords: *Accounting Information System, Information Technology, Cloud Accounting, Blockchain, Big Data.*

1. Giriş

İşletme faaliyetlerinin iç ve dış paydaşlara (çalışanlara, ortaklara, sektöre, kreditorlere, devlete ve yatırımcılara) aktarımını sağlayan muhasebe bilgi sistemi (MBS), bilgi teknolojisi (BT) kaynakları ile bağlantılı olarak muhasebe faaliyetlerini izlemek için kullanılan bir araçtır.

¹* Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bolvadin Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, E-posta: ulukan@aku.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1539-7157>

MBS genel olarak üç alt sistemden oluşmaktadır. Bunlar; günlük iş faaliyetlerini destekleyen Faaliyet İşleme Sistemi (FİS), Genel Muhasebe Sistemi ve Finansal Raporlama Sistemi (GMS/FRS) ile Yönetim Raporlama Sistemi'dir (YRS). Bu yönüyle MBS; finansal işlemleri doğrudan etkileyen, finansal ve finansal nitelikte olmayan işlemlerle birlikte işletme yönetiminin karar vermesi için kullandığı muhasebe verilerinin toplanması, depolanması ve işlenmesinden sorumludur (Belfo ve Trigo, 2013: 537). Bu sorumluluğu gerçekleştirebilmek için MBS'nin sürekli iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla güncel BT'lerden yararlanması bir gerekliliktir.

Son yıllarda internet teknolojisinin hızlı gelişim göstermesi ve internet tabanlı uygulamaların kullanımının yaygınlaşmasıyla gerek toplumda gerekse işletmelerde önemli değişimlere neden olmuştur. Özellikle küresel yatırımcıların, uluslararası sermaye piyasalarına ilgi duymaları ile burada işlem yapacak kullanıcıların ihtiyaç duydukları finansal ve finansal olmayan bilgilere gerçekçi, zamanında, hızlı ve kolay bir şekilde ulaşabilir olmasıyla BT'nin kullanılmasını gerekli kılmıştır. BT, işletmelerin küresel rekabet avantajını yakalayarak hayatta kalabilmeleri ve bu gelişmelere uyum sağlayabilmeleri için finansal ve finansal olmayan bilgilerin depolanma, işleme ve yayılma şeklini değiştirmiştir. Bu bağlamda BT'de meydana gelen gelişmelerin işletmelerde yaygın olarak kullanılmasına, MBS üzerindeki teknolojik gelişmelerin faydalarını da incelemek gerekmektedir. MBS'de kullanılan yeni BT'lerden bulut muhasebe, blok zincir ve büyük verinin; normal elektronik yöntemlere kıyasla farklı şekillerde veri depolama, işleme ve raporlama avantajları sunmaktadır.

MBS'deki yeni BT'lerden biri olan bulut muhasebe yüksek hacimli verilerin internet bağlantısı bulunduğu her yerden güvenli bir biçimde herhangi bir yazılım yüklenmesi gerekmeksizin depolanmasını, işlenmesini ve erişilebilmesini sağlamaktadır.

Blok zincir teknolojisinin MBS'ye getirdiği yeniliklerden biri olan dağıtık defter teknolojisinin ortaya koyduğu üçlü kayıt sistemi finansal işlemlerin birden çok kopyası olarak doğruluğu ve şeffaflığı sağlamakta ve bu işlemler internet bağlantısı üzerinden katılımcılara aracısız bir biçimde gerçekleştirilebilmektedir. Bu teknoloji sayesinde akıllı sözleşmelerle birçok muhasebe işlemi otomatik olarak gerçekleştirilebilmekte ve olası hatalar ve hileler azaltılabilmektedir.

Büyük veri (örneğin; video, görüntüler, ses ve metin) ise; veri işleme, birleştirme ve görselleştirmeye olanak tanımakta ve verileri gerçeklerle birleştirerek bir hikâyeye dönüştürme becerisine sahiptir. Büyük verinin sağladığı veri analitiği, muhasebe verilerini gerçeklerle birleştirdiği için MBS'ye önemli bir değer kazandırmaktadır.

Çalışmanın önemi, araştırma konusunun yeniliğinden, MBS'de kullanılan BT'lerin bir arada verildiği muhasebe araştırmalarının azlığından ve MBS'deki yeni BT'lerin bir arada nasıl yararlanılabileceğine dair araştırma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı BT'de yeni yaklaşımların MBS üzerindeki rolünü ve etkisini değerlendirmektir. Bu teknolojiler MBS kullanıcılarından yola çıkılarak BT'lerin, işletme iç ve dış paydaşlarının (çalışanlara, ortaklara, sektöre, kreditorlere, devlete, denetçilere ve yatırımcılara) üzerindeki iş süreçleri, muhasebeleştirme, karar alma, iç kontrol, denetim, kurumsallık ve yönetime olan etkileri incelenmiştir.

Makalenin geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir: Bölüm 2'de literatür özeti, Bölüm 3'te muhasebe bilgi sistemlerinin gelişimi, Bölüm 4'te muhasebe bilgi sisteminde yeni teknolojiler ve son bölümde sonuçlar verilmiştir.

2. Literatür Özeti

Yeni BT yaklaşımlarından bulut muhasebe, blok zincir ve büyük verinin MBS üzerindeki rolü ve etkisine ilişkin literatürdeki çalışmalar gruplandırılarak incelenmiştir.

2.1. Bulut Bilişimle İlgili Çalışmalar

Prichici ve Ionescu (2015) bulut bilişimin MBS'ye getirmiş olduğu yenilikleri araştırmışlardır. Bulut bilişim, MBS kullanıcılarının işletmedeki verilere, uygulamalara ve bilgisayar programlarına erişim için eş zamanlı raporlama olanağı sağladığını ifade etmişlerdir.

Buyruk Akbaba (2019) çalışmasında bulut bilişimin MBS üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bulut muhasebenin internete sahip bulunan her ortamda erişim olanağı tanıdığını MBS'nin performansını, hizmet kalitesini ve şeffaflığını artırdığını ifade etmiştir.

2.2. Büyük Veri ile İlgili Çalışmalar

Vasarhelyi vd. (2015) MBS'de büyük veri kullanımının denetim açısından getirdiği yenilikleri tartışmışlardır. Büyük verinin muhasebe kayıtlarının değişen doğası ve geleneksel olmayan veri kaynaklarının bir gereği olarak denetim analitiği için yeni fırsatlar ortaya koyduğunu belirtmişlerdir.

Warren vd. (2015) büyük verinin desteklediği farklı veri tiplerinin MBS üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Büyük veri aracılığıyla sağlanan video, ses ve metin bilgileri, yönetim muhasebesi, finansal muhasebe ve finansal raporlama uygulamalarını daha yararlı bir hale getirebileceğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte büyük veri kullanımının sağladığı avantajların finansal muhasebede kaliteyi artırarak muhasebe verilerinin uygunluğunu, şeffaflığını ve paydaşların karar verme sürecini güçlendirdiğini belirtmişlerdir.

Aslan ve Özerhan (2017) yüksek hacimli, hızlı ve çok çeşitli veri olarak tanımlanan büyük verinin MBS üzerinde olumlu etkilerinin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu etkilerin belirlenebilmesi için 790 muhasebe meslek mensubuna anket uygulamışlardır. Araştırmaya katılanların büyük veriye ilişkin görüşlerinin yaş, cinsiyet, mesleki deneyim, yaşanılan yer gibi demografik değişkenlere göre, farklılaştığını belirlemişlerdir.

Janvrin ve Watson (2017) büyük verinin MBS'deki veri analitiğine katkılarını incelemiştir. Büyük verinin MBS'de yüksek hacimli verilerin kaydedilmesi, filtrelenmesi, özetlenmesi ve birleştirilmesinde başarılı olduğunu belirtmişlerdir.

La Torre vd. (2018) büyük veri tabanlı MBS'nin entelektüel sermayeye olan katkılarını incelemiştir. Büyük verinin işletmelerin entelektüel sermaye ve bilgi yönetimi açısından yeni temeller oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Büyük veri ile ölçüm, denetim ve raporlama faaliyetlerinde; veri kalitesi, güvenlik ve gizlilik sorunları, veri görselleştirme ve kullanıcıların etkileşimi açısından olumlu gelişmelerin gerçekleştiğini belirtmişlerdir.

Durmuş ve Kar (2019) çalışmalarında büyük veri kullanan işletmelerin MBS'de büyük veriyi kullanım şekilleri ve bunun işletmeler üzerindeki etkilerini derinlemesine mülakat tekniği kullanarak araştırmışlardır. Büyük verinin MBS'de yüksek hacimli verileri barındırabilmesi ve çeşitli veri tiplerini kullanarak sağladığı avantajların işletmelerin rekabet üstünlüğünü ve karar alma mekanizmalarını güçlendirdiğini ifade etmişlerdir.

2.3. Blok Zincirle İlgili Çalışmalar

Dai ve Vasarhelyi (2017) blok zincirin MBS ve denetime etkilerini tartışmışlardır. Blok zincirin internet kadar önemli bir teknoloji olduğunu, MBS üzerinde eş zamanlılığı, doğrulanabilirliği ve şeffaflığı etkinleştirebileceğini ifade etmişlerdir.

Melnychenko ve Hartinger (2017) blok zincirin MBS ve denetime etkilerini tartışmışlardır. İnternet hizmetlerinin yaygınlaşmasının MBS üzerinde önemli gelişmelere yol açtığını belirtmişlerdir. Blok zincir teknolojisinin sürekli büyüyen veri kayıtlarında MBS'nin ve denetimin kapasitesini artırdığını ifade etmişlerdir.

Wang ve Kogan (2017) çalışmalarında blok zincir tabanlı MBS'nin denetimdeki etkinliğini araştırmışlardır. Blok zincir tabanlı MBS'nin eş zamanlı muhasebe, sürekli izleme ve denetim gibi sağladığı avantajlarla MBS'nin işlevselliğini artırdığını ifade etmişlerdir.

Özdoğan ve Karğın (2018) blok zincirin getirmiş olduğu yeniliklerden olan dağıtık defter teknolojisi ve akıllı sözleşmelerin MBS'ye katkılarını tartışmışlardır. Blok zincirde kullanılan dağıtık defter teknolojisinin MBS'nin etkinliğini, şeffaflığını ve güvenilirliğini artırdığını ifade etmişlerdir.

Uçma Uysal ve Kurt (2018) blok zincirin getirdiği yeniliklerden biri olan üç taraflı kayıt sisteminin MBS üzerindeki olası etkilerini araştırmışlardır. Blok zincirin internet tabanlı yapısı gereği MBS'de üçlü kayıt sistemini uygulayarak denetimin amaçlarına yardımcı olarak finansal tablolarda şeffaflığı artırdığını, hata ve hilelerin azaltılmasını sağladığını ifade etmişlerdir.

Yu vd. (2018) blok zincir teknolojisinin MBS üzerindeki olası etkilerini değerlendirmişlerdir. Blok zincirin ortaya çıkışının MBS üzerinde önemli etkilere sahip olduğunu, muhasebeleştirme, ölçme, sunum ve raporlamada kaliteyi önemli ölçüde artırabileceğini ifade etmişlerdir. Öte yandan blok zincirin işletmeler arası belge transferinde kolaylaştırmaya ve akıllı sözleşmeler yoluyla otomatik muhasebe defterleri ve finansal tablolar oluşturmaya katkıda bulunabileceğini belirtmişlerdir.

Kwilinski (2019) blok zincir ve bulut muhasebenin MBS'ye getirdiği yenilikleri incelemiştir. Blok zincir teknolojisi ile MBS'nin güvenilirlik, şeffaflık ve kolay kullanım gibi avantajlara sahip olduğunu ifade etmiştir. Buna ek olarak blok zincirin çevrimiçi işlemlerin hızlıca yapılabilmesi, muhasebe verilerinin akıllı telefon uygulamaları kullanılarak kolaylıkla güncellenebilmesi ve birincil belgelerin sunulmaksızın akıllı sözleşmeler ile birçok muhasebe işlevini otomatikleştirilmesi gibi avantajlara sahip olduğunu belirtmiştir.

Tan ve Low (2019) blok zincirin MBS ve denetime katkılarını tartışmışlardır. Blok zincirin ortaya koyduğu fiziksel dokümanları sanallaştırma teknolojisi, sağladığı doğrulama avantajıyla MBS üzerinde önemli bir gelişmeye hizmet ettiği ifade etmişlerdir. Doğrulama sisteminin sanallaştırılmasının hata ve hile oranını düşürdüğü için denetim kalitesinin iyileştirilmesini sağlayacağını belirtmişlerdir.

Kazak ve Erdemir (2020) çalışmalarında MBS'de kullanılan blok zincir teknolojisinin genel kabul görmüş muhasebe ilkeleriyle uyumluluğunu incelemişlerdir. Blok zincirin genel kabul görmüş muhasebe ilkelerinden; "Parayla Ölçme, Maliyet Esası, Tarafsızlık ve Belgelendirme, Önemlilik, Dönemsellik, Sosyal Sorumluluk" kavramlarıyla tam olarak uyumlu olduğunu belirtmişlerdir.

Fullana ve Ruiz (2020) blok zincirin MBS'ye getirdiği yenilikleri analiz etmişlerdir. Blok zincirin MBS'ye getirmiş olduğu en önemli yeniliğin akıllı sözleşmeler olduğunu belirtmişlerdir. Akıllı sözleşmelerin yönetsel uygulamaları otomatikleştirdiğini, hataları azalttığını ve muhasebe süreçlerini iyileştirdiğini ifade etmişlerdir.

Kılınç (2020) blok zincirin MBS'ye ve denetime olan katkılarını incelemiştir. Blok zincirin MBS'ye olan en önemli katkısının eş zamanlı raporlama olduğunu, bu özelliğin finansal verilere olan güveni ve denetim kalitesini artırabileceğini belirtmiştir.

Ulucan Özkul ve Alkan (2020) blok zincirin MBS'ye getirmiş olduğu yeniliklerden üç taraflı kayıt sistemi ve akıllı sözleşmeleri araştırmışlardır. Blok zincir teknolojisi ile muhasebe denetimi ve finansal raporlama alanında önemli yenilikler ortaya konulduğunu belirtmişlerdir. Dağıtık defter yapısının çift taraflı kayıt sistemine üçüncü bir tarafı eklediğini, bu sayede finansal işlemlerin şeffaf ve internet üzerinden kolaylıkla erişilebilir hale geldiğini ifade etmişlerdir.

2.4. Hibrit Çalışmalar

Belfo ve Trigo (2013) çalışmalarında BT'deki gelişmelerin MBS üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Büyük ölçekli işletmelerin yüksek hacimli veriler ürettiğini, büyük verinin Dünyadaki farklı işletmelerin finansal ve finansal olmayan verileri birbirini tamamlayıcı bir biçimde ilgili karar verme birimlerine sunduğunu ifade etmişlerdir.

Minovski vd. (2020) çalışmalarında blok zincir, bulut muhasebe, büyük veri ve yapay zekanın MBS üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Büyük verinin MBS'de karar verme sürecini otomatikleştirmeyi sağladığını, blok zincirin sahip olduğu dağıtık defter teknolojisinin şeffaflığı artırdığını ve bulut muhasebenin ise hassas ve gizli verileri işleme ve depolama teknolojisi ile MBS'de işlevselliğin, esnekliğin ve güvenilirliğin arttığını ifade etmişlerdir.

MBS'de güncel BT'lerin kullanımıyla önceki çalışmalar incelendiğinde yapılan çalışmanın özgünlüğü; BT'deki yeni yaklaşımlardan olan bulut muhasebe, blok zincir ve büyük verinin MBS üzerindeki rolü ve etkisinin bir arada incelenmesidir.

3. Muhasebe Bilgi Sistemlerinin Gelişimi

MBS'ler işletmelerin finansal ve finansal olmayan önemli verilerini bir araya getirmeye ve raporlamaya hizmet etmektedir. Finansal ve finansal olmayan veriler, işletme yönetiminin karar verme birimlerine uyarılar ve mesajlar iletmek suretiyle bir taraftan diğerine yardım sağlamak ve önerileri paylaşmak üzere veri toplamak için iş süreçleri arasındaki kontrolü sağlamaktadır (Trigo vd., 2016: 988). MBS, insan, süreç ve BT'den oluşmaktadır. MBS, yazılım ve donanım ürünlerini yönetim faaliyetlerinde kullanarak verileri kaydetme, sınıflandırma, özetleme ve raporlama şeklindeki geleneksel işlevlerini korumakla birlikte, bu geleneksel işlevlerin ötesinde BT ile bütünleşik bir karar destek sistemine dönüşmüştür. MBS'de BT kullanımının ilk aşaması muhasebe programlarının kullanımı olmuştur (Ersoy, 2012: 20). Muhasebe programlarıyla muhasebeciler ve işletme sahipleri satış tahminlerini, iş modellerini ve performans bilgilerine göre karar alma araçlarını oluşturmasını kolaylaştırmıştır (Ghasemi vd., 2011: 115). 1980'li yıllarla birlikte küresel ağlarda ve buna bağlı olarak BT'de meydana gelen gelişmelerle birlikte MBS'de önemli değişimler gerçekleşmiştir ve MBS'nin performansını, üretkenliğini ve verimliliğini artırmaya yardımcı olmuştur.

Bu gelişmelerden biri olan kurumsal kaynak planlaması (ERP- Enterprise Resource Planning) MBS sisteminin bir parçasıdır. ERP sistem modeli, bir bilgi sistemi olup, bir araya getirilen çeşitli modüllerden oluşmaktadır. Bu modüller işletmede gerçekleşen işlemleri, merkezi bir veritabanına kaydetmektedir (Trigo vd., 2016: 988).

BT'nin sunduğu olanaklar yardımıyla MBS'nin sorunları çözüme kavuşturulabilir. Kuruluşlar yeni BT yaklaşımlarına ayak uydurmaları ile MBS üzerindeki değişimlerle daha etkili ve verimli muhasebe uygulamaları yapabileceklerdir. MBS sorunlarına bilgi teknolojilerinin sunduğu çözümler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Muhasebe Bilgi Sisteminin Sorunlarına Bilgi Teknolojilerinin Sunduğu Çözümler

MBS sorunları	BT çözümleri
Dış raporlama ve uyumluluk raporları	Ağ ve internet hizmetleri
Stratejik çözümleme	Mobil cihazlar
Karşılaştırmalı değerlendirme	Bulut bilişim
Tahminleme	Çevresel tarama
İç denetim, iç kontrol, risk yönetimi	İş zekası
Eş zamanlı raporlama	İşletme mimarisi ve işletme uygulamalarını birleştirme
Çok fazla finansal olmayan performans verisi	İş süreci yönetimi
Tarihi ve cari maliyet muhasebesini birleştirmek	Bilgisayar destekli denetim araçları ve teknikleri
Kişiyeye özel ve etkileşimli raporlama	Büyük veri

Kaynak: (Belfo ve Trigo, 2013: 539)

BT çözümleri işletmedeki MBS kullanıcılarına anlık, eksiksiz bilgiler vererek yönetsel eylemlere karar verilebilmesini kolaylaştırmaktadır. Büyük veri ve bulut bilişimin sağladığı depolama ve bilgi işleme teknolojileri sayesinde işletme organizasyonundaki farklı görüşler bir araya gelerek rekabet gücünde artışlar sağlanabilmektedir. Mobil ağlarla sağlanan iletişim ise işletme mimarisi ve işletme uygulamalarının birleşimi sonucu tüm işlemler zaman ve yer kısıtlaması olmaksızın organize bir şekilde yürütülebilmektedir.

4. Muhasebe Bilgi Sisteminde Kullanılan Yeni Bilgi Teknolojileri

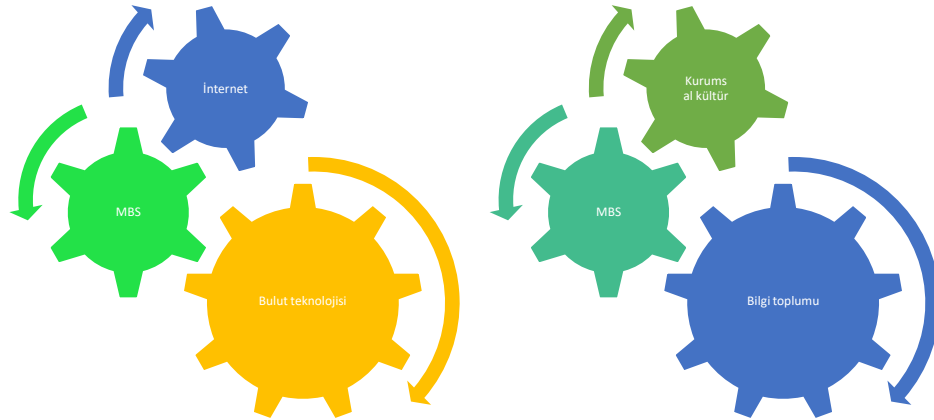
Muhasebe ve finansal raporlamada, veri analizindeki anormalliklerin ve krizlerin sonuçları, MBS’de kullanılan yeni BT’leri gerekli kılmıştır. BT’lerin sürekli kullanımı ile muhasebe faaliyetlerini takip etmek ve izlemek suretiyle sağlanan hizmetlerin kalitesi arttırılabilir. Bunun yanı sıra günümüzdeki internet hizmetlerinin küreselleşmeye olan katkılarından biri olan eş zamanlı veri paylaşımının ekonomik ve sosyal etkileri MBS’ye de yansımıştır.

Günümüz bilgi çağının gereği olan, sanal depolama alanları ve eş zamanlı raporlama sistemleri (bulut muhasebe), sanal muhasebe defterleri (blok zincir) ve finansal/finansal olmayan yüksek hacimli işletme verilerini depolayarak, bu verileri karar verme birimlerine ulaştırarak (büyük veri) teknolojilerin kullanımı MBS’de yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda yeni teknolojilerin MBS üzerindeki etkileri incelenmiştir.

4.1. Bulut Bilişimin Muhasebe Bilgi Sistemi Üzerindeki Etkisi

Bulut bilişim, ağa bağlı depolama alanı ve bilgisayar kaynakları üzerinden edinilebilen, abonelik tabanlı bir hizmettir. Bu hizmete zaman ve mekân fark etmeksizin internet bağlantısı üzerinden erişim sağlanabilmektedir. Bulut hizmet sağlayıcısı evde veya işte muhasebe uygulamalarını çalıştırmak için gerekli donanım ve yazılıma sahiptir. Bu yönüyle hem küçük hem de büyük işletmeler açısından veri depolama ve yönetimi hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde kullanılan önemli bir araçtır (Huth ve Cebula, 2011: 1).

MBS’nin faydalı olarak kabul edilebilmesi için işletmeye faaliyet ve yönetimiyle ilgili ihtiyaçlarında hizmet etmesi bilgiyi tüm sektörlerle iletmesi ve bunların iş süreçlerine de bağlanması gerekmektedir. Bulut teknolojisi, işletme yönetimi ve paydaşlara anlık olarak muhasebe bilgilerinin izlemesine izin vermektedir (Şekil 1).

Şekil 1. MBS ve bulut teknolojisi

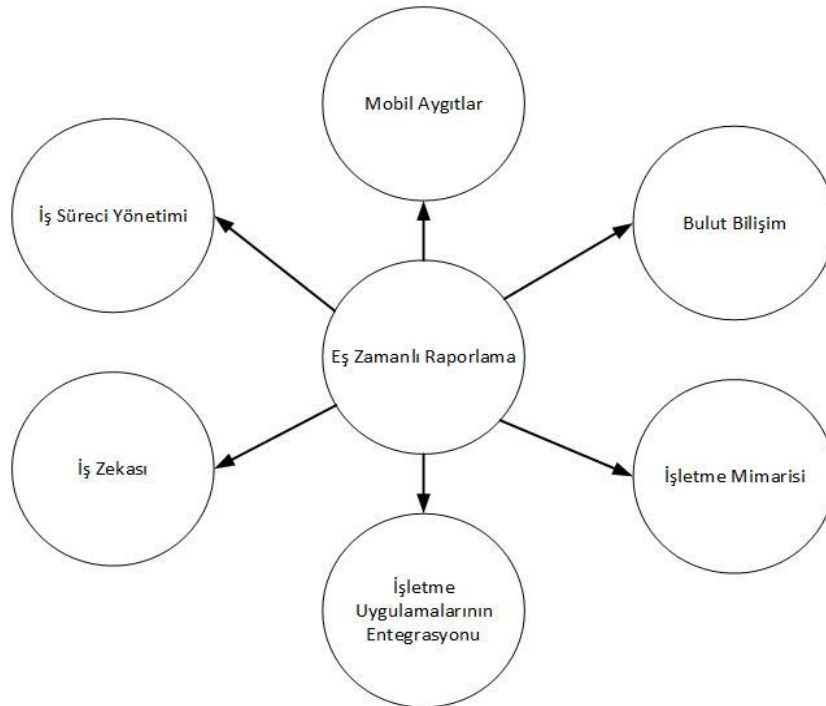
Kaynak: (Radu ve Tabirca, 2018: 262)

Özellikle büyük ölçekli işletmelerin yüksek hacimli muhasebe verilerinin toplanması ve işlenebilmesini destekleyecek kapasitede verimli sistemlere ihtiyaç duyması nedeniyle son yıllarda bulut muhasebe sisteminin kullanımı yaygınlaşmıştır. İşletmelerin önceden kurulum ve yönetime gerek kalmaksızın kendilerine ait yerel sunuculara ihtiyaç duymaksızın, internet bağlantısının olduğu her zaman ve her yerden erişilebildiği bulut muhasebe, finansal verilerin toplanması ve işlenmesi açısından verimli bir sistemdir. Bulut muhasebe sayesinde

muhasebe organizasyonu kısa bir süre içinde oluşturulabilmektedir. İşletmelerin muhasebe verileri buluta yüklenerek hizmet sağlayıcı tarafından; depolama, yedekleme, veri güvenliği hizmetleri alanında uzmanlaşmış kişiler tarafından yapılmaktadır (Rasgen, 2017: 240).

Bulut muhasebe, MBS'nin vazgeçilmezlerinden olan veri doğruluğu ve kalitesinin artırılmasında önemli avantajlar sağlamaktadır. Bu avantajlara ek olarak teknolojik zorlukların ve işlem süresinin azaltılmasıyla birlikte personel verimliliğinin artırılması, muhasebe işlevlerinin merkezi bir MBS üzerinde toplanarak gerekli hesaplama ve analizlerin gerçekleştirilmesi de işletme performansı üzerinde olumlu bir etki meydana getirebilecektir. Bulut muhasebe teknolojik düzeyde muhasebe (harici sunucularda veri sanallaştırma) ve bütçeleme (yatırım düzeyi, maliyet düzeyi) üzerindeki etkilerinin yanı sıra sözleşmeler, kurallar ve finansal tabloların hazırlanmasında ve sunulmasında bir işletmenin benimsediği muhasebe tahmin ve politikaları üzerinde de olumlu etkiye sahiptir (Prichici ve Ionescu, 2015: 491).

Finansal raporlama açısından bulut muhasebe farklı türden paydaşların internet bağlantısına sahip olduğu her yerden eş zamanlı raporlama ile muhasebe ve finans yönetimi işlevlerine katılabilmelerine imkân sunmaktadır. Bilgisayarlı sistemlerde, girilen veriler milisaniyeler içinde işlendiğinde eş zamanlı raporlama işlemi gerçekleşmekte ve elde edilen veriler geri bildirim olarak kullanılabilir. MBS açısından eş zamanlı raporlama, işletmede gerçekleşen faaliyetleri eksiksiz ve anlık bilgi olarak yapılacak yönetim eylemlerinin kolaylıkla gerçekleşebilmesini sağlamaktadır. Bulut muhasebenin yüksek hacimli veri depolama kapasitesi ile karakterize edilen eş zamanlı raporlama sistemi, işletmedeki farklı görüşleri birleştiren raporların üretilmesine izin vererek rekabet gücünün artmasına katkıda bulunmaktadır (Belfo ve Trigo, 2013: 538). Bulut muhasebenin sunduğu, eş zamanlı raporlama sistemi; MBS, iş süreci yönetimi, mobil cihazlar ve iş zekasından oluşmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Bulut muhasebede eş zamanlı raporlama

Kaynak: (Trigo vd., 2014: 122)

Bulut muhasebede eş zamanlı raporlama hizmeti sağlayan ürünlere; NetSuite Financials, Intacct Financials and Accounting System, SAP ERP Financials, Microsoft Dynamics GP, Epicor Financial Management veya SAGE örnek olarak verilebilir. Bu uygulamaların en önemli bileşenleri; finansal muhasebe, proje muhasebesi, fon

muhasebesi, envanter yönetimi, faturalama, iş emri yönetimi, bütçeleme ve tahmin, finansal raporlama, bordro yönetimi veya insan kaynaklarıdır (Belfo ve Trigo, 2013: 541).

4.2. Blok Zincirin Muhasebe Bilgi Sistemi Üzerindeki Etkisi

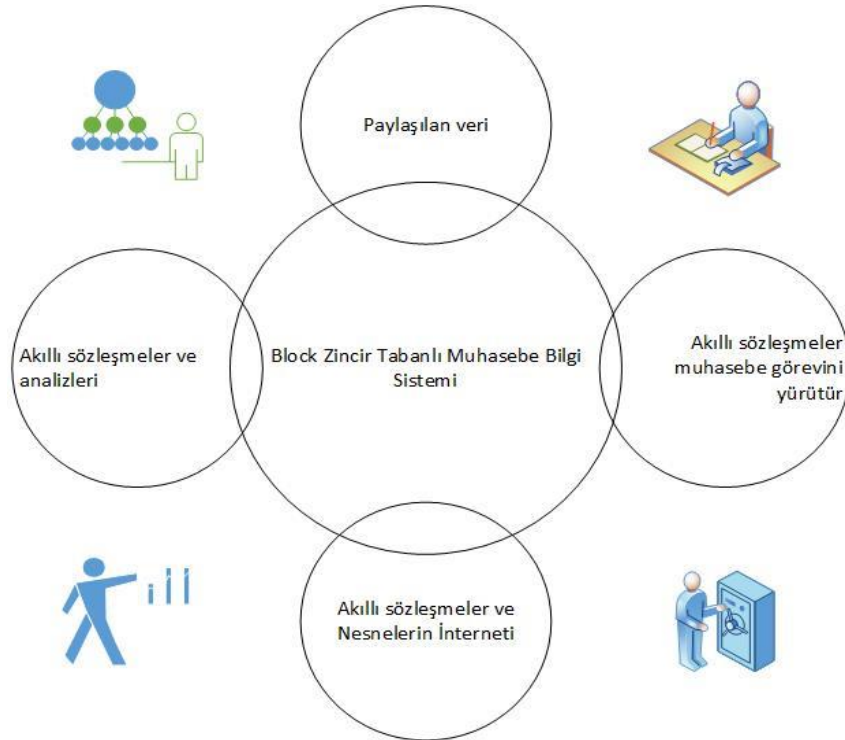
Blok zincir, internetten veritabanına kaydedilen verilerin (blok) sanal ortama depolama (zincir) teknolojisidir. Blok zincirde temsil edilen bloklar veri parçalarından oluşmaktadır. Blok zincir üç aşamadan oluşan bir süreçtir. Bunlar (Conway, 2020):

- 1) Bloklar tarih, saat ve değer gibi işlemlerle ilgili bilgileri depolar,
- 2) Bloklar, işlemlere kimin katıldığına ilişkin bilgileri depolar,
- 3) Bloklar, onları diğer bloklardan ayıran bilgileri depolar.

MBS açısından blok zincirin en yaygın uygulaması dağıtık defter teknolojisidir. Bu uygulama geleneksel muhasebe kaydı tutmada önemli bir yenilik oluşturmak için şifreleme araçları ve dağıtılmış bir fikir birliği süreci kullanmaktadır. Uygulama üç temel özelliğe sahiptir. Bunlar (Minovski vd., 2020: 4):

- ✓ Doğruluk; defter girişlerinin tüm geçmiş kaydının birden çok kopyası (tek bir kopyaya karşılık) oluşturulmakta ve elde edilen kopyalardan her biri doğrulanabilmektedir.
- ✓ Şeffaflık; tüm piyasa katılımcıları tarafından görülebilen halka açık bir faaliyet kaydıdır.
- ✓ Aracılık; belirli bir merkezi organizasyon gerektirmek yerine, eşler arası bir ağ kullanarak çalışmaktadır.

Blok zincir tabanlı muhasebe bilgi sistemi Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3. Blok zincir tabanlı muhasebe bilgi sistemi

Kaynak: (Dai ve Vasarhelyi, 2017: 10)

Blok zincirin sahip olduğu defter teknolojisi, yöneticilerin karar almada kullandığı bilgilerin daha şeffaf ve güvenilir olduğu bir MBS sunmaktadır. Blok zincirin MBS içerisinde iki temel uygulaması bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Hizmet Olarak Blok Zincir (BaaS) ikincisi ise Eş Zamanlı Blok Zincir Muhasebe Sistemidir (RBAS). Eş Zamanlı Blok Zincir Muhasebe Sistemi ise döviz, finansal türev ve diğer dijital belgelerin finansal

işlemlerini sağlayan, işlem verilerini şifreli olarak koruyan ve veri bütünlüğünü doğrulanan bloklarda saklayan bir yazılımdır. Bu yazılım blok zinciri, herhangi bir güvenilir üçüncü şahıs aracısı olmadan para birimi işlemlerini gerçekleştirebildiğinden dolayı finansal araçlar (hisse senetleri, tahviller, ipotekler ve diğerleri) ile yapılan işlemleri saklayabilmektedir. Dolayısıyla blok zincir sistemlerini kullanan birden çok işletmenin herhangi bir zamanda finansal tabloları tutarlı biçimde doğrulandığı için finansal tabloların güvenilirliği artmaktadır (Potekhina ve Riumkin, 2017: 13). Bunun yanı sıra blok zincir, akıllı sözleşmelerin finansal muhasebe sistemini oluşturabilmekle birlikte süreçlerin ve elektronik muhasebe defterlerinin otomatikleştirilebilmesine olanak sunmaktadır. Örneğin, “Balanc317” çift kayıt sistemi kullanan MBS’lerin yerine üçlü kayıt sistemi kullanan bir muhasebe defteridir. Bu sistemdeki belgeler, iş sözleşmeleri veya faturalar gibi akıllı sözleşmeler veya geleneksel metin sözleşmelerini içermekte ve sistem akıllı sözleşmelere dayalı veri işlemeyi gerçekleştirmeye dayanmaktadır. Sistem akıllı sözleşmeler aracılığıyla faturalandırma, ödemeleri otomatik olarak işleme ve kaydetme gibi işlevleri yerine getirebilmektedir. Bu şekilde, hesap defteri belgeleri oluşturabilir, saklanabilir, yönetilebilir ve dijital olarak imzalanabilir. Dolayısıyla blok zincir MBS’ye dahil edildiğinde akıllı sözleşmelerin yanı sıra, muhasebe defterlerinde depolanan verilerin güvenliği, gizliliği ve bütünlüğü kolaylıkla sağlanabilmektedir (Peters ve Panayi, 2016: 24).

4.3. Büyük Verinin Muhasebe Bilgi Sistemi Üzerindeki Etkisi

Büyük veri, büyük ve karmaşık veri kümelerinden oluşan, geleneksel veritabanı sistemlerinin yönetim ve işleme kapasitesini aşan veriler olarak tanımlanabilir. Büyük verinin temeli; hızlı, değişken, gerçek, yüksek hacimli ve farklı veri türlerine dayanmaktadır (Syed vd., 2013: 2446). Büyük ölçekli işletmelerin sahip olduğu yüksek hacimli veriler buna örnek olarak verilebilir. MBS büyük hacimli muhasebe verilerini mevcut analitik araçları kullanarak iç ve dış karar vericilere bilgi sağlamak için kaydetmekte, sınıflandırmakta, filtrelemekte, konsolide etmekte ve özetlemektedir. Bunun ötesinde muhasebe verilerinin genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine, uluslararası muhasebe, uluslararası finansal raporlama ve bağımsız denetim standartlarına uygunluğunun belirlenmesi için iç ve dış denetçiler tarafından çeşitli teknikler kullanılmaktadır. Son yıllarda MBS’de büyük verinin kullanılmasıyla birlikte bu işlemler oldukça kolaylaşmıştır. Muhasebe verilerinin otomatik algılayıcılar (Radyo frekanslı tanıma ve GPS gibi) aracılığıyla elde edilmesi MBS’de stokların eş zamanlı kontrolünü sağlamaktadır. Böylece büyük verinin kullanılmasıyla muhasebe verilerinin doğruluğu ve kalitesine olumlu katkılar sağlanmıştır (Janvrin ve Watson, 2017: 3-4).

Büyük veri biçimleri (örneğin; video, görüntüler, ses ve metin) finansal verileri finansal olmayan verilerle birlikte kullanarak finansal verilerin anlaşılabilirliğini ve kalitesini artırmaktadır. Bu sayede işletme yönetiminin karar verme sürecinde daha fazla şeffaflık ve kullanılabilirlik sağlanmaktadır. Örneğin, sabit varlıklara göre ERP sistemleri, bunlara ilişkin kayıtları video kliplerle ve diğer multimedya türleriyle artırabilir. Böylece finansal bilgi kullanıcılarının her biri varlığın durumu ile özellikleri hakkında daha kapsamlı bilgi elde edebilmektedir. Bu iyileştirilmiş şeffaflık, paydaşların ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olmakla birlikte sabit varlıklar ile ilgili iddiaları ele alan denetçilere de fayda sağlamaktadır. Örneğin, sabit varlıklarla ilgili mevcudiyet iddiasını test etmek isteyen bir denetçi, her bir varlık kaydıyla ilgili ses, video ve metin bilgileriyle daha şeffaf ve daha kolay bir biçimde denetim yapabilmektedir. Öte yandan finansal durum tablosundaki değerlerde soyut olarak önem taşıyan; müşteriler, tedarikçiler, insan kaynakları, taahhütler, ürün kalitesi gibi önemli öğeler yer almamaktadır. Finansal durum tablosunda yer almayan soyut öğeler geleneksel finansal tabloların giderek daha az yararlı hale gelmesine neden olmaktadır. Büyük veri ise bu noktada soyut varlıklar için değerlendirme yöntemleri geliştirerek soyut verilerin finansal tablolarda gösterilmesine olanak tanımaktadır. Böylece muhasebe uygulamalarının ve finansal raporlamanın finansal tablo kullanıcıları açısından daha faydalı bir hale getirilebilmesi mümkündür (Warren vd., 2015: 402).

5. Sonuçlar

Doğrulanmış işlemleri güvenli defterlere kaydeden MBS'ler sadece ilgili taraflar arasında gerçekleşen finansal ve finansal olmayan işlemleri değil, aynı zamanda işletmedeki muhasebe verilerinin akışını da sağlayabilmektedir. MBS'de bulut muhasebe, blok zincir ve büyük verinin kullanılmasıyla muhasebe verilerinin güvenli, hızlı ve doğru şekilde aktarılması kolaylaşmıştır. Bu yeni teknolojiler, muhasebe bilgilerini yöneticiler, denetçiler, alacaklılar ve paydaşlar gibi ilgili taraflara anında aktararak ve eş zamanlı raporlamayı da mümkün kılmaktadır.

Özellikle kurumsal yönetime olumlu yönde etki eden eş zamanlı raporlamaya olan ihtiyaç, MBS'ye blok zincirin dâhil olmasını sağlamıştır. Bu sayede günlük iş süreçlerinin eş zamanlı izlenebilmesi ve kullanıcılara eş zamanlı olarak aktarımı sağlanarak periyodik dönemlerdeki raporlamaya göre daha önemli avantajlar elde edilebilmektedir.

Küresel internet ağının yaygınlaşmasıyla birlikte üretilen raporların yer ve zaman kısıtı olmaksızın kullanıcılara anında ulaşabilmesini sağlayan mobil cihazlar arasında anlık bilgi paylaşımına izin veren bulut muhasebe, işletmelerin kurumsallığına önemli ölçüde değer kazandırmaktadır. Bu teknoloji veri doğruluğu ve kalitesinin artırılmasını sağlamakta ve kullanıcıların eş zamanlı raporlama ile işletmede gerçekleşen faaliyetleri eksiksiz ve anlık bilgi olarak aktarabilmektedir.

Buna ek olarak büyük verinin MBS'de kullanılması ile birlikte muhasebe verilerinin otomatik algılayıcılar aracılığıyla elde edilmesi; verilerin kontrolünde, doğruluğunda ve kalitesinde olumlu etkilerde bulunmaktadır. Öte yandan büyük verinin sunduğu veri analitiği sayesinde finansal verilerin video, görüntü, ses ve metin olarak birbirini tamamlaması ve veri görselleştirme açısından yönetim ve denetim faaliyetlerine daha fazla şeffaflık ve kurumsallık sağlanmaktadır.

Yeni BT'lerin MBS üzerinde sağladığı kontroller sayesinde, iş ve muhasebeleştirme süreçlerinin eş zamanlı olarak izlenmesi sağlanabilmektedir. Ayrıca muhasebe işlemleri içinde yer alan anormalliklerin ve diğer yararlı bilgileri keşfetmek için MBS'de yer alan BT'ler (bulut bilişim, blok zincir ve büyük veri) bir arada uyum içerisinde çalışabilmektedir. Böylece sistemde yer alan yöneticiler, muhasebeciler, iş ortakları ve yatırımcılar, işlemleri doğrulamak için aktif olarak iş birliği sağlayabilmektedirler. Sistemde yer alan BT bileşenlerinin bir araya gelmesi, gerçek zamanlı, doğrulanabilir ve şeffaf bir MBS'nin oluşturulmasına olanak tanıyacaktır.

Bu teknolojilerin işletmelerde yaygınlaşması, finansal raporlamanın kurumsal önemine dikkat çekerek, MBS'nin finansal ve finansal nitelikte olmayan işlemleri kaydetme ve raporlamada entelektüelliği temsil ettiğini göstermektedir.

Kaynakça

Aslan, Ü., & Özerhan, Y. (2017). Big Data, Muhasebe ve Muhasebe Mesleği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19 (4), 862-883.

Belfo, F., & Trigo, A. (2013). Accounting Information Systems: Tradition and future directions. *Procedia Technology*, 9, 536-546.

Buyruk Akbaba, A. N. (2019). Bulut Muhasebe ve İşletmelerde Uygulanması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (82), 21-10.

Conway, L. (2020). *Blockchain Explained*. [Erişim: 02.01.2021, <https://www.investopedia.com/terms/b/blockchain.asp>]

Dai, J., & Vasarhelyi, M. A. (2017). Toward Blockchain-Based Accounting and Assurance. *Journal of Information Systems*, 31 (3), 5-21.

Durmuş, C. N., & Kar, T. (2019). Muhasebe Bilgi Sistemleri Doğrultusunda Büyük Veri Kullanımı: Büyük Veri'yi Etkin Olarak Kullanan İşletmeler Üzerine Bir Araştırma. *Mali Çözüm Dergisi*, 29 (156), 169-193.

Ersoy, M. (2012). Finansal Bilgilerin Yönetimi Sürecinde Muhasebe Bilgi Sistemi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 3 (6), 9-21.

- Fullana, O., & Ruiz, J. (2020). *Accounting Information Systems in the Blockchain Era*. [Erişim: 2.01.2021, <https://ssrn.com/abstract=3517142>]
- Ghasemi, M., Shafeiepour, V., Aslani, M., & Barvayeh, E. (2011). The Impact of Information Technology (IT) On Modern Accounting Systems. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 28(2011), 112-116.
- Huth, A., & Cebula, J. (2011). *The Basics of Cloud Computing*. [Erişim: 02.01.2021, <https://us-cert.cisa.gov/sites/default/files/publications/CloudComputingHuthCebula.pdf>]
- Janvrin, D. J., & Watson, M. W. (2017). Big Data: A New Twist to Accounting. *Journal of Accounting Education*, 38, 3-8.
- Kazak, G., & Erdemir, N.K. (2020). Muhasebe Bilgi Sisteminin Etkinliğinin Arttırılmasında Blok Zinciri Teknolojisinin Rolü. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(4), 464-481.
- Kılınç, Y. (2020). Blockchain Teknolojisi: Muhasebe ve Denetim Mesleği Açısından Bir İnceleme. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 13(3), 989-1011.
- Kwilinski, A. (2019). Implementation of Blockchain Technology in Accounting Sphere. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 23, 1-6.
- La Torre, M., Botes, V.L., Dumay, J., Rea, M.A., & Odendaal, E. (2018). The Fall and Rise of Intellectual Capital Accounting: New Prospects from The Big Data Revolution. *Meditari Accountancy Research*. 26(3), 381-399.
- Melnychenko, O., & Hartinger, R. (2017). Role of Blockchain Technology in Accounting and Auditing. *European Cooperation*, 9(28), 27-34.
- Minovski, Z., Malchev, B., & Tocev, T. (2020). New Paradigm in Accounting Information Systems—The Role of The Latest Information Technology Trends. *The 1st International Scientific Conference on Economic and Business Trends Shaping the Future*, pp. 1-16, Skopje, Republic of North Macedonia.
- Özdoğan, B., & Karğın, S. (2018). Blok Zinciri Teknolojisinin Muhasebe ve Finans Alanlarına Yönelik Yansımaları ve Beklentiler. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (80), 161-176.
- Peters, G.W., & Panayi, E. (2016). *Understanding Modern Banking Ledgers Through Blockchain Technologies: Future of Transaction Processing and Smart Contracts on The Internet of Money*. Tascia, P., Aste, T., Pelizzon, L & Perony, N. (Eds.). Banking beyond banks and money, pp. 239-278, Springer: Switzerland.
- Potekhina, A. & Riumkin, I. (2017). *Blockchain—A New Accounting Paradigm: Implications for Credit Risk Management*. Master degree thesis, Umeå School of Business and Economics, Swiss.
- Prichici, C., & Ionescu, B. (2015). Cloud Accounting—A New Paradigm of Accounting Policies. *SEA—Practical Application of Science*, 1(7), 489-496.
- Radu, V., & Tabirca, A.I. (2018). *Accounting Information Systems in The Knowledge Society*. LUMEN Proceedings, International Conference Global interferences of knowledge society, pp. 258-269, Targoviste, Romania.
- Rasgen, M. (2017). Bulut Bilişim Sisteminin Muhasebe Bilgi Sistemine Etkisi. *2'nd International Conference on Scientific Cooperation for the Future in the Economics and Administrative Sciences*, pp. 238-244, Thessaloniki, Greece.
- Syed, A., Gillela, K., & Venugopal, C. (2013). The Future Revolution on Big Data. *International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering*, 2(6), 2446-2451.
- Tan, B.S., & Low, K.Y. (2019). Blockchain As the Database Engine in The Accounting System. *Australian Accounting Review*, 29(2), 312-318.
- Trigo, A., Belfo, F., & Estébanez, R.P. (2014). Accounting Information Systems: The Challenge of The Real-Time Reporting. *Procedia Technology*, 16, 118-127.
- Trigo, A., Belfo, F., & Estébanez, R.P. (2016). Accounting Information Systems: Evolving Towards A Business Process Oriented Accounting. *Procedia Computer Science*, 100, 987-994.
- Uçma Uysal, T., & Kurt, G. (2018). Muhasebede ve Denetimde Blok Zinciri Teknolojisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 467-481.
- Ulucan Özkul, F., & Alkan, B. Ş. (2020). Dijital Çağda Muhasebenin Dönüşümü: “Blockchain” Teknolojisinde Muhasebe ve Mali Kontroller. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(2), 218-236.
- Vasarhelyi, M.A., Kogan, A., & Tuttle, B.M. (2015). Big Data in Accounting: An Overview. *Accounting Horizons*, 29(2), 381-396.
- Wang, Y., & Kogan, A. (2017). *Designing Privacy-Preserving Blockchain Based Accounting Information Systems*. SSRN Electronic Journal [Erişim: 21.01.2021, <https://pdfs.semanticscholar.org/3082/ac87b24fa9dbb5d8a60b2b41450513370035.pdf>]
- Warren Jr, J.D., Moffitt, K.C., & Byrnes, P. (2015). How Big Data Will Change Accounting. *Accounting Horizons*, 29(2), 397-407.
- Yu, T., Lin, Z., & Tang, Q. (2018). Blockchain: The Introduction and Its Application in Financial Accounting. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 29(4), 37-47.

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Dinlerde, Kültürlerde Hayvan Kesim Usulleri ve Avustralya’da SICHMA Örneği

SICHMA Example and Animal Slaughter Practices in Religions and Cultures

Mustafa Baş¹

Öz

Dinler mensupları için hemen her konuda kurallar koyduğu gibi yiyecek ve içeceklerle ilgili de kurallar koymaktadır. Yiyecek kurallarını belirleyen ve yenilmesinde bir problem olmayan çeşidi İslami literatürde helal olarak adlandırılmaktadır. Et mamullerinin yenilebilmesi için özellikle Yahudilikte kaşer, İslam’da helal kurallarına uygunluğu aranılmaktadır. Ancak her dini inanışlarda farklılaşan hayvan kesimleri ile ilgili uygulamalar bu iki din mensuplarının azınlık olarak yaşadıkları ülkelerde ciddi sıkıntılarla karşılaşmalarına sebebiyet vermektedir. Her ne kadar İslam Ehli Kitap olarak kabul ettiği Yahudi ve Hıristiyanların kestiklerinin yenilebileceğine hükmetse de, Hıristiyan ülkelerdeki kesimhanelerdeki uygulamalar İslam kurallarına göre birçok sorunu içermektedir. Ülkeler arasında artarak gelişen et ihracatı da bu problemlerden oldukça etkilenmektedir. Bu durum da ülkeler ve üretici firmaları tedbirler almaya yönlendirmektedir. Müslümanların yaşadığı hemen her ülkede alınan bu tedbirler çerçevesinde İslam Ülkelerine et ihracatı yapan Avustralya da önemli adımlar atmıştır. Kesimhanelerdeki helal uygulamasını bir sertifikasyon sistemine bağlayarak ihracatta sertifika verebilecek kuruluşları belirlemiştir. Bu kuruluşlar arasında gerek kurduğu geniş ağı, gerek işini titizlikle yapması ile öne çıkan kuruluşlardan biri de NSW’de kurucularının çoğunluğunu Türk kuruluşlarının oluşturduğu Supreme Islamic Council of Halal Meat in Australia (SICHMA)’dır.

Anahtar Kelimeler: *Helal, Kesimhane, Et, Sertifikasyon, Kaşer.*

Abstract

Religions lay down certain rules for their followers on a variety of subjects, as well as food and beverages. In Islamic literature, rules that regulate food consumption and foods that can be consumed are defined as "halal". Specifically, Judaism and Islam require conformance to halal regulations in order for meat products to be consumed. The rules set out in these two beliefs do not always coincide with other religions' animal slaughter rituals. Therefore, the slaughtering rules that believers of Judaism or Islam must abide by stir up a great deal of hardships in countries where they constitute a minority. Although Islam has deemed it acceptable to consume the meat of animals slaughtered by the Jewish or Christians, who are acknowledged as 'People of the Book', many problems arise within the abattoirs of Christian countries. Furthermore, these problems also cause disturbances in meat export chains between countries. This situation canalizes governments and companies to impose a set of precautions. Australia, which exports meat to Islamic countries, has subjected the state of being "halal" to a certification system, thus identifying the institutions that can administer certifications for exportation. The Supreme Islamic Council of Halal Meat in Australia (SICHMA), which has a majority of Turkish founders and is based in New South Wales, becomes prominent among these institutions by both its wide and established network and its thoroughness.

Keywords: *Halal, Abattoir, Meat, Certification, Kosher.*

1. Giriş

Tarih boyunca fertler ve toplumlar, hayatlarını düzenli olarak sürdürmek ve geleneklerinin devamlılığını sağlamak için belirli kurallara bağlanmak zorundadırlar. İnsanların bağlı kaldıkları bu kuralların birçoğu, dini anlayış içerisinde uyulması gerekli emir ve yasak prensipleri olarak yer almaktadır. Sosyal hayatın tanzimi için

^{1*} Sorumlu Yazar, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, E-posta: mustafa.bas@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9696-4100>

konulan bu prensipler; yapılmasında bir problem olmayan helaller ve yapılması yasak olan haramlar olarak tasnif edilmektedir. Haram ve helalin, günah ve sevabın, kötü ve iyinin olmadığı sınırsız bir hürriyet anlayışının insanlık tarihinin hiçbir döneminde var olmadığı bilinmektedir. Sosyal hayatın tanzimi için konulan bu prensipler, günlük davranışları ve hayat tarzını düzenlediği gibi yiyecek ve içecek kurallarını da düzenlemektedir. Bu prensipler, bazen toplumların kendi koydukları kurallarla sınırlandırılmakla birlikte, genelde din algısı ile paralel olarak belirlenmektedir. Bu prensipler içerisinde yiyecek ve içecekler ile ilgili yasaklar önemli bir yer tutmaktadır. Hemen her dinin kutsal metinlerinde belirli yiyecek ve içeceklerin yasaklandığı, serbest bırakılanlar ile yasaklananlar hakkında hükümler konulduğu görülmektedir.

İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık İlahi kaynaktan gelmeleri itibariyle ahlaki esaslara yönelik kurallarında benzerlikler bulunmaktadır. Yiyecek ve içecek kurallarında ise özelde Hıristiyanlık ile İslam ve Yahudilik arasında genelde de hepsinin arasında farklılıklar bulunmaktadır. Domuz, Yahudilik ve İslam'a göre yasak ve murdar olarak kabul edilirken Hıristiyanlarca yenilmektedir. Ahdi Atik'i de (Tevrat) dini metin olarak kabul eden Hıristiyanlar, burada yiyeceklerle ilgili olarak belirlenen yasaklara riayet etmemektedirler. İçyağı, deve eti, tavşan gibi Yahudilerce yenilmesi yasak olan bazı şeyler de, Müslümanlarca yenilmektedir. Aynı zamanda hangi etlerin yenilip yenilemeyeceği, yenilecek ise bunların kesilme şekillerinin nasıl olması gerektiği gibi hükümler içeren bilgiler bazı dinlerin dini metinlerinde bulunmaktadır. Bu hükümler içerisinde hayvanların hangi şekillerde kesileceği, ritüel olarak uyulması gereken kurallar bulunmaktadır. Bu hükümler bağlamında hayvan kesim usulü Müslümanlar tarafından uygulanan helal, Yahudiler tarafından uygulanan şehita, Sih ve Hindularca uygulanan jhatka gibi farklı isimlendirmelerle icra edilmektedir.

2. Bazı Dinlerde Kesim Usulleri

Sih ve Hindu inançlarında etin ruhani ve ahlaki nitelikte olması için kesimin dini ayinle gerçekleştirilmesine gerek olmadığı anlayışı hakim olduğundan kesim ile ilgili olarak dini nitelikli bir ritüel bulunmamaktadır. Hinduların yalnızca keçi, oğlak, koyun, kuzu gibi küçükbaş hayvanlar için uyguladıkları kesim usulü olan “Jhatka”, inanç bazlı kesimler arasında en nadir ve en az görülen kesim usullerinden biri olarak görülmektedir (Aghwan ve Regenstein, 2020). Kesim usulü olarak “Jhatka” Hindu ve Sih inançlarında hayvana acı çektirilmemesi ve “karma“ esaslarına dayandırılmakta, bu usulün ortaya çıkmasında Sihlerin “kutha eti” yani dini ayinle kesimi yapılmış et tüketmelerinin yasak olmasının da etkili olduğu belirtilmektedir (Maryada, 2020). Bu usule göre hayvanın başı bir direğe sabitlenerek ön bacakları zıt yöne doğru gerdirilmekte, kılıç veya balta kullanılarak tek bir hamle ile hayvanın kafası omurga kısmından kesilmekte, omurilik kesildiği ve beyne giden kan akışı durduğu için ani ve acısız bir ölüm gerçekleştirildiği kabul edilmektedir. Yasal düzenlemelere göre “Jhatka”ya göre kesim yapılmışsa bunun beyan edilmesi gerekmektedir (Aghwan ve Regenstein, 2020). Jhatka usulü ile kesilen hayvanların İslami kurallarla kesilenlerden daha fazla travmaya uğradığı, kesim sonrasında hayvanın damarlarından kan akıtılmasıyla etin toksinlerden arındırılması sebebiyle İslami kesimin “Jhatka”dan daha sağlıklı olduğu Hintli araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir (Kounteya Sinha v.d. 2020).

Hint dinlerinden Budizm'de beslenme kuralları ile ilgili bir görüş bulunmamaktadır. Keşişler ve rahibeler genellikle et tüketmemekte, bazı bölgelerde vejeteryanlık daha ziyade bir takva göstergesi olarak görülmektedir. Budizm'in Mahayana mezhebi mensupları et tüketmeyi yasaklayan bazı sutraları kabul etmekteyseler de bu sutralar, Buda'ya en sadık oldukları kabul edilen Theravada Budistleri tarafından kabul görmemektedir. Buda tarafından konulduğu bilinen tek beslenme kuralının keşişler ve rahibelerin kendileri için özel hazırlanmış yemekler tüketmemeleri olduğu bilinmektedir. Budistlerde esas yasağın hayvani besin tüketilmesi değil, öldürülmesi olduğu anlaşılmaktadır (Britannica, 2020). Beslenmenin din ile ilişkisinin karmaşık bir hal aldığı görüldüğü, bazı dinlerin et yemeyi emrettiği, bazı dinlerin ise sadece kutsal adanmışlar (rahipler gibi) için et yemeyi yasakladığı

ileri sürülmektedir. Hinduizm, Budizm ve Jainizm gibi dinlerin et yememeyi şiddetsizlik/nonviolence olarak tanımlamalarının altında et yenilmesinin hayvanları öldürme ve şiddet içeren bir eylem olarak görülmesi yatmaktadır (Gürhan, 2017: 1212). Kitabî dinler olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da etlerin kesimleri ve yenilmesi ile ilgili kurallarla ilgili olarak dini metinlerde hükümler bulunmaktadır.

Yahudilikte kişi Tanrısına olan bağlılığını dinin emrettiği yiyecek kurallarına bağlı kalmak suretiyle ispatlamak zorunda olduğundan (Heyet, 1996: 125) Yahudilikte yiyeceklerle ilgili hükümler, evrensel olmaktan çok millî bir özellik arz etmektedir (Erdem, 1998: XXXVII/168). Bu hükümler, Yahudilerin varlıklarını yıllar boyunca sürdürmesini sağlayan bir amaç taşıdıkları gibi, onları diğer milletlerden ayrı kılan ve asimile olmalarını engelleyen bir nitelik de taşımaktadır (Heyet, 1996: 125). Yahudi beslenme yasaları ve kuralları Tevrat'ta, Levililer ve Tesniye kitaplarında ayrıntılarıyla belirtilmekte, bunlara "Kaşerot" yasaları, bu yasalara uygun gıdalara da "Kaşer" adı verilmektedir (Heyet, 1996: 126).

Kaşerot kurallarına uygun olarak yapılan kesim usulü de "şehita" olarak anılmaktadır. Hayvansal ürünler olan beyaz ve kırmızı etin kaşer sayılabilmesi için kesiminin dini hükümlere göre bu iş için yetiştirilmiş ve kendisine özel bir izin belgesi verilmiş "şohet" adı verilen kişiler tarafından yapılması istenmektedir. Kesim dinsel bir nitelik taşıdığından sıkı kurallarla sınırlandırılmaktadır. İlk olarak hayvanın kesilirken acı çekmesini önleme ve ona en az ıstırap verdirecek bir yöntem uygulanmaktadır. Kesim, çelikten imal edilen uzunluğu, kümes hayvanları, küçük ve büyükbaş hayvanları için olmak üzere üç ayrı boyda ve uzunluğu kesilecek hayvanın boynunun en az iki katı kadar olan "halef'i" adı verilen ve son derece keskin özel bir bıçakla yapılmaktadır. "şohet", bıçağın keskinliğini kontrol ettikten sonra özel bir "beraha" okuyarak hayvanın şahdamarını bir tek bıçak darbesiyle kesmektedir. Dini kurallar gereğince kesilen hayvanın iç organları incelenmekte, "kaşer" olmasını engelleyen herhangi bir ölümcül hastalığının olmadığı anlaşıldığında tüm kanından ve dince yasaklanmış olan bazı yağ, damar ve bölümlerinden arındırılmaktadır. Bu işlemler sonrasında etlere "kaşer" damgası vurularak ilgili yerlere sevk edilmektedir (Heyet, 1996: 127).

Hıristiyanlıkta genellikle hayvan kesimi teslis söylemi (Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ismiyle...) olmadan gerçekleştirilmektedir. Ancak bazı kiliseler ve Ortodokslar Yahudilerin kaşer kesimine benzeyen ayinleri uygulamaktadırlar. Ermeni Kilisesinde Hristiyanlığın kabul edilmesiyle kilise ileri gelenleri tarafından teşvik edilen ve eski bir pagan uygulamasına dayanan matal (veya madagh) adlı eski bir kurban ayini sürdürülmektedir. Yılın belli zamanlarında yapılan bu kurban ayinlerinde paskalya, pazar günleri ziyafetleri, azizler ve ölümler adına ziyafetler düzenlenmektedir. 12. yüzyılın ortalarında matal kurban ayini yapan Ermenilerin Yahudilerin izinden gittikleri Süryani Hristiyanlar tarafından dile getirilmiş, Nerses Shnorhali isimli Ermeni rahip tarafından bu iddialara reddiye olarak bir savunma kaleme alınmıştır. Kurban ayinlerinin Ortodoks Hristiyanların olduğu Gürcistan, Bulgaristan, Filistin, Ürdün, Suriye, Mısır ve Etiyopya gibi ülkelerde uygulandığı, günümüzde halen Yunanistan'da devam ettiği bilinmektedir. Bu uygulamada kurban edilecek hayvan, bir gece önceden adına kurban edildiği azizin ikonasının önünde rahip tarafından kutsanarak kilisede bekletilmektedir. Kurbanın kesimi kilise binasının dışında, genellikle ayin esnasında veya ayinden hemen sonra gerçekleştirilmektedir. Kesim esnasında hayvanın başı doğu yönüne çevrilmekte, katılımcılar kana parmaklarını batırarak alınlarına haç işareti çizmektedirler. Katolikler bu şekilde kurban kesimini pagan kökenine dayandırarak reddetmektedir. (Grumett ve Muers, 2020).

Kapadokya yöresinde yaşamış olan Türk Ortodoksların da kurban kestikleri kaynaklarda aktarılmakta, bu konudaki dini uygulamaları şöyle nakledilmektedir: "Hayvanların kurban edilmesi Kapadokya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Sinasos'ta (Ürgüp) da Rumlar ve Türkler arasında 20 yüzyılın başlarına kadar süre gelmiştir. Kurbanlık hayvanın özellikle erkek koç olması gerekiyordu. Bazen kapı eşiğinde bazen de kilisenin ortasında boğazlanıyordu.

Sabahleyin bir oğlan çocuğu kurbanlık hayvanı kilisenin kapısına getirip bağlardı. Daha sonra rahip gelir, İncil okur ve hayvanı kutsardı. Bir akşam öncesinden azize kurban sunmak isteyen aile, ertesi günkü ayine davet ettikleri kişileri de çağırarak kiliseyi temizlerlerdi. Kurbanın kutsanmasından sonra çocuklar dışarıda ateş hazırlarken herkes kiliseye girerdi. Kilisede yapılan “Hamd Duası” esnasında ev sahibi kurbanı çözer, kiliseye sokar ve üç defa mihrabın çevresinde dolaştırır, üçüncü turdan sonra hayvanın başını doğuya çevirerek sunağa yatırır. Sunak taşının ortası kan sıçramasını diye çukur olurdu. Hayvanın boğazına bıçakla üç defa haç işareti yapar, keserken de ‘Tanrı kabul etsin’ derdi. Bu dua, etrafı tütsüleyen rahip tarafından da tekrarlanırdı (Stamatopoulos, Trsz : 29)

Günümüzde genelini Hıristiyanların oluşturduğu batı ülkelerinde ise hayvan kesimi bu esaslar çerçevesinde olmaksızın İslam ve Yahudilikten farklı olarak uygulanmaktadır. Yapılan kesimlerin helal kıstaslarına uymaması sebebiyle Müslümanlar, Ehl-i Kitap olmaları sebebiyle kestiklerini yiyebildikleri Hıristiyanların mezbahalarında kesilen hayvanların etlerini dinen yiyememektedirler. Yukarıda Kapadokya yöresinde yaşayan Ortodokslar ve Ermenilerin kurban kesiminde uyguladıkları ifade edilen hayvan kesimlerinin bugün batı dünyasındaki kesimhanelerde uygulama alanı bulmadıkları bilinmektedir.

İnciller, yiyecekler konusunda Tevrat’ta belirtildiği gibi açık bir tasnifte bulunmamaktadır. Markos İncili’nde yiyecekler konusuna yenilik getirilmekte ve dışarıdan giren şeylerin insanı kirletmeyeceği, ancak insandan çıkan şeylerin kirleteceği bildirilerek, bütün yiyecekler temiz kabul edilmektedir (Markos, 7/15-19). Markos İncili’nde yiyecekler konusunda bu kadar geniş bir anlayış ortaya konulmasına rağmen, Hz. İsa’nın havarilerinden ve ilk dönemdeki Hıristiyan liderlerinden Petrus’un Tevrat’ta yasaklanan ve murdar kabul edilen şeyleri yemediğini bildirilmektedir (Resullerin İşleri, 10/14, 11/8). Her çeşit yiyeceğin temiz sayılması ile ilgili olarak ikinci delil ise Petrus’un gördüğü bir rüyaya dayanmaktadır. Rüyasında Petrus’a, bir kabın içinde, yeryüzünün bütün dört ayaklıları, vahşi ve sürünen hayvanları, kuşları sunulmuş, kendisinden bunları boğazlayıp yemesi istenildiği, murdar ve bayağı şeyleri ağzına koymadığını söylemesi üzerine de kendisine, Allah’ın temizlediği şeyleri sen bayağı etme denildiği nakledilmektedir (Resullerin İşleri, 10/10-16, 11/5-11). Bu ifadelerle, yeryüzünde yenilebilecek her şey Hıristiyanlara serbest bırakılmaktadır. Ancak, etlerin etlerin hazırlanması konusunda dinen bazı sınırlamalar getirilmekte, putlara sunularak boğazlanmış veya boğulmuş hayvan etleriyle birlikte, kan yemek haram kabul edilmektedir. Bu ilke kutsal metinlerde; “... kanımca öteki uluslardan Tanrı’ya dönenlere günlük çıkarmamalıyız. Putlara sunulup murdar hale gelen etlerden, fuhuştan, boğularak öldürülen hayvanların etinden ve kandan sakıncaları gerektiğini onlara yazmalıyız.” (Resullerin İşleri, 15/19-21) “Kutsal Ruh ve bizler, gerekli olan şu kuralların dışında size herhangi bir şey yüklememeyi uygun gördük: Putlara sunulan kurbanların etinden, kandan, boğularak öldürülen hayvanların etinden ve fuhuştan sakıncalıdır. Bunlardan kaçınırsanız, iyi edersiniz.” (Resullerin İşleri, 15/28-29) ibareleri ile yer almaktadır.

İslam dininde de yiyeceklerin ve kesimin helalliği Kur’an ayetleri ile belirtilmekte, kesim usulleri ise hadislerle ortaya konulmaktadır. Yenilmesi haram olanlar Bakara, 172-173; En’am 145; Maide 3, Nahl 115 ayetlerinde zikredilmekte, Bakara ve En’am Surelerinde leş, akıtılmış kan, domuz ve Allah’tan başkası adına kesilenler olarak tasnif edilen bu şeylere, Maide Suresinde, boğulmuş, yüksekte yuvarlanarak ölmüş, boynuzlanıp ölmüş ve canavarların yediği ve dikili taşlar üzerinde kesilen hayvanlar da ilave edilmektedir. Her ne kadar ayrı ayrı tasnif edilse de bu sayılanların dört tanesinin leş hükmünde, birinin de Allah’tan başkası adına kesilen hayvanlar olması sebebiyle yenilmesinin yasaklandığı vurgulanmaktadır.

Kur’an kesimin şekli ile ilgili açık bir bilgi vermemekte, kesimin Allah adı anılarak O’nun için yapılmasını istemekte, kesimi yapanın Müslüman veya Ehl-i Kitaptan biri olmasını şart koşmaktadır. Putlara veya Allah’ın dışında herhangi bir varlık adına kesilen hayvanların etlerini helal saymamaktadır. Hayvanların kesimi ile ilgili hükümler daha ziyade hadisler ışığında fıkıh kaynaklarında yer almaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s) Allah’ın her

şeyde iyiliği emrettiğini, kesim esnasında da hayvanlara iyi davranmayı, bilenmiş bir bıçakla zahmet verilmeden kesimin yapılmasını (Ebu Davud, Edahi 12/2815; İbnu Mace, Zebaih 3/3170), boyun damarı kesilmeden öldürülen hayvanın yenilmeyeceğini, bu şekilde yapılan kesimin şeytanın kurbanı olduğunu zikretmektedir (Ebu Davud, Edahi 17/2826).

Fıkıh kitaplarında kesimin helal sayılabilmesi için kesimi yapanın akıl ve temyiz gücüne sahip, kadın/erkek Müslüman veya Ehl-i kitap olması, kesim esnasında Allah'tan başkasının isminin anılmaması, hayvanın Allah'tan başkası adına kurban olarak kesilmemesi, “Bismillâhi Allahü ekber” veya “Bismillah” gibi lafızlarla Allah'ın ismi ile işe başlanması istenmektedir. Hayvanın boğazlanması yapılırken koyun, keçi, sığır gibi hayvanlarda çenesi altından yemek ve nefes borusu ile kan taşıyan iki büyük damarının kesilmesi (zebh) veya sadece develerde uygulandığı gibi boğazla göğüsün birleştiği yere bıçak saplamak (nahr) suretiyle yapılması istenilmektedir. Kesim esnasında hayvanın sol yanı üzerine yatırılarak kible yönüne çevrilmesi, kullanılan kesim aletinin keskin olması, yatırılırken veya kesilirken hayvana eziyet edilmemesi, bıçakların hayvanın göreceği şekilde bilinmemesi, kesim için yerde fazla bekletilmemesi gibi hususlar da tavsiye edilmektedir (Mavsîli, 5: 9-10; İbn. Hümam, 9: 486-490; El Kasani, 5: 41-46).

3. Batılı Ülkelerde Kesim Kuralları

Bugün genelini Hıristiyanların oluşturduğu batı ülkelerinde kesim usulleri hayvan hakları dikkate alınarak uygulanmış, sonradan da AB İşleyişi Hakkında Antlaşmanın esasları çerçevesinde sürdürülmüştür. AB İşleyişi Hakkında Antlaşmanın 13. maddesi birliği oluşturan üye ülkelerin, hissedebilen varlıklar olan hayvanların refahıyla ilgili yapılması gerekenleri azami ölçüde dikkate almak zorunda olduklarına hükmetmektedir (European Union, 2020). 1993 tarihli AB Konsey Yönetmeliği'nin 5/20. maddesinde ise dini kesimler zorunlu şoklamadan muaf tutulmaktadır. Bu konuda en güncel düzenleme olan ve kesim anında hayvanların korunmasına dair 2013'te yürürlüğe giren 2009 tarihli AB Konsey Yönetmeliğinin 4/4. maddesinde kesimlerin mezbahada gerçekleştirilmesi koşuluyla dini kesimlere zorunlu şoklamadan muafiyet sağlanmaktadır. 26. maddede üye devletlerin hayvanların korunmasına yönelik daha geniş kapsamlı önlemler alabileceği öngörülmekle birlikte yönetmeliğin önsözünde geçen 18 numaralı beyana göre üye devletlerin din ve vicdan hürriyeti ile din veya inancın gereklerinin ibadet, eğitim, itaat gibi yollar aracılığıyla yerine getirilmesi hakkına her halükarda riayet etmek zorunda oldukları belirtilmektedir (Council Regulation, 2020). Amerika'da da din ve vicdan hürriyeti ışığında, “İnsani Kesim Metotları Kanunu”na göre hayvan kesimleri insani (humane) olmalıdır denilerek hayvanın silah atışıyla, yahut elektrik, kimyasal ya da bir başka yöntem ile acıya duyarsızlaştırılarak kesilmesi ile kesimin Yahudi inancı gibi herhangi bir dinin kesim usulüne göre yapılması halinde yapılması istenmektedir (Ritual Slaughter, 2020).

Kesim başta olmak üzere küreselleşen dünya da hemen her ülkede Müslüman azınlıkların bulunması helal gıda kavramını toplumsal şuura yerleştirmiştir. Buldukları ülkelerde ciddi bir tüketici portföyü oluşturan Müslümanların helal olgusu üreticileri ilgisiz bırakmamış, hemen her ülkede bu alanda tedbir alınmaya başlanmıştır. Gıdaların Uluslararası Gıda Kodeksi Komisyonu dokümanlarında bir tavsiye metni olarak yayımlanan ve helal standartları için çerçeve esasları belirleyen tüzükte bir gıdanın helal olması için gereken genel esaslar yer almıştır. Komisyon, helal gıda belgelendirmesi yapılırken diğer gıdaları zan altında bırakacak veya kendi ürünlerinin diğer gıdalardan besin değeri açısından daha zengin, daha sağlıklı gibi iddialarda bulunulmamasına dikkat çekmiş, ürünlerin hazırlanması, işlenmesi, ambalajlanması, taşınması ve depolanması ile ilgili esasların çerçevesini belirlemiştir (Tayar ve Doğan, 2019: 67).

Günümüzde dünyanın farklı yerlerinde helal standartları belirleyen ve helal sertifika veren pek çok kuruluş bulunmakta, bu kuruluşların her biri kendi belirlediği standartları sertifikasyonda hayata geçirmektedir. Türkiye'nin öncülüğünde İslam Konferansı Teşkilatı altında bu alanda faaliyet göstermek üzere İslam Ülkeleri Standardizasyon

ve Metroloji Enstitüsü (Standardization and Metrology Institute for Islamic Countries, SMIIC) kurulmuştur. Malezya, Müslüman toplumun İslami usullere göre kesilmemiş ve helal sertifikası olmayan etleri tüketmemesini esas alarak helal gıda sertifikasyonunu en sıkı şekilde uygulayan ülkelerin önde gelenlerinden olarak Helal Sertifikası vermek üzere kamu kuruluşu olarak JAKIM'i (Department of Islamic Development Malaysia) kurmuştur. JAKIM Helal Gıda Sertifika kuruluşu olarak Birleşmiş Milletler tarafından da onaylanmıştır (Tayar ve Doğan, 2019: 67). Türkiye Cumhuriyeti Hükümetince son yıllarda İslam ülkeleri arasında helal olgusunun gelişmesi üzerine Helal Akredidasyon Kurumu kurulmuş (<https://www.hak.gov.tr/kurumsal/hakkimizda>), Türk Standartları başta olmak üzere 7 kuruluş helal işlemleri için kuruluşa akredite olmuştur (Helal Akredite Kuruluş Arama, 2021). GİMDES (Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Denetleme ve Sertifikalama Araştırmaları Derneği) bir dernek statüsü ile kurulmuş, Türkiye'den başlayarak dünyanın farklı yerlerinde 2005 yılından günümüze sertifikasyon işlemlerini yürütmüştür (<http://www.gimdes.org/kurumsal>).

4. Avustralya'da Kesim Usulleri ve Helal Sertifikasyonu

Müslümanların Avustralya ve bu ülkeye yerleşenlerle ilişkileri esas olarak Avrupalıların yerleşmesinden sonra başlamıştır. Endonezya'nın yerli halklarının 17. yüzyıllardan itibaren kuzey kıyıları ziyaret ettikleri, tarihi kaynaklarda fazla yer almasa da bazı Müslüman denizciler ve mahkûmların da gemilerle buralara ulaştıkları bilinmektedir. 1870 tarihinden başlayarak Malay Müslüman dalgıçlar Hollandalıların yönlendirmesi ile Batı Avustralya ve Kuzey Bölgesi'ne çalışmak üzere gelmişler, 1875 yılına gelindiğinde ülkedeki çoğu sonradan ülkelere dönmüş olan Malay dalgıçların nüfusu 1800'e ulaşmıştır. İngiliz egemenliğinde bulunan Hindistan ve Afganistan bölgelerinden 1860 ve sonrasındaki yıllarda da Afganlar olarak isimlendirilen deveçiler ülke içerisinde taşımacılık yapmak üzere getirilmişlerdir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde hükümetin Beyaz Avustralya politikası hedeflerine uygun olarak göçmen sayısını sınırlı tutmak istemesi üzerine Avrupa kökenli olmayan Müslümanlar ülkeye gelmekte zorlanmışlardır. Bu bağlamda beyaz olmaları sebebiyle 1920 ve 1930'lu yıllarda Arnavut Müslümanlar ülkeye kabul edilmişlerdir. 2. Dünya Savaşı döneminde ise nüfusun artırılması politikası güdülerek, yurtlarından ayrılmak zorunda kalan birçok Müslümanın göçmenlik başvurusu kabul edilmiştir. Bu dönemlerde özellikle Lübnan gibi ülkelerden Arap asıllı nüfus Avustralya'ya göç etmiştir. 1969-1971 yıllarında Türkiye ve Avustralya arasındaki yapılan anlaşma sonucunda yaklaşık 10.000 Türk, Sidney ve Melbourne'ye göçmen olarak gelmişlerdir. 21. yüzyılın başlarından itibaren başlayan göçler sonrasında sayısal çoğunluğu Türkler ve Lübnanlılar olmak üzere Endonezya, Bosna Hersek, İran, Fiji, Arnavutluk, Sudan, Mısır, Filistin, Irak, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve diğer ülkelerden olmak üzere 60'tan fazla ülkeden Müslüman Avustralya'ya yerleşmiştir (Saad, Trsz: 7).

Müslümanlar Avustralya'ya yerleştikten sonra İslami ilkelere uygun bir hayat sürebilmek için yiyecek ve içeceklerde helal ve haram kavramlarını gözetmek için tedbirler almaya başlamışlardır. Özellikle hemen her gün tüketilen gıda maddelerinden olan et kesimi bu konuda en dikkat edilmesi gereken şeylerden biri olarak ön plana çıkmıştır. İlk dönemlerde farklı mekanlarda bazen de kaçak yapılan kesimlerin yasaklanması, bu kesimlerle ilgili caydırıcı hükümlerin konulması hayvan kesimlerinin yapıldığı yerlerde İslami usullere uygun olabilmesi için tedbirler alınmasına yönlendirmiştir. Tüketici sayısının ciddi rakamlara ulaşmış olması da firmaları helal üretime sevk etmiş, ürünlerini helal logoları ile pazara sunmaya zorlamıştır. Helal olgusu firmalar için vazgeçilmez bir alan oluşturduğundan Australian Food & Grocery Council, Helal Belgelendirme konusundaki açıklamalarında üretici firmaların ürünlerinin Müslümanlar tarafından tüketilmelerini sağlamak için tesislerinde ve üretim süreçlerinde helal sertifikası ve damgası bulundurmak gerektiğini vurgulamıştır. Hazırlanacak sertifikanın, ürünün içeriğinin ve üretiminin helal standartlarını karşıladığının akredite edilmiş bir dini otorite tarafından onaylanmasını gerektiği dile getirilmiştir. Bu amaçla birçok Avustralya firmasının ürünlerini hem ülke içinde, hem de uluslararası pazarlarda Müslüman tüketicilerin istifadesine sunabilmek için tesislerinde ve üretim süreçlerinde helal sertifikası işlemine

başvurdukları ifade edilmiştir. Helal sertifikasyonunun genellikle markalardan ziyade üretim sahaları ve süreçleri için geçerli olması sebebiyle Avustralya'nın farklı yerlerinde üretilen aynı yiyecek veya içeceği helal sertifika statüsü açısından farklılık gösterebileceği de açıklamalarda beyan edilmiştir (Halal Certification, 2020).

Helal sertifika markaları yasalara göre, “Avustralya Ticari Marka Yasası” uyarınca yasal sahipleri tarafından tescil ettirilmekte ve ticari markaların yanlış kullanımı yasal olarak cezalandırılmaktadır. 2014 yılında yapılan şikayetler üzerine Federal Mahkeme, Helal Certification Authority Pty Limited'in (HCA) tescilli ticari markasını ihlal ederek, yanıltıcı ve aldatıcı davranışlarla sahte sertifika ile işletmecilik yapan iki kebab firmasına 91.015.00 AUD tutarında tazminat cezasına hükmetmiştir (Cave, 2020).

Tüketim maddelerinin önde gelenlerinden olan etlerin kesimi ve pazara sürülmesi ile ilgili olarak hayvan refahı yasaları eyaletler ve bölgeler düzeyinde çıkarılarak uygulanmakta, devlet yalnızca ihracat yapan kesimhanelerin ruhsatlandırılması ve denetimiyle ilgilenmektedir. Eyalet temelinde çıkarılan yasalar da belirlenen ulusal uygulama esasları çerçevesinde hazırlanmaktadır. Kesimhanelerle ilgili uygulama esasları, hayvanların boşaltılma rampaları, farklı ırk ve cinsiyetteki hayvanların stresi önlemek için ayrı tutulmasından kesimlere kadar alınması gereken tedbirleri içermektedir. Bu kuralların arasında hayvanların kesimden önce şoklanması temel bir kural olarak şart koşulmaktadır (Slaughterhouse Laws, 2020).

“Gıda Kurumu Ruhsatı”na başvurarak faaliyete başlayan kırmızı et kesimhaneleri Gıda Kurumu'nun yapacağı denetimi başarıyla tamamlamak zorundadır. Ruhsat verilen tüm kesimhanelerde işyeri sahibinin sorumluluğunda gerekli eğitim ve kalifikasyonlara sahip olması gereken yetkilendirilmiş daimî bir Et Güvenliği Denetmeni bulundurulması, kesim öncesi ve kesim sonrası tüm işlemlerin bu yetkili tarafından denetlenmesi istenmektedir. Büyükbaş hayvan, ceylan, deve, keçi, geyik, küçükbaş hayvan gibi kırmızı et kesimi yapılan kesimhanelerin düzenli ve detaylı kayıtlarının tutulduğu bir temizlik planı bulundurması, hayvanın eziyetsiz bir şekilde kesilmesi ile sürecin devamı da gerekli eğitimi tamamlamış görevli tarafından denetlenmektedir. Kesimhane çalışanlarının hayvanı “şoklama, kesme ve zapt etme” üzerine gerekli eğitimi tamamlaması da bu mevzuatta şart koşulmaktadır (Red Meat Abattoirs, 2020).

Kesimhanelerin tamamı Animal Welfare Standards Australian Meat Industry Council'in (Avustralya Et Endüstrisi Konseyi Hayvan Refahı Standartları) ikinci bölümünde belirtilen kurallara uymak zorundadır. Bu bölümün altıncı standardı insanlar tarafından gerçekleştirilen kesim işlemine dair usuller ile ilgilidir. Bu başlık altında hayvanın şoklamadan önce minimum stres ve zora tabi tutularak zapt edilmesi, şoklama işleminin etkili bir şekilde yapılması ve kesimin de şoklama sonrasında gerçekleştirilmesi istenmektedir. Şoklamanın etkin bir şekilde yapıldığı ve hayvanın acı hissetmediğinin kontrol edilmesi, kanın akıtılması dışında kesim sonrası işlemlerin hayvanın öldüğü teyit edilmeden gerçekleştirilememesi gerekmektedir. Kesimhanelerin Gıda Güvenliği Rehberi'ndeki şartlar doğrultusunda gerekli mikrobiyolojik testleri yaptırması, gıda güvenliği programı hazırlayarak hayata geçirmeleri gerekmektedir. Kesimhanelerde NSW Gıda Kanunu (2003), Gıda Yönetmeliği 2015, Avustralya Standartları: İnsanların Tüketimi İçin Et ve Et Ürünlerinin Hijyenik Üretimi ve Taşınması, Avustralya Et Endüstrisi Konseyi Hayvan Refahı Standartları, Hayvan Zulmünün Önlenmesi Yasası 1979, Hayvan Zulmünün Önlenmesi Yönetmeliği 2006 dokümanlarında yer alan hüküm ve koşullara uyulması amir hüküm olarak istenmektedir (Australian Livestock Processing Industry, 2020).

Avustralya'da ihracat alanındaki helal sertifikasyonu 1974'te Suudi Arabistan tarafından ithal edilmesi düşünülen etlerin İslami usullere göre kesildiğini onaylayan bir kurum talebinde bulunarak Australian Federation of Islamic Councils (Avustralya İslam Konseyleri Federasyonu/AFIC)'i önermesi ile başlamıştır. AFIC Suudi Arabistan Krallığının önerisi ile kesimlerin İslami kurallara uygun olarak yapıldığını denetleyerek sertifikalandırmakla yetkilendirilmiştir (Halal Certification in Australia, 2021). 1974 yılında başlayan bu işlemler

daha sonraki yıllarda ülke geneline yayılan bir işlem haline dönmüştür. Parlamento’da helal sertifikasyonu ile ilgili hazırlanan raporda küresel helal pazarının büyük bir pazar olduğu, bu sebeple Avustralyadaki helal sertifika kuruluşları tarafından onaylanan gıdaların Endonezya, Malezya, İran, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Ürdün, Kuveyt, Bahreyn, Brunei, Umman, Katar, Suudi Arabistan ve Mısır gibi kırmızı et ithalatı için helal sertifikası koşulu önüne süren denizaşırı pazarlarda rekabet fırsatları oluşturabileceği vurgulanmaktadır. Helal sertifikasyonu için ilgili gıda üreticisinin sertifikalandırma kuruluşuna başvurduğu, sertifika için gerekli şartları karşılayıp karşılanmadığını belirlemek için yetkilendirilmiş dini otoriteye sahip kişi tarafından üretim sahasında bir inceleme yapılarak rapor hazırlandığı, başvuru sahibi ile sertifika veren kuruluş arasında bir sertifika sözleşmesi imzalandığı devamında da helal akreditasyon veya sertifikasyon verildiği açıklanmaktadır. Department of Agriculture and Water Resources’in sitesinde helal sertifikasyonunu onaylamakla yetkili kuruluşların listesi verilmekte, hükümetin Tarım Bakanlığı aracılığıyla Helal sertifikasyonunun izlenmesini ve uygunluğunu değerlendirerek sertifikada tek imza sahibi olduğu vurgulanmaktadır (Murphy, 2021). Yapılan ihracatlar Australian Quarantine and Inspection Service (AQIS) aracılığı ile yürütülmektedir. Bu kuruluş ihracatçılara denetim, doğrulama ve sertifikasyon hizmetleri ile Avustralya’nın ticaret ortakları için kabul edilebilir ihracat sertifikasyonu, et ve et ürünleri sağlıklı üretiminin temelini oluşturan bilimsel tabanlı bir denetim sistemi sunmaktadır. Ayrıca ihracat için kayıtlı tüm kuruluşlara gereken şekilde muayene hizmetleri ve veterinerlik gözetimi, yurtdışı pazar erişim gereksinimleri ve kuruluşların onaylanmış düzenlemeleri dahil olmak üzere, 1982 İhracat Kontrol Yasası ve alt siparişlere sektörün uygunluğunu doğrulayan denetim faaliyetleri hizmetlerini sağlamaktadır (AQIS Export Meat Program, 2021).

Parlamentoda hazırlanan raporda belirtilen Department of Agriculture and Water Resources’in sitesinde yurt dışına et ihracatı için sertifika yetkisine haiz kuruluşlar Adelaide Mosque Islamic Society of South Australia, Al-Iman Islamic Society, Australian Halal Development and Accreditation, Australian Halal Food Services, Global Halal Trade Centre Pty Ltd, Halal Australia Pty Ltd, Halal Certification Authority Australia, Islamic Coordinating Council of Victoria Pty Ltd, Islamic Council of Western Australia, Muslim Association of Riverina Wagga Wagga Inc., Supreme Islamic Council of Halal Meat in Australia Inc., Western Australia Halal Authority, Islamic Council of Queensland Inc. olarak sayılmaktadır (Islamic Bodies For Halal Certification, 2021). Bu kuruluşlar gerek kendi oluşturdukları mekanizmalar, gerek ihracat yaptıkları ülkelerden gelen heyetler aracılığı ile kesimhanelerin denetimlerini yürütmektedirler. Ancak iç piyasaya yönelik yapılan tüketim maddelerinde sayısca daha fazla sertifikasyon işlemi yapan kurum ve kişilerin bulunduğu bilinmektedir. Bunların iç tüketime verdikleri sertifikalar hakkında soru işaretleri de tüketiciler arasında her zaman dile getirilmektedir.

Department of Agriculture and Water Resources’in sitesinde yurt dışına et ihracatı için sertifika yetkisine haiz kuruluşların hangi ülkelerle akredite oldukları da açıkça belirtilmektedir. SICHMA akredite edilen kuruluşlar arasında listede ismi bulunan her Müslüman ülkeye et ihracatı için sertifikasyon işlemi yapabilen anlaşma ağına sahip tek firma olarak öne çıkmaktadır. SICHMA’ya yakın olarak akreditasyonu bulunan ancak dört kuruluşun bulunduğu görülmektedir (Islamic Bodies For Halal Certification, 2021). SICHMA ayrıca Türkiye de son yıllarda oluşturulan Türkiye Cumhuriyeti Helal Akredidasyon Kurumu tarafından 16.11.2020 tarihinden başlayarak 5 yıl süreli akredite edilen halen faal dört Helal Uygunluk Değerlendirme Kuruluşundan biri olarak listede yer almaktadır (Helal Akredite Kuruluş Arama, 2021).

5. Supreme Islamic Council of Halal Meat in Australia (SICHMA)

Suudi Arabistan Hükümetinin Avustralya’dan alacak olduğu etlerin kesiminin İslami usullere uygun olarak Müslüman kasaplar tarafından yapılması ve denetlenmesi şartları ile başlayan süreç sonunda faaliyette bulunan İslami kuruluşlar da bu alanda söz sahibi olmaya yönelmişlerdir. AFIC ile başlayan süreç sonrasında et ihracatı alanında sertifikasyon faaliyeti göstermek üzere NSW eyaletinde bulunan on iki İslami kuruluş tarafından 1990

yılında Supreme Islamic Council of Halal Meat in Australia (SICHMA) adı altında Helal sertifikasyon müessesesi kurulmuştur. Kuruluş eyalette faaliyette bulunan Türk kuruluşları Auburn Gallipoli, Redfern, Erskineville, İllawara, Mt. Druitt, Bonnyrigg cami dernekleri ve Pakistanlı, Mısırlı, Bosnalı, Güney Afrikalı Müslüman kuruluşlar ile Lübnan'lıların kurduğu Sury Hill Cami dernekleri tarafından organize edilmiştir. NSW'de kuruluşunu tamamlayan SICHMA alanını genişleterek Queensland Eyaletinde de sertifika vermeye başlamış, günümüzde ise bütün Avustralya geneline yönelik Helal Sertifikasyon işlemi yürüten bir kuruluş haline gelmiştir.

Avustralya dışına ihraç edilecek olan etlerin helal olduğuna onay veren kurum olarak ülke dışına yapılan et ihracatından sorumlu olan AUS-MEAT tarafından SICHMA, özelde Suudi Arabistan kurumlarına, genelde ise tüm İslam ülkelerine ihraç edilen etin İslami usullere göre kesildiğini belgeleyen resmi sertifikayı vermeye yetkilendirilmiştir. SICHMA kuruluncaya kadar helal sertifikasyon işlemleri, AFIC "Avustralya İslam Konseyleri Federasyonu", Cambeltown İslam Derneği, Rooty Hill İslam Derneği ve Surry Hill İslam Derneği tarafından yürütülmüş, 1990 yılından sonra yetki AFIC dışındaki derneklerden alınarak SICHMA'ya devredilmiştir. Bu tarihten sonra Suudi Arabistan ile ticari anlaşma yapmak isteyen firmalar SICHMA'nın vereceği helal sertifikasını almak için bu kuruluşla sözleşme imzalamışlardır.

SICHMA helal sertifikası için mezbahaneleri yerinde inceleyerek helal standartı hazırlanması, kesim için kasapların eğitilmesi, mezbahanelerin periyodik olarak denetlenmesi, helal et ihracatını kolaylaştırmak için gümrük yetkilileri ile görüşülmesi, ihracat sertifikalarının hazırlanması, helal et alan veya alacak olan memleketlerin idareleri ve din görevlileri ile görüşerek anlaşmalar yapılması, helal konferanslara katılarak gelişmelerin takip edilmesi, helal ile ilgili her türlü problemlerin incelenip çözümlenmesi gibi sorumlulukları üstlenmiştir. Kurum oluşturulduğunda, yurt dışına canlı hayvan ihraç edilmesinden de gelir elde edilmesi kuruluş amaçları kapsamına alınmışsa da "politik nedenlerden ötürü" vazgeçilmiştir. Kuruluşun ilk yıllarında helal sertifikalı et ihracatından elde edilen gelirden yüzde 25'i dışında kalan birikimin kurucu derneklere adil olarak mutad süreler içinde dağıtılması, kalan %25'in ise masraflar ve diğer giderler içi ksada bırakılması kararlaştırılmıştır. 1995 yılında usül dışı olarak yapılan tüzük değişikliği ile SICHMA'dan sorumlu derneklerin, özellikle de Türk derneklerinin toplantılara katılmamasından kaynaklanan boşluktan ötürü" gelir dağılımında köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikler sonrasında gelişen süreç yönetimde de köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Yeni yönetim SICHMA'yı kuruluşunda emeği olan derneklerle kuruluş amaçlarına hizmet eden bir organizasyon haline dönüştürmüştür. Bu değişiklikler sonucunda sertifikasyon aracılığı ile elde edilen gelirler adil bir şekilde kurucu cami derneklerine, anlaşma yapılan ülkelerin yönlendirdiği dini kurum ve kuruluşlara dağıtılmaya, Müslüman gruplar için yapılan aktivitelere destek olarak verilmeye başlanmıştır (Bilgi Notu, 2006, Ünsal, 2020).

2005-2009 yılları arasında Sidney Din Hizmetleri Ataşeliği yaptığım dönemde SICHMA'nın faaliyetlerini yakından tanıma ve takip etme imkânım olmuştur. Göreve başladığım ilk günlerde Türk dernekleri ve Türklerin aralarında bulunduğu organizasyonlara ziyaretler gerçekleştirilirken SICHMA'da tarafımdan ziyaret edilmiş, yöneticiler tarafından çalışmaları ve yaptığı faaliyetler hakkında bilgi alınmıştır. Görev yaptığım dönemlerde Türk toplumu tarafından helal et olarak anılan SICHMA'nın kuruluşundaki derneklere yıllık 30.000 AUD'nin üzerinde para dağıtıldığı görülmüştür. Aynı zamanda yetkililerce Avustralya'dan et ithalatı yapan ülkelerin yönlendirmeleri ile kurucular dışında bazı İslamî kuruluşlara da gelirden para aktarıldığı bildirilmiştir. SICHMA Türk toplumuna yönelik yapılan din hizmetlerinde de azımsanamayacak katkılarda bulunmakta, getirilen konferansçılar, dini musiki ve İslam-Türk Sanat Eserleri sergisi gibi aktivitelerin organize edilmesine katkıda bulunmaktadır. Bu gün hizmet ağını daha da genişleten SICHMA yetkilileri tarafından, bu katkıların yanında kuruluşu oluşturan derneklere 100.000 AUD'nin üzerinde para aktarımı yapıldığı belirtilmektedir.

Yukarıda da değindiğimiz görev dönemimizde iç pazardaki tüketicilere yönelik Maide Suresinin 5. ayeti çerçevesinde Ehl-i Kitabın kestikleri helaldır hükmüyle sertifikasyon işlemleri yapan, sertifika verdikleri mekanları rahat denetleyen kuruluş ve kişilerin varlığı tarafımıza aktarılarak bazı helal markaları dışındakilere itibar edilmemesi cemaat tarafından dile getirilmiştir. İç piyasaya yönelik dini yetkisi olan kurum ve şahısların sertifika verebildiği, bu gibi bazı kuruluş ve kişilerin yapılan anlaşma sonucunda alınacak parayı öncelikle, kesimhanelerin veya işletmelerin düzen ve tertibi ile kesimi yapanların Müslüman kimliğinin öne çıkarılmasını çok dikkate almadıkları ifade edilmiştir. Sidney’de bazıbaşka kuruluşlar tarafından benzer kesimhanelerde helal sertifikası verilmesine rağmen SICHMA ile anlaşması bulunan bir beyaz et kesimhanesinde yapılan denetimde gaz ile bayıltılan tavuklarda canlılık emarelerinin bulunmaması gerekçe gösterilerek sözleşmenin iptal edildiği öğrenilmiştir. SICHMA “Australian Government Authorised Halal Program” kılavuzu çerçevesinde anlaşma yaptığı kesimhanelerin İslami usullere uygun olup olmadığını sıkı bir şekilde denetlemekte, sözleşme öncesi kesimhaneler ve kesim usulleri gözlemlenerek dini yetkisi olan kişilerce uygunluğuna karar verilmektedir. Anlaşma yapılması sonrasında da kesimhaneler, kesimlerin yapılan anlaşmalara uygunluğu açısından gerek SICHMA yetkilileri gerekse ihracat yapılan ülkelerden gelen temsilciler tarafından periyodik olarak denetlenmektedir (Meat Notice 2009/08, 2021).

2008 yılında SICHMA ile sertifikasyon anlaşması yapmak isteyen NSW Scone’daki kesimhanede kesim işlemleri yerinde gözlemlenmiş, SICHMA’nın bütün koşullarını kabul eden firmanın kesim usulünün İslami esaslara uygun olmadığı tarafımızdan tespit edilmiştir. Kasapların bayıltılan hayvanın boğazından ana damarları kesmeksizin ayağından caraskal ile kaldırdıktan sonra göğüs kısmını yararak kanın boşalmasını sağladıkları görülmüştür. Bu işlemin İslami usullere uygun olmadığı, bayıltma işlemi sonrasında hayvanın boğazlanmasının, bir veya iki ana damarı kesilip canı çıkmadan diğer işlemlerin yapılmamasının gerektiği, anlaşmanın bu şartlar uygulandığında gerçekleştirileceği kendilerine bildirilmiştir. 2009 yılında da yıllarca helal sertifikasyonu ile kesim yapan Queensland Eyaletinin en uzak kasabalarından Biloela’da faaliyet gösteren kesimhanede bir şikâyet üzerine denetim yapılmıştır. Kesim işleminin denetiminde bayıltma sonrasında işkembeden boşalma olmaması amacıyla yemek borusuna mandal takmak için yemek borusu yönünde 10-15 cm kadar bir kısmın kesilerek açıldığı, mandallama yapılarak yemek borusunun sıkıştırıldığı, kesimin ise bu işlemden sonra gerçekleştirildiği görülmüştür. İslami kesimde boğazlama öncesi yapılacak herhangi bir kesim işleminin eti mekruh edeceği Hz. Peygamber’in “Allah her şeyde güzel yapmayı (ihsanı) emretmiştir. Hayvanı boğazladığınız zaman boğazlama işlemini güzel (acısız, işkencesiz) yapınız. Bıçağınızı keskinleştirip hayvanı rahatlatınız” (İbn Mâce, “Zebâih”, 3-4 ; Ebû Dâvûd, “Edâhî”, 12) hükmü gereğince kesim öncesindeki zaruri olmayan müdahalelerin kerahat içerdiği belirtilmiştir. Bu kanaat üzerine firma yetkililerine mandal işleminden vaz geçerek sözleşme yapılan diğer firmalarda uygulandığı gibi yemek borusuna ağızdan konulacak mantar ile tıkanılmasının gerektiği aksi halde sertifika işleminin iptal edileceği bildirilmiştir. Bu örneklemeler SICHMA’nın sertifikasyon işlemlerini ne kadar ciddi ve titizlikle yaptığını göstermek için zikredilmiştir.

SICHMA müşterilerine helal uyumlu ürün ve hizmetleri rekabetçi fiyatlarla sunmaya kendini adanmış profesyonel bir ekiple işlemlerini yürütmekte, yerel ve uluslararası pazarlarda deneyimli ve güvenilir akreditasyon kuruluşlarından biri olarak bölgede öne çıkmaktadır. Kırmızı et ihracat endüstrisi için “Australian Quarantine and Inspection Service” (Avustralya Karantina ve Denetim Servisi AQIS) tarafından akredite edilmektedir. Avustralya’da yaşayan Müslümanlara helal sertifikalı etler sağlamak için süpermarketlerle de iş birliği yapmaktadır (Why Sichma, 2021).

Avustralya’da “helal” olarak sertifikalandırılmış tüm gıda satış noktalarının helal standartlarının gerekliliklerine uymasını sağlamak amacıyla Helal Sertifikasyon Programını uygulayan SICHMA, herhangi bir ürününde domuz mamulleri kullanan hiçbir gıda ürünü üreticisine sertifika vermemektedir. Sertifika verdiği

firmalarda tüm ürünlerin ve hammaddelerin helal olduğuna dikkat etmektedir. SICHMA oluşturduğu Denetim Komitesi ile tesislerin ilk denetiminden ve sertifikasyonundan sorumlu olacağını taahhüt ederek yetkilendirilecek bir denetçi aracılığı ile sözleşmeli firmaların her zaman helal yönergelerine uyduğunu periyodik ve habersiz bir şekilde denetlenebileceğini şart koşmaktadır. Denetimler, kesimhaneler, kesim usulü, depolama alanları, kullanılan tüm gereçler ve ekipmanların helal olmayan ürünlerle bulaşma riski, ürünlerin helal kaynaklardan satın alındığı gösteren tüm faturalar, irsaliyeler, helal belgesinin müşterilerin görebileceği belirgin bir yerde sergilenip sergilenmediği gibi hususları içermektedir. Helal Sertifikasını herhangi bir zamanda, ön görülen şartların veya yönergelerin ihlali, firmada mülkiyet değişikliği olması, ücretin tamamının veya herhangi bir kısmının ödenmemesi, sertifikasyon süresinin dolması durumunda geri çekme hakkını saklı tutmakta, oluşabilecek değişikliklerle ilgili olarak anlaşmalı firmalarla sürekli güncellemeler yapmaktadır (Application Quidelines, 2021).

SICHMA, işlemlerinde müşteri bilgilerinin gizliliğine riayet etmekte, müşterinin önceden yazılı izni olmaksızın, hukuki gerekçelerle akreditasyon otoriteleri tarafından istenmedikçe anlaşmalı firmalara ait herhangi bir bilgiyi üçüncü şahıslara vermemektedir. Helal sertifika gereksinimlerini karşılayan müşterilere sertifika vermekte, sertifikanın geçerliliğinin devamı için gerekli tüm süreci titizlikle takip etmektedir. Sertifikasyon süreci ile ilgili oluşacak her türlü değişikliği müşterilerine bildirmekte, sertifikasyon belgelerinin, işaretlerinin, mühürlerinin ve denetim raporlarının uygunsuz veya yanıltıcı kullanımı üzerinde gerekli kontrolleri sağlamaktadır (Sighma's Obligation, 2021).

Sertifikasyon hizmeti alan firmalar SICHMA'ya gerekli ücretleri ödemeyi, Helal Sertifikasyon Programının ekleri ile birlikte tüm hükümlerini ve helal sertifikasyon faaliyetlerinin belirlenen tüm gerekliliklerini anlaşma ile kabul etmektedirler. Firmada helalden sorumlu şirket yetkililerinin bulunmasını, helal belgesi istenen ürünlerin belirlenmesini, kesim, kemiklerin ayıklanması, mamullerin işlenmesi, paketlenmesi, depolanması ve nakliyesi gibi işlemlerin sertifikasyona uygun olarak yürütüleceğini taahhüt etmektedirler. Paketleme ve işleme esnasında kullanılan tüm içeriklerin helal olması, bunun belgelendirilmesi ve denetime her an açık ve ihracat edilecek bölgelerce belirlenen helal gerekliliklerine uygun olması gerekmektedir. Firmalar, tesisler hakkında gerekli tüm geçerli bilgileri, Yönetim Sistemi dokümantasyonunu, politikalarını, dokümente edilmiş prosedürleri ve harici şikayetlerin kayıtlarını, alınan iyileştirici eylemler dahil olmak üzere çalışma talimatlarını, ayrıca iç denetimlerin ve yönetim incelemelerini SICHMA'ya sağlamaktadırlar. Mezbahalarda helal kesim faaliyetlerini gerçekleştirmek için yalnızca SICHMA tarafından akredite edilmiş kasapların istihdam edilmesi, tüm helal kesim faaliyetlerinin görevlendirilmiş helal denetçisinin gözetiminde yapılması gerekmektedir. Sertifika alındıktan sonra firma yönetiminde olabilecek mülkiyette, tesislerde, helal sertifikasyon kapsamında oluşabilecek bütün değişiklikleri SICHMA'ya bildirmekle yükümlüdürler. İnternet, tanıtım broşürleri, ürünler üzerindeki reklamlar veya diğer belgeler gibi kuruluşun medyadaki sertifikasyonuna atıfta bulunurken SICHMA gerekliliklerine uyum sağlamalıdır. Sertifikasyon ile ilgili yanıltıcı beyanda bulunmayacaklarını veya herhangi bir sertifika belgesini veya herhangi bir bölümünü yanıltıcı bir şekilde kullanmayacaklarını, faaliyetleri sırasında sahip olduğu tüm SICHMA belgelerinin gizliliğini koruyacaklarını garanti ederler (Meat Notice 2009/08, 2021 ; Client Obligations, 2021).

Kesimhane firmaları kesimlerini Department of Agriculture, Water and Environment Resources tarafından belirlenen ve SICHMA tarafından da kabul edilen Helal Kesim Kılavuzuna göre yapmaktadırlar. Bu kılavuza göre; firmalar helal kesimlerini Aus-Meat tarafından kimlik kartı verilmiş ve SICHMA tarafından yetkilendirmiş bir Müslüman kasapla yapmak zorundadırlar. SICHMA'da bu bağlamda kesimhanelerde çalışacak olan kasapların eğitilmesini de taahhüt etmektedir. Helal Kesim Kılavuzunda firmaların helal et ve sakatat ihracat edebilmesi için Müslüman bir kimsenin hayvanı nasıl kesmesi gerektiği, helal ürünlerin nasıl belirlendiği, helal olmayanlardan ayrıldığı, helal sertifikasyonun nasıl alınabileceğini gösteren bir Australian Government Authorised Halal Program

gibi hususlar yer almaktadır. SICHTMA'ya sertifikasyon için başvuracak olan firmaların programlarını bu kılavuzda belirlenen kurallar etrafında hazırlamaları istenmektedir. Australian Government Authorised Halal Program çerçevesinden herhangi bir sapma olduğu görülürse et ve sakatatın helal olmaktan çıkacağı vurgulanmaktadır. Helal ürünün Helal olmayan bir ürünle temas etmesi halinde ürünün helal sınıflandırması dışında bırakılarak resmi etiket ve benzeri ibarelerin çıkarılacağı, bunun denetmenin huzurunda yapılabileceği belirlenmektedir. Helal üretime tekrar devam edilebilmesi için hataya yol açan sebeplerin incelenerek düzeltilmesinin gerektiği, tekrarlanmaması için gerekli önlemlerin alınması istenmektedir. Kesim esnasında şoklanacak olan hayvanların kafalarının mekanik bir vasıtayla sabit tutulması hususunda uygulanacak yöntem ve kurallar yine kılavuzda belirtilmektedir. Sığır ve dana için kesime belirlenen şoklamadan en fazla 30 saniye sonra başlanması, elektrikli şoklamanın da öngörülen esaslara uygun yapılması istenmektedir. Şoklama işlemi sebebiyle ölmüş olan hayvanların Müslüman denetmen tarafından helal-olmayan olarak işaretleneceği, boğazlamadan sonra hayvanın ölümünü hızlandıracak hiçbir işlemin yapılamayacağı, gıda güvenliğine bağlı olarak yapılması gereken müdahalelerin de kesim akabinde Müslüman kasap tarafından gerçekleştirilebileceği belirtilmektedir. Helal olmayan bütün karkas etlerin helal karkaslardan ayrı tutulması, bu kurala uyulmadığı tespit edildiğinde derhal durumu düzeltmek üzere harekete geçilmesi ve ilgili ürün/ürünlerin "helal olmayan" olarak etiketlenmesi talep edilmektedir. Kılavuzda, helal olan/olmayan ürünlerin her zaman ayrı tutulması vurgulanarak farklı soğutucularda veya aynı soğutucuda birbirine temas etmeyen bölmelerde tutulmaları şart koşulmaktadır. Helal ürünler masalardan, tezgâhlardan alınıp paketlenmeden veya odadan çıkarılmadan helal olmayan ürünlerin içeri sokulmamasına, helal olan ve olmayan ürünlerin aynı araç içerisinde taşındığında tavandan yere kadar uzanan bir plastik veya çelik kapı sistemiyle ayrı bölmelerde nakledilmesine, helal ürünlerin SICHTMA'nın ve gönderilecekleri ülkelerin şartlarına göre paketlenmesi gerektiğine hükmetmektedir. Müslüman denetmenin helal usulleri her hafta bir kere denetleyeceği, bütün süreçlerin de kalite değerlendirme ekibi tarafından günlük izlenerek ve denetleneceği bildirilmektedir (Meat Notice 2009/08, 2021 ; Halal Guidelines).

Avustralya hükümeti tarafından ülke genelinde sertifikasyon işlemi yapmakla yetkilendirilen 25 kuruluştan biri ve listede ismi bulunan her ülkeye akredite olan SICHTMA (Islamic Bodies for Halal Certification, 2021), iç pazara yönelik olarak süpermarketlerle anlaşmalar yaparak çalışmalarını ülke içine de taşımıştır. Hemen her büyük süpermarkette bulunan Kaşer (Kosher) reyonu gibi Avustralyanın en büyük süpermarket firmalarından Coles ile helal reyonu sözleşmesi imzalamıştır. Yapılan bu sözleşme ile Kaşer ürünlerin satıldığı gibi helal sertifikasyonlarını taşıyan ürünlerden oluşan bir helal reyonu ile Müslüman tüketicilerin bu marketlerden de gönül rahatlığı ile alışveriş yapabilmelerini sağlamıştır (Resimler Ek: 1-3).

6. Sonuç

Hayvanların kesim usulü ile ilgili olarak bazı inanışlarda özel uygulamalar bulunmaktadır. Bu uygulamaların bir kısmı İslam ve Yahudilikte olduğu gibi kesilen hayvanların yenilebilmesi için gerekli şartlardan oluşmakta, bir kısmı da kurban törenleri gibi dini amaçlı kesimlerde yapılan uygulamalar olarak göze çarpmaktadır. Küreselleşen dünyada ülkelerin nüfuslarında çok kültürlülük öne çıkmakta, bu durumda gıda üreticilerini tüketicilerine yönelik tedbirler almaya yöneltmektedir. Tarımsal ekonomisi güçlü olan ve olmayan ülkeler arasında et ithalat ve ihracatları gelişerek artmakta, Müslüman ülkeler yapılacak ithalatta kesimlerin İslami usullere uygunluk sertifikası taşımasını şart koşturmaktadırlar. Bu da ihracat yapan ülkelerde Helal Sertifikasyon sisteminin oluşmasına sebebiyet vermektedir. Sertifika veren kişi ve kuruluşlara bu bağlamda ciddi sorumluluklar düşmektedir. Et ihracatı yapan ülkelerde kesimi yapanların gerçek ehl-i kitap olup olmadığı, kesimlerin yapıldığı yerde helal olmayan mamüllerin işlenip işlenmediği, taşıma ve paketlenme esnasında bulaşma olup olmadığı hususları bir soru olarak akıllarda kalmaktadır. Bu gibi sorular helal sertifikası ve mamüllerin içerikleri hakkında bilgiler verilmesini zorunlu kılmaktadır. Helal sertifikasyon işlemini bir devlet politikası olarak sistemleştiren

Avustralya bu konuyu çıkardığı kanun ve yönetmeliklerle belirlemiş, kesimlerle ilgili uygulanacak esasları ortaya koymuştur. Türk derneklerinin ağırlığında olduğu kuruluş olarak SICHMA sertifikasyon alanında ve elde edilen gelirlerin toplum yararına harcanması yönünde örnek bir tavır sergilemektedir. Yahudi azınlıklar için ayrıcalıklı olan ve hemen her markette karşılaşılabilen Kaşer (Kosher) reyonları gibi Avustralya'nın en geniş ağa sahip süpermarketlerinden Coles Süpermarketi ile yaptığı anlaşma ile Helal reyonu oluşturması da ayrıca toplum tarafından takdir edilmektedir.

Kaynakça

- Aghwan, Z. A., & Regenstein, J. M. (2019). Slaughter practices of different faiths in different countries. *Journal of Animal Science and Technology*. 61(3): 111-121.
- AQIS (2021). *AQIS Export Meat Program*, [Erişim, 30.01.2021, <https://web.archive.org/web/20080915210510/http://www.daffa.gov.au/aqis/export/meat>],
- Australian Food & Grocery Council (2021). *Halal Certification*, [Erişim 25.12.2020 <https://web.archive.org/web/20150124224437/http://www.afgc.org.au/about-afgc/our-policies/halal-certification/#>]
- Australian Government Department of Agriculture, Water and the Environment (2021). *List of recognised Islamic bodies for halal certification of red meat*. [Erişim 21.01.2021, <https://www.agriculture.gov.au/export/controlled-goods/meat/elmer-3/list-islamic-halal-certification>]
- Australian Government Department of Agriculture, Water and the Environment (2021). *Meat Notice 2009/08: Australian Government Authorised Halal Program - guidelines for the preparation, identification, storage and certification for export of halal red meat and red meat products*. [Erişim 30.01.2021 <https://www.agriculture.gov.au/export/controlled-goods/meat/elmer-3/notices/2009/mn09-08#4-definitions>]
- Australian Meat Industry Council (AMIC) (2021). *Industry Animal Welfare Standards: Livestock Processing Establishments, Preparing Meat For Human Consumption.*, [Erişim 25.12.2020 <https://www.yumpu.com/en/document/read/7344989/animal-welfare-standards-australian-meat-industry-council>]
- Britannica (2021). *Dietary law*. [Erişim 10.08.2020, <https://www.britannica.com/topic/dietary-law>]
- Cave, D. C. (2014). *Federal Court awards additional damages for flagrant infringement of halal certification trade mark*, [Erişim 25.12.2020, <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=7f9aaec-ea99-4b00-84ff-dde25634ea12>]
- Ebu Davut, Süleyman b .el-Eş'as es- Sicistanî (1988). *Sünen*. 4 Cilt. Kahire: Darü'l-Hadis
- El-Kasani, Alaüddin Ebubekir b. Mes'ud (1982). *Kitab-u Bedai's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai'* 7 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabiyyi,
- El-Mavsili, Mahmut b. Mevdud (1987). *El-İhtiyar li Ta'lili Muhtar*, 5 cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları,
- Erdem, M. (1998). İlahi Dinlerin Kutsal Kitaplarında Helal ve Haram Anlayışı Üzerine Bir Araştırma. *A.Ü.İ.F.D.*, XXXVII, Ankara, 151-173 .
- GİMDES (2021). *Hakkımızda*. [Erişim: 07.06.2021, <http://www.gimdes.org/kurumsal>]
- Grumett, D., & Muers, M. (2010) *Theology on the Menu: Asceticism, Meat and Christian Diet*. Routledge.
- Gürhan, N. (2017), Yemek ve Din: Yemeğin Dini Simgesel Anlamları Üzerine Bir İnceleme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 6 (2), 1224-1223
- HEYET (1996), *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, İstanbul: Gözlem Yayınevi
- İbn Hüمام, Kemaleddin Muhammed b. Abdulvahit Es-Sivasi (1977). *Tekmilet'ü Şerhu Fethu'l- Kadîr* 2. Baskı, 10 Cilt. Bas. Yeri Yok: Darü'l-Fikr,
- İbn Mace, Muhammed b. Yezid el-Kazvini (Trsz), *Sünen*. Thk. Muhammed Fuad Abdulkaki. 2 Cilt. Kahire: Darü'l-Hadis
- Kitab-ı Mukaddes (1981), *İstanbul*, Kitab-ı Mukaddes Yay.
- Maryada, R. (2021). *Sikh Code of Conduct and Conventions*. [Erişim 10.08.2020 <http://www.gurunanakdarbar.net/sikhrehatmaryada.pdf>]
- Maduro, G. A. S. (2015). *Ritual slaughter and (in)equality*, [Erişim 10.08.2020 <https://edepot.wur.nl/340722>]
- Murphy, J. (2016). *Halal certification in Australia: a quick guide*. [Erişim 17.01.2021 https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1617/Quick_Guides/HalalCert]
- NSW Government Food Authority (2021). *Red Meat Abattoirs*, [Erişim 25.12.2020 <https://www.foodauthority.nsw.gov.au/industry/meat/red-meat-abattoirs>]
- Official Journal of the European Union (2012). *Consolidated Version of The Treaty on The Functioning of The European Union*, 326 (47), [Erişim 10.08.2020 <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:EN:PDF>]

Official Journal of the European Union (2009). *Council Regulation (Ec) no 1099/2009*, [Erişim 10.08.2020 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009R1099&from=EN>]

Saad, A. (Trsz), *Muslim Australians: Their Beliefs, Practices and Institutions*, Department Of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs and Australian Multicultural Foundation in Association with the University Of Melbourne, Melbourne.

Stamatopoulos, K. (Trsz.). *Kapadokya-Sinasos'da Günlük Hayat*. Kapadokyadaki Sinasos, Basılmamış Ter. Ertuğrul Malok T.y.

SICHMA (2021). *Why SICHMA*. [Erişim 21.01.2021 <http://www.SICHMA.com.au/why-SICHMA.html>]

SICHMA (2021). *SICHMA's Obligation*. [Erişim 21.01.2021 <http://www.SICHMA.com.au/SICHMAS-obligation.html>]

SICHMA (2021). *Our Team*, [Erişim 21.01.2021, <http://www.SICHMA.com.au/our-team.html>]

SICHMA (2021). *Application Guidelines*, [Erişim 21.01.2021, <http://www.SICHMA.com.au/application-guidelines.html>]

SICHMA (2021). *Client Obligations*, [Erişim 21.01.2021, <http://www.SICHMA.com.au/client-obligations.html>]

Sinha, K., & Bhattacharya, A., & Varma, A. (2012). *Science of meat*. [Erişim 10.08.2020 <https://timesofindia.indiatimes.com/Science-of-eat/articleshow/11672654.cms>]

Stacks Law Firms (2021). *Slaughterhouse Laws*. [Erişim 25.12.2020, <https://www.stacklaw.com.au/news/criminal-law/slaughterhouse-laws/>]

Tayar, M., Doğan, M. (2019). Helal Kesim . *Academic Platform Journal of Halal Life Style* , 1 (2) , 62-76.

T.C. Helal Akreditasyon Kurumu (2021). *Helal Akredite Kuruluş Arama*, [Erişim 30.01.2021, <https://www.hak.gov.tr/helal-akreditasyon/helal-akredite-kurulus-arama>]

T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı (2011). *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Wikipedia (2021). *Halal Certification in Australia*, [Erişim 02.01.20021 https://en.wikipedia.org/wiki/Halal_certification_in_Australia]

13.06.2006 tarihli Sydney Din Hizmetleri Ataşeliği Bilgi Notu

Ekler

Ek 1

Ek 2

Ek 3

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kötülük ve Kötülük Sorunu Üzerine Kısa Bir Bakış

A Brief Overview on Evil and the Problem of Evil

Meray Taşabat¹

Öz

İyilik ve kötülük, salt bir tanımı olmayan ve herkesin kabul görmediği kavramlardır. Özellikle kötülük, her insana göre, farklı anlamlar içeren bir kavramdır. Kötülük sorunu ise, tarih boyunca, insanoğlunun kesin bir sonuca varamadığı ve birçok tartışmanın nedeni hâline gelen bir problemdir. Bu problem, ilk insandan başlayarak, günümüze kadar gelmektedir. Felsefe başta olmak üzere; sanat, edebiyat, kültür gibi birçok alanda kendini göstermektedir. Mistik ve felsefi konular içermesi sebebiyle, filozof ve ilahiyatçıların gözdesi hâline gelen bir sorundur. Ayrıca filozof ve ilahiyatçıların dışında, inanan ya da inanmayan, sıradan insanların da dikkatini çekmektedir. Çalışmamızda, ilk olarak, bahsi geçen kötülük kavramının ve üç farklı kötülük türünün ele alınması; ardından kötülük sorununun ve bu sorunun çeşitlerinin ele alınması amaçlanmaktadır. Kötülük ve kötülük sorunu ile ilgili çeşitli tanımlar ve örnekler, araştırmada mevcuttur. Bu sorunun, felsefe alanı dışında, günlük hayattaki etkilerine değinilmekte; aynı zamanda olumlu veya olumsuz yönleri açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kötülük, Kötülük Sorunu, Doğal, Ahlaksal, Metafiziksel.*

Abstract

Good and evil are concepts that do not have a simple definition and are not accepted by everyone. Especially evil is a concept that has different meanings for each person. The problem of evil, on the other hand, is a problem that mankind has not been able to reach and has become the cause of many discussions throughout history. This problem comes from the first human to the present day. Mainly philosophy; it manifests itself in many field such as art, literature and culture. It is a problem that has become the favorite of philosophers and theologians because of its mystical and philosophical issues. It also attracts the attention of ordinary people, believers or unbelievers, apart from philosophers and theologians. In our study, firstly, the aforementioned concept of evil and three different types of evil should be addressed; then, it is aimed to address the problem of evil and its types. Various definitions and examples regarding the evil and its problems. The effects of this problem on daily life outside the field of philosophy are discussed; it also explains the positive or negative aspects.

Keywords: *Wickedness, Problem of Evil, Natural, Moral, Metaphysical.*

1. Giriş

Günümüzde de varlığını sürdüren kötülük problemi ve onun kökleri eski çağlara kadar uzanmaktadır. Bu sebeple, birçok farklı görüş karşımıza çıkarak, kendini bize göstermiştir. Kişinin özel hayatı, yaşadığı dönem ve çevresi gibi birçok etmen bu görüşlerin farklılığına sebep olmaktadır. Var olan bu dünyaya baktıkları pencere, bunlar sayesinde şekillenmiştir. Makalede; iyi, kötü ve kötülük kavramlarına değinmeyi; ardından herkesçe problem hâline gelen “kötülük sorunu”nu ele almayı amaçlamaktayım.

“Kötü kavramı, iyi kavramı gibi, salt belli başlı tanımlarla açıklanabilir mi? Yoksa kötü, kişiden kişiye değişiklik gösteren bir kavram mıdır? Buna bağlı olarak kötülük, ne anlama gelmektedir? Hakikaten kötülük diye bir şey var mıdır? Yoksa bu büsbütün bir yanılgı mıdır? Peki ya kötülük sorunu nedir? Bu sorun, ne için ve nasıl ortaya çıkmıştır? Meydana gelen bu kötülük sorununun çözümü mümkün müdür? Veya bu sorun, salt bir tartışma konusu mudur?” gibi birçok soruya yanıt bulmaya çalışarak kötülük ve kötülük sorunu üzerine kısa bir bakış getirmeyi gaye edinmekteyim.

¹Sorumlu Yazar, Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, E-posta: merayfitnat@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3982-1802>

2. Kötü ve Kötülük Kavramı

İnsanoğlu, asırlarca iki kavram çevresinde kendi değerlerini tanımlamaya gitmiştir. Bu iki kavram, genel ifadeyle, iyilik ve kötülük olarak isimlendirilmektedir (Keklik, 2007: 1). İyilik ve kötülük çatışmasını, evrenin her yerinde, hatta içimizde dahi, görebilmek mümkündür. Bu iki zıt kuvvet, kopması imkânsız bir şekilde, birbiriyle iç içedir. İnsan hayatı, bu iki kavramın karışımından meydana gelmektedir. Bu durumda iyilik kavramından kopuk bir şekilde, kötülüğü, yalnızca kendisiyle anlamaya çalışmamız imkânsızdır (Yasa, 2016: 125). Dolayısıyla kötü veya kötülük kavramlarından önce, iyi ve iyilik kavramlarının ne olduğunu belirtmemiz daha yerinde olacaktır. Sahi nedir iyi olan şey? Biz neye iyi deriz? Bize göre iyi olan şey, yalnızca bize göre mi iyidir? Yoksa bu iyi, herkes tarafından iyi olarak mı kabul edilir? (Taylan, 1994: 72). Bu sorulara net bir cevap vermek için, öncelikle iyi kavramının sözlükteki anlamına bakalım.

Lügatta iyi kavramı: Arzulanmaya değer olan; işe yarayacak olan, doğasına, özüne ve amacına uygun olan; kıymetli ve değer ile ilgili olan şeyler olarak karşımıza çıkmaktadır (Akarsu, 1975: 101). Ayrıca; hoş gidilen özellikleri kendisinde barındıran, kazanç sağlayan, sağlık durumu yerinde olan, şanslı ve kifayetli gibi birçok anlama da gelmektedir (Keklik, 2007: 1). Ancak bazı filozoflar, bu sınırlı bilgilerin dışında, iyinin ne olduğunu farklı şekillerde dile getirmiştir. Elbette ki, her filozof kendi penceresinden dışarıya bakarak, bu iyi kavramını, tanımlamaya gitmiştir. Yani faydacı anlayışa sahip olan bir düşünür, faydalı olan her şeyi iyi olarak görmekte iken; hedonist görüşü benimseyen bir düşünür ise, haz veren her şeyi iyi olarak görmektedir (Akarsu, 1975: 86, 102). Örneğin; Epikür için, “*en büyük iyilik, acıdan sakınma olarak gördüğü, hazdır*” (Osborne, 2015: 30).

Kötü kavramı ise sözlükte; beğenilmeyen, kıymetsiz olan, işe yarar olmayan, özellikleri bakımından aşağı görülen (Manafov, 2006: 24; Kocabaş, 2010: 5; Yaran, 1997: 23), kifayetli olmayan, acı duyulan, eksikliği olan, saadete ve ereğe varmayı önleyen, doğadan meydana gelen ya da insan eylemlerinden dolayı ortaya çıkan büyük mazarrat hâli olarak bilinmektedir (Durak, 2020: 6). Felsefi açıdan tanımına bakılırsa; ahlaken iyinin karşısında bulunan, doğru olmayan (Kiraz, 2013: 2; Kiriş, 2008: 83), amaca uygun görülmemen ve içerisinde fenalık olan her şey, kötüdür (Özdemir, 2001: 14). Sosyolojik olarak ise, kötü, toplumun kınadığı tüm eylemler iken; iyi, onayladığı bütün eylemlerdir (Bauman, 1997: 267). Kısacası kötü; iyinin zıttı olan, takbih edilen, kıymetsiz görünen, ahlaki değerlerin karşısında var olan her şeydir. Yani yapıcı olmayarak ve nizamı bozarak ortaya çıkan her olumsuz şeyi, kötü olarak değerlendirebiliriz (Ak, 2016: 1; Akarsu, 1975: 112). Tabi burada şunu da belirtmek isterim ki; kötü olmayan bir şey, salt iyi bir şey değildir. Yani iyi olan bir şey, kötü değildir evet. Ancak kötü olmayan bir şey, yalnızca kötü olmayan bir şeydir. Peki bu iyi ya da kötü; kime, neye göre iyi ya da kötüdür? Bunu kim, nasıl belirleyebilir? Yani kötünün, kötü olmasına sebep olan şey, nedir (Coşkun, 2012: 30)? Daha doğrusu, bunu biz mi belirleriz? Ve yahut kötü, herkesçe aynı manaya mı gelmektedir?

Kötü kavramı, iyi kavramı gibi, kimi filozoflar için -sözlük anlamı dışında- farklı anlamlara gelmektedir. Örneğin; Hedonizm anlayışını benimseyen Aristippos, zevk veren şeylere iyi; acı veren şeylere ise kötü demiştir. Ayrıca haz ile iyiyi aynı şey olarak görmüştür (Akarsu, 1975: 86, 102). Buradan anlaşılıyor ki; Aristippos, iyi ve kötüyü birbirine zıt iki kavram olarak ele almıştır. Çoğunlukla bu iki kavram, zıt gibi görünse de, bazı düşünürler için durum biraz daha başkadır. Örneğin; Herakleitos, kötü ile iyinin birlikte olmaları gerektiğini; biri olmadan diğersinin var olamayacağını düşünmektedir. Ona göre, eğer bizler birtakım şeylere kötü derken, iyi olan şeyin farkına varmazsak; kendimizi kandırırız oluruz. Hâlbuki Herakleitos’a göre, kötü denilen bu şeyler, iyiyi ortaya koyan ön koşullardır (Kiraz, 2013: 16). Yani iyi, kötü ile birlikte var olmaktadır. Böylece, ona göre, iyinin olduğu her yerde, mutlaka kötü de vardır (Badiou, 2013: 76). Çünkü iyi, kötü; kötü de, iyi sayesinde vardır (Badiou, 2013: 92). Bu görüşe, şöyle bir örnek verebiliriz: Diyelim ki; bir öğretmen, öğrencilerine, içinde doğru ve yanlış şıkların olduğu bir sınav kağıdı verdi. Öğretmenin bu sınav kağıdında doğru şıklarla birlikte, yanlış şıkları da vermesi, onun yanlış yaptığını ortaya koymaz. Aksine, yalnızca doğru şıkları vermiş olsaydı, sınavı girmenin ne anlamı olurdu ki? Yani yanlış olan bu şıklar, aslında doğru olanı bulmaları için verilmiş zorunlu şıklardır diyebiliriz. Zaten günlük hayatta da, doğru olanı bulmamız için, iyi ve kötü mutlaka vardır (Badiou, 2013: 65). Bu sebeple, kötülükten korkmamız ve ondan uzaklaşmak istememiz, aslında çok da doğru sayılmamaktadır. Aksine, kötülük varken, bizler iyiliği seçmeli ve onun yolundan ayrılmamalıyız.

Sokrates için, durum epey farklıdır. Ona göre kötülük, iyiliğin zıttıdır. Sokrat, eşyayı ya iyi ya kötü, veya ne iyi ne de kötü olarak sınıflandırmaktadır. Örneğin; ona göre sıhhat, ilim, zenginlik gibi şeyler iyi; bunların karşıtları kötü; gezmek, dinlenmek okumak gibi insan eylemleri ise, ne iyi ne de kötüdür (Özdemir, 2001: 14).

Platon ise, aslında bu dünyada, kötü ya da iyi diye herhangi bir şeyin olmadığını; salt kötü bir şey olan bilgisizlik ve iyi bir şey olan bilgeliğin var olduğunu düşünmektedir. Zaten bilgelik, kötü ile iyinin bilgisinden meydana gelmektedir. Platon'a göre, zevkli ve hoş giden bir yaşam geçirmek, iyi bir şey iken; bunun zıttı, kötü bir şeydir. Yani zevk veren ve beğenilen olan, yalnızca beğenilen olmak açısından iyidir; beğenilen olmayan ise, bu açıdan kötüdür (Öktem, 2018: 653). Örneğin; depresyon hâlinde olan bir kimse için, hayat, ne zevk vermekte; ne de hoş gidilen bir şey olmaktadır. Bu durumda o kimseye göre, hayat, bariz bir şekilde karanlık ve kötüdür. Çünkü hayat, ona yeterince zevk ve hoşluk vermemektedir.

Bu meseleye Spinoza açısından baktığımızda ise; iyi ve kötü kavramlarını, sevinç ve keder duygularıyla açıklandığını görmekteyiz (Spinoza, 2011: 206, 213). Yani bir şey, bizi sevinçli ya da kederli yapıyorsa; bu durumda o şey, iyi ya da kötüdür (Spinoza, 2011: 206). Ona göre sevinç, kesinlikle direkt kötü değildir, ancak direkt olarak iyidir (Spinoza, 1984: 257- 258; Spinoza, 2011: 230, 262). Zira Spinoza, “*İyi deyince, ileri sürdüğümüz (kabul ettiğimiz) insan tabiatı, modeline bizi gittikçe daha çok yaklaştıracak bir araç olduğunu kesinlikle bildiğimiz bir şeyi anlayacağız.*” demektedir (Cihan, 2010: 182; Spinoza, 1984: 222).

Spinoza, keder duygusunu da, direkt kötü olarak görmektedir (Spinoza, 1984: 257; Spinoza, 2011: 230). Ona göre, kötü denilen bir şey, aslında algılamadaki yanılma durumundan farklı bir şey değildir. Başka bir deyişle, bizim o şeyi algılamamıza göre, o şeyin iyi veya kötü olduğuna karar verilmektedir. Bu durumda, her çeşit zevk ve buna sebep olan şeyler iyi; her çeşit acı ise, kötü olarak kabul görülmektedir (Arıcan, 2015: 117). Yani bizler, herhangi bir şeyi iyi olmasından dolayı arzulamayız; tam tersine onu arzuladığımızdan dolayı o şey, bize iyi gelir (Arıcan, 2015: 117; Cihan, 2010: 184). Bu sebeple, Spinoza, nefret duyulan şeyleri de kötü olarak görmektedir (Arıcan, 2015: 117; Cihan, 2010: 184; Spinoza, 1984: 177; Spinoza, 2011: 161). Zira, Spinoza, “*Kötü deyince, insan tabiatı modelini, meydana çıkarmaya engel olduğunu kesinlikle bildiğimiz şeyi anlayacağız.*” demektedir (Cihan, 2010: 182; Spinoza, 1984: 222; Spinoza, 2011: 200). Bu sebeple, ona göre herkes, kendi duygulanma durumuna göre, hangi şeyin kötü; hangi şeyin iyi ise olduğunu veya hangi şeyin en kötü; hangi şeyin ise en iyi olduğu hakkında karar vermektedir (Arıcan, 2015: 117; Cihan, 2010: 184; Spinoza, 1984: 187; Spinoza, 2011: 169). Bu yorum çerçevesinde, aslında var olan bu dünyada, hakikaten kötülük diye bir şeyin olmadığını da çıkarabiliriz. Yani herhangi bir kimsenin duygulanma durumu değiştiğinde, dünyada var olan kötülüklerin varlıkları veya yoklukları da değişiklik göstermektedir. Çünkü bu durum, o kimsenin bakış açısı ve duygulanma durumu ile ilgilidir. Bunun dışında Spinoza, iyi olan bir şeye yaklaşma; kötü olan bir şeyden de uzaklaşma konusunda aklın idaresindeki bir hayatın daha kıymetli olduğunu söylemektedir (Cihan, 2010: 184). Ona göre, zekâyı ilerleten şeyler, ahlak açısından iyi; bunu geriletken veya engelleyen şeyler ise, kötüdür (Özdemir, 2001: 14). Zira Spinoza'ya göre, biz, “*aklın yönetiminde gelecekteki daha büyük bir iyiliği, şimdiki daha küçük bir iyiliğe; şimdiki daha küçük bir kötülüğü de, gelecekteki daha büyük bir kötülüğe tercih ederiz.*” (Cihan, 2010: 184).

Bu filozoflar gibi, farklı pencerelerden dünyaya bakanlar, çeşitli fikirlerini ortaya koymaktadır. Ancak yine de hangi açıdan bakılırsa bakılsın, mahiyet bakımından arzulanan hâl ve eylemler, kötü olarak bilinmektedir (Ak, 2016: 2).

Peki ya “kötülük nedir?” diye soracak olursak; kötü kavramı gibi, birçok farklı tanım ile karşı karşıya kalabiliriz. Tıpkı kötü gibi, kimine göre acı veren şey; kimine göre zarar veren şey; kimilerine göre ise, bilgisizlik veya saadetsizlik kötülük olarak bilinmektedir (Kocabaş, 2010: 6; Özcan ve Çam, 2019: 52). Zira kötülük kavramı, kişiden kişiye veya toplumdaki topluma değişiklik göstermektedir.

Ancak felsefede, kötülük kavramı, genellikle “*doğadan gelen ya da bilinçli insan eyleminin sonucu olan ve insan varlığına bu dünyadaki yaşamında büyük zarar veren durum, oluşum ya da şey*” olarak açıklanmaktadır (Kiriş, 2008: 83). Anlaşılan o ki; kötülük, bir insanı veya diğer canlıları ızdırıp ve üzüntüye sokan her hadisedir. Bahsi geçen bu üzüntü ve ızdırıp, bedenle hissedilen sorunların yanında, ruhen hissedilen memnuniyetsizlikleri de kapsamaktadır (Yaran, 2012: 130).

Arapça karşılığı şer ve sû olan kötülük kavramı; İngilizce’ de “*bad condition, malicious or evil action, wrong, harm, badness, wickedness, evil*”; Almanca’ da “*bösheit, schlechtheit, schlechtigkeit, das böse, tücke, übel*” (Kiriş, 2008: 83); Fransızca’ da ise “*malveillance, mal*” gibi kavramlarla kendini göstermektedir (Arık, 2007: 7). Gördüğümüz üzere, kötülük kavramı, her lisan ve düşüncede farklı anlamlar barındırmaktadır. Hâl böyleyken, kötülük kavramının her filozofa göre farklı yorumlanması, olabildiğince anlaşılır bir durumdur. Şimdi birkaç önemli filozofun, bu konu hakkında, ne söylediklerine bir bakalım.

Sokrates'e göre, bir kimseyi kötülüğe veya günaha iten şey, bilginin yoksun oluşudur. Bilgiyi bir erdem olarak gördüğü için, salt bilgili bir kimsenin kötülük yapmayacağını düşünmektedir. Bu sebeple ona göre, kötülüğün sebebi, bilgisizliktir (Osborne, 2015: 18). Sokrates'in bilgisizlik olarak nitelendirdiği bu kötülük, Fârâbî'ye göre, mutluluğu engelleyen her şeydir. Bu konuda da farklılıklar söz konusudur.

Platon ise, Sokrates'e benzer bir şekilde düşünmekte; kötülüğü erdemsizlik ve bilgisizlik olarak tanımlamaktadır (Yıldırım, 2016: 547). Bir nevi, kötülük, gerçekliğin olmayışı veya iyiliğin bilinmeyiştir (Badiou, 2013: 66). Bu sorunu Platon, şu şekilde ele almaktadır:

“Hiç kimse bile bile kötülük etmez. Kötüler, vücutları kötü olduğu, kötü eğitildikleri için kötüdürler. Ama, insan, bütün gücüyle, tahsil ve terbiyesiyle, yaşayışıyla kötülükten kaçmaya, onun zıttı olan erdeme (iyiliğe) varmaya çalışmalıdır. İyi olan her şey güzeldir. Güzел de hiçbir zaman orantısız olmaz. O halde, bir canlı, güzel olabilmek için tam bir orantı içinde bulunmalıdır” (Öktem, 2018: 652-653).

Platon'un bu sözlerinden yola çıkarsak; fikrimce, hırsız bir babanın yanında büyüyen masum bir yavru da, büyüdüğü zaman, rahatlıkla hırsızlık yapabilir hâle gelmektedir. Çünkü ona göre, bu eylem, kötü değildir. Bu konuda bilgisiz olduğu için, yaptığı şeyin kötü bir şey olduğunu akıl edemez. Yani bilgisizlik ve erdemsizlik yüzünden, bu dünyada buna benzer birçok kötülük içeren eylem ortaya çıkmaktadır. Aslında her insanda, iyilik ve kötülük yapma iradesi bulunmaktadır. Ancak bunları ne şekilde ve nasıl kullanacakları konusunda bilgisi olmayan böyle kimseler, kolaylıkla kötülüğe yönelebilmektedir. Buradan anlaşılıyor ki, kötülük ile bilgisizlik arasında sıkı sıkıya bağlı bir bağ vardır. Bu sebeple herhangi bir bilgisizliğin var olması, hayatımızdaki kötülüklerin de varlığına olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda kötülüğün, hayatımızda ne kadar anlamlı bir yeri olduğunu da görebiliriz.

Spinoza ise, her şeyin Tanrı'da olduğunu ve Tanrı olmadan, hiçbir şeyin var olamayacağını söylemektedir (Arıcan, 2015: 132). Yani ona göre, Tanrı, her varlığın yoktan var edicisi veya her şeyin yaratıcısıdır (Arıcan, 2015: 134). Bu durumda, Tanrı olmadan, bir an dahi herhangi bir şey, meydana gelemez. Bu sebeple, kötülük, hakikatte mevcut olan bir şey değildir. Kötülük, yalnızca insan zihninde, mevcuttur. Yani ona göre, insan zihninin haricinde, kötülük diye bir şey, mevcut değildir; ma'dumdur. Onun varlığı, başka bir varlığın varlığına bağlıdır (Arıcan, 2015: 16). Çünkü, *“Tanrı için her şey iyidir”* (Arıcan, 2015: 116). Kötülük, yalnızca insan zihninde var olduğu için, salt insan için mevzubahistir. Tanrı için, insanın zihni haricinde kötülük diye bir şey, mevzubahis olmadığından ötürü; Tanrı, kötülüğü insan zihni haricinde, bilememektedir. Bu durumda Tanrı'ya göre, kötülük, yalnızca insan zihninde mevcut olan bir şeydir (Arıcan, 2015: 116).

Spinoza'ya göre, insanlar, sağlığa faydalı ve Tanrı'ya itaat etmeye fayda veren her şeye iyilik; bunların zıttına ise, kötülük derler (Spinoza, 2011: 73). Daha önce de bahsettiğimiz gibi; Spinoza, iyi ve kötü kavramlarını, sevinç ve keder ile nitelendirmiştir. Şimdi ise; iyilik ve kötülük kavramlarını- aynı şekilde- sevinç ve keder duyguları ile ifade etmektedir. Ona göre iyilik, *“her cins sevinci ve bundan başka insanı bu sevince götüren her şey ve başlıca, her ne şekilde olursa olsun, beklemeyi dolduran şey”* dir (Spinoza, 1984: 177; Spinoza, 2011: 161). Aynı zamanda, iyilik, insanlara yararlı olan her şeydir (Spinoza, 1984: 222; Spinoza, 2011: 200). Kötülük ise, *“her cins kederi ve başlıca beklemeyi boşa çıkaran (frustrer) her şey”* dir (Spinoza, 1984: 177; Spinoza, 2011: 161). Yani iyiliği engelleyen her durum, kötülüktür (Spinoza, 1984: 223; Spinoza, 2011: 200).

Ayrıca Spinoza, iyilik ve kötülüğü şu şekilde de ele almıştır: Daha çok bir kötülük ve daha az bir kötülük varsa; bu durumda daha az olan kötülük, aslında iyiliktir. Veya daha çok bir iyilikten tat alacakken, buna engel olan daha az bir iyilik, aslında birer kötülüktür (Spinoza, 1984: 278; Spinoza, 2011: 248). Eğer böyle bir durumla karşılaşsaksak; ona göre:

“Biz, aklın yönetiminde daha büyük bir iyilik için daha az kötülüğü arayacağız ve daha büyük bir kötülüğün nedeni olan daha az iyilikten kaçacağız, zira burada daha az denilen kötülük, gerçekte bir iyiliktir. İyilik ise, buna karşılık, kötülüktür; öyle ise biz kötülüğü isteyeceğiz, ve iyilikten kaçacağız.” (Spinoza, 2011: 248).

Peki sizce kötülüğün varlığı, hayatı anlamlı mı; yoksa anlamsız mı kılmaktadır? Bu sorunu tartışmadan önce bahsetmemiz gerekir ki; biz insanoğlu, her dönem ve her ortamda, en iyiyle en güzel olanı isteriz. Aynı zamanda, başarılı ve mutlu olmak, hayatımızdaki esas hedeflerimizdir. Bu sebeple, Spinoza'nın bu yorumu, oldukça anlamlı bir yorumdur. Çünkü hiçbir insan, salt kötü ya da salt iyi değildir. Bu ikisi, birlikte yer almaktadır. Keza var olan bu dünyada da, durum bu şekildedir. Yani dünyada var olan kötülükler, aslında iyiliklerin varlığını da anlamlı kılmaktadır. Çünkü tamamen iyilikler üzerine kurulu bir dünya; insanlara olağan, sıradan, anlamsız, sıkıcı, keyif vermeyen ve gelişim göstermeyen bir dünya olurdu. Evet, hakikaten

de böyle bir dünya, tatsız bir dünya olurdu. Bu sebeple benim nazarımda: Az da olsa kötülüklerin var olduğu, ancak genelinin iyiliklerle dolu olduğu bir dünya; daha anlamlı, daha keyifli ve gelişim açısından daha faydalı bir dünya olurdu. Ki şuan var olan dünya, bu şekilde bir dünyadır. İnsanlar kötülükler sayesinde gelişmekte, aynı yanı sıra bir daha düşmemekte, hatalardan belli başlı dersler çıkarmakta ve iyiliklerin kıymetini daha iyi bilmektedir. Düşünsenize, sürekli hayatında iyiliklerin var olduğu bir kimse mi daha mutludur? Yoksa arada az da olsa kötülük gören, ama genelde iyiliklerle karşılaşan bir kimse mi daha mutludur? Örneğin; neden maddi anlamda her imkâna sahip olan varlıklı bir çocuk, mutlu değildir? Neden maddi durumu iyi olmadığı için, beğendiği elbiseyi alamayan bir çocuk, mutludur? Çünkü ilk çocuğun, hayatında hiçbir kötülük yoktur; o iyilikten başka bir şey görmediği ve her istediğini elde ettiği için, hayatından fazla lezzet alamaz. Ancak diğer çocuk, belli kötülükler görebildiği ve her istediğini elde edemediği hâlde, başına gelen iyiliklerin kıymetini daha iyi bilmektedir. Bu basit örnekten de anlayacağımız üzere; kötülüğün varlığı, hayatı oldukça anlamlı kılmaktadır. Zira insanoglu, istediği bir şeyi elde ederken zorluk veya kötülükle karşılaşır, buna rağmen onu elde ederse; istediği o şeyi, sorunsuz elde etmesinden daha çok mutlu olur. Bu yüzden az miktarda olan kötülüğün varlığı, bizleri mutsuz etmek yerine; aksine, mutlu etmektedir. Bundan dolayı, kötülüğü, kötü olarak görmemek gerekir.

Filozofların birkaçı için ise, “*kötülük; yokluk türünden/ademîdir*” (Özdemir, 2010: 9). Yani ontolojik anlamda, kötülük, kendiliğinden mevcut olmayandır. Kötülük, yokluktan ibaret olup; masa, kalem, su gibi dış dünyada kolaylıkla gösterilebilen şeyler gibi değildir (Özdemir, 2010: 9). Bu anlayışı, İbn Sînâ ve Augustinus gibi birçok düşünür benimsemiştir. İbn Sînâ, çoğunlukla iyiliğin yer aldığı bu dünyadaki kötülükleri, gül ağacındaki dikenlere benzetmiştir (Aydın, 2007: 153). Bu örnekten yola çıkarak, kötülüğe vermiş olduğu değer, gözlenebilmektedir. Ona göre, “*kötülük kemalin yokluğu(ademu’ul-kemâl dur)*” (Aydın, 2007: 153). Aslında mutlak iyi olan tek varlık Tanrı olduğu için, bu dünyada kötülüklerin olması ontolojik anlamda bir zorunluluktur. Çünkü bu dünya, mutlak iyi değildir. Bir başka deyişle, dünya, yaratılmış olduğu için, içerisinde bazı eksikler veya kötülükler bulunmaktadır.

Ortaçağ Hristiyan filozofu Saint Augustinus’a göre, “*kötülük vardır*” ile “*Tanrı yoktur*” ya da “*Tanrı iyi değildir*” arasında direkt bir bağlantı kurmak imkân dışıdır (Öktem, 2018: 647). Augustinus, ya kötülüğün mevcudiyetini reddetmekte; ya da mevzu bahis hükümleri tutarlı bir biçimde, tekrar açıklamaktadır (Öktem, 2018: 647). Ona göre, “*kötülük, iyiliğin yokluğudur*” (Peterson vd., 2013: 368). Aynı zamanda, kötülük, hiçlik ile aynı manaya gelmektedir. Varlık cetvelinde iyilikten ufak da olsa, bir pay almayan herhangi bir varlık yokken, bu dünyada mutlak manada bir kötülükten bahsetmek imkân dışıdır. Ancak yine de, bu dünyada varlıkları inkâr edilemeyecek kötülüklerin yer aldığını onaylayan bu düşünür, bütün bu kötülüklerin menşeinin Tanrı’da değil; insanda olduğunu söylemektedir (Çüçen vd., 2017: 186). Zira insan, kendi özgür iradesiyle, kötülüğü ortaya çıkarmaktadır. Kötülük, Tanrı’nın emri ve insanın yanlış davranışlarından ötürü, ceza olarak meydana gelmektedir (Öktem, 2018: 647). Hatta “İtirafkar” adlı eserinde, iyiliklerin Tanrı tarafından verildiğini ve bunların O’nun lütfü olduğunu; kötülüklerin de, bizim günahlarımız olduğunu söylemektedir (Augustinus, 2016: 198). Yani anlaşılın o ki; Augustinus’a göre, Tanrı’nın sisteminde, kötülük yoktur. Çünkü, Tanrı, varlıkları en güzel vaziyette, kendi bilgisine ve gücüne uygun bir şekilde yaratmıştır. Bu sebeple, gerçek anlamda, kötülük yoktur. Kısacası, Augustinus, kötülüğü iyiliğin zıttı olarak değil; iyiliğin yokluğu olarak görmüştür. O hâlde, kötülük, iyilikten sapma veya iyiliğin bozulma hâlidir. Yani bir çeşit ahlak bozukluğu sebebiyle ortaya çıkan bir kavramdır (Öktem, 2018: 647).

Görüldüğü üzere bu kavram, umumiyetle, başta felsefe olmak üzere; bilim, sanat, edebiyat gibi alanlarda- bilhassa soykırım, afet, savaş zamanlarında- kullanılan ve tartışılan bir kavramdır (Akça, 2020: 1). Ancak kötülük ile ilgili yapılan yorumlarda, genel bir ayrıma gidilirse; bu ayrım, teistler ve ateistler arasında olur. Aslında dünyada var olan bu kötülükleri, her iki görüş de, anlamaya çalışmıştır. Fakat, farklı türden yorumlamaya gitmişlerdir. Şöyle ki; ateistler, bu kötülüklerden yola çıkarak inkâra ve meydan okumaya çalışmakta iken; teistler, kötülükleri merak etmekte ve onları anlamaya çalışmaktadır (Yaran, 2012: 130). Yani kötülük olgusu, inanmayanların asıl sebebi olup inkârlarını ortaya koyarken; inananların iman ettikleri dinin doktrinlerine göre kötülük görüşlerini ortaya koymuştur. (Özcan ve Çam, 2019: 53).

Bu farklı yorumların sebebi, sahip oldukları ahlak öğretileri ve benimsedikleri anlayış farklarıdır. Çünkü her bir düşünürü göre, yapılması veya yapılmaması gerekenler, değişmektedir. Bu açıdan ortaya konulan hiçbir tanım, gâyesiz veya anlamsız değildir (Kaya, 2014: 15). Yani her tanım, kendi bulunduğu düşünce sistemi içinde, yeterince anlamlı ve kıymetlidir. Kötülük kavramı hakkında farklı görüşleri ele aldığımız göre, artık, bu kötülük kavramının çeşitlerinden bahsedebiliriz.

2.1. Kötülük Çeşitleri

Kötülük çeşitleri, çoğunlukla, doğal (fiziksel) ve ahlaki kötülük olarak ikiye ayrılmaktadır. Bahsi geçen doğal kötülükler, doğal sebepler yüzünden; ahlaki kötülükler ise, insanın kendi eylemleri yüzünden ortaya çıkmaktadır. Kimilerine göre, bu doğal kötülüğün oluşumunda, ahlâkî kötülüğün de payı vardır. Buradan anlaşılan; doğal kötülükler, insanlara bir uyarı veya ceza niteliğinde verilmektedir (Öktem, 2018: 649).

Genellikle bu kötülük türleri, iki farklı tür olarak bilinse de, felsefe literatüründe bu kötülük çeşitleri üçe ayrılmaktadır. Bu türler: Tanrı'dan doğan doğal kötülük; insandan meydana gelen ahlaki (moral) kötülük ve evrenin mükemmel olmaması ile alakalı olan metafiziksel kötülüktür (Küçükyavuz, 2019: 8).

Kimi düşünürler, metafiziksel kötülüğü, doğal kötülüklerin arasında ele almaktadır (Yıldırım, 2016: 548). Böylece yine bir fikir ayrılığının daha içine düşmüş bulunmaktayız.

2.1.1. Doğal Kötülük

Doğal kötülükler, tabiatın ve doğal sebeplerden ötürü insanların yaşamış oldukları kötülükler olarak isimlendirilmektedir. (Yaran, 2012: 131). Bunun yanı sıra, çevremizde yer alan doğal ve gayrişahsi varlık ve kuvvetler, bu kötülüğün ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Zihinsel hastalıklar, verem ve açlık gibi kötülükler, doğal kötülüğe birer örnek olabilmektedir (Peterson vd., 2013: 363). Ayrıca deprem, fırtına, sel veya kuraklık gibi doğal afetler ve dilsizlik, körlük veya sağırılık gibi fiziksel engeller de doğal kötülük olarak ele alınmaktadır (Yıldırım, 2016: 548). Halk diliyle, musibet, doğal felaket veya doğal afetler olarak da bilinen (Yaran, 2012: 131) bu kötülüklerin, engellenmesinde ya da mazarratlarının en aza düşürülmesinde, akıl ve güç sahibi olan insana epey vazife düşmektedir (Öktem, 2018: 649).

Doğal kötülükler, genellikle Tanrı'nın kullarına ceza vermesi sonucu ortaya çıkan ya da evrenin kozmik dengesini bozmadan tahakkuk eden doğal hadiselerdir (Yıldırım, 2016: 548). Bu kötülükler, Doğu ülkelerinde de Batı ülkelerinde de, insan ruhuna zarar veren, birçok trajik ve dram içeren hadiselerde karşımıza çıkarak büyük bir sorun meydana getirmiştir. Batı'daki Lizbon depremi, buna en belirgin örnektir. Bu deprem, doğal bir kötülük olmakla birlikte, Lizbon kendini alt üst etmiştir (Başok Diş, 2017: 180). 1 Kasım 1755'te, saat 9:40'ta meydana gelen feci deprem Lizbon kentini harap etmiştir. Richter ölçeğine bakılırsa 8,9 ya da 9 şiddetinde olduğu kestirilen bu deprem, yalnızca Lizbon'da takribi 40.000 kişinin vefat ettiği ileri sürülmektedir. Bu felaket, Azizler Günü'nde (kasım ayının ilk günü) yaşandığı için sabahın erken saatleri Lizbon kiliseleri tıka basa dolu idi (Kaya, 2014: 20; Yaran, 2012: 29). Ayrıca bu depremin peşinden yangının meydana gelmesi; depremlerle birlikte bir dizi dalga felaketin kapsamını büyütmüş, sahile iltica eden binden fazla insanın boğularak can vermesine sebep olmuştur (Arslanboğa, 2015: 18-19; Kaya, 2014: 20). Böylece Lizbon depremi, Batılı aydınları fazlaca etkilemiş ve felsefi optimizmin inhitat etmesinin hızını arttırmıştır.

Ülkemizde de benzer niteliklere sahip bir deprem meydana gelmiştir. 17 Ağustos 1999'da saat 03.03'te yaşanan bu deprem, Richter ölçeğine göre 7,5 şiddetinde olup 20.000 insanın vefat etmesine neden olmuştur (Kaya, 2014: 21). 13 Mart 1992'de Erzincan'da meydana gelen deprem de, tıpkı Lizbon depremi gibi, kutsal olan Ramazan ayı akşamında insanların ibadet ettikleri bir zamanda gerçekleşmiş ve yine yüzlerce kimse vefat etmiştir (Yaran, 2012: 29).

Günlük hayatın dışında, edebiyat alanında da, kötülüğü karşımıza çıkmış bir vaziyette görebiliriz. Zira kötülükle alakalı, birden fazla edebi eser bulunmaktadır (Eagleton, 2011: 84). Örneğin; kimi romanlarda kolera, çiçek veya veba gibi çeşitli hastalıklar mevcuttur. Bu tür hastalıklar, özleri ve sonuçları bakımından kötüdür. "Sergüzeşt" ve "İntibah" gibi birçok eserlerin sonunda, iyi karakterlerin vefat etmesi de kötüdür. Elbette bu durum, Tanrı'nın gücü ve iyiliğine ters düşmektedir (Yıldırım, 2016: 549, 552). Çünkü bu durum, yalnızca kitaplarda veya şiirlerde kalmamakta; her alanda kendisini göstermektedir.

Bahsini ettiğimiz doğal kötülükleri, doğal sebeplerle açıklamaya çalışsak dahi; bunca kötülüklerin karşısında, mutlak iyi bir Tanrı'nın varlığı hakkında, insanların kafalarında çokça soru işaretleri bulunmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi; ateistler, bu durumu, Tanrı'nın var olmadığına dair bir kanıt olarak görmüştür. Çünkü onlara göre, her şeyi bilen ve her şeye kuvveti eren bir Tanrı, burada var olan kötülükleri bilmekte; bu kötülükleri durdurabilmektedir. Fakat Tanrı, bu kötülüklerle "dur" diyerek onları engellemediği için, Tanrı'nın varlığını inkâra gitmişlerdir. Zira kötülüklerin varlığı, herkes tarafından açık bir şekilde görüldüğü için, Tanrı'nın yokluğunu iddia etmek, onlara göre tek yapılması gerek şeydir (Cevzici, 2015: 112).

2.1.2. Ahlaki Kötülük

Ahlaki kötülükler, bir kimsenin ahlaki hatasının direkt neticesi olan ya da diğer kimselere yaptığı fenalıklardan oluşan bir kötülük çeşididir (Yıldırım, 2016: 548). Bu âlemde insanlar, farklı sebeplerle diğer insanlara kötülük yapmakta, o kimselere zulmetmekte, fenalık yapmakta; üstelik o insanların hayatlarını bitirmektedir. Çünkü insanın tabiatında, kötülüğe karşı bir yönelme hâli vardır (Coşkun, 2012: 125). Bundan dolayı, âlemde, bu denli acı içeren birçok hadise vardır. Bu yönüyle, ahlaki kötülükler, kişinin kendi iradi tercihinin bir sonucudur (Başok Diş, 2017: 180). Bu sebeple bu kötülük türüne, “şuurlu bir kötülük” de diyebiliriz. Ve bu kötülükler, ahlaki kötülükler olarak karşımıza çıkmaktadır (Cevizci, 2015: 111). Bu kötülükler, tabiatan değil; direkt olarak insandan doğan kötülüklerdir (Yaran, 2012: 131). İnsanın cinayet, hile, eziyet gibi yanlış eylemlerini ve kötü niyetli insanların kötü niteliklerini ele almaktadır (Peterson vd., 2013: 363). Peki ya nedir bu ahlaki kötülükler? Bu kötülükler insanların özgür irade ve sorumluluklarıyla ortaya çıkan; zulüm, soykırım, savaş (Taylan, 1994: 74); hatta yalan, kusur, eksiklik, adavet, korkaklık, hodbinlik, hasetlik, eziyet, hırs, katı yüreklilik, gaddarlık (Yıldırım, 2016: 548), mazarrat, fenalık, arakçılık, adam öldürme (Durak, 2020: 7) gibi adalete ve ahlaka aykırı olan sapık fikirler ve davranışlar örnek olarak gösterilebilir (Arık, 2007: 16).

Peki bu gibi ahlaki kötülükler neden vardır? Neden insanlar, salt iyilik yapmak yerine; böyle kötülükleri yapmaktadır? Acaba kötülük yapmak, insanın doğasında var mıdır? Yoksa insan, kendi özgür iradesiyle mi bu eylemlere yönelmektedir? Esasen özgür olan bir canlı- yani insan- özgür olduğu için, kötülük yapma hakkına sahiptir. Zira kötülük yapmayı isteme hakkı olmasaydı; özgür olmasının bir manası kalmazdı (Eagleton, 2011: 124). Bu sebeple özgürlüğü olan her canlı, kötülük yapabilmektedir. Lakin yapabilir olması, mutlaka kötülük yapması anlamına gelmemektedir.

J. Hick, insanı moral kötülüklerin kaynağı olarak göstermiştir. Ona göre; bu kötülükler, özgür kişinin, yanlış karakter nitelikleri ve davranışları yüzünden doğmaktadır (Durak, 2020: 10). McCloskey ise, her çeşit ahlaksızlığı bu kötülüğün içine almıştır (Küçükayvuz, 2019: 10). Yani basite indirgenirse; moral kötülük, apaçık bir ahlaksızlıktır. Aldatma, kabalık, korkaklık, tamahkarlık, merhametsizlik, hodbinlik gibi eylemler buna örnektir (Cengiz, 2019: 5-6). Örneklerden de anlaşılacağı üzere, ahlaki kötülüklerin merkezinde, özgürlük kavramı, yer almaktadır. Tercihlerini özgürce yapan bir insan, yanlış olan bu davranışları sergileyerek, moral kötülüğü ortaya çıkarmaktadır (Küçükayvuz, 2019: 10).

Moral kötülüğe somut misal vermek gerekirse: Doğu’da Saddam Hüseyin’in Halepçe kırımı; Batı’da ise Nazilerin Yahudi pogromu (soykırım) ve Holokost Katliamı örnek olarak verilebilir. Nazilerin Yahudi pogromu, 1939’da Almanya’daki tüm Yahudilerin bir araya getirilerek, Polonya’da Yahudi mahallelerine (getto) yerleştirilmesiyle harekete geçmiştir. Bu mahallelerde pek çok kimse, açlık, soğuk ve salgın hastalık sebebiyle ölmüştür. Burada ölüm, olağan dışı değildir. Polonya’da toplu şekilde kurşuna dizme katliamı, Naziler için çok etkili olmadığı için, yeni metotlar bulunarak gaz odaları keşfedilmiştir (Kaya, 2014: 23). İlk defa bu gaz odaları, yine 1939’da, tedavisi olmayıp can çekişen hastaların huzurla vefat etmesi için kullanılmıştır (Arendt, 2012: 116). Ancak Naziler, artık Yahudileri katletmek için, bunları kullanmaktadır. İlk başlarda, bu odalara gelen insanlar, kamyon egzozuna bağlanarak canları alınmıştır. Ancak bu metot da, Naziler için tatmin edici olmayınca, sonunda toplu ölümler için fabrikalar kurulmuştur. Fabrikalar kurulduktan sonra; hayvan vagonlarına bindirilen Yahudiler, bu fabrikaların içine dek trenlerle taşınmıştır. Gaz odaları, duş odası gibi görüldüğü için, Yahudiler çok karşı çıkmadan, toplu olarak içeriye girmişlerdir (Kaya, 2014: 23). Çünkü onları kandırmak için lazım olan tüm tedbirler alınmıştır (Arendt, 2012: 99). Kurbanlar, gaz odalarına gidene kadar, her şeyin güzel bir manzaradan ibaret olduğunu sanmaktadır (Bauman, 1997: 44). Sonunda gaz odasına çıplak bir hâlde giren bu kurbanlar, duş başlıklarından gelen siyanik asit yüzünden ölmekte; ardından, az ileride bulunan fırına atılarak yakılmaktadır (Arendt, 2012: 98). Burada ölen- daha doğrusu feci bir şekilde katledilen- kişilerin yüzleri veya isimlerinin bir kıymeti yoktur. Onlar sadece birer sayıdan ibarettir (Coşkun, 2012: 21). Ne acı değil mi? Orada can veren her canlı, aslında birer insandır; ancak insan gibi görülmedikleri için, her çeşit kötülüğe maruz kalmışlardır (Başok Diş, 2017: 198). En büyük ve en fazla ses uyandıran (Bakır, 2015: 98) ölüm kampı olarak bilinen Auschwitz’de, takribi 1.500.000 insan katledilmiştir (Kaya, 2014: 23). Auschwitz, özgür ve akıllı olan insanın, kendi elleriyle yaptığı ahlaki kötülüğe bariz ve korkunç bir örnektir (Başok Diş, 2017: 180). Hannah Arendt, buradaki cinayetlerin, küçük bir sivrisineğin ezilmesi kadar, manasız olduğunu söylemiştir. Zira Nazilere göre, bu kamplar, gereksiz insanların temizlenmesini sağlamaktadır. Bu sebeple, buradaki ölümler, normalleşmiştir (Coşkun, 2012: 17). Ancak Richard J. Bernstein, Auschwitz’in ardından, kötülüğün ve acının normalleştirilmesinin terbiyesizlik olduğunu söylemiştir (Eagleton, 2011: 126).

Benzer şekilde 1941’de, Yahudileri, Çingeneleri ve Siyah insan gruplarını katletmek için, Holokost (Holocaust) adı verilen, toplu hâlde yakmalar gerçekleştirilmiştir (Hürriyet, 2021). Peki ya nedir bu holocaust? Holocaust, Naziler tarafından, Yahudi topluluğuna uygulanan dehşet verici bir öldürme hadisesidir (Bauman, 1997: 9). Çoğunlukla Yahudi pogromundan bahsederken dile getirilmiştir (Bakır, 2015: 98). Holocaust, hatırlanan ve geçmişte yaşanmış olan her çeşit kötülüğü gölgede bırakmıştır (Bauman, 1997: 195). Zira bu, masum insanlara karşı yapılan korkunç bir cürümdür (Bauman, 1997: 7). Peki buradaki amaç nedir? Neden böyle bir katliam ortaya çıkmıştır? Naziler, katiyen Yahudileri köleleştirmeyi gaye edinmemiştir (Bauman, 1997: 158). Esas hedef, Yahudileri katletmek olmasa dahi, onların göç etmesi veya farklı sebeplerle Yahudilerin toplumdaki temizlenmesidir (Bauman, 1997: 34-35). Zira Nazilere göre, mükemmel bir dünya için, Yahudilerin ortadan kaldırılması gerekmektedir (Bauman, 1997: 107; Eagleton, 2011: 91). Bu sebeple ilk çözüm olarak, Yahudileri, toplumdaki sürmüşlerdir (Arendt, 2012: 66). Bunun üzerine, çalışan Yahudileri işlerinden çıkarmış; emeklerini sömürmüş; hatta onları aç bile bırakmışlardır (Bauman, 1997: 240). Aynı zamanda Yahudiler, Alman olmaktan çıkarılıp, Almanların gözünde “öteki” konuma getirilmiştir. Sarı yıldız işlenmiş giysileri giymeleri için mecbur bırakılmışlar. Ve böylece toplumdaki ayrılmışlardır (Başok Diş, 2017: 185). Ardından, ikinci çözüm olan, toplamak gerçekleştirilmiştir (Arendt, 2012: 78). Naziler bu çözümde, tüm Yahudileri bir araya getirerek, çok dehşet verici kamplara yerleştirmişlerdir (Arendt, 2012: 92). Bu kamplar, salt bir toplumun yok edildiği mekanlardan ziyade; bilimsel açıdan kontrol edilerek, insanların hayvanlardan aşağı görülen bir şekilde yok edildiği yerlerdir (Başok Diş, 2017: 182). Buradaki işkenceler, sistematik bir şekilde düzenlenerek yapılmaktadır. Bu özelliği nedeniyle, geleneksel katliamdan ayrılıp, modern katliama bariz örnek olmuştur (Başok Diş, 2017: 183). Nazilerin üçüncü çözümü ise, öldürmek olmuştur (Arendt, 2012: 92). Yaşlı, kadın, çocuk, erkek, sakat, hasta demeden çalışacak durumda olmayan her Yahudi, burada sistematik bir biçimde katledilmiştir (Başok Diş, 2017: 185). En sonunda, öldürülen bu kurbanlar, yakılarak ortadan kaybedilmiştir (Bauman, 1997: 25). Evet, tüyler ürpertici olmasına rağmen, bu hadiseler, gerçekten yaşanmıştır. Hatta şüphesiz günümüzde, dahi bu gibi korkunç olayların benzerini görmekteyiz. Katliam, soykırım veya savaşları göremediğimiz yerlerde ise, mutlaka sosyal veya psikolojik şiddeti görürüz. Dünyamızdan tutun, ta ailemize kadar girmiş olan şiddetten bahsediyorum. İnsan, neden bir başka insana, hatta canlıya kötülük yapar ki? Esasen, insanın bu kötülükleri, kendisi için yapmaması gerekir. Zira insan, erdemli ve iyi bir kimse olmayı, özgür iradesiyle seçmektedir. Ama kişi, iyi ve ahlaklı bir kimse olmak yerine, yanlış olan kötülüğü seçmektedir. Ne acı. Bu eylemlerin, dinle bir alakasının olduğunu da düşünmüyorum. Zira kötülük, gördüğümüz üzere, seküler manada da, karşımıza rahatlıkla çıkmaktadır. Dünyanın en çağdaş, en modern olarak bilinen bu coğrafyasında bile, çok rahat bir şekilde yaşanan bu gibi hadiselerden anlaşıldığı üzere; kötülük, her alanda, her durumda ve insanın olduğu her yerde karşımıza kolaylıkla çıkabilmektedir. Ancak bahsedilen bu soykırımda yer alanların hepsi, Yahudilere işkence etmemiştir. Bir çoğu uzman olup, incelemeler yapmış; notlar almış; konferanslara katılmıştır (Başok Diş, 2017: 187; Bauman, 1997: 44). Bu sebeple, bu kötülüğü kendileri yapmadığı veya bu olanların esasen kötü olmadığını düşünerek, vicdanlarını susturmaya çalışmışlardır (Bauman, 1997: 200-201). Acaba bu düşüncelerinde haklı olabilirler mi? Hakikaten yapılan onca zulüm, onca eziyet, hatta infazlar kötülük değil midir? Burada yaşanan tüyler ürpertici hadiseler, kime veya neye göre kötüdür? Belki de holocaust, modern uygarlık için gerekli bir şarttır (Bauman, 1997: 32). Belki de Nazilerin, Avrupa’daki Yahudileri katletmesi, modern anlamda Avrupa’nın daha fazla gelişmesine araç olmuştur. Sebep veya bahane her ne ise, bu yapılan şey, korkunç bir katledilmedir. Ve benim nazarımda, bunu hiçbir gerekçe değiştiremez. Zira Arendt, holocaust hadisesini, sadece Yahudilerin bir problemi olarak görmemiştir. Bu, tüm insanlığı ilgilendiren bir problemdir (Bakır, 2015: 97; Coşkun, 2012: 74). Zaten bu katliamlar, salt Yahudilere yapılmamıştır. Kurbanların arasında Çingeneler, eşcinseller, komünistler veya akıl hastaları da vardır (Badiou, 2013: 79; Eagleton, 2011: 90). Bu soykırımlar esnasında, binlerce insan, akla mantığa yatmayan işkencelere maruz kalmış; sakat bırakılmış veya infaz edilmiştir. Fiziken kötülüğe uğramamış olan Yahudiler ise, evlerinden, mesleklerinden ve sevdiklerinden olmuştur. Hatta yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu yaşadıkları şey, ahlaken kötülüktür. Esas sorun, bunca korkunç hadise ve kötülüklerin yaşandığı yer, Dünyanın en uygar bölgesinin ortası olmasıdır (Bauman, 1997: 12). Hakikaten, nasıl oluyor da Dünyanın en uygar bilinen yerin tam ortasında, bu kötülükler rahatlıkla ortaya çıkabiliyor? Bu korkunç vahşeti, yalnızca, basit bir kötülük olarak nitelendirmek ne kadar uygundur? Hakikaten, burada yaşanan kötülükler, sıradan mı; yoksa tamamen sıra dışı bir olay mıdır? Arendt, bu kötülükler karşısında, şaşkına dönmüş ve bunların sıra dışı olduğunu savunmuştur (Bakır, 2015: 102). Kendisi, Yahudi kimliğini hiçbir vakit reddetmeyen bir Alman Yahudisidir (Coşkun, 2012: 9). İnsani olması ve belki de Yahudi olması, bu vahşeti reddetmesine neden olmuştur. Katliamı reddetse dahi, bu kamplarda rapor tutarak hizmet etmiştir (Bakır, 2015: 99). Ancak, Yahudilere veya bir başkasına, kesinlikle eziyet etmemiştir (Bakır, 2015: 103). Ona göre, Nazilerin yaptığı bu kötülükler, geleneksel kötülüklerden tamamen başka ve insani nedenlerle izah edilemeyecek bir durumdur. Arendt, bu duruma “radikal kötülük” demiştir (Bakır, 2015: 97). O, bu tanımla, insanların yavaş

yavaş insanlıktan yoksun bırakıldığı bir süreci açıklamaktadır (Başok Diş, 2017: 185). Alain Badiou da, bu yok edilişe, “*saf hâliyle kötünün benzersiz, rakipsiz ve bu anlamda aşkın ya da dile getirilemez ölçüsünü sunduğu için radikal kötülük*” demiştir (Badiou, 2013: 67-68).

Arendt için akıl, iyi ile kötüyü seçebilme kabiliyetiyle, epey fazla önem taşımaktadır (Başok Diş, 2017: 196). Hannah Arendt için, herhangi bir kişi, ahlakın olmadığı ortamlarda dahi, ahlaklı bir şekilde hareket edebilmektedir (Başok Diş, 2017: 195). Ancak bunun için, kişinin, hem duygudaşlığına; hem merhamet duyguna; hem de aklına ihtiyacı vardır. Zira duygulardan arınmış bir akıl, manasız ve işlevsizdir. Fakat aklı ve duyguları sayesinde, kişi, kurban rolündeki kişilerle empati yapabilir; onların acısını anlayabilir. Aynı zamanda Arendt, düşünmeyi, duygulardan daha çok önemsemektedir. Kendisine göre ahlakın temelinde, insanın sık sık kendisinin farkında olması ve kendisini tenkit etmesinde yatmaktadır (Başok Diş, 2017: 196). Ona göre bunu yapan kimse, uyurgezerlikten kurtulmuş olmaktadır (Başok Diş, 2017: 197).

Aristoteles’e göre bu kötülükler, büsbütün insan kaynaklı olarak ortaya çıkmaktadır. Bir kimse, özgür iradesini hatalı yönde kullanırsa; bu kötülüğü bizzat kendisi doğurmuş olur. Zira ona göre, bir kişi bile, zalim veya kötü olmayı istemeden zulüm ya da kötülük yapamaz (Özdemir, 2001: 30). Bunun yanı sıra, kötü kimseler olmadan, kötü davranışlar meydana gelmez (Eagleton, 2011: 134). Zaten yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, özgür olan ve bu özgürlüğünü yanlış kullanımla insanları yüzünden ahlaki kötülükler, korkunç ve acınası bir biçimde bize kendini göstermektedir. Ayrıca Aristoteles, bu kötülükleri yapmamayı veya iyilik yapmayı, çocukken edindiğimiz semih ve dost olma gibi erdemli davranışlara bağlamıştır (Başok Diş, 2017: 195). Zira böyle değerleri olan kimseler, bir başkasına kötülük yapamaz. Aslında, “*ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka türden kanaat, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğuş veya başka türden statü*” ayrımı yapmadan, her insanı sevmeli ve saymalıyız (Başok Diş, 2017: 183-184). Ona göre, kişi, çocukken sevgi ve merhamet duygularını kazanamaz ise; yetişkin olduğunda da bu gibi ahlaki kötülükleri rahatlıkla yapabilmektedir (Başok Diş, 2017: 195). Bu sebeple çocukları, bu gibi erdemlere dikkat ederek büyütmeliyiz.

2.1.3. Metafiziksel Kötülük

Metafiziksel kötülük, maddenin veya evrenin, sonsuz ve sınırsız olmamasından ortaya çıkan kötülüklerdir (Yıldırım, 2016: 548). Bir başka tanıma göre, eşyanın olgunluk ve eksiksizlik açısından noksan olmasıdır (Özdemir, 2001: 321). Eşyadaki kötülük, bir nevi, eksiklik ve bozulma hâlidir (Eagleton, 2011: 125).

Bu kavramı ilk defa Leibniz kullanmıştır. Ona göre metafiziksel kötülük, “*yaratılanlardaki asıl eksiklik*” (Yıldırım, 2016: 548) ya da “*var olan her şeyin aslen kâmil olmayışı yani noksan yaratılmış olması*”dır (Mustafayev, 2011: 44). Varlıktaki bu metafiziki noksanlık, negatif bir şey olup kâmilliğin noksanlığını ortaya koymaktadır (Kiraz, 2013: 149; Özdemir, 2001: 15). Zira, Tanrı’nın ulu egemenliğinin diğer tüm egemenliklerin en yüksek makamda olması sebebiyle, orada fazla miktarda iyiliğin tam anlamıyla tahakkuk etmesi için, buradaki varlıklarda az miktarda kötülüğün, tahakkuk etmesi lazım gelmektedir. Ayrıca eşyanın noksanlığı, Tanrı ile değil; yaratılmış olması ile alakalı bir durumdur (Yıldırım, 2016: 548). Yani metafiziksel kötülük, sonlu eşyanın özünden kaynaklanmaktadır. Şayet, en mükemmel varlığın Tanrı olduğunu düşünürsek; buna göre Tanrı haricindeki tüm varlıkların, Tanrı’ya nazaran noksan olduğunu onaylamak mecburiyetinde oluruz. Bundan dolayı, yaratılan herhangi bir varlıkta, Tanrısal tamlığa şahit olamayacağız. Ve böylece noksan olan eşyaları, kötülüğün kaynağı olarak değerlendirebiliriz. Sonuç olarak büyük resmi görerek, şunu söyleyebiliriz ki; bu evrende, noksanlıklar ve sonlu varlıklar vardır. Ancak bunlar, kötülüğü değil; bizim hala bulamadığımız bazı iyilikleri içinde taşıdığı ilâhî bir dizayna bağlı olarak iyiliği taşımaktadır (Küçükyavuz, 2019: 14).

Birçok filozofa göre metafiziksel kötülükler, esasen diğer iki kötülük çeşidinin nedeni olarak görülmektedir. Başka deyişle, moral ve doğal kötülükler, metafiziki noksanlığın bir neticesidir (Kiriş, 2008: 5; Küçükyavuz, 2019: 14). Leibniz, doğal ve moral kötülüğün tabanında, metafiziksel kötülüğün var olduğunu dile getirirken de, bu kötülüğün ehemmiyetine dikkat çekmiştir (Akça, 2020: 4). Yani Leibniz için, metafiziksel kötülük, doğal ve moral kötülüğün temelini teşekkül eden bir unsurdur (Arık, 2007: 13; Mustafayev, 2011: 49).

Metafiziksel kötülükler, şeylerin ve canlıların tabiatına işlemiş hâlde olan kötülüklerdir (Özdemir, 2001: 321). Ayrıca bu kötülüğün, hakikaten büyük bir sorun teşkil ettiğini göstermek amacıyla, kişinin ruhunu zedeleyen birçok trajik ve duygusal içerikli sahneler dile getirilmiştir (Kiraz, 2013: 13). Yılan ve akrep gibi mahluklar veya muhataralı av hayvanları; buzullar ve çöllerle kaplı kesimler; kıtlık ve yağışsızlık, olağanüstü büyüklükteki dalgalar, yanardağlar; çocuk felci, cüzzam ve kanser gibi

korkutucu hastalıklar bu kötülük türüne örnek olarak verilebilir. Velhasıl, metafiziksel kötülük şeklinde isimlendirilen şeyler, eşyanın tabiatında olan bazı noksanlıklara bağlı olarak meydana gelen; negatif ve kabul görülmeyen neticelere sebep olan hadise ve eylemlerden ibarettir (Özdemir, 2001: 321).

Kötülüklerin türü ve tabiatıyla ilgili, bugüne dek, türlü tartışmalara gidilmiş olsa da, esas sorun, “kötülük sorunu” olarak isimlendiren problem olmuştur. Bu sorun, “*Kötülüğün kaynağı neresidir?*” ve “*Eğer dünya salt iyi bir Yaratıcı tarafından var edildiyse, mevcut kötülük nasıl izâh edilecektir?*” gibi sorulara cevap aramaktadır (Kocabaş, 2010: 2). Bakalım bu sorun, bu gibi, türlü soruların cevaplarını bize verebilecek mi?

3. Kötülük Sorunu

Kötülük sorunu, çok eski çağlardan günümüze kadar gelmekte olan, hemen hemen her dönemde kendini gösteren, hem teologların hem de filozofların ele aldığı mühim bir sorundur (Öktem, 2018: 641). Bu sorun, genel olarak felsefe alanının; özel olarak ise, din felsefesinin en önemli problemlerinden biridir (Yasa, 2015: 12). Evrensel bir problem durumuna gelen bu sorun, iyi ve mutlak güç sahibi Tanrı ile evrende bulunan kötülüklerin birlikte olmasının olanaksızlığı fikridir (Durak, 2020: 5). Bir başka deyişle, kötülük sorunu, Tanrı'nın ya gücünün mutlak olduğu; ya da adaletin noksanlığı üzerinde durmaktadır (Buğday, 2008: 5; Manafov, 2006: 35-36).

İnsanoğlu, yaratılışından bugüne kadar, sürekli ben kimim? Nasıl var oldum? Nereden geliyorum? Nereye doğru gidiyorum? Niçin vefat ediyorum? Buraya ne amaçla gönderildim? Ne için varım? Tanrı veya bir yaratıcı mevcut mudur? Eğer mevcut ise, buradaki kötülükler niçin vardır? Veya kötülük denen şey, sahiden var mıdır? Bunca güzel özelliklere sahip, mutlak iyi olan bir Tanrı, neden bu kötülüklerle müdahale etmiyor? Bu gibi birçok soruya yanıt ararken, evrenin ve kendisinin varoluşu üzerinde kafa yormuş ve buna anlam vermeye çalışmıştır. Fakat bu sorular, insanın düşüncelerini altüst etmiştir. Zira her şeyi bilen, her şeye kudreti eren, bilgelik sahibi, çok merhametli ve sevecen olan bir Tanrı ile dünyadaki bu kötülükler birbirlerine ters düşmektedir (Durak, 2020: 5). Esasen de, bu dünyadaki kötü veya kötülüklerin var olduğu herhalde inkâr edilemez. Uzunca yıldan itibaren, yapılan dinî ya da siyaset savaşları, dünyanın türlü civarlarının yalnızca siyaset ve iktisadi sebeplerle işgali, neredeyse tüm insanlar tarafından açık ve seçik bir şeydir (Cevzici, 2015: 111). Böylece, dünyadaki kötülükler, biz insanların kafasını karıştırarak belli açıklama yapmaya götürmüştür (Peterson vd., 2013: 363).

Mutlak güce sahip olan iyi bir Tanrı düşüncesine karşın evrende bulunan kötülüklerin uyuşmadığı düşüncesi etrafında biçimlenen “kötülük sorunu” nun, kökenini ve tabiatını ilk defa sorgulayan Yunanlılar olmuştur (Arslanboğa, 2015: 12). Felsefi açıdan kötülüğü ilk kez Antik Yunan'da görsek de, bu sorun, ilk insana kadar gitmektedir. Zira iyi ve kötü kavramları, insani temelde meydana gelmiştir (Ak, 2016: 1). İlk insanla beraber mevcut olan kötülük ve iyiliğin kökeni, yaratılıştan mı; yoksa sonradan mı var olduğu hakkında birçok fikir ve tartışma ortaya atılmıştır (Keklik, 2007: 6). Kötülüğün özü, varlığı ve kaynağı ile ilgili mistik, felsefi ve mitolojik gibi birçok farklı tanımlama yapılmaktadır (Arslanboğa, 2015: 11).

Var olan bu kötülükleri sorgulamaya başlayan kimselerin, ilk olarak akıllarına (Özdemir, 2001: 7, 36): “*Neden iyi, doğru kimseler acı çekiyor? Neden günahsız yavruların sağlığı bozuluyor veya ölüyor? Tanrı bu kötülüklerle niçin izin veriyor? Masum insanların gördüğü bu zulme neden dur demiyor?*” gibi sualler gelmektedir (Arık, 2007: 4; Topaloğlu, 1998: 285; Yaran, 1997: 9). Bu sualler, neredeyse tüm düşünürleri etkilemiş ve bu konu, tartışma konusu hâline gelmiştir. Doğu'da ve Batı'da, neredeyse her dönem, bu suallere yanıt aranmıştır (Özdemir, 2001: 7, 36). Tanrı'ya inanan kimseler, kendi akıl ve vicdanını doyuracak biçimde, bazı sonuçlara erişebilmektedir. Fakat bu vaziyet, tüm insanlar için, mevzu bahis olmayabilir. Kötülük, kimi kimseler için, Tanrı'dan veya buldukları dinden uzaklaşmaya sebep olmaktadır. Kimisi için ise, tamamen reddediş unsuru olmakta ve kişi, Tanrı'yı inkâr etmeye kadar gitmektedir. Üstelik bu kötülüklerle dair şüphe ve fikirler, bireysel şüphe ve inkâr seviyesinde durmuş; felsefi ve mantıksal bakımdan Tanrı'yı reddedenler için de mühim bir delil sayılmıştır. Ancak Tanrı'ya inanan kimseler, bu inkârlara karşı türlü yanıtlar vermiştir (Topaloğlu, 1998: 285). Ayrıca bu kötülük sorunu, yalnızca ilâhiyatçıları ve filozofları düşündürmekle kalmamıştır. Neredeyse her çağda, her kesimden insanın kafa yorduğu bir konu hâline gelmiştir (Arık, 2007: 3).

Felsefe tarihi boyunca kötülük problemi, defalarca tartışılarak, birden çok değişik görüş ortaya atılmıştır. Tüm filozoflar kendi fikirlerine göre, soruna farklı pencerelerden bakarak, çözüm getirmeye çalışmıştır. Bu sebeple, kötülük sorunu, insanlığın düşünce dünyasında epeyce mühim bir konuma sahiptir. Bütün düşünürlerin bu soruna nasıl farklı çözümler bulduğunu tek tek ele almamız mümkün olmayacaktır. Ancak kimi fikirlerden kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır.

Daha evvelden bahsettiğimiz gibi, kötülük sorununu ilk defa formüleştiren kişi, İlkçağ filozoflarından Epikuros'tur. Elbette Epikuros'tan önce de kötülük kavramı mevcuttur, fakat formüle edilmemiştir (Kiriş, 2008: 86; Özcan ve Çam, 2019: 56). Ona göre:

“Kötülük, iyilik için gereklidir. O olmasaydı, iyilik olmazdı. İyiliğin yegane hikmeti kötülüktür. Tehlike olmayan yerde cesaret, ızdırap olmayan yerde merhamet olur mu? Bütün dünya mutlu olsaydı fedakarlık neye yarayacaktı? Ahlaksızlık olmayınca erdem, nefret olmayınca sevgi, çirkinlik olmayınca güzellik tasavvur edilebilir mi?... İnsanlık, iyilikle kötülük arasında ebediyen mücadele edecektir...” (Öktem, 2018: 645).

Epikuros, şu sözleriyle kötülük sorununu ve onun özünü alakalı temel problemleri ele almıştır:

“Tanrı, ya kötülükleri ortadan kaldırmak ister de, kaldıramaz veya kaldırabilir, ama kaldırmak istemez; ya da ne kaldırmak ister ne de kaldırabilir, yahut da hem kaldırmayı ister hem de kaldırabilir. Eğer ortadan kaldırmak istiyor da kaldıramıyorsa, O güçsüzdür; bu durum, Tanrı'nın karakteriyle uyumsuz; eğer ortadan kaldıracak, fakat kaldırmak istemiyorsa, O kiskançtır ki bu da aynı şekilde Tanrıyla uyumsuz; eğer O ne ortadan kaldırmayı istiyor, ne de kaldıracak, hem kiskanç hem de güçsüzdür, bu durumda da Tanrı değildir; eğer hem ortadan kaldırmayı istiyor hem de kaldıracak, ki yalnızca bu Tanrı'ya uygundur, o zaman kötülüklerin kaynağı nedir? Ya da kötülükler niçin ortadan kaldırılmamaktadır?” (Ak, 2016: 2-3; Kiriş, 2008: 86; Özcan ve Çam, 2019: 56).

Ona göre, iyi olan bir Tanrı'nın kötülüklerle dolu olan bir âlemi var etmesine karşı çıkmamak, mantıksal bakımdan imkânsızdır (Ak, 2016: 3). Bu durumda, şayet, Tanrı, iyi ve mutlak güce sahip ise; “dünyadaki bunca kötülük nereden gelmektedir?” (Öktem, 2018: 645) gibi ciddi bir sorun ortaya çıkmış olur. Bu sorun, binlerce yıldan beri, inanan veya inanmayan tüm insanların içinden çıkmadığı bir sorun hâline gelmiştir (Aydın, 2007: 151; Taylan, 1994: 47). Daha kolay ifade etmek gerekirse; “Tanrı, mutlak güç sahibidir. Tanrı'nın niyeti iyidir. Evrende kötülük bulunmaktadır” (Shermer, 2007: 80). Bu üç cümle, anlaşıldığı üzere, kendi aralarında çelişkiye girmektedir. Zira Tanrı'nın her şeye gücü yetiyorsa, kötülüğün mevcut olmasına müdahale edemez mi? Veya Tanrı tamamen iyi niyetli ise, kötülüğün mevcut olmasına müdahale etmesi gerekmiyor mu? Bu durumda “kötülük mevcut ise, Tanrı ya tamamen iyi niyetli değildir ya da her şeye gücü yeten değildir” sonucu ortaya çıkmaktadır (Shermer, 2007: 80-81). İlk çağlardan bugüne dek, Epikuros, Voltaire ve Schopenhauer gibi birçok pesimist bakımdan, kötülüğün müdafaa edilecek herhangi bir yanı bulunmamıştır. Zira onlar için iyi, güçlü, merhametli bir Tanrı ile kötülüğün mevcudiyetinin bir arada olduğunu aklından geçirmek dahi imkân dışıdır. Yani bu ikisinden birisi mevcut ise, diğerleri mutlaka mevcut olamaz (Özdemir, 2001: 350). Böylece ateistler, her zaman Tanrı'nın yok olduğunu veya O'nun mevcut olmadığını ortaya koymaya gitmiştir. Çünkü şayet, burada mantıksal anlamda bir tutarlılık olduğu dile getirilse dahi, bu şekilde bir vaziyet, Tanrı'yı inkâr etmek için bir esbabımucibedir (Taylan, 1994: 50).

Kötülük sorunu, felsefi manada ilk kez Epikuros ile başladığı (Ak, 2016: 3) için, bazen “*Epikuros Bilmecesi*”; bazen ise “*Epikuros Çıkmazı*” olarak karşımıza çıkmaktadır (Özcan ve Çam, 2019: 54; Yasa, 2015: s.14-15).

İlkçağ düşünürlerinden Epikuros'un ardından, yeniçağ düşünürlerden David Hume olmak üzere kimi düşünürler de, kötülük sorununu teistler için üstesinden gelinmesi epey zor bir hâlde formüleştirmeye gitmiştir (Yaran, 2012: 133). Hume'a göre, kötülük, Tanrı'nın reddi için oldukça kuvvetli bir kanıtı meydana getirmiştir (Peterson vd., 2013: 372). Epikuros'un ortaya attığı görüşleri onaylayan David Hume, ateistik kötülük sorununu şöyle ifade etmiştir:

- “1. (Teistlerin iddia ettiğine göre) Tanrı, ilim, kudret ve iyilik sahibidir.
2. (Eğer böyleyse) ilim sahibi bir varlığın, kötülüğü önlemenin yollarını bilmesi gerekir.
3. Kudret sahibi bir varlığın, kötülüğü önlemeye dair bildiği bu yolları gerçekleştirebilecek güce sahip olması gerekir.
4. İyilik sahibi bir varlığın da, önleme yollarını bildiği ve önlemeye de gücünün yettiği kötülüğü, önleme iyi niyetliliğine sahip olması gerekir.
5. Bu durumda da, dünyada herhangi bir kötülüğün olmaması gerekir.
6. Ama dünyada kötülük vardır.
7. O halde, Tanrı'nın ya ilmi, ya kudreti, ya da iyiliği eksiktir, ya da Tanrı hiç yoktur” (Yaran, 2012: 133-134).

Gördüğümüz üzere, bu şekilde bir akıl yürütme, mantıksal anlamda ciddi bir çelişki ya da tutarsızlık ortaya koymuştur. Yani, mutlak güç ve iyiliğe sahip bir Tanrı varsa; -ki teistler var olduğunu savunmakta- bu dünyada kötülük var olmamalıdır veya içinde yaşadığımız bu dünyada kötülük varsa; -ki vardır, hatta bu kötülükleri türlü çeşitlere bile ayırabiliyoruz- yani onların varlığını gözlemleyebiliyorsak; o halde, böyle güzel niteliklere sahip bir Tanrı olmamalıdır. Çünkü böylesine güçlü ve iyi bir Tanrı ile dünyadaki kötülükler çelişmektedir (Taylan, 1994: 50).

Ayrıca Hume, bu dünyanın olabilen en kötü dünya olduğunu göstermek için, şunları söylemiştir:

“...Hayatın bütün iyilikleri bir araya gelse, çok mutlu bir insan meydana getiremez; fakat bütün kötülüklerin bir araya gelmesi gerçekten bir zavallı ortaya çıkarır. Bu dünyaya ansızın bir yabancı düşerse; ona bu dünyanın kötülüklerinin bir örneği olarak, hastalarla dolu bir hastane, suçlular ve borçlularla tıklım tıklım dolu bir hapisane, cesetler yığılı bir savaş alanı, okyanusta dalgalarla boğuşan bir filo, tiranlıktan, kıtlıktan ya da salgınlardan eriyip gitmiş bir millet gösterirdim. Ya hayatın neşeli yanını göstermek, hazları hakkında bir fikir edinmesini sağlamak için onu nereye götürmem gerekirdi? Bir baloya, bir operaya, saraya mı?” (Yasa, 2015: 20).

David Hume, bu sözleri dile getirerek, dünyadaki kötülükleri gözler önüne sermeyi ve Tanrı’yı inkâra gitmeyi amaçlamıştır. Hume gibi birçok ateist, kötülük sorununu, bazı zamanlar teistlerin üstesinden gelemeyeceklerini düştikleri bir taarruz silahı; bazı zamanlar ise, ateist olmalarının bazı yönden entelektüel bazı yönden de duygusal tarafları olan bir müdafaa yanıtı olarak görmüştür (Yaran, 2012: 129). Ateistlerin bu görüşünü, basit bir şekilde dile getirirsek: “*Sen madem teistsin, o halde evrendeki kötülükle Tanrı’nın iyiliğini nasıl bağdaştırıyorsun?*”; “*Ben ateistim, çünkü evrendeki kötülüklerle iyi bir Tanrı’nın varlığını çelişik buluyorum.*” (Yaran, 2012: 129) gibi soru ve yanıtlarla karşı karşıya gelebiliriz. Görüyoruz ki; bu sorun, ateistlerin kesinlikle bir sığınağı olmuştur (Peterson vd., 2013: 363). Bununla da kalmayıp, tarih boyunca, kendini müdafaa etmek için, bu sorunu en etkili taarruz silahı olarak kullanmışlardır.

Ateistlerin en mühim dayanakları olan kötülük sorununa, teistler; kendilerince yanıtlar sunmuş ve bahsi geçen olguların, Tanrı’nın mevcudiyeti ve iyi oluşuyla tenakuza düşmediğinin esbabı mucibelerini gözler önüne sermek için uğraşmıştır. Teistlerin, bu dünyadaki kötülükler ile Tanrı’nın varlığı ve nitelikleriyle çelişmediğini gösteren bu açıklamalar, “teodise” yani “adl-i ilahi” veya “Tanrı’nın adaleti” olarak isimlendirilmektedir (Yaran, 2012: 129-130).

Teistlere göre, Tanrı vardır; hatta bu Tanrı iyilik sahibi, her şeye kudreti eren, her şeye bilen ve yaratıcı gibi tüm yetkin niteliklere sahiptir (Arıcan, 2015: 129; Taylan, 1994: 48). Bu şekilde bir yoruma göre, Tanrı; tüm bu kötülükleri bilmekte, istemekte ve yaratmaktadır. (Taylan, 1994: 48). Çünkü, hem Tanrı’nın kudretine hiçbir sınırlama getirilemez hem de Tanrı, mutlak manada iyidir. Ve daima iyiliği istemektedir. İyiliğin en açık seçik özelliği, kötülüğün karşısında durmak ve onu arzulamamaktır (Arıcan, 2015: 129). İşte tam da burada, Tanrı’nın bahsedilen bu niteliklerinin dünyadaki kötülüklerle nasıl örtüşebildiği suali mecburen ortaya çıkmaktadır. Bu soru karşısında kimi teistler, kötülüğün gerçek varlığını reddederek, kötülüğü görmezlikten gelmiş; kimileri, dünyada esas var olanın iyilik olduğunu ve belli ölçüde var olan kötülüklerin estetik açıdan katkısının olduğunu düşünmüş (Taylan, 199: 47-48); kimileri, bu kötülüklerin insanı olgunlaştırmaya yaradığını düşünmüş; kimileri ise, Tanrı’nın ihtar etmesi ve kızgınlığı sonucu bu kötülüklerin var olduğunu düşünerek, bir çözüm bulmaya gitmiştir (Cevizci, 2015: 112).

Kısaca özetlemek gerekirse: Dünyadaki bu kötülükler cevapten, kimi düşünürler, Tanrı’nın kudretine sınırlama getirmeye gitmiş; kimileri, bu kötülükler ve Tanrı arasında olan bağlantıyı açıklarken zorluk yaşayarak, birkaç çözüm sunmuş; ateist filozoflar gibi düşünenler ise, buradaki kötülüklerden yola çıkarak, Tanrı’yı ve teizmin insan özgürlüğü iddiasını reddetmiştir (Arıcan, 2015: 130).

İslam düşünce tarihinde de, bu sorun, tüm yönleriyle incelenmiş ve üzerinde tartışmalar yapılmıştır (Aydın, 2007: 152). Yani kötülük sorunu, İslam düşünürleri tarafından da ele alınarak tartışılmıştır. Tarihî olarak bakılırsa; İslam filozoflarının Tanrı’nın iyiliği isteyerek var ettiğini, iyiliğin Tanrı tarafından yaratıldığını onayladıkları, fakat kötülüğün Tanrı’ya yakışır olup olmaması hususunda fikir farklılıklarının ortaya çıktığı görülmektedir (Yasa, 2016: 14).

Gazzâlî’ye göre, Yaratıcı’nın istenç, ilim, güç gibi nitelikleri mevcuttur. Bu sebeple ona göre, bu evren, muhtemel evrenlerin içinde en güzeli, en tamı ve en iyisidir (Aydın, 2007: 153). Gazzâlî, kötülükleri çoğunlukla, maskeleri olan iyilikler olarak görmüştür. Ona göre, hakikaten içinde saklı iyilik olmayan herhangi bir kötülük yoktur. Şayet kötülük, meydana yok olsaydı; kendisinde olan iyilik bir hiç olurdu (Arık, 2007: 11). Aynı zamanda kötü olarak görülen şeyler, iyiliklere de vesile

olabilir. Örneğin; hasta yavrusundan kan alan anneyi gören cahil bir insan, annenin merhametsiz olduğunu ve yavrusuna zulmettiğini muhakeme eder. Ancak kan alınmaması vaziyetinde çocuğun daha çok acı duyacağını düşünmez. Ancak bunu düşünebilen akıllı bir insan, annenin yavrusuna duyduğu merhameti görür ve bu eylemin kötü değil; aksine iyi, hayır olduğu bilgisine ulaşır. Bu sebeple, kötü gibi görünen her şey de, bir iyinin saklı olduğu bilinmelidir (Akdağ, 2015: 476). Çünkü hakikaten, kötülük gibi görünen şeyler, bazen iyilik olabilir (Eagleton, 2011: 64). Ama bazen de, iyilik yerine; kötülük olabilir (Eagleton, 2011: 119). Gazzâlî, Yaratıcı'nın kötülüğü mahiyetinden ötürü istemeyeceğini; sadece onun ihtiva ettiği iyilikten ötürü onu isteyeceğini düşünmüştür. Ona göre Yaratıcı, iyiliği, mahiyetinden ötürü, kötülüğü de salt geçici olarak istemektedir. Bu açıdan kötülüğün var olmasında ilahi rahmetin zıttı herhangi bir vaziyet bulunmamaktadır. Gazzâlî, Yaratıcı'nın gücü, istenci ve ilmi gibi niteliklerine dayanarak bu âlemin mümkün olan âlemlerin en mükemmeli, en iyisi olduğunu söyleyerek optimist bir fikri tesahup etmiştir (Arık, 2007: 11).

İbn Meymûn ise, kötülük konusuna farklı bir yorum getirerek, evrende kötülüklerin aslında var olmadıklarını; onların yokluktan var olduğunu söylemiştir (Yasa, 2016: 13). Ona göre:

“Kötülüklerin bütünüyle yokluk olduğu ifade edilir. Bunun insandaki örneği şudur: İnsanın yok olması olan ölümü, kötülüktür, insanın hastalığı, fakirliği, bilgisizliği de böyledir...”“Tanrı'nın eylemleri bütünüyle iyidir; çünkü O, yalnızca var olanı yaratır; her var olan da iyidir...” “... yukarıdan kötülük yağmaz...” (Yasa, 2016: 13).

Kâdî Abdülcebbar ise, Yaratıcı'nın insanlara verdiği bu üzüntülerin bir karşılığı olduğunu; bu karşılıktan dolayı da, o şeyin, üzüntü vermekten çıktığını düşünmüştür. Yani o kimsenin- iyi şeylere ulaşacağı için- yaşadığı şey kötü değil; güzeldir (Özdemir, 2001: 86). Tıpkı hasta olan yavrusundan kan almaya çalışan anne örneği gibi. O annenin kan almasıyla, iyi şeylere ulaşılacak ve o yavrunun yaşadığı şey, kötü değil; güzel olacaktır. Esasen, mühim olan, bir davranışın içerdiği anlamdır. Çünkü bir davranış, manaya ne denli yakınsa; o denli iyidir (Eagleton, 2011: 9). Yukarıdaki kan alma örneği gibi, kanın ne niyetle alındığı veya annenin neden çocuğuna bunu yaptırdığı bilinirse; kan aldırma hadisesi, kötü olmaktan çıkacaktır. Veya bir kimsenin yüzüne sertçe vurulması; o kimse için, kötü olarak görülmektedir. Ancak vuran kişi, aslında yüzünde zararlı bir böceğin olduğunu; vurmaması hâlinde onu sokup zehirleyebileceğini söylediğinde, durum kötü olmaktan çıkacaktır. Veya herhangi bir ağacın budanmasına ya da aşılmasına şahit olan bir çocuk, ağaca eziyet edildiğini sandığı için, bu eylemi kötü olarak görür. Lakin bilmez ki, bu ağaç için, bir iyiliktir. Zira bu uygulama, ağacın daha iyi verim vermesi içindir. Bu örneklerde olduğu gibi, iyilik olan durumlar, kötülük olarak algılanabilir. Bu sebeple, bizler, eylemin içerdiği anlama yönelmeliyiz. Zira büyük resme bakıldığı zaman, kötü olan bir şeyin, aslında kötü olmadığını; aksine iyi olduğu görülmektedir (Eagleton, 2011: 123).

İlk İslam düşünürü olarak bilinen Yakûb b. İshak el-Kindî, evrende bir düzenin, nizamın olduğunu; en iyi ve en mükemmel bir şekilde yoktan var edildiğini söylemiştir. Ona göre, âlemdeki eksiksiz ölçü ve düzen Yaratıcı'nın hikmetini kanıtlamaktadır (Çağrı, 2010: 543; Taylan, 1994: 55). Yaratıcının, herhangi bir varlığı doğasının ihtiyaçlarından yoksun bırakmadığını, her şeyi kendinde kifayetli hâlde var ettiğini söylemiştir. Aynı zamanda ona göre, insan ile ilgili kötülüklerin nedeni, yine insanın ta kendisidir (Çağrı, 2010: 543).

Görüldüğü üzere, kötülük sorunu hakkında her düşünürün kendine özgü farklı fikirleri bulunmaktadır. Bu konuda, genel olarak iki ayırım yaparsak; karşımıza- bariz farklılıkları olan- ateizm ve teizm çıkacaktır. Kötülük sorunu ile ilgili tartışmalarda ne teizmin tüm iddiaları doğru sayılmakta; ne de ateizmin tüm istidlalleri yanlış sayılmaktadır. Bu sorun, teizm; hatta ateizm için bile oldukça zor bir durumdur (Yasa, 2015: 8, 13).

Kötülük, mevcudiyetini her vakit, her alanda, her kişinin hatta her varlığın hayatında kendini göstermiştir (Arslanboğa, 2015: 9). Bu sorunu, inanan bir kimse de, inanmayan bir kimse de; hatta bir filozof veya bir otomobil tamircisi dahi yaşamlarında hissetmiştir (Yaran, 2012: 11). Eskiden olduğu gibi, bugün de hâlen etkisini bizlere göstermektedir (Yasa, 2015: 9). Yaşamında, az ya da çok, mutlaka istediği gibi gitmeyen hadiseler veya beklediği gibi şeylerle karşılaşmayan insanlar vardır. Bir kimse, bizzat kendi yaşamında olsun; bir başkasının yaşamında olsun, mutlaka “kötülük, felaket, acı, zulüm, sıkıntı” gibi kavramları kullanmasına neden olan olaylarla karşılaşmaktadır. Bu durumda çirkinlik ve kötülük kavramları, rölâtif olsa da, neredeyse herkesin hayatında doğrudan veya dolaylı olarak görülebilir. İnsan dimağındaki bu felsefi kötülük sorununun sebebi, evrendeki kötü hadise ve olgulardır (Yaran, 2012: 7, 24).

Son olarak bahsetmek isterim ki; kötülük sorunu, Batı düşüncesine göre, delilci ve mantıkçı kötülük sorunu olmak üzere iki farklı yaklaşıma ayrılmaktadır. Ancak son dönemlerde bu ayrıma varoluşçu kötülük sorunu da eklenmiştir (Ak, 2016:

7-8; Durak, 2020: 11). Bu yüzden kötülük sorunu; varoluşsal, mantıkçı ve delilci olmak üzere üç türlü şekilde ele alınmıştır (Topaloğlu, 1998: 287). Filozof ve ilâhiyatçılar bu üç çeşidi:

“1. Evrendeki kötülüklerden yola çıkarak, Yarattıcı'ya karşı isyân ve Tanrı'nın ahlaki gerekçelerle inkâr edilmesi gerektiğini savunan varoluşsal kötülük sorunu. 2. Mutlak güce ve iyiliğe sahip olan Tanrı ile Tanrı'nın yarattığı evrendeki kötülüğün mantıksal açıdan çelişmesiyle ortaya atılan mantıksal kötülük sorunu. 3. Yarattıcının yarattığı evrendeki kötülüklerin çokluğu veya lüzumsuzluğunun, Tanrı'nın varlığını mümkün kılmadığını savunan delilci kötülük sorunu.” şeklinde özetleyebiliriz (Manafov, 2006: 36; Mustafayev, 2011: 51; Yıldırım, 2016: 547).

4. Sonuç

Kötü ve kötülük kavramları, ardından kötülük sorunu üzerinde genel bir bakış ile çalışma sona ermektedir. Çalışmanın amacı; bu kavramları tek tek ele almak ve ortaya atılan türlü görüşleri sunmaktır. Bunun yanı sıra, herkesin kafasında yer alan kötülük sorununa farklı bakışlardan bakmak ve bize göre nasıl bir teodise ortaya konabilir onu düşündürmek amacındadır.

Çalışmada: İyilik kavramının tabiatına, özüne uygun ve istenmeye değer, güzel özelliklere sahip, kıymetli ve yeterli şeyler olduğunu; kötülük kavramının ise, istenmeyen, yeterli olmayan, noksan olan, beğenilmeyen, zararlı, acı, tehlikeli, fena, mutluluk ve amaca ulaşmayı engelleyen şeyler olduğunu görmekteyiz. Kötülükle birlikte; doğal, ahlaksal ve metafiziksel olmak üzere üç farklı kötülük türünü de görmekteyiz. Görüldüğü üzere; doğal kötülük, hem doğa kaynaklı hem de insan kaynaklıdır. Örneğin: Deprem, yangın, sel gibi doğal afetler insanın istemi dışında meydana gelmekte iken; hastalık ya da kıtlık gibi kötü olaylar insan ihmalinden dolayı meydana gelmektedir. Makalede başta Lizbon depremi olmak üzere, ülkemizde olan Erzincan depremi ve romanlarda görülen doğal kötülükler örnek olarak yer almaktadır. Bundan farklı olarak, ahlaki kötülük, bir insanın sorumluluğundan doğan kötü eylemlerdir. Kişinin kendine, bir başkasına veya doğaya zarar vermesiyle ortaya çıkmaktadır. Örneğin: Kısırcaçlık, bencillik, kindarlık ve hırs yapmak; noksanlık; yalan söylemek; kendinin veya bir başkasının canına kıymak gibi kötü davranışlar, ahlâkî kötülük olarak isimlendirilmektedir. Çalışmamda; Doğu'daki Saddam Hüseyin'in Halepçe kırım ve Batı'daki Nazilerin Yahudi soykırım ve Holokost Katliamı gibi korkunç örnekler bulunmaktadır. Son olarak, metafiziksel kötülük; evrenin veya varlığın sınırlı, sonlu ve noksan olmasından doğan kötülüklerdir. İlk kez Leibniz'in kullandığı bu metafiziksel kötülüğe, zararlı av hayvanları, depremler, kuraklık ya da kıtlıklar, çocuk hastalıkları gibi eksiklik belirten kötülükler örnek olarak verilmektedir.

Üç farklı kötülük türünün ardından ortaya atılan ve kafalarda her vakit duran, “Kötülük nereden geliyor? Mutlak kudrete sahip olan Tanrı, bu kötülüğe neden dur demiyor? Yoksa böyle bir Tanrı yok mu? Ya da bu gördüğümüz kötülükler, aslında birer kötülük değil mi?” gibi sorulara cevap için, kötülük sorunu, ortaya atılmaktadır. Kimi Tanrı'yı; kimi ise, kötülüğü inkâr ederek bu sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Kaynakça

- Ak, U. (2016). *Gazali'de Kötülük Problemi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimler Sözlüğü*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Akça, S. (2020). *Kötülük Problemine İki Bakış: Augustinus ve Spinoza*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdağ, Ö. (2015). Kötülük Sorunu ve Teodise. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (38), 473-480.
- Arendt, H. (2012). *Eichmann in Jerusalem A Report on the Banality of Evil (Kötülüğün Sıradanlığı Adolf Eichmann Kudüs'te)*. Çev. Özge Çelik. Metis Yayınları. Arıcan, M. K. (2015). Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı, Hece Yayınları.
- Arık, İ. (2007). *John Hick'te Kötülük Problemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslanboğa, Z. (2015). *Kant'ın Felsefi Teodiseleri Eleştirisi ve Teodise Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Augustinus. (2015). *İstencin Özgür Tercih Üzerine*. Çev. Metin Topuz, Say Yayınları.
- Augustinus, S. (2016). *Les Confessions (İtirafı)*, Çev. Dominik Pamir, Ed. Seda Darcan Çiftçi, Kaknüs Yayınları.
- Aydın, M. S. (2007). *Din Felsefesi*. İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Badiou, A. (2013). *Ethics An Essay on the Understanding of Evil Verso (Etik Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme)*. Çev. Tuncay Birkan. Metis Yayınları.
- Bakır, K. (2015). Hannah Arendt'te Kötülük Problemi. *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (25), 97-113.

- Başok Diş, S. (2017). Kötülüğün Sıradanlığı Karşısında Özerk Birey. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (23), 180-201.
- Bauman, Z. (1997). *Modernity and Holocaust (Modernite ve Holocaust)*. Çev. Süha Sertabiboğlu. Sarmal Yayınevi.
- Buğday, İ. (2008). *Aquinoslu Thomans'a Göre Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cengiz, A. (2019). *Bedüzzaman Said Nursi'de Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cevizci, A. (2015). *Felsefeye Giriş*. Say Yayınları.
- Cihan, M. (2010). Spinoza'nın İnsana Bakışı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 177-190.
- Coşkun, B. (2012). *Hannah Arendt'te "Radikal Kötülük" Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çüçen, K., Zafer, M. Z. & Esenyel, A. (2017). *Varlık Felsefesi*. Ezgi Kitabevi.
- Çağrı, M. (2010). "Şer". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (38), 542-544.
- Durak, V. N. (2020). *Kelamda Salah- Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi (teodise) Tartışmaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eagleton, T. (2011). *On Evil (Kötülük Üzerine Bir Deneme)*. Çev. Şenol Bezci. İletişim Yayınları.
- Ed. Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B., & Basinger, D. (2013). *Din Felsefesi Seçme Metinler*, Çev. Rahim Acar, Nebi Mehdiyev, Hümeyra Özturan, Osman Baş, Küre Yayınları.
- Hürriyet. (2021). *Holokost Nedir? Holokost Katliamı Ne Zaman Başladı?*. [Erişim: 27.05.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/holokost-nedir-holokost-katliami-ne-zaman-basladi-41819145>]
- Kaya, M. (2014). *Leibniz'in Theodicee'sinde Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keklik, G. (2007). *Hadis Rivayetlerinde İyilik ve Kötülük Kavramları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kiraz, E. (2013). *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak İbn Arabi'de Kötülük Problemi ve Teodise*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kiriş, N. (2008). Tarihsel Olarak Kötülük Problemi ve Çözüm Yolu Olarak Teodise. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 81-99.
- Kocabaş, V. H. (2010). *Mevlânâ'nın Mesnevi'sinde Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçükyavuz, A. (2019). *Kötülük Problemi ve Modern Dönem Tasarım Delili*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Manafov, R. (2006). *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mustafayev, N. (2011). *İbn Sina'da Kötülük Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Osborne, R. (2015). *Yeni Başlayanlar İçin Felsefe*, Çev. Saniye Özyakup, Felsefe Kulübü.
- Öktem, Ü. (2018). Platon Felsefesinde Kötülük Problemi, *DTCF Dergisi*, 58(1), 641-661.
- Özcan, Z., Çam, T. (2019). Kötülük Problemi Neden İmana Engel Değildir?. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 51-64.
- Özdemir, M. (2010). "İlahi Takdir Açısından Kötülük". *Eskiye*, (19), 7-17.
- Özdemir, M. (2001). *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. Furkan Yayınları.
- Özdemir, M. (2014). Kötülük Olgusuna İlahi Yasalar Bağlamında Bakış. *International Journal of Science Culture and Sport*, 2(1), 318-327.
- Shermer, M. (2007). *İyilik ve Kötülüğün Bilimi*. Çev. Sinem Gül. Varlık Yayınları.
- Spinoza. (1984). *Etika*. Çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yayınları.
- Spinoza, B. (2011). *Ethica (Etika)*. Çev. Hilmi Ziya Ülken, Dost Kitabevi Yayınları.
- Taylan, N. (1994). Din Felsefesinde Kötülük Problemi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12, 47-79.
- Topaloğlu, A. (1998). Kötülük ve Teodise. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (2), 284-288.
- Yaran, C. S. (2012). *Din Felsefesine Giriş*. Ed. Necdet Subaşı, Yasin Aktay, Burhanettin Tatar, Dem Yayınları.
- Yaran, C. S. (1997). *Kötülük ve Theodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde "Kötülük Problemi ve Teistik Çözümler"*. Vadi Yayınları.
- Yasa, M. (2015). *Kötülük Sorunu*. Elis Yayınları.
- Yasa, M. (2016). *Tanrı ve Kötülük*. Elis Yayınları.
- Yıldırım, G. (2016). Tanzimat Devri Türk Romanında Tanrı ve Kötülük. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 2(1), 545-558.

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Türkiye'de Özel Sektöre Sağlanan Kredilerle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1998-2020

The Relationship between Private Sector Credits and Economic Growth in Turkey: 1998-2020

Havva Nesrin Tiryaki¹

Öz

Bu çalışmada, Türkiye'de özel sektöre sağlanan kredilerin (CREDIT) ekonomik büyümeye etkileri, ekonomik büyümenin iç ve dış makroekonomik belirleyicileri kullanılarak araştırılmaktadır. Çalışmada 1998: Q1 - 2020: Q1 dönemini kapsayan veriler kullanılarak özel sektöre sağlanan krediler (CREDIT), brüt sabit sermaye oluşumu (GFCF), genel devlet nihai tüketim harcamaları (GFCE), reel efektif döviz kuru (REER), faiz oranı (INTR), sermaye girişleri (CAPFLOWS), toplam faktör verimliliği (TFP) ve küresel ekonomi politika belirsizlik endeksinin (GEPU) ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkileri ARDL yöntemi ile analiz edilmektedir. Çalışma sonuçları, yurtiçi ve yurt dışı değişkenlerindeki değişimlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin beklenen işaretlerle önemli ölçüde uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Ampirik sonuçlara göre, uzun vadede CREDIT ve GFCF değişkenlerinin pozitif, GFCE, LREER, CAPFLOWS, TFP değişkenlerinin büyüme üzerinde negatif etkiye sahip olduğu görülmüştür. Kısa vadede ise değişkenleri cari ve gecikmeli değerlerinin etkileri farklılaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ekonomik Büyüme, Kredi, Sermaye Girişi, GEPU, ARDL.*

Abstract

In this study, the effect of credits to the private sector to the economic growth in Turkey is investigated by using internal and external macroeconomic determinants of economic growth. The study utilizes the variables of credits to the private sector (CREDIT), gross fixed capital formation (GFCF), general government final consumption expenditure (GFCE), real effective exchange rate (REER), interest rate (INTR), capital inflows (CAPFLOWS), total factor productivity (TFP) as the domestic macroeconomic variables, and global economic policy uncertainty index (GEPU) as the external factor that affect the economic growth in Turkey. The ARDL approach over the period of 1998:Q1 to 2020:Q1 is applied for the estimations. The study results show that the effects of the changes in domestic and external variables on economic growth are significant with expected signs. The empirical results confirmed that CREDIT and GFCF have a positive effect on growth, whereas GFCE, LREER, CAPFLOWS, and TFP variables have negative effect on growth. In the short term, the effects of the current and lagged values of the variables differ.

Keywords: *Economic Growth, Credit, Capital Inflow, GEPU, ARDL.*

1. Giriş

Ekonomik büyüme literatüründe neoklasik Solow ve içsel büyüme modelleri, ekonomik büyümenin temel belirleyicileri olarak teknolojik gelişmelerle birlikte fiziksel ve beşerî sermaye birikimini vurgulamaktadır. Solow (1956) büyüme modeli, kısa vadede fiziksel sermaye birikiminin önemini vurgular, ancak uzun dönemde, ekonomik büyümenin temel belirleyicisi teknolojik gelişmelerdir. Mankiw vd. (1992) modeli, Solow modelinin gerçek verilerle uyumunu iyileştirmek için modele beşerî sermaye edinimini ekler. Ayrıca, modeli teknolojik gelişmeleri içselleştirmek ve modelin eksikliklerini gidermek açısından geliştirmek için içsel büyüme teorileri, modele yaparak öğrenme ve araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) gibi verimlilik faktörlerini eklemiştir (bkz., Romer, 1990; Lucas, 1988; Grossman ve Helpman, 1991; Stokey, 1995).

¹Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, E-posta: nesrin.ozkan@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0083-0827>

Gelişmiş bir finansal sistemin ekonomik büyüme için önemi ise ilk olarak Schumpeter (1912) tarafından ortaya atılmıştır. Bu analize göre kredi, bir girişimci tarafından kullanıldığında ekonomik büyümeye ve refah artışına yol açabilir. Bu süreç tasarrufların finansal araçlar vasıtasıyla girişimcilere kredi olarak aktarılması; girişimcilerin de ekonominin normal işleyişi içerisinde bu kredilerle teknolojik yenilik-inovasyonlarla ekonomik büyümeye katkı sağlaması şeklinde gerçekleşir. Finansal sistem içerisinde aracılık faaliyetlerinin gelişme düzeyinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği görüşünü (Bagehot, 1873; Goldsmith, 1969; McKinnon 1973; Shaw, 1973; Kindleberger, 1978; Jayaratne ve Strahan 1996; King ve Levine, 1993; Beck vd, 2000; Beck ve Levine, 2004; Aghion vd. 2005) gibi destekleyen geçmiş çalışmalar, finansal gelişmenin tasarrufu ve kredilendirilebilir fonların tahsis verimliliğini artırıp sermaye birikimini teşvik ederek ekonomik büyümeyi destekleyebileceğini ortaya koyar.

Banka kredileri borçlanma arzusundaki hanehalkları ve firmalar için önemli bir finansman kaynağıdır. Buna karşılık bu kredilerin ekonomik etkileri literatürde uzun zamandır tartışılan bir konudur. Yazındaki hâkim görüşe göre kredilerin ekonomik büyüme üzerinde etkisi vardır ancak bu etkinin yönü tartışma konusudur. Bir ekonomide finansal piyasalar kaynakların yatırımcılar arasında etkin dağılımını sağlamada önemli role sahiptir. Bu yüzden bir ülkenin finansal piyasalarının gelişimi de oldukça önemlidir. Çünkü Levine (2004)'e göre özel sektöre yetersiz kredi sağlanması ekonomik faaliyetleri azalttığında uzun dönemli büyüme beklentilerini düşürebilir. Tersine özel sektörde yaşanan kredi genişlemesi veya kredi patlamaları finansal sistemde dengenin bozulmasına, bankacılık krizlerine ve sonuç olarak ekonomik büyümede olumsuz etkiler yaratabilir. Bu yüzden gelişmiş bir finansal sistemin önemi iktisatçılar tarafından sık sık vurgulanmaktadır.

Türkiye'de ise finansal gelişme süreci 1980'lerin başlarında dışa açılma ve piyasaların liberalizasyon politikalarıyla başlar. Sermaye Piyasası Kanunu'nu takiben sermaye hareketlerinin önündeki tüm engeller kaldırılarak İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB-Borsa İstanbul) kurulmuştur. Ancak serbestleşmenin gelişmekte olan ülkelerde finansal kırılganlığı artırdığı görüşüyle uyumlu olarak 90'lı yıllarda ve 2001'de yaşanan krizler finansal derinleşmenin ve güçlü kurumların da önemini ortaya koymaktadır. Bu yüzden finansal gelişmelerin riskleri de beraberinde getirdiği ve dolayısıyla her zaman ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyemeyeceği de pek çok çalışmada ampirik olarak ulaşılan bir sonuçtur.

Bu çalışma Türkiye'de özel sektöre sağlanan kredilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çalışmada ayrıca yukarıda bahsi geçen literatürde ekonomik büyümeye etkisi olduğu düşünülen özel sektöre sağlanan krediler (CREDIT), brüt sabit sermaye oluşumu (GFCF), genel devlet nihai tüketim harcamaları (GFCE), reel efektif döviz kuru (REER), faiz oranı (INTR), sermaye girişleri (CAPINFLOWS), toplam faktör verimliliği (TFP) ve küresel ekonomi politika belirsizlik endeksi (GEPU) değişkenleri kullanılmıştır. ARDL modeli ile bu değişkenlerin Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'ya etkileri incelenmektedir. Çalışmada kredilerin büyüme üzerindeki etkilerini ölçmek için bankalar tarafından özel sektöre sağlanan toplam kredi verileri kullanılmıştır. Bunun için diğer çalışmalardan farklı olarak BIS'ten elde edilen kırılganlığı düzeltilmiş veriler kullanılmaktadır.

2. Teorik ve Ampirik Literatür

Yukarıda bahsi geçen öncül çalışmalar finansal gelişme ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiyi hem teorik hem de ampirik olarak ortaya koysalar da söz konusu ilişki nedensellik açısından da değerlendirilmektedir ve ilişkinin yönünü araştıran büyük bir literatür oluşmuştur. Patrick (1966) ve Mc Kinnon (1973)'e göre nedensellik ilişkisi, finansal gelişmeden büyümeye doğru ilerlediğinde, finansal kurumların faaliyetlerinin ekonomik büyümeyi yaratan finansal hizmetlerin arzını artırdığına inanıldığı için bu durum arzın öncülük etmesi hipotezi (supply-leading hypothesis) olarak adlandırılmaktadır. Bu hipotezin iki işlevi vardır. Bunlardan ilki kaynakları geleneksel, düşük büyüme oranlı sektörlerden modern yüksek büyüme sektörlerine aktarmak ve bu modern sektörlerde girişimcilğe teşvik oluşturmaktır. Thierry vd. (2016) 1969-2013 arasındaki zaman serisi verilerini VECM yöntemi ile analiz ederek banka kredisi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında bankaların özel sektöre verdiği yurt içi krediyi ve banka kredisi gelişimi için vekil olarak banka mevduatını kullanmışlar ve bankaların özel sektöre verdiği yurt içi krediyi ve bankaların özel sektöre verdiği krediler ve banka mevduatlarında kişi başına düşen GSYİH'ya doğru tek yönlü bir ilişki tespit etmişlerdir.

John ve Shaw (1967) ve Patric (1966)'ya göre ise ekonomideki büyüme finansal hizmetlere olan talebin artmasıyla sonuçlandığında ve bu daha sonra finansal gelişme ile sonuçlanması talep takipli hipotez (demand-following hypothesis) olarak

adlandırılmaktadır. Kar ve Pentecost (2000) Türkiye'de finansal gelişme ile büyüme arasındaki ilişkinin yönü, kullanılan proxy değişkenlere göre farklılaşsa da VECM kullanılarak yapılan analizlere göre genel olarak ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Guerra (2017) VAR tahmin modelini kullanarak Meksika'daki bankacılık kredisi ve ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği ve kısa vadeli etkileri değerlendirmektedir. Bulguları, 2001Q1-2016Q4 dönemi arasında GSYİH büyümesinin bankacılık kredilerinin büyüme oranı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir; ancak, banka kredilerinden GSYİH'ya doğru bir nedensellik içermez. Öztürk vd. (2011) gelişmekte olan ülkeler için 1992-2009 yılları arasında ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru bir ilişki bulgusuna ulaşılmıştır.

Murinde ve Eng (1994) ve Luintel ve Khan (1999), içsel büyüme modellerinin çoğunda finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir ilişkiye ulaşıldığını iddia eder. Demetriades ve Hussein (1996) 1960 ile 1990 yılları arasında 16 az gelişmiş ülke üzerinde yürüttükleri çalışmada 13 ülkede finansal gelişme ve kişi başına GSYİH göstergeleri için uzun vadeli bir ilişki gözlemlerken, altı ülkede çift yönlü nedensellik sonucuna ulaşılmıştır. Odedokun (1998) da gelişmekte olan ülkelerdeki hem yüksek hem de düşük gelir grupları için bankacılık sistemindeki gelişimin ekonomik büyüme üzerindeki değişen derecelerde etkilerini bildirmiştir.

Literatürde yer alan bir diğer tartışma, Lucas (1988) ve Stern (1989) tarafından ortaya atılan finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki rolünün beklendiği kadar büyük olmayacağı ve hatta uzun dönemde aralarında bir nedensellik ilişkisinin olmadığı görüşüdür.

Ayrıca gelişmekte olan ülke ekonomilerinde aşırı kredi veya kredi patlaması olarak isimlendirilen durumun finansal çöküşlere zemin hazırladığını savunan çalışmalar da bulunmaktadır. Gourinchas vd. (2001) Latin Amerika ülkelerinde kredi patlamalarıyla, yerli yatırımlarda büyük sıçramalarla beraber yurtiçi faiz hadlerinin artması, cari hesapta bozulmalar, rezervlerin düşmesi, döviz kurunun değer kazanması ve çıktı düzeyinin düştüğünü savunur. Mendoza ve Terrones, (2008) kredi patlamalarının etkilerinin sanayileşmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerde üç önemli farklılığın ortaya çıktığını öne sürmektedir. İlk olarak kredi patlamaları ve bunlarla ilişkili makro ve mikro dalgalanmalar, özellikle ticari olmayan sektörde gelişmekte olan ekonomilerde daha büyüktür; ikincisi tüm kredi patlamaları mali krizlerle sonuçlanmaz, ancak yükselen piyasaların çoğunda kriz kredi patlamalarıyla ilişkilendirilmiştir; son olarak gelişmekte olan ekonomilerdeki kredi patlamalarından önce genellikle büyük sermaye girişleri gözlemlenirken bununla beraber mali reformlar veya verimlilik kazançları ortaya çıkmaz. Elekdag ve Wu (2013)'ya göre ise gelişmekte olan ekonomilerde gevşek para politikaları ile beraber görülen kredi patlamaları, zayıflayan banka ve kurumsal bilançoları, büyük sermaye girişleri, genişleyen cari hesap açıkları, yükselen varlık fiyatları ve güçlü iç talep dahil olmak üzere aşırı ısınma belirtileri ile ortaklaşa ilişkilidir.

Fiziki ve beşerî sermaye birikimi faktörleri ve teknolojik gelişmelerin (Ar-Ge) yanı sıra, finansal sistemdeki gelişmeler, enflasyon, devlet harcamaları, döviz kurları, faiz oranları, sermaye girişleri, ihracat, doğrudan yabancı yatırım ve nüfus artışı değişkenlerindeki değişimler de ekonomik büyüme üzerinde etkisi olan değişkenlerdir.

Büyüme literatüründe, Solow modeli (1956) ve uzantıları Mankiw vd. (1992), Lucas (1988) ve Romer'in (1990) içsel büyüme teorileri, ekonomik büyümenin ana belirleyicilerinin teknolojik gelişmeler ve fiziksel ve beşerî sermaye birikimi olduğunu ileri sürmektedir. Bu faktörlerin yanı sıra, Fischer (1992) makroekonomik istikrarın ekonomik büyüme için de önemli olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, beklenmedik ve verimsiz devlet maliye ve para politikaları, ekonomik ajanlar için sorun ve belirsizlik yaratabilir ve ekonomik büyüme için ince ayar politikaları gereklidir.

Yukarıda gösterildiği gibi, uzun vadeli ekonomik büyüme ile ilgili tüm teorik ve ampirik çalışmalar, fiziksel sermaye birikiminin öneminden bahseder. Teorik olarak, yatırım artışlarının, ekonominin üretken kapasitesini ve üretim faktörlerinin verimliliğini artırması nedeniyle ekonomik büyümeyi artırması beklenmektedir.

Yukarıda bahsedilen büyüme modellerinin yanı sıra, De Long ve Summers (1991) ve De Long (1992), ekipman şeklindeki sermaye oluşumunun bir ülkenin ekonomik büyüme oranını belirlediği sonucuna varmıştır. Yatırım ve ekonomik büyüme arasındaki pozitif ilişki, Fischer (1992), Dollar (1992), Knight vd. (1993), Hamilton ve Monteagudo (1998), Ristanovic (2010), Freire-Seren (2002), Asheghian (2009), Anyanwu (2014), Araujo vd. (2014), Açıkgoz ve Mert (2014), Chirwa ve Odhiambo (2016) tarafından yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir. Bayraktar (2006) da Türkiye için yerli yatırımın ekonomik büyüme ile olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu bulmuştur. Bekhet vd. (2017) Malezya'da finansal sistemin gelişmesi ile

ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelerken sabit sermaye oluşumunun büyüme üzerinde uzun dönemli etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte, Blomstrom vd. (1993), böyle güçlü bir ilişkinin nedenselliği kanıtlamadığını ve etkilerin büyümeden sermaye oluşumuna doğru da gerçekleşebileceğini öne sürer. Hussin vd. (2013), Malezya için bu görüşü doğrulamaktadır. Bu nedenle, teorik ve ampirik çalışma sonuçlarına göre, sabit sermaye oluşumu GFCF ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki beklendiğinden, GFCF değişkeninin aldığı katsayı değerinin pozitif olması beklenmektedir.

Ekonomik büyümeyi etkileyen bir diğer unsur maliye politikası şoklarıdır. Bunun için literatürde çoğunlukla kamu harcamaları değişkeni kullanılmaktadır. Teorik olarak, kamu harcamalarındaki değişikliklerin ekonomik büyüme üzerinde olumlu veya olumsuz etkileri olabilir. Klasik teori (Friedman, 1977; Fischer, 1991; Barro, 1991) esas olarak maliye politikasının dışlama etkilerinden dolayı verimsiz ve savurgan etkilerini vurgulayarak olumsuz bir ilişkiyi ima eder. Friedman (1977) için, en üretken kaynaklar maliye politikaları yüzünden israf olur. Benzer şekilde Fischer (1991), büyük bütçe açıklarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini, çünkü özel yatırımları dışarıda bırakarak büyümeyi kısıtladığını ayrıca, genişlemeci maliye politikalarının bir sonucu olarak büyük açıkların ve yüksek enflasyonun ekonominin zayıf makroekonomik yönetimine işaret edebileceğini öne sürer. Ricardocu Denklik Teoremi (RDT) ve Reel Konjonktür Teorisi (RBC) de harcama politikasının etkisiz olacağı görüşünü savunur.

Bununla birlikte, Keynesyen teoriler, özellikle durgunluk döneminde kamu harcamaları ile GSYH arasında olumlu bir ilişki ve genişleme dönemlerine göre daha güçlü bir etki olduğunu öne sürmektedir. Bu teoriler, genişlemeci hükümet politikalarının, etkin talep yoluyla harcanabilir özel geliri doğrudan etkilediği sonucuna varmaktadır. Ekonomi, durgunluk sırasında eksik istihdam düzeyinde çalıştığı için, hükümet harcamaları, genişleme döneminde olduğundan çok daha küçük bir dışlama etkisine neden olur ve bu da tüketim ve reel çıktı üzerinde daha güçlü bir etki yapar (Woodford, 2011). Aynı sonuç, kredi piyasasında yaşanan aksaklıklardan kaynaklanan durgunluk sırasında da mümkündür (Aghion vd., 2009; Eggertsson ve Krugman, 2012).

Kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran ampirik çalışmalar da olumlu ve olumsuz sonuçlar bulmaktadır. GFCE ile reel GSYH arasında olumsuz ilişki olduğu sonucuna ulaşan çalışmalar, (Fischer 1991; Barro 1991, 1999; Barro ve Sala-i-Martin 1992; ve Bhaskara-Rao ve Hassan, 2011). Araujo vd. (2014), Latin Amerika Ülkelerinde daha karmaşık sonuçlara ulaşmıştır; devlet harcamaları negatif etkiye sahipken, altyapı hizmetleri ve fiziksel sermaye birikimi büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

Öte yandan, Garrison ve Lee (1995); Bleaney vd. (2001); Ristanovic (2010) ve Chirwa ve Odhiambo (2016) kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Fatas and Mihov (2001), Canova ve Pappa (2007), Alesina ve Ardagna (2010), Guajardo vd. (2014), Jorda ve Taylor (2015), Ferraresi vd. (2015), Riera-Crichton vd. (2015), Bernardini ve Peersman (2018), Afonso vd. (2018) ve Pragidis vd. (2018) ise sadece olumlu bir ilişki bulmakla kalmayıp, aynı zamanda mali çarpanın daha yüksek olduğunu ve ekonomik gerileme dönemlerinde genişleme zamanlarına göre politika etkilerinin daha güçlü olduğunu iddia etmektedirler. Bununla birlikte, Alloza (2014), hükümetin harcama şoklarının durgunluklara kıyasla patlamalardaki üretim üzerinde daha fazla etkiye sahip olduğunu bulmuştur.

Parasal şokların ekonomik büyümeye etkilerini görmek için, çalışmada faiz oranı ve reel döviz kuru değişkenleri kullanılmıştır. Mishkin (1995) ve Ireland (2006)'ya göre, para politikası şokları, faiz oranlarını, döviz kurlarını, hisse senedi ve gayrimenkul fiyatlarını, banka kredilerini ve firma bilançolarını değiştirerek ekonomiyi birçok kanaldan etkilemektedir. Bu etkileri şöyle sıralanabilir; (i) daraltıcı bir para politikası şoku, faiz oranlarında artışa neden olmakta ve bu artış diğer kısa vadeli para piyasası faizlerine taşınmakta ve dolayısıyla borçlanma maliyeti artmakta, sonuç olarak özel yatırım ve tüketimin azalmasına neden olmaktadır, (ii) para politikası döviz kurlarını etkiler ve bu da ekonomideki net ihracatı ve üretimi etkiler. Genişleyen para politikasının bir sonucu olarak faiz oranları düşer, yurtiçi döviz kurunun değer kaybetmesine neden olur ve değer kaybı yerli malları yabancı mallara göre ucuzlatır, dolayısıyla net ihracatta artışlara ve çıktıda artışa neden olur; (iii) daraltıcı bir parasal şok da banka mevduatlarının düşmesine neden olabilir ve bu gelişme bankaların yatırımcılara kredi verme kapasitesini etkiler. Düşük yatırım ve çıktıda düşüş ile sonuçlanır; (iv), genişleyici para politikası duruşunun bir sonucu olarak düşük faiz oranları, firmaların varlık değerlerinde ve net değerinde artırarak, teminat değerinde, şirket nakit akışında ve sonuç olarak bir firmanın kredi itibarında artışa yol açar. Dolayısıyla, para arzındaki bir artış, çıktıda bir artışa yol açar. Yukarıdaki tüm

açıklamalar, daraltıcı bir şokun bir sonucu olarak faiz oranındaki artışların ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkileri olacağına işaret etmektedir.

Ekonomik büyümenin belirleyicileri ile ilgili çeşitli ampirik çalışmalar, faiz oranları (INTR) ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin anlamlı ve negatif olduğunu bulmuştur. 12 Euro bölgesi ülkesinde Checherita-Westphal ve Rother (2012), BRICS ekonomileri için Mallick ve Sousa (2012) ve Hussain vd. (2016) Pakistan'da faiz oranından ekonomik büyümeye olumsuz bir etki bulmuştur. Döviz kurundaki değişikliklerin ekonomik aktivite üzerindeki etkisi hakkında, Dollar (1992) 95 gelişmekte olan ülke için, reel döviz kuru değişkenliği ve reel döviz kuru bozulma endeksinin ekonomik büyüme ile negatif ilişkili olduğunu bulmuştur. Hussain vd. (2016), döviz kurunun (bir değer kaybı) Pakistan'daki ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu sonucuna ulaşmıştır. Teorik ve ampirik çalışmalarla uyumlu olarak çalışmada faiz oranı ve reel döviz kuru değişkenlerinin beklenen işaretleri negatiftir.

Çalışmada ekonomik büyümenin belirleyicisi olarak kullanılan bir diğer değişken sermaye hareketleridir. Rogoff (1999) ve Fisher (1998 ve 2003), gelişmekte olan ekonomilerde yabancı sermaye girişinin, yatırımları artırma suretiyle ekonomik büyümeyi desteklediğini öne sürmektedir. Teorik olarak, yabancı sermaye girişleri ekonomik faaliyeti çeşitli şekillerde etkileyebilir. İlk olarak varlıklara olan talebi artırarak varlık fiyatlarını yukarı çekebilir. İkincisi, sermaye girişlerindeki artış, sermayeye ev sahipliği yapan ülkede likiditeyi artırarak varlık fiyatlarının değerlenmesine neden olabilir. Sermaye girişinin yaşandığı gelişmekte olan piyasalarda kredi kısıtlarının gevşemesine sebep olacağı için yatırım kaynaklarında artış ve sonuç olarak ekonomik büyümede kolaylık ortaya çıkacaktır (Harrison vd, 2004). Tong ve Wei (2011), yabancı sermayenin, ev sahibi ülkelere ekonomik büyüme için gerekli olan kredi, bilgi ve disiplin getirdiğini öne sürmektedir. Ayrıca, Ahmed ve Zlate'in (2014) belirttiği gibi, yabancı fonlara erişim, alıcı ülkelerde sermaye tahsisi verimliliğini ve üretkenliği artırabilir. Igan vd. (2016), sermaye girişlerinin finansmana erişimi artırdığını ve borçlanma maliyetini düşürdüğünü ve dolayısıyla dış finansmana bağlı sektörlerin daha hızlı büyümesine yol açtığını savunmaktadır. Yukarıda belirtilen tüm kanallar, sermaye girişleri (CAPINFLW) ile ekonomik aktivite arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Faydaların yanı sıra, sermaye girişi gelişmekte olan piyasalara bazı ekonomik maliyetler de getirebilir. Rodrik (1998), Bhagwati (1998) ve Stiglitz (2000) bir ülkenin ekonomisi yeterince gelişmemişse, yabancı sermayenin olumsuz bir büyüme etkisi olduğunu öne sürmektedir. Rodrik ve Subramanian (2008), az gelişmiş ülkelerde sermaye birikiminin yeterli yatırım fırsatlarına sahip olmadıkları için yetersiz olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, daha fazla yabancı sermaye girişi, döviz kurlarının değer kazanmasıyla yatırımın getirisini azaltarak ekonomik büyümelerine olumsuz etki yapacaktır. Calvo ve Reinhart (2000) ve Gourinchas ve Obstfeld (2012), büyük sermaye girişlerinin ani bir durma olasılığını artırdığını, bu durumun ekonomik performansa zarar verdiğini ve ekonomik kaynakların ticarete konu olan sektörlerden ticarete konu olmayan sektörlerle aktarılmasına neden olabileceğini ifade eder. Reis (2013), Benigno ve Fornaro (2014) ve Benigno vd. (2015) sermaye girişlerinin bu ekonomik maliyetlerini doğrulayan bulgulara erişmiştir.

İktisadi birimlerin tüketim, yatırım, tasarruf, borç verme vb. konulardaki kararları en çok iktisat politikasındaki belirsizliklerden etkilenmektedir. Teorik olarak, Küresel Ekonomi Politikası Belirsizliğindeki (GEPU) artışlar ile toplam ekonomik aktivite arasında negatif veya pozitif bir ilişki beklenmektedir. Ekonomik Politika Belirsizliğine (EPU) veya Küresel Ekonomik Politika Belirsizliğine (GEPU) yönelik olumlu şoklar öncelikle ekonomik temelleri etkiler (Baker vd, 2016 ve 2018; ve Jin vd. 2017). Li vd. (2016)'ya göre EPU, ekonomik faaliyet üzerinde reel anlamda bir olumsuz etkiye sahiptir.

GEPU endeksi, 20 ülke için GSYH ağırlıklı bir ulusal EPU endeksi ortalaması olduğundan, GEPU'daki değişikliklerden özellikle gelişmekte olan piyasalarda ekonomik aktiviteye daha da toplu bir etki beklenmektedir. Davis (2016), endeksin Asya krizleri, 11 Eylül terör saldırıları, 2003'te Amerika Birleşik Devletleri (ABD) önderliğindeki Irak işgali, 2008-2009 küresel kriz gibi büyük krizlerde tepki olarak keskin bir şekilde yükseldiğini öne sürmektedir. Bir anlamda endeks, küresel ekonomik aktiviteyi vuran beklenmedik arz şoklarını da temsil etmektedir.

Chan vd. (2017)'e göre, olumsuz etki, ekonomi politikalarındaki belirsizliğin piyasa katılımcılarının gelecekteki beklenen karlar hakkındaki karamsar düşüncelerini körüklemesi ve ardından ekonomik aktivitede düşüşe yol açması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, özellikle zayıf ekonomilerde firmalar için öz sermaye artırma maliyetini artırmaktadır. Bunların yanı sıra, büyük ekonomilerde ekonomi politikası belirsizliğindeki olumlu değişimler, sermaye girişlerindeki değişiklikler yoluyla

gelişmekte olan ekonomilerde olumlu veya olumsuz yayılma etkilerine neden olabilir. EPU veya GEPÜ'deki artışlar, büyük ekonomilerdeki yatırımcılar, ABD veya AB'ye yatırım yapmanın çekiciliğinin azalması nedeniyle yatırımlarının çoğunu yurtdışına kaydırırsa, olumlu bir yayılma etkisine sahip olabilir. Büyük ekonomilerde daha yüksek bir politika belirsizliği yatırımcıların risk alma istekliliğini azaltabilir ve bu nedenle gelişmekte olan piyasalara tahsislerinin genel boyutunda bir azalmaya yol açabilirse, yayılma etkisi negatif olabilir.

Literatürde yer alan çalışma sonuçlarının tümü, ekonomik politika belirsizliğinin hem büyük ekonomilerdeki hem de gelişmekte olan piyasalarda ekonomik faaliyet üzerindeki olumsuz etkisini göstermektedir. Örneğin, Istiak ve Serletis (2018), ekonomi politikasına bağlı belirsizliğin G7 ülkeleri için gerçek ekonomik faaliyet üzerindeki etkisini değerlendirdiği çalışmada; (i) hem olumlu hem de olumsuz ekonomik politika belirsizlik şoklarının ekonomik faaliyet düzeyi üzerinde gerçek etkileri olduğunu, (ii) Pozitif ekonomik politika belirsizlik şoklarının ekonomik aktivitede düşüşe yol açtığını, olumsuz ekonomik politika belirsizlik şoklarının ise ekonomik aktivitede artışa yol açtığını, (iii) Ekonomik politika belirsizlik şoklarının etkilerinin şokun boyutuna göre arttığını, (iv) G7 ülkeleri arasında, Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde sanayi üretiminde verilen tepkilerde bazı asimetrielerin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, çeşitli çalışmalar G-7 ülkelerinin belirsizlik endekslerinin gelişmekte olan ülkelere yayılma olasılığını göstermektedir. Kamber vd. (2016) ve Kang, vd. (2017), ABD'nin dünya siyasetinde baskın güç olması nedeniyle, ABD'deki ekonomik politika belirsizliğinin diğer altı G-7 ülkesine ve gelişmekte olan ekonomilere kolayca yayılabileceğini öne sürüyor. Colombo (2013), aylık verileri ve bir VAR modelini kullanarak, ABD'de EPU'ya şokların kısa vadede Avrupa sanayi üretiminde istatistiksel olarak önemli bir düşüşe neden olan bu yayılma etkisinin varlığını göstermektedir. Ayrıca Belke ve Osowski (2018), aylık veriler ve 18 OECD üye ülkesi için bir FAVAR modelini kullanarak, ekonomik politika belirsizliğinin orijinal ülkeyi etkilediği ve aynı zamanda büyük sınır ötesi ülkelere de etkileri olduğu sonucuna varmışlardır. Trung (2019), bir panel VAR modeli kullanarak ABD'deki şokların gelişmekte olan ekonomiler üzerindeki yayılma etkilerini araştırmış ve ABD belirsizlik şoklarının, gelişmekte olan ekonomilerin sermaye girişini, yatırımını, tüketimini, ihracatını ve üretimini düşürdüğünü ayrıca, yükselen piyasa para birimlerinde değer kaybına neden olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Türkiye için ekonomik politika belirsizlik (EPU) endeksini oluşturarak EPU'nun Türkiye'deki ekonomik faaliyete etkisini göstermek amacıyla Şahinöz ve Coşar (2018), politika belirsizliğinin Türkiye'deki ekonomik büyüme, tüketim ve yatırım üzerinde olumsuz etkileri olduğunu bulmuşlardır. Dikkat çekici olan, yüksek belirsizliğin üretim ve tüketimden daha büyük bir yatırım düşüşüne yol açmasıdır.

Son olarak çalışmada kullanılan toplam faktör verimliliği (TFP) değişkenine yer verilmiştir. TFP kökeni Solow(1957)'ye dayanan ekonomik büyüme ve kalkınma literatüründe sıkça kullanılan bir kavramdır. Genel olarak, ekonometrik tahminler için bir toplam üretim fonksiyonunun açık kullanımı ve ayrı ayrı veriler kullanan ve bir toplam üretim fonksiyonunu örtük olarak varsayan milli gelir veya büyüme muhasebesi yaklaşımı olmak üzere TFP'yi ölçmede iki yaklaşım benimsenmiştir (Chen, 1997).Romer ve diğer büyüme muhasebesi yaklaşımını benimseyen iktisatçılara göre teknolojinin etkisi toplam faktör verimliliği (TFP) ile ölçülür. Büyüme muhasebesi, fiziki sermaye stoklarındaki (fabrikalar ve yollar gibi varlıkların parasal değerleri), beşerî sermayedeki (eğitim stoku, genellikle ortalama eğitim yılı ile ölçülür) ve işgücündeki (çalışma yaşındaki insan sayısı ile ölçülen) artışları ölçer. Daha sonra sermaye ve işgücü stoklarındaki bu tür artışlardan ne kadar çıktı büyümesinin "beklenebileceğini" tahmin eder. TFP, fiili ölçülen çıktı büyümesi ile sermaye ve işgücü stoklarındaki artışlardan beklenen büyüme oranı arasındaki fark olarak tanımlanır. TFP verimliliğin bir ölçüsü olarak çıktı üretmek için sermaye ve emek girdilerinden artı kalan değerdir (Kenny, 2010).

Abramovitz (1956), ABD'de 1869-78'den 1944-53'e kadar işçi başına düşen çıktı artışının yalnızca%10'unun üretim faktörlerinin büyümesiyle ilişkili olduğunu ve çıktı artışının%90'ının TFP'nin büyümesiyle ilişkili olduğunu bulmuştur. Solow (1957), fiziksel sermaye birikiminin ABD'de 1900'den 1949'a kadar çalışılan saat başına üretim artışının kabaca%12'sini oluşturduğunu, kalan%88'in ise TFP'nin büyümesine atfedildiğini sonucuna ulaşır. Baier vd. (2007) 145 ülke için yaptıkları çalışmada TFP büyümesinin ülkeler arasında önemi göreceli olarak değiştiğini ve tüm ülkeler için işçi başına çıktıda büyümenin yalnızca %14'ünün TFP büyümesi ile ilgili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Adak (2009) Türkiye, Raleva (2017) Bulgaristan için çalışmada TFP ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir doğrusal ve pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir.

3. Veriler ve Model

Bu çalışma, ekonomik büyümeyi teorik olarak etkileyen yurt içi makroekonomik faktörler olarak tüm sektörlerden finans dışı özel sektöre sağlanan krediler (CREDIT), brüt sabit sermaye oluşumu (GFCF), genel devlet nihai tüketim harcamaları (GFCE), reel efektif döviz kuru (REER) ve faiz oranı (INTR) ve sermaye girişleri olarak doğrudan yabancı yatırım, portföy yatırımları ve diğer yatırımları (CAPINFLOWS), ve toplam faktör verimliliği (TFP)değişkenlerinin ayrıca dışsal bir şokun etkisini ölçmek için de küresel ekonomi politika belirsizlik endeksi (GEPU) değişkeninin kısa ve uzun vadeli etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, geçmişe dönük verilere erişimde kısıt olduğundan 1998: Q1 - 2020: Q1 dönemi için üç aylık verileri kullanılmıştır. Faiz oranları ve sermaye girişleri dışında tüm değişkenler doğal logaritma ile ifade edilmektedir. Veriler Türkiye Merkez Bankası Veri Tabanı'ndan (EVDS)², St. Louis Merkez Bankası'ndan (FRED)³ ve Bank of International Settlements (BIS)⁴ten elde edilmiştir.

Çalışmada, Pesaran ve Shin (1999) tarafından geliştirilen ve Pesaran vd. (2001) tarafından yeniden değerlendirilen Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (Autoregressive Distributed Lag -ARDL) yöntemi kullanılmıştır. ARDL yöntemi bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki kısa vadeli ve uzun dönemli ilişkileri analiz etmek için uygun bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu yaklaşım, eşbütünleşme ve kısa ve uzun vadeli bağlantıların değerlendirilmesinde çeşitli avantajlar sağlar. İlk olarak, ARDL yöntemi, Johansen testleri (Johansen, 1991), Granger ve Engle nedensellik testi (Engle ve Granger, 1987) ve Vector Autoregressive (VAR) modeli gibi geleneksel eş bütünleştirme yöntemlerinden farklı olarak I (0) veya I (1) olan değişkenlerin yanı sıra hem I (0) ve hem de I (1) olan karma değişkenlerin varlığında kullanılabilir (Duasa, 2007; Adom vd., 2012). Özellikle finansal zaman serileri genellikle I (0) veya I (1) olduklarından için ARDL yöntemi büyük bir avantaj yaratır. Ayrıca ARDL yönteminin kullanılması, VAR yönteminin kullanımına göre daha fazla avantaj sağlamaktadır. VAR yaklaşımının kullanılması için, serinin durağan olması gerekir. Durağan olmayan bir seride (I(1)) olan bir seride ise ilk farkını alarak seriyi durağanlaştırmak ve ardından VAR testini uygulamak gerekir. Ancak Brooks'un (2014) öne sürdüğü gibi verilerin ilk farkını alarak seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiler ortadan kalkabilir. ARDL yöntemi kullanıldığında ise, uzun vadeli ilişkiler hala devam etmektedir. İkinci olarak, ARDL yöntemi, değişkenlerin kısa vadeli etkisini bir hata düzeltme terimi kullanarak uzun vadeli bir denge ile entegre ederek, verilen değişkenler arasındaki kısa vadeli ve uzun vadeli ilişkiyi aynı anda değerlendirmemize olanak tanır. Son olarak ARDL yönteminin kullanılmasıyla her değişken için farklı gecikmeler belirlemek mümkündür.

Çalışmada kullanılan makroekonomik değişkenler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye için test etmek adına eşitlik (1) ARDL modeli kurulmuştur.

$$\begin{aligned} \Delta LRGDP_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^{n_1} \sigma_{it} \Delta LRGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{n_2} \beta_{it} LCREDIT_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_3} \theta_{it} \Delta LGFCF_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_4} \phi_{it} \Delta LGFCE_{i,t-i} + \\ & \sum_{i=0}^{n_5} \gamma_{it} \Delta INTR_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_6} \pi_{it} \Delta LREER_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_7} \mu_{it} \Delta LGPEU_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_8} \lambda_{it} \Delta CAPFLOWS_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_9} \varphi_{it} \Delta LTFP_{i,t-i} + \\ & \delta_{1i} LY_{t-1} + \delta_{2i} LCREDIT_{t-1} + \delta_{3i} LGFCF_{t-1} + \delta_{4i} LGFCE_{t-1} + \delta_{5i} INTR_{t-1} + \delta_{6i} LREER_{t-1} + \delta_{7i} LGPEU_{t-1} + \\ & \delta_{8i} CAPFLOWS_{t-1} + \delta_{9i} LTFP_{t-1} + \varepsilon_{it} \end{aligned} \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de Δ , değişkenlerin ilk farkı olarak tanımlanır. LRGDP Türkiye'nin reel GSYİH'sinin log serisini; LCREDIT, Türkiye'de bankalar ve finansal kuruluşlardan banka dışı özel sektöre sağlanan kredilerin log serisini; LGFCF, Türkiye'nin brüt sabit sermaye oluşumunun log serisini; LGFCE, Türkiye'nin kamu harcamalarının log serisini; INTR, Türkiye'de politika faiz oranını; LREER, Türkiye'nin reel efektif döviz kurunun log serisini; LGPEU, küresel ekonomi politika belirsizlik endeksinin log serisini; CAPFLOWS, Türkiye'deki sermaye girişlerini; LTFP, toplam faktör verimliliğini ve ε sıfır ortalama ve sabit varyanslı hata terimini temsil etmektedir.

Türkiye'deki ekonomik büyüme ile seçilmiş makroekonomik değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkinin varlığını test etmek için, eşitlik (1) öncelikle sıradan en küçük kareler (OLS) ile tahmin edilmiş ve daha sonra değişkenin gecikmeli seviyelerinin katsayılarının anlamlılığı için bir F-testi gerçekleştirilmiştir. Böylece, eşitlik (1)'deki değişkenler arasında eşbütünleşme olmadığının boş ve alternatif hipotezleri:

$$H_0: \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = \delta_5 = \delta_6 = \delta_7 = \delta_8 = 0 \quad (2)$$

²<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>

³<https://fred.stlouisfed.org/searchresults/?st=capital%20flow>

⁴<https://www.bis.org/statistics/index.htm>

$$H_1: \delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq \delta_4 \neq \delta_5 \neq \delta_6 \neq \delta_7 \neq \delta_8 \neq 0 \quad (3)$$

ARDL yaklaşımını benimseyerek, kısa ve uzun vadeli dinamik ilişkiler tahmin edilebilir. Bu nedenle eşitlik (1), aşağıdaki eşitlikler (4) ve (5) 'de olduğu gibi ARDL modelinin hata düzeltme versiyonu olarak yeniden yazılabilir:

$$LRGDP_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{n_1} \sigma_{it} LRGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{n_2} \beta_{it} LCREDIT_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_3} \theta_{it} LGFCF_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_4} \phi_{it} LGFCE_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_5} \gamma_{it} INTR_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_6} \pi_{it} LREER_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_7} \mu_{it} LGEPU_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_8} \lambda_{it} CAPFLOWS_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_9} \varphi_{it} LTFP_{i,t-i} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

$$\Delta LRGDP_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{n_1} \sigma_{it} \Delta LRGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{n_2} \beta_{it} \Delta LCREDIT_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_3} \theta_{it} \Delta LGFCF_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_4} \phi_{it} \Delta LGFCE_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_5} \gamma_{it} \Delta INTR_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_6} \pi_{it} \Delta LREER_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_7} \mu_{it} \Delta LGEPU_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_8} \lambda_{it} \Delta CAPFLOWS_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{n_9} \varphi_{it} \Delta LTFP_{i,t-i} + \delta_{1i} LY_{t-1} + \delta_{2i} LCREDIT_{t-1} + \delta_{3i} LGFCF_{t-1} + \delta_{4i} LGFCE_{t-1} + \delta_{5i} INTR_{t-1} + \delta_{6i} LREER_{t-1} + \delta_{7i} LGEPU_{t-1} + \delta_{8i} CAPFLOWS_{t-1} + \delta_{9i} LTFP_{t-1} + \delta_{10i} ECT_{t-1} + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Eşitlik (5) 'teki ECT_{t-1} katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gereken hata düzeltme terimidir ve kısa süreli bir şokun ardından uzun vadede dengeye dönme ayarının hızını temsil eder.

ARDL testlerinden sonra, modelin fonksiyonel formunun doğru bir şekilde oluşturulup oluşturulmadığını test etmek için model hatalarında seri korelasyon ve farklı varyans (heteroscedasticity) varlığı da test edilmiştir. Test sonuçlarına göre modelde hatalar normal dağılıma sahiptir. Ek olarak, kümülatif (CUSUM) ve kümülatif kareler toplamı (CUSUMSQ) kullanılarak parametrelerin kararlılığı kontrol edilmiştir. Tüm test sonuçları aşağıdaki bölümde açıklanmaktadır.

3.1. Ampirik Bulgular

1) **Birim Kök Testleri:** Değişkenlerin düzeydeki ve ilk farktaki entegrasyon sırasını belirlemek için, kesişme (intercept) varlığı varsayımı altında Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey-Fuller (ADF)) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılarak zaman serilerinde durağanlık analizleri yapılmıştır. Testlerin sonuçlarının yer aldığı Tablo 1'de görüldüğü gibi, serilerden LRGDP, LGFCF, LREER, LCREDIT, TFP, LTFP I(1) iken diğer seriler I(0)'dır. Bu nedenle ARDL yönteminin kullanılması açısından bir sakınca yoktur.

Tablo 1. Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Augmented Dickey-Fuller test istatistikleri			Phillips-Perron test istatistikleri		
	Düzyey	1. Fark	Karar	Düzyey	1. Fark	Karar
LRGDP	-3.263722* (-4.066981)	-7.441981* (-4.066981)	I(1)	-3.245083* (-4.065702)	-7.419224* (-4.066981)	I(1)
LCREDIT	-2.017149* (-4.065702)	-8.811427* (-4.066981)	I(1)	-2.021232* (-4.065702)	-8.811427* (-4.066981)	I(1)
LGFCF	-1.824936* (-4.065702)	-4.528148* (-4.068290)	I(1)	-1.864804* (-4.065702)	-7.499866* (-4.066981)	I(1)
LGFCE	-6.274125* (-4.066981)		I(0)	-6.137047* (-4.065702)		I(0)
INTR	-3.494276* (-4.066981)	-9.448705* (-4.068290)	I(1)	-4.770057* (-4.065702)		I(0)
LREER	-1.872409* (-4.065702)	-8.997381* (-4.066981)	I(1)	-1.557415* (-4.065702)	-10.35274* (-4.066981)	I(1)
LGEPU	-3.513680* (-4.065702)	-10.99643* (-4.066981)	I(1)	-3.456799* (-4.065702)	-11.45672* (-4.066981)	I(1)
CAPFLOWS	-5.496858* (-4.065702)		I(0)	-5.497990* (-4.065702)		I(0)
LTFP	-3.487252* (-4.072415)	-4.319839* (-4.072415)	I(1)	-2.441081* (-4.065702)	-5.205233* (-4.066981)	I(1)

Not: *, % 1 anlamlılık düzeyinde birim kökün reddini gösterir.

2) **ARDL Sınır Testi:** Değişkenlerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesinin ardından, Türkiye'de seçilen makroekonomik değişkenler ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılarak test edilmiştir. Böyle bir ilişkinin varlığını test etmek için öncelikle Akaike bilgi kriteri (AIC) kullanılarak optimal gecikme uzunluğu belirlenir. Tablo 2, LRGDP'nin bağımlı değişkeni ile LCREDIT, LGFCF, LGFCE, LREER, INTR, CAPFLOWS, LTFP ve LGEPU'nun bağımsız makroekonomik değişkenleri arasındaki eşbütünlüşme sonuçlarını ve ayrıca ARDL sınır testinin kritik değerlerini ortaya koymaktadır.

Tablo 2. ARDL Sınır Testi

Model: LRGDP= f(LGFCF, LGFCE, LREER, INTR, CAPFLOWS, LCREDIT, LTFP, LGEPU)	Uygun Lag Uzunluğu	F-istatistik	Sınır Kritik Değeri	Sonuç
			I(0)	I(1)
LRGDP	(2, 7, 6, 5, 4, 6, 7, 0, 6)	6.425200 *	2.62	3.77
Not-1: *% 1 anlamlılık düzeyinde birim kökün reddedildiğini gösterir.				
Not-2: Sınır testi alt ve üst kritik değerleri (I(0) ve I(1))Pesaran vd. (2001)'e göre belirlenmiştir.				

Tablo 2'deki sonuçlar, LRGDP için hesaplanan F istatistik değerinin (6.4252), %1 anlamlılık düzeyindeki I(1) kritik değeri olan 3,77'den daha büyük olduğundan, değişkenler arasında eşbütünlüşme olmadığına dair sıfır hipotezini reddedildiğini göstermektedir. Bu da, değişkenlerin eşbütünlüşük olduğunu, yani aralarında uzun vadeli bir ilişki olduğunu gösterir. Kısa dönem parametreleri, uzun dönem tahminleriyle ilişkili bir hata düzeltme modeli tahmin edilerek elde edilir. Tablo 3 ve 4, kısa ve uzun vadeli tahminlerin sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 3. Kısa Dönem ARDL Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken = LRGDP				
Kısa dönem sonuçları				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistik	Olasılık
(LRGDP(-1))	0.133095	0.085667	1.553632	0.1308
D(LCREDIT)	0.119004	0.035540	3.348450	0.0022
D(LCREDIT(-1))	0.013703	0.034828	0.393437	0.6968
D(LCREDIT(-2))	-0.067066	0.031439	-2.133199	0.0412
D(LCREDIT(-3))	0.016805	0.033099	0.507738	0.6154
D(LCREDIT(-4))	-0.122453	0.034034	-3.597936	0.0011
D(LCREDIT(-5))	-0.152009	0.031907	-4.764119	0.0000
D(LGFCF)	0.296321	0.029969	9.887662	0.0000
D(LGFCF(-1))	0.017234	0.035216	0.489387	0.6281
D(LGFCF(-2))	-0.038252	0.028204	-1.356275	0.1851
D(LGFCF(-3))	-0.131870	0.028555	-4.618167	0.0001
D(LGFCF(-4))	0.059725	0.030074	1.985933	0.0562
D(LGFCF(-5))	0.170101	0.028750	5.916547	0.0000
D(LGFCF(-6))	0.052550	0.026400	1.990547	0.0557
D(LGFCE)	0.011837	0.031941	0.370591	0.7135
D(LGFCE(-1))	0.270581	0.042192	6.413148	0.0000
D(LGFCE(-2))	0.121894	0.038964	3.128389	0.0039
D(LGFCE(-3))	0.112166	0.038021	2.950088	0.0061
D(LGFCE(-4))	0.161272	0.033870	4.761486	0.0000
D(LGFCE(-5))	0.174830	0.028249	6.188871	0.0000
D(INTR)	-0.000126	8.19E-05	-1.542497	0.1334
D(INTR(-1))	0.000854	0.000104	8.248919	0.0000
D(INTR(-2))	0.000623	0.000113	5.515838	0.0000
D(INTR(-3))	0.000382	0.000106	3.608535	0.0011
D(INTR(-4))	0.000279	9.18E-05	3.036036	0.0049
D(LREER)	0.024305	0.025831	0.940912	0.3543
D(LREER(-1))	0.139317	0.026956	5.168277	0.0000
D(LREER(-2))	0.031533	0.025345	1.244162	0.2231
D(LREER(-3))	0.087731	0.025027	3.505512	0.0015
D(LGEPU)	-0.014469	0.006766	-2.138509	0.0407
D(LGEPU(-1))	-0.017013	0.006280	-2.709005	0.0110
D(LGEPU(-2))	-0.001352	0.006206	-0.217801	0.8291
D(LGEPU(-3))	0.019414	0.006353	3.055812	0.0047
D(LGEPU(-4))	0.009963	0.006244	1.595609	0.1211
D(LGEPU(-5))	0.001401	0.006080	0.230418	0.8193
D(LGEPU(-6))	0.015359	0.006817	2.253237	0.0317
D(LTFP)	-0.289528	0.118675	-2.439684	0.0208
D(LTFP(-1))	0.045517	0.141449	0.321789	0.7498
D(LTFP(-2))	0.480700	0.128527	3.740059	0.0008
D(LTFP(-3))	0.432467	0.118217	3.658258	0.0010
D(LTFP(-4))	0.374004	0.151112	2.475003	0.0192
D(LTFP(-5))	-0.479728	0.135263	-3.546637	0.0013
CoIntEq(-1)*	-0.720421	0.078826	-9.13934	0.0000
Kararlılık (Stability) Testi: Ramsey Reset Test				
F-istatistik: 0.183810		Olasılık: 0.6713		
Değişen Varyans (Heteroscedasticity) Testi: Breusch-Pagan-Godfrey Test				
F-istatistik: 1.404522		Olasılık: 0.1606		
Otokorelasyon Testi: Breusch-Godfrey LM Test				
F-istatistik: 1.308008		Olasılık: 0.2931		
Normal Dağılım Testi				
Skewness: 0,122144	Kurtosis: 3,880527	Jarque-Bera: 2,852934	Olasılık: 0,2401	
CUSUM: Kararsız	CUSUMQ: Kararlı	R² =0.999672	Düzeltilmiş R²: 0.999114	F istatistik: 1791.95(0.000)
				Durbin-Watson: 2.200980

Tablo 3'te Türkiye'de LRGDP ile LGFCF, LGFCE, LREER, INTR, CAPFLOWS, LCREDIT, LTFP, LGEPU arasındaki kısa dönemli ilişkiler gösterilmektedir. Buna göre D(LGFCF), D(LGFCF(-5)), D(LGFCE(-1 ve -5 arası)), D(INTR(-1

ve -4 arası)), D(LREER(-1)), D(LREER(-3)), D(LCREDIT), D(LGEP(-3)), D(LGEP(-6)), D(LTFP(-2 ve -4 arası)), %5 anlamlılık düzeyinde pozitif işarete sahiptir. D(LGFCF(-3)), D(LCREDIT(-2)), D(LCREDIT(-4)), D(LCREDIT(-5)), D(LTFP), D(LTFP(-5)) ise %5 anlamlılık düzeyinde negatif işarete sahiptir.

ECT_{t-1} 'i temsil eden CointEq (-1) katsayısının (-0.720421) negatif ve istatistiksel olarak anlamlı tahmini, seçilen makroekonomik değişkenler ve Türkiye'nin ekonomik büyümesi arasındaki uzun dönemli ilişkinin başka bir kanıtıdır. Tahmin edilen katsayı değerine göre, LRGD'deki değişiklikler her çeyrekte %72 oranında düzeltilmektedir.

Tablo 3 sonunda verilen modelin uygunluk test sonuçlarına göre modelin kurulumunun doğru olduğu, modelde değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının olmadığı ve hata terimlerinin normal dağılıma sahip olduğu kabul edilmiştir. Bu yüzden seçilen bağımsız değişkenler ile LRGD arasında uzun dönemli tahminlerin yapılmasında bir sakınca bulunmamaktadır.

Tablo 4. Uzun Dönem ARDL Tahmin Sonuçları

<i>Bağımlı Değişken = LRGD</i>				
<i>Uzun dönem sonuçları</i>				
<i>Değişken</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>t-istatistik</i>	<i>Olasılık</i>
<i>LCREDIT</i>	0.141786	0.021226	6.679757	0.0000
<i>LGFCF</i>	0.282008	0.039549	7.130645	0.0000
<i>LGFCF</i>	-0.224444	0.050552	-4.439878	0.0001
<i>INTR</i>	-0.001141	0.000566	-2.015789	0.0529
<i>LREER</i>	-0.208705	0.054177	-3.852296	0.0006
<i>LGEP</i>	-0.018847	0.019524	-0.965338	0.3421
<i>CAPFLOWS</i>	-1.04E-06	4.30E-07	-2.425732	0.0215
<i>LTFP</i>	-0.764868	0.136921	-5.586203	0.0000
<i>C</i>	24.95742	0.900733	27.70790	0.0000

Tablo 4'e göre Türkiye'de ekonomik büyümenin uzun vadeli belirleyicileri olarak belirlenen LGFCF, LGFCF, LREER, INTR, LCREDIT, CAPFLOWS, LGEP ve LTFP değişkenlerinden INTR ve LGEP dışında tüm değişkenler istatistiksel anlamlılık seviyesi %5'te ekonomik büyüme üzerinde etkilidir. Bunlardan LGFCF ve LCREDIT büyüme üzerinde uzun dönemde pozitif etkiye sahipken, LGFCF, LREER, CAPFLOWS ve LTFP ise negatif etkiye sahiptir.

3) **ARDL Yöntemi Tahmin Sonuçlarının Analizi:** Bu çalışma, bankaların özel sektöre sağladığı kredilerin büyüme etkisini görmek için kurgulanmıştır. Garcia-Escribano ve Han (2015) tarafından Türkiye için sunulan veriler, özel sektöre yönelik kredi genişlemesinin en büyük kısmının tüketici kredisine gittiğini göstermektedir. Büyüme literatürü, özel sektöre kredinin daha hızlı ekonomik büyüme için gerekli olduğunu, çünkü kredinin daha yüksek yatırım ve tüketim yoluyla daha fazla ekonomik büyümeye izin verdiğini öne sürmektedir. Literatür ayrıca, özel sektöre verilen kredilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin, ilk olarak hem firmalara ve hem de hanehalkına verilen kredilerin pozitif ve negatif olabileceği gibi ikinci olarak hanehalkına verilen kredilerin büyüme üzerindeki negatif etkisinin firmalara verilen kredinin pozitif etkisinden büyük olmasına bağlı olarak değişeceğini öne sürmektedir. Uzun vadeli ARDL tahmin sonuçlarına göre, LCREDIT'deki olumlu gelişmelerin LRGD üzerindeki etkisi pozitifdir. Bu aynı zamanda kısa dönem için de geçerlidir çünkü D (LCREDIT (-4)), LCREDIT (-5)) gecikmelerinin işaretleri de negatiftir. Kısa dönemde ise cari dönemde pozitif etkiye sahipken (-2, -4 ve -5) gecikmeli dönemlerde negatif etkiye sahiptir. Bu sonuç Türkiye için özel sektöre verilen kredinin ağırlıklı olarak uzun dönemde firmalara gittiğini ve kısa dönemde kredinin hanehalkına gitmesi durumunda ortaya çıkan olumsuz büyüme etkisinin firmalara kredinin pozitif büyüme etkisinden daha büyük olması nedeniyle olumsuz olduğunu ima edebilir.

GFCE'deki değişiklikler ile ekonomik büyüme arasında, teori ve ampirik çalışmalara dayalı olarak pozitif bir ilişki beklenmektedir. Tahmin sonuçları, GFCE'deki olumlu gelişmelerin Türkiye'de hem kısa hem de uzun vadede ekonomik büyümede artışlara yol açtığını göstermektedir. Ancak kısa dönemli test sonuçlarına göre teori ile uyumsuz olarak GFCE'nin 3. gecikmeli değeri ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.

Teorik olarak, hükümet harcamalarındaki artışların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin beklenen işareti pozitif veya negatif olmalıdır. Pozitif bir işaret, pozitif çarpanın varlığını ifade ederken, negatif işaret, ülkedeki maliye politikasının verimsiz ve savurgan etkilerini gösterirken ayrıca, dışlayıcı etkinin varlığının ve yaratabileceği çarpıklıkların da bir göstergesidir. Teoriye uygun olarak, uzun vadeli ARDL yöntemi tahmin sonuçları, GFCE'deki olumlu gelişmelerin Türkiye'de ekonomik büyümede azalmaya neden olduğunu gösterirken ve Klasik teorinin sonuçlarını doğruluyor. Ancak kısa dönemde D (LGFCF (-1 ve -5 arasında)) gecikmeli değerleri ekonomik büyümeyi pozitif etkileyerek Keynesyen görüşü doğrulamaktadır.

Daraltıcı bir parasal şokun sonucu olarak faiz oranındaki artışlar, faiz oranları, döviz kurları, hisse senedi ve gayrimenkul fiyatları, banka kredileri ve firma bilançoları kanalıyla ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyecektir. Uzun dönem tahmin sonuçları, INTR'deki gelişmelerin Türkiye'de GSYİH üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını ancak kısa dönemde gecikmeli değerlerin (-1'den -4'e kadar) GSYİH'yi olumlu etkilediğini göstermektedir.

Para politikası şokların döviz kuru üzerindeki etkileri ele alındığında ise REER değişkeninin işareti pozitif veya negatif olabilir. Negatif bir işaret, yerel paranın reel değer kaybının yerli malları yabancı mallara göre daha ucuz hale getirdiğini, dolayısıyla net ihracatta ve üretimde artışlara yol açtığını gösterir. Girdiye bağımlı ülkeler için pozitif bir işaret mümkündür ve yerel paradaki reel değerlenme, ithal edilen büyük girdileri daha ucuz hale getirir ve üretim maliyetini düşürür. Sonuç olarak, REER'deki olumlu bir gelişme daha yüksek çıktıya yol açar. Uzun vadeli ARDL tahmin sonuçları, yerel paranın değerinin reel olarak yükselmesinin Türkiye'de GSYİH'yi düşürdüğünü göstermektedir. Ancak kısa dönem tahmin sonuçları, REER'deki gecikmelerin etkisinin (LRER (-1 ve -3)) pozitif olduğunu ortaya koymaktadır.

Ekonomik büyümenin makroekonomik belirleyicileri denkleminde dış faktör değişkeni olarak GEPU değişkeninin eklenmesi, gelişmekte olan açık ekonomilerdeki dış şokların ekonomik aktivite üzerinde önemli bir olumlu veya olumsuz etkiye sahip olması nedeniyle önemlidir. GEPU'daki artışların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin Türkiye de dahil olmak üzere tüm büyük ve küçük ekonomilerde olumsuz olması beklenmektedir. Tahmin sonuçları, kısa vadede GEPU'nun ekonomik faaliyet üzerindeki olumsuz etkisini beklentilerle uyumlu iken uzun vadede anlamlı bir etkisi gözlemlenmemiştir.

Sermaye girişlerinde (CAPFLOWS) olumlu bir gelişmenin, kredi getirerek kredi kısıtlamalarının gevşemesine, yatırım kaynaklarının artmasına ve dolayısıyla büyümeyi kolaylaştırması nedeniyle ekonomik aktiviteyi artırması beklenmektedir. Türkiye'de uzun vadeli tahmin sonuçları bu beklentiyi karşılamamaktadır. Tahmin sonuçlarına göre uzun vadede CAPFLOWS'un ekonomik büyümeye etkisi negatiftir.

LTFP değişkeni ise ekonomik büyümeyi açıklamada sermaye ve emek faktörlerinin üretkenliği ile açıklanamayan teknolojik gelişmeleri ifade etmek için kullanılan bir değişkendir. Değişkenin beklenen işareti literatürdeki bulgularla uyumlu değildir. Uzun dönemde TFP'deki artışlar ekonomik büyümeyi negatif etkilerken kısa dönemde LTFP(-2,-4) gecikmelerinde ekonomik büyüme üzerindeki etkileri pozitifdir.

4. Sonuç ve Politika Önerileri

Bu çalışma, ARDL yaklaşımını kullanarak Türkiye'deki mali, parasal ve dış şokların etkilerini de dikkate alarak özel sektöre sağlanan toplam kredilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini test etmektedir. Seçilen değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin literatürde yer alan teorik ve ampirik çalışmalardan elde edilen bulgular sonucunda beklenen işaretlerle uyumlu olduğu sonucuna varılmıştır.

LCREDIT'in ekonomik aktivite üzerindeki etkisine ilişkin tahmin sonuçları, banka kredilerinin büyük kısmının özel firmalara gittiğini ancak kısa dönemde hanehalklarına verilen kredilerin büyümeyi negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Sonuç olarak, banka kredilerinin yatırım için firmalara yönlendirilmesi gerektiği çıkarımı yapılabilir.

GFCE'deki değişikliklerin ekonomik aktivite üzerindeki etkisine ilişkin ampirik bulgular hem kısa hem de uzun vadede sermaye yatırımının büyümenin en önemli itici güçlerinden biri olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, gelecekte büyüme için hem özel hem de kamu yatırımının istikrarlı bir şekilde artması gerektiği anlamına gelmektedir.

Türkiye için GFCE'deki değişikliklerin etkisine ilişkin ampirik bulgular, uzun dönemde Klasik teorinin, kısa dönemde ise Keynesyen teorinin sonuçlarına uymaktadır. Politika önerileri açısından, sonuçlar kısa dönemde etkin toplam talep eksikliğinin varlığını teyit ettiğinden, genişletici maliye politikaları Türkiye'de büyümeyi artırıcı olacaktır.

INTR'nin kısa dönemde RGDP üzerindeki olumlu işareti, politika yapıcıların FED'in politika faizinde yaptığı değişiklikler gibi dışsal değişimlerin gelişmesine olan bağımlılığını göstermesi açısından sorunludur. Ayrıca uzun dönemde INTR'deki değişimlerin büyüme üzerinde anlamlı etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tahmin sonuçları, yerel paranın reel değer artışı yaşamasını Türkiye'deki büyümeyi uzun vadede azalttığını göstermektedir. Öte yandan, para birimindeki reel değer kaybı büyümeyi artırmaktadır. Döviz kurunu hedeflemek veya etkilemek, gelişmekte olan dünyada para politikası otoriteleri için kolay bir iş değildir. Ancak sonuç, genişlemeci para politikaları yoluyla bankanın para birimini değer kaybetmesi durumunda büyümenin sağlanmasına yardımcı olabileceğini göstermektedir.

Tahmin sonuçları, GEPÜ'deki olumlu gelişmelerin Türkiye'nin GSYİH'sinin kısa vadede düşmesine neden olduğunu göstermektedir. Bu, uzun vadede etkili bir politika uygulamasının bulunmadığını ancak kısa vadede ülkenin, dış gelişmelerin olumsuz yayılma etkilerini azaltacak olan dışa bağımlılığını azaltmasını gerektiren bir sonuçtur.

Büyümeyi finanse ettiği için ülkeye yabancı sermaye akışlarının çekilmesi gelişmekte olan ülkeler için çok önemlidir. Ancak politika yapıcılar açısından bu, daraltıcı para politikaları gerektiren iç faiz oranlarının dış kurlara göre artırılmasıyla mümkün. Yukarıda belirtildiği gibi, daraltıcı para politikalarının sonucu, döviz kurları ve faiz oranları yoluyla büyümeyi artırıcı etki yaratmamaktadır. Dolayısıyla politika yapıcıların yabancı sermayeyi çekmek için kamu politikalarını kullanmak yerine, yabancıların ekonomik ve siyasi istikrar ve kurumsal çerçeveye güvenini gerektiren ülkedeki yatırım olanaklarını iyileştirmesi gerekmektedir.

Son olarak LTFP değişkeninin uzun dönemde ekonomik büyümeye etkisi negatif iken kısa dönemde (-2, -3 ve -4) gecikmeleri literatürle uyumlu olarak pozitif bir etkiye sahiptir.

Kaynakça

- Abramovitz, M. (1956). Resource and output trends in the United States since 1870. In *Resource and output trends in the United States since 1870* (pp. 1-23). NBER.
- Acikgoz, S., & Mert, M. (2014). Sources of Growth Revisited: The Importance of the Nature of Technological Progress, *Journal of Applied Economics*, 17(1), 31-62.
- Adak M. (2009). Total factor productivity and economic growth. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 49-56.
- Adom, P. K., Bekoe, W., & Akoena, S. K. K. (2012). Modelling aggregate domestic electricity demand in Ghana: An autoregressive distributed lag bounds cointegration approach. *Energy policy*, 42, 530-537.
- Afonso, A., Baxa, J., & Slavik, M. (2018). Fiscal Developments and Financial Stress: A Threshold VAR Analysis, *Empirical Economics*, 54(2), 395-423.
- Aghion, P., Angeletos, G.-M., Banerjee, A., & Kalina Manova. (2010). Volatility and growth: Credit constraints and the composition of investment. *Journal of Monetary Economics*, 57 (3), 246-265.
- Aghion, P., Hemous, D., & Kharroubi, E. (2009). Credit Constraints, Cyclical Fiscal Policy and Industry Growth, National Bureau of Economic Research, *NBER Working Paper* No. 15119, 1-76.
- Aghion, P., Howitt, P., & Mayer-Foulkes, D. (2005). The Effect of Financial Development on Convergence: Theory and Evidence. *The Quarterly Journal of Economics*, 120 (1), 173-222.
- Ahmed, S., & Zlate, A. (2014). Capital flows to emerging market economies: A brave new world?. *Journal of International Money and Finance*, 48, 221-248.
- Alesina, A. & Ardagna, S. (2010). Large Changes in Fiscal Policy: Taxes versus Spending, *Tax Policy and the Economy*, 24(1), 35-68.
- Alloza, M. (2014). Is Fiscal Policy More Effective in Uncertain Times or During Recessions? *Discussion Papers*, 1631, Centre for Macroeconomics (CFM).
- Anyanwu, J. C. (2014). Factors Affecting Economic Growth in Africa: Are there any lessons from China?. *African Development Review*, 26(3), 468-493.
- Araujo, J.T., Brueckner, M., Clavijo, M., Vostroknutova, E., & Wacker, K.M. (2014). Benchmarking the Determinants of Economic Growth in Latin America and the Caribbean, Report No. 91015-LAC, Macroeconomics and Fiscal Policy Management Latin America and the Caribbean Region, *The World Bank*, 1-96.
- Araujo, J.T., Brueckner, M., Clavijo, M., Vostroknutova, E., & Wacker, K.M. (2014). Benchmarking the Determinants of Economic Growth in Latin America and the Caribbean, Report No. 91015-LAC, Macroeconomics and Fiscal Policy Management Latin America and the Caribbean Region, *The World Bank*, 1-96.
- Ashleighian, P. (2009). Determinants of Economic Growth in Japan: The Role of Foreign Direct Investment, *Global Economy Journal*, 9(3), 1-9.
- Bagehot, W. (1873). *Lombard Street: A description of the money market*, London: Scribner, Armstrong & Company.
- Baier, S. L., Dwyer Jr, G. P., & Tamura, R. (2006). How important are capital and total factor productivity for economic growth?, *Economic Inquiry*, 44(1), 23-49.
- Baker, S., Bloom N., & Davis, S.J. (2016). Measuring Economic Policy Uncertainty. *Quarterly Journal of Economics*, 131(4), 1593-1636.
- Baker, S., Bloom, N., Davis, S.J., & Sammon, M. (2018). What Triggers Stock Market Jumps? Work in progress, presented at Jan. 7th, 2018. *Chicagobooth*.
- Barro, R. J. (1999). Determinants of Economic Growth: Implications of the Global Evidence for Chile, *Cuadernos de Economia*, 36(107), 443-478.

- Barro, R.J., & Sala-i-Martin, X. (1992). Public Finance in Models of Economic Growth, *The Review of Economic Studies*, 59(4), 645-661.
- Barro, R.J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries, *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
- Bayraktar, B. (2006). Investigation on Sources of Growth for Turkey, *Canadian Journal of Development Studies*, 27(1), 25-38.
- Beck, T., & Levine, R. (2004). Stock markets, banks, and growth: Panel evidence. *Journal of Banking & Finance*, 28 (3), 423-442.
- Beck, T., Levine, R., & Loayza, N. (2000). Finance and the sources of growth. *Journal of Financial Economics*, 58 (1-2), 261-300.
- Bekhet, H. A., Yasmin, T., & Al-Smadi, R. W. (2017). Dynamic linkages among financial development, economic growth, energy consumption, CO2 emissions and gross fixed capital formation patterns in Malaysia. *International Journal of Business and Globalisation*, 18(4), 493-523.
- Belke, A., & Osowski, T. (2018). International Effects of Euro Area versus US Policy Uncertainty: A FAVAR Approach. RUHR Economic Paper 689, Essen, Germany: University of Duisburg-Essen.
- Benigno, G., & Fornaro, L. (2014). The financial resource curse. *The Scandinavian Journal of Economics*, 116(1), 58-86.
- Benigno, G., Converse, N., & Fornaro, L. (2015). Large capital inflows, sectoral allocation, and economic performance. *Journal of International Money and Finance*, 55, 60-87.
- Bernardini, M., & Peersman, G. (2018). Private Debt Overhang and the Government Spending Multiplier: Evidence for the United States, *Journal of Applied Econometrics*, 33(4), 485-508.
- Bhagwati, J. (1998), The Capital Myth, *Foreign Affairs*, 77, 7-12.
- Bhaskara Rao, B., & Hassan, G., (2011). Determinants of the Long-Run Growth Rate of Bangladesh, *Applied Economics Letters*, 18(7), 655-658.
- Bleaney, M., Gemmell, N., & Kneller, R. (2001). Testing the Endogenous Growth Model: Public Expenditure, Taxation, and Growth over the Long Run, *The Canadian Journal of Economics*, 34(1), 36-57.
- Blomstrom, M., Lipsey, R.E., & Zejan, M. (1993). Is fixed investment the key to economic growth? *NBER Working Papers* 4436, National Bureau of Economic Research.
- Brooks, C. (2014). *Introductory econometrics for finance (3rd ed.)* Cambridge: Cambridge University Press.
- Calvo, G. A., & Reinhart, C. M. (2000). Consequences and Policy Options. *Reforming the international monetary and financial system*, 175.
- Canova, F., & Pappa, E. (2007). Price Differentials in Monetary Unions: The Role of Fiscal Policy Shocks, *The Economic Journal*, 117(520), 713-737.
- Chan, Y-C & Saffar, W. & Wei, John, K.C. (2017). How Economic Policy Uncertainty Affects the Cost of Raising Equity Capital: Evidence from Seasoned Equity Offerings. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3017843>.
- Checherita-Westphal, C., & Rother, P. (2012). The Impact of High Government Debt on Economic Growth and its Channels: An Empirical Investigation for the Euro Area, *European Economic Review*, 56(7), 1392-1405.
- Chen, E. K. (1997). The total factor productivity debate: determinants of economic growth in East Asia. *Asian-Pacific Economic Literature*, 11(1), 18-38.
- Chirwa, T.G., & Odhiambo, N.M. (2016). Macroeconomic Determinants of Economic Growth: A Review of International Literature, *South East European Journal of Economics and Business*, 11(2), 33-47.
- Colombo, V. (2013). Economic Policy Uncertainty in the US: Does It Matter for the Euro Area?, *Economics Letters*, 121, 39-42.
- Davis, S.J. (2016). An Index of Global Economic Policy Uncertainty. *NBER Working Paper No. 22740*, <http://www.nber.org/papers/w22740>.
- De Long, J.B., & Summers L.H. (1991). Equipment Investment and Economic Growth, *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 445-502.
- De Long, J.B. (1992). Productivity Growth and Investment in Equipment: A Very Long Run Look 1870-1980, *Journal of Economic History*, 52(2), 307-324.
- Demetriades, P. O., & Hussein, K. A. (1996). Does financial development cause economic growth? Time-series evidence from 16 countries. *Journal of development Economics*, 51 (2), 387-411.
- Dollar, D., (1992). Outward-Oriented Developing Economies Really Do Grow More Rapidly: Evidence from 95 LDCs, 1976-1985, *Economic Development and Cultural Change*, 40(3), 523-544.
- Duasa, J. (2007). Determinants of Malaysian trade balance: An ARDL bound testing approach. *Global Economic Review*, 36(1), 89-102.
- Eggertsson, G.B., & Krugman, P. (2012). Debt, Deleveraging, and the Liquidity Trap: A Fisherminsky-Koo Approach, *The Quarterly Journal of Economics*, 127(3), 1469-1513.
- Elekdag, S., & Wu, Y. (2013). Rapid Credit Growth in Emerging Markets: Boon or Boom-Bust? *Emerging Markets Finance and Trade*, 49 (5), 45-62, DOI: 10.2753/REE1540-496X490503.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- Fatas, A., & Mihov, I. (2001). Government Size and Automatic Stabilizers: International and Intranational Evidence, *Journal of International Economics*, 55(1), 3-28.
- Ferraresi, T., Roventini, A., & Fagiolo, G. (2015). Fiscal Policies and Credit Regimes: a TVAR Approach, *Journal of Applied Econometrics*, 30(7), 1047-1072.
- Fischer, S. (1991). Growth, Macroeconomics, and Development, *NBER Macroeconomics Annual*, 6, 329-364.

- Fisher, S. (1998). *Capital Account Liberalization and the Role of the IMF*, in *Should the IMF Pursue Capital-Account Convertibility?*, Princeton University.
- Fisher, S. (2003). Globalization and its challenges, *American Economic Review*, 93(2), 1-30.
- Freire-Seren, M. J. (2002). On the Relationship between Human Capital Accumulation and Economic Growth, *Applied Economic Letters*, 9(12), 805-808.
- Friedman, M. (1977). Nobel Lecture: Inflation and Unemployment, *Journal of Political Economy*, 85(3), 451-472.
- Garcia-Escribano, M. & Han, F. (2015). Credit Expansion in Emerging Markets: Propeller of Growth? *IMF Working Paper*, International Monetary Fund WP/15/212
- Garrison, C.B., & Lee, F.Y. (1995). The Effect of Macroeconomic Variables on Economic Growth Rates. A Cross Country Study, *Journal of Macroeconomics*, 17(2), 303-317.
- Goldsmith, R. W. (1969). *Financial structure and development*. No. HG174 G57. New Haven: Yale University Press.
- Gourinchas, P.-O., Valdes, R., & Landerretche, O. (2001). Lending booms: Latin America and the world. *National Bureau of Economic Research*.
- Gourinchas, P. O., & Obstfeld, M. (2012). Stories of the twentieth century for the twenty-first. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 4(1), 226-65.
- Grossman, G. M., & Helpman, E. (1991). Quality Ladders in the Theory of Growth, *The Review of Economic Studies*, 58(1), 43-61.
- Guajardo, J., Leigh, D., & Pescatori, A. (2014). Expansionary Austerity? International Evidence, *Journal of the European Economic Association*, 12(4), 949-968.
- Guerra, E. A. (2017). The economic growth and the banking credit in Mexico: Granger causality and short-term effects, 2001Q1 – 2016Q4. *Economía Informa*, 406, 46-58, (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0185084917300488>).
- Hamilton, J. D., & Monteagudo, J. (1998). The Augmented Solow Model and the Productivity Slowdown, *Journal of Monetary Economics*, 42(3), 495-509.
- Harrison, A. E., Love, I., & McMillan, M. S. (2004). Global capital flows and financing constraints. *Journal of development Economics*, 75(1), 269-301.
- Hussain, A., Sabir, H.M., & Kashif, M.M. (2016). Impact of Macroeconomic Variables on GDP: Evidence from Pakistan, *European Journal of Business and Innovation Research*, 4(3), 38-52.
- Hussin, F., Ros, N.M., & Noor, M.S.Z. (2013). Determinants of Economic Growth in Malaysia 1970-2010, *Asian Journal of Empirical Research*, 3(9), 1165-1176.
- Igan, M. D. O., Kutun, A. M., & Mirzae, A. (2016). *Real effects of capital inflows in emerging markets*. International Monetary Fund.
- Ireland, P.N., (2006). The Monetary Transmission Mechanism. *Working Papers*, No. 06-1, Federal Reserve Bank of Boston, Boston, MA.
- Istiak, K., & Serletis, A. (2018). Economic policy uncertainty and real output: evidence from the G7 countries, *Applied Economics*, 50(39), 4222-4233.
- John. G., & Shaw., E. S. (1967). Financial structure and economic development. *Economic development and cultural change*, 15 (3), 257-268.
- Jayarathne, J., & Strahan, P. E. (1996). The Finance-Growth Nexus: Evidence from Bank Branch Deregulation. *The Quarterly Journal of Economics*, 111 (3), 639-670.
- Jin, X., Chen, Z. & Yang, X. (2017). Economic Policy Uncertainty and Stock Price Crash Risk. Available at: sfm.finance.nsysu.edu.tw/php/Papers/.../075-1270825538.p.
- Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1551-1580.
- Jorda, O., & Taylor, A.M., (2015). The Time for Austerity: Estimating the Average Treatment Effect of Fiscal Policy, *The Economic Journal*, 126(590), 219-255.
- Kamber, G., Karagedikli, Ö., Ryan, M., & Vehbi, T. (2016). International Spill-Overs of Uncertainty Shocks: Evidence from a FAVAR. *CAMA Working Paper No. 61/2016*, October 4. doi:10.2139/ssrn.2848034.
- Kang, W., Ratti, R.A., & Vespignani, J. (2017). The Impact of Global Uncertainty on the Global Economy, and Large Developed and Developing Economies. *CAMA Working Paper No. 9/2017*. January. doi:10.2139/ssrn.2908591.
- Kar, M., & Pentecost, E. J. (2000). Financial development and economic growth in Turkey: further evidence on the causality issue. *Universitäts-und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt*.
- Kenny, C. (2010). The Internet and Economic Growth in Less-developed Countries: A Case of Managing Expectations? *Oxford Development Studies*, 31 (1), 99-113 DOI: 10.1080/1360081032000047212.
- Kindleberger, C. P. (1978). *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. London: Macmillan, London.
- King, R. G., & Levine, R. (1993). *Financial intermediation and economic development* (Cilt 156189). Cambridge: Cambridge University Press.
- Knight, M., Loayza N., & Villanueva D. (1993). Testing the Neoclassical Theory of Economic Growth: A Panel Data Approach, *Staff Papers International Monetary Fund*, 40(3), 512-541.
- Levine, R. (2004). Finance and growth: theory and evidence. *NBER Working Paper No. 10766*.
- Li, X. L., Balcilar, M., Gupta, R., & Chang, T. (2016). The causal relationship between economic policy uncertainty and stock returns in China and India: Evidence from a bootstrap rolling window approach. *Emerging Markets Finance and Trade*, 52(3), 674-689.
- Lucas, R. E. (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22 (1988), 3-42.
- Luintel, K. B., & Khan, M. (1999). A quantitative reassessment of the finance-growth nexus: evidence from a

- multivariate VAR. *Journal of development economics*, 60 (2), 381-405.
- Mallick, S., & Sousa, R. (2012). Real Effects of Monetary Policy in Large Emerging Economies, *Macroeconomic Dynamics*, 16(S2), 190-212.
- Mankiw, N. G., Romer, D., & Weil, D. N. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth, *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- McKinnon, R. I. (1973). *Money and Capital in Economic Development*. Washington D.C.: Brooking Institution.
- Mendoza, E. G., & Terrones, M. E. (2008). An Anatomy Of Credit Booms: Evidence From Macro Aggregates And Micro Data. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 14049.
- Mishkin, F.S., (1995). Symposium on the Monetary Transmission Mechanism, *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 3-10.
- Murinde, V., & Eng., F. S. (1994). Financial development and economic growth in Singapore: demand-following or supply-leading? *Applied Financial Economics*, 4 (6), 391-404.
- Odedokun, M. O. (1998). Financial intermediation and economic growth in developing countries. *Journal of Economic studies*.
- Öztürk, N., Darıcı, H. K., & Kesikoğlu, F. (2011), "Ekonomik büyüme ve finansal gelişme ilişkisi: gelişmekte olan piyasalar için bir panel nedensellik analizi." 30.1 (2011): 53-69. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30 (1), 53-69.
- Patrick, H. T. (1966). Financial development and economic growth in underdeveloped countries. *Economic development and Cultural change*, 14 (2), 174-189.
- Pragidis, I.C., Tsintzos, P., & Plakandaras, B. (2018). Asymmetric Effects of Government Spending Shocks during the Financial Cycle, *Economic Modelling*, (68), 372-387.
- Reis, R. (2013). *The Portuguese slump and crash and the euro crisis* (No. w19288). National Bureau of Economic Research.
- Riera-Crichton, D., Vegh, C.A., & Vuletin, G. (2015). Procyclical and Countercyclical Fiscal Multipliers: Evidence from OECD Countries, *Journal of International Money and Finance*. 52, 15-31.
- Ristanovic, V. (2010). Macroeconomic Determinant of Economic Growth and World Economic-Financial Crisis, UDC 330.34:338.124.4(497.11), FACTA UNIVERSITATIS, Series: Economics and Organization, 7(1), 17-33.
- Rodrik, D., (1998). Who Needs Capital-Account Convertibility, in *Essays in International Finance*, Vol.207, Princeton University
- Rodrik, D, & Subramanian, A. (2008). Why did financial globalization disappoint?, *IMF Staff Papers*, 56(1), 112-138.
- Rogoff, K. (1999). International Institutions for Reducing Global Financial Instability, *Journal of Economic Perspectives*, 13(4), 21-42
- Romer, P.M., (1990). Endogenous Technological Change, *Journal of Political Economy*, 98(5) Part 2, S71-S102.
- Sahinoz, S. & Cosar, E.E. (2018). Economic Policy Uncertainty and Economic Activity in Turkey, *Applied Economics Letters*, 25(21), 1517-1520.
- Schumpeter, J. (1912). The theory of economic development. *Harvard University Press, Cambridge, MA*.
- Shaw, E. S. (1973). *Financial deepening in economic development*. New York: Oxford University Press.
- Solow, R.M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth, *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Solow, R. M. (1957). Technical change and the aggregate production function. *The review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-320.
- Stern, N. (1989). The Economics of Development: A Survey. *The Economic Journal*, 99 (397), 597-685.
- Stiglitz, J. (2000). Capital Market Liberalization, Economic Growth, and Instability, *World Development*, 28(6), 1075-1086.
- Stokey, N. L. (1995). R&D and Economic Growth, *The Review of Economic Studies*, 62(3), 469-489.
- Thierry, B., Jun, Z., Eric, D. D., Yannick, G. Z., & Landry, K. Y. (2016). Causality Relationship between Bank Credit and Economic Growth: Evidence from a Time Series Analysis on a Vector Error Correction Model in Cameroon. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 235, 664-671, (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042816315956>).
- Tong, H., & Wei, S. J. (2011). The composition matters: capital inflows and liquidity crunch during a global economic crisis. *The Review of Financial Studies*, 24(6), 2023-2052.
- Trung, N.B. (2019) The Spillover Effect of the US Uncertainty on Emerging Economies: A Panel VAR Approach, *Applied Economics Letters*, 26(3), 210-216.
- Woodford, M., (2011). Simple Analytics of the Government Expenditure Multiplier, *American Economic Journal: Macroeconomics*, 3(1), 1-35.

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

“Canım Kardeşim Benim-Uzaylılar Mı Gelmiş?” Çizgi Filmine Folklorik Bir Bakış

A Folcloric Look at Cartoon Film “My Dear Sister: Have They Come Aliens?”

Rugeş Demir¹

Öz

21. yüzyılda gelişen teknoloji ile birlikte yayılım gösteren “dijital kültür” pek çok alanda kullanılan önemli bir araçtır. Dijital kültürün en çok kullanıldığı alanların başında çizgi film sektörü gelmektedir. Günümüzde çizgi filmler, toplumların kültürel özelliklerini ve değerlerini yansıtmaları bakımından önemli bir görevi üstlenmektedir. Bu bakımdan çizgi film sineması, folklor bilimi ile yakından ilişkili olup çizgi filmlerin de önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Dünyada ve Türkiye’de yayınlanan çizgi filmlerinin çoğunun Batı kaynaklı olması ve Batı kültürünü yansıtmaları, yerel kültüre yabancılaşan nesiller yetişmesine neden olmaktadır. Fakat son yıllarda Türk yapımı çizgi filmlerin sayısında bir artış yaşanması ve bu filmlerde yerel kültüre ait özelliklerin bulunması önemli bir gelişme olmuştur. Bu noktada önemli örnekler arasında 2016 yılında yayınlanan “Canım Kardeşim Benim - Uzaylılar mı Gelmiş?” çizgi filmi yer almaktadır. Daha çok çocuk izleyici kitlesine hitap eden bu çizgi filmi, çekirdek bir ailenin tatil için gittikleri bir kasabada Müge, Mine ve Mete isimli kardeşlerin ormanda iki uzaylı ile karşılaşmalarını ve onlarla yaşadıkları maceralarını konu edinmektedir. Filmde Türk toplumuna ait pek çok kültür öğesi bulunmaktadır. Buradan hareketle bu makalede amaç, folklorun çizgi filmlerle olan ilişkisini irdelemek ve “Canım Kardeşim Benim Uzaylılar mı Gelmiş?” çizgi filminde yer alan folklorik unsurları tespit edip bu unsurları analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: *Sinema, Kültür Aktarımı, Çizgi Film, Folklor, Canım Kardeşim Benim.*

Abstract

“Digital culture”, which develops and spreads rapidly with the developing technology in the 21st century, is an important tool used in many fields. The cartoon movie industry is one of the areas where digital culture is used the most. Cartoon cinema, which has an important place in mass media, undertakes an important task in terms of reflecting the cultural characteristics and values of societies. In this respect, cartoon cinema is closely related to the science of folklore and is among the important sources of cartoon cinema. The fact that most of the cartoons published in the world and in Turkey are of Western origin and reflect Western culture, causes generations to grow up alienated from the local culture. However, there has been an increase in the number of Turkish-made cartoons in recent years. Finding and emphasizing the features of local culture in these Turkish-made films has been an important development. At this point, among the important examples is the “My Dear Sister: Have They Come Aliens?” published in 2016. This cartoon, which appeals to a mostly child audience, is about the encounters of Müge, Mine and Mete with two aliens in the forest and their adventures with them in a town where a nuclear family goes for a holiday. There are many cultural elements of Turkish society in the film. From this point of view, the aim of this article is to examine the relationship between folklore and cartoons and to examine the question “My Dear Sister, Have They Come Aliens?” The aim is to identify the folkloric elements in the movie and analyze these elements.

Keywords: *Cinema, Cultural Transfer, Cartoon Film, Folklore, My Dear Sister.*

1. Giriş

Türk toplumuna ait kültürel değerlerin korunması, yaşatılması ve kuşaktan kuşağa aktarılması konusunda kitle iletişim araçlarının büyük bir payı vardır. Bu payın önemli bir kısmını televizyon kanallarında yayınlanan çizgi filmleri oluşturmaktadır. Günümüzün önemli kitle iletişim araçlarından biri olan televizyon, hemen her evde bulunması ve küçükten büyüğe her kesime

¹* Sorumlu Yazar, Doktora Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi, E-posta: demirruş@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3262-1867>

hitap etmesi bakımından bireyler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu bakımdan televizyonda yayınlanan çizgi filmleri, toplumlara ait kültürlerin uluslararası alanlarda yer bulmasını başka bir deyişle kültürün küreselleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bugüne kadar Türkiye’de ve başka ülkelerde gösterime girmiş ünlü çizgi filmlerin çoğunluğu Batı kaynaklıdır. Batı kaynaklı çizgi filmlerin izlenmesi çocukların kendi kültürlerinden uzaklaşmasına ve yabancı kültüre maruz kalmasına neden olmaktadır. Bu sebeple çocuk izleyici kitlesine hitap eden çizgi filmlerin basite indirgenmemesi gerekmektedir. Çizgi filmlerin çocukların güzel vakit geçirmesini ve eğlenmesini sağlamanın yanında toplumlara ait pek çok kültürel değeri aktarması gibi işlevleri de bulunmaktadır. Bu bakımdan yerel kültürü konu edinen çizgi filmlerin üretilmesi ve gelecek nesillere aktarılması büyük önem taşımaktadır.

Son yıllarda Türkiye’de üretilen çizgi filmlerinde halkbilimi unsurlarının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu filmlere “Peppe, Niloya, Keloğlan, Nasrettin Hoca ve Evliya Çelebi” gibi filmler örnek verilebilir. Bu durum Türk kültürüne ait değerlerin tanıtımı, öğretimi ve aktarımı için önemli bir gelişmedir. Bu anlamda Türk halkbiliminin ve kültürünün çizgi filmleri vasıtasıyla yaşatılması, korunması ve gelecek nesillere aktarılması önemli bir hizmettir. Bu amaca hizmet eden çizgi filmlerin başında 2016 yılında gösterime giren Türk yapımı “Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş?” adlı çizgi filmi gelmektedir. Daha çok çocuk izleyici kitlesine hitap eden bu çizgi film, Türk kültürüne ait aile yapısı, yemek kültürü, sofrada adabı, halk oyunu, halk müziği, halk sporu, halk inanışları ve davranış kalıpları gibi pek çok konuda zengin örnekler içermektedir.

2. Çizgi Film Sineması ve Folklor

Türk toplumuna ait kültürel değerlerin korunması, yaşatılması ve kuşaktan kuşağa aktarılması konusunda çizgi film endüstrisinin önemli bir payı vardır. Çizgi film, Türkçe’de sözlük anlamı itibarıyla “Bir konuyla ilgili olarak karakterlerinin hareketlerini belirtecek biçimde art arda çizilmiş resimlerden oluşan sinema filmi” şeklinde tanımlanmaktadır.” (TDK, 2019: 553). Bir başka deyişle “Belli bir iletiyi simgesel olarak anlatan canlandırma sanatıdır.” Animasyon olarak da bilinen çizgi film, uzun metrajlı filmlerden, dizi filmlerine, reklamlardan web sayfalarına, kitaplardan her türlü günlük nesneye kadar karşımıza çıkan ve yarattığı karakterleri küçük büyük hemen herkesin ilgisini çeken bir sanatı ifade etmektedir (Ekici, 2015: 70-71). Bu bakımdan çizgi filmler eğitim seviyesi düşük olan veya okuma yazma bilmeyen insanların bile dikkatini çekmekte ve etkilemektedir. Çizgi filmlerin böyle bir güce ve konuma sahip olmasında toplumların ve grupların kültürleri etkili olmaktadır. Buradan hareketle Türk sinemasının beslendiği alanların başında “halk kültürü” gelmektedir. Dolayısıyla çizgi film sineması için “kültür” kavramı vazgeçilmez bir öge olarak önemli bir yer tutmaktadır.

Türkçe “halkbilimi” anlamına gelen “folklor” kavramı ise bir ülkede veya bir bölgede yaşayan halkın maddi ve manevi kültürünü, sözlü edebiyatını, inançlarını, törelerini, oyunlarını, mutfağını, müziğini vb. şeyleri inceleyen bir bilim dalıdır (Ekici, 2016: 10). Bir başka deyişle “Bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alandaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemleriyle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan ve son aşamada da bir birleşime vardırma amaçlayan bir bilimdir.” (Örnek, 2016: 21). “İlk defa 1846’da William Thoms tarafından ortaya atılan ve “popüler antikler” kavramını karşılamak için kullanılan “Folklore” terimi, Türkçe’de “halkiyat”, “halk bilgisi”, “halk bilimi” ve “halk kültürü” gibi terimlerle karşılanmıştır. İngilizce bir terim olan “Folklore” 1891’de yapılan milletlerarası folklore kongresinden sonra bütün dünyada İngilizce şekli olan “folklore”, veyahut da her dilde tercümesi yapılmak suretiyle kullanılmaya başlamıştır.” (Ekici, 2000: 2).

Folklor, toplumlara ait kültürel unsurları taşıması bakımından pek çok alana kaynaklık etmektedir. Bu alanların başında sinema sektörü gelmektedir. Sedat Veyis Örnek, *Türk Halkbilimi* isimli eserinde Türk sinema sanatının Anadolu’nun gerçeklerini, halk yaşamının özgün yanlarını ve geleneksel değerlerini yansıttığını ifade etmektedir (Örnek, 2016: 58). Dolayısıyla halk kültürü veya milli kültür denilen kavram Türk sinema sanatının temelini oluşturmaktadır. Bu noktada milli kültürün önemine ve kültürün sinemayla olan ilişkisine değinen Yılmazok da milli kültürün ulusal yaşamın maddi ve manevi üretimlerinden kesitler sunduğunu ve zaman içinde kültürel unsurları pekiştirerek ulusal kültürün inşasında rol oynadığını belirtmektedir. Toplumların veya grupların yaşayış tarzı, gelenekleri, görenekleri, oyunları, müzikleri kısacası halka ait olan her şey doğrudan veya dolaylı olarak sinema filmlerine yansıtılmaktadır (Yılmazok, 2018: 149). Dolayısıyla çizgi filmleri halkın maddi-manevi kültürünü ve toplumun genetik hafızasını yansıtmaları bakımından önemli bir görevi yerine getirmektedir. Toplumsal hafızanın çizgi film sineması ile iç içe olduğunu söyleyen Bingöl ise çizgi filmlerinin toplum hafızasına yardımcı olduğunu, kuşaklararası geçişte bir araç olarak kullanıldığını ve insan belleğini aktif tuttuğunu ifade etmektedir (Bingöl, 2018:

51-52). Buradan hareketle çizgi film sinemasının kaynakları arasında toplumların milli kültürleri ve bu kültürlerin sahip olduğu işlevler büyük önem taşımaktadır.

Teknolojinin gelişmesiyle beraber çizgi film endüstrisi gelişmiştir. Bu gelişmeler sayesinde çizgi filmler, oluşturduğu sanal dünya ile çocukları kendi dünyasına çekmekte ve davranışlarını etkilemektedir. Bu bakımdan çizgi filmlerin en büyük izleyici kitlesi çocuklardır. Çocuklar izledikleri çizgi filmlerdeki karakterlerden, olaylardan ve konulardan etkilenmektedir (Ekici, 2015: 70). Çizgi filmlerin çocuklar üzerindeki etkilerini inceleyen Öktem ve arkadaşlarının, yaptığı araştırmada çocukların gün içerisinde yaklaşık 3-4 saat televizyon izlediği sonucuna varılmıştır (Öktem vd., 2006: 5). Bu orana bakıldığında çocukların yıl içerisinde televizyon karşısında geçirdikleri süre toplam 1500 saate tekabül etmektedir. Bu toplam sürenin çocukların okulda geçirdikleri vakitten daha fazla olduğu görülmektedir. Çocuk, çizgi filmlerden gördüğü ve öğrendiği pek çok kültür öğesini gerçek hayatına yansıtabilmektedir. Bu bakımdan çizgi filmleri, çocukların yaşam şeklini değiştirme gücüne de sahip olduğu söylenebilir.

Günümüzde çizgi filmlerin başka amaçlar için de kullanıldığını söyleyen Eşitti, çizgi filmlerin hem bir propaganda aracı olarak hem de gelecek nesilleri yetiştirme açısından bir kültürel aktarım aracı olarak kullanıldığını belirtmektedir. Batı dünyası, dijital dünyanın ve gücünün farkında olduğundan aşırı üne sahip çizgi filmler üreterek Batı kültürünün küreselleşmesine olanak sağlamaktadır (Eşitti, 2016: 133). Çünkü çizgi filmlerdeki dini törenler, çizgi film kahramanlarının inandığı şeyler ya da çizgi film kahramanlarının kutsal saydığı pek çok şey çocuklar tarafından hemen benimsenebilmektedir. Bu nedenle Batı kaynaklı çizgi filmlerin renkli dünyasına kendini kaptıran çocuk izleyiciler, bulunduğu toplumun kültürüne, geleneklerine yabancı kalabilir, geleneğe uyum sağlamakta zorlanabilir hatta hiç zorlanmadan geleneğe yabancılaşabilir (Hacıbektaşoğlu, 2014: 27). Konuyla ilgili bir başka çalışmada da çizgi filmlerin II. Dünya Savaşı yıllarında Amerika Birleşik Devletleri tarafından Nazi Almanyası'na karşı propaganda aracı olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bu amaçla, ABD'nin en popüler medya şirketi olan Walt Disney, bu dönemlerde Amerikan propagandasında aktif olarak rol aldığı söylenmektedir (Çakı, 2019: 292). Bu bakımdan yerli kültürü konu edinen kaliteli içeriklerin üretilmesi ve bu yolla da öğretilmesi Türk kültürü açısından büyük önem taşımaktadır.

Uğur Atan, milli kültürünü tanımayan ve kültürünü değerlendiremeyen bir toplumun zaman içerisinde gelecek nesillerini yabancı kültüre kurban vereceklerini ifade etmektedir. Yapılan anket araştırmalarına göre de çocukların yabancı kültüre ait çizgi filmlerden ortalama %35-50 oranında olumsuz yönde etkilendikleri belirtilmektedir. Atan, Türk toplumunda yaşayan bireylerin Türk gibi düşünmesi ve yaşaması için Türk milletini millet yapan manevi değerlerini bilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Atan, 1995: 42-45). Bu sebeple Türk çizgi film sinemasının bu konuda biraz geri kaldığını ve bireylerin zararlı ideolojilere maruz kaldığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla bir topluma ait kültürel unsurların tanıtılmasında ve kuşaktan kuşağa aktarılmasında çizgi filmleri önemli bir araç olmuştur.

3. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırma, folklorun animasyon çizgi filmleriyle olan ilişkisini incelemeyi, folklor öğelerinin “Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş?” filminde olan etkilerini ortaya koymayı ve kültürün küreselleşmesinde önemli bir etken olan çizgi filmler hakkında bir farkındalık yaratmayı amaçlamaktadır. Dünya üzerinde hemen hemen tüm ülkeler milli kültürlerini çocuklara öğretmek ve aşılacak için çizgi filmlerini bir araç olarak kullanmaktadır. Çizgi film alanında küresel bir güce sahip olan Batı ülkeleri (ABD, Almanya, Kanada, İngiltere vb.) tüm dünyaya kendi kültürel değerlerini daha fazla tanıtmaya ve öğretmeye şansına sahip olmaktadır. Bu bakımdan küresel bir etkiye sahip olan Batı kaynaklı çizgi filmlerin yanında yerli ve kaliteli çizgi filmlerin üretilmesi ve aktarılması önemli olmuştur. Son yıllarda Türkiye’de üretilen çizgi filmler, Türk kültürüne ait değerleri yeniden üretmekte ve bu değerlerin çocuklar tarafından öğrenilmesine katkı sağlamaktadır. Bu anlamda önemli örnekler arasında “Canım Kardeşim Benim - Uzaylılar mı Gelmiş?” çizgi filmi yer almaktadır. Dolayısıyla Türk halkbiliminin ve kültürünün çizgi filmleri vasıtasıyla yaşatılması, korunması ve gelecek nesillere aktarılması önemli olmuştur.

3.1. Çalışmanın Yöntemi

Türk yapımı bir çizgi film olan “Canım Kardeşim Benim Uzaylılar mı Gelmiş?” adlı filmde halkbilimi alanıyla ilgili olan temalar belirlenerek analiz edilmiş ve Türk kültürüne ait değerlerin bu çizgi filmde nasıl işlendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca çizgi film analiz edilirken filmde geçen diyaloglardan ve resimlerden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda “Canım Kardeşim Benim Uzaylılar mı Gelmiş?” filminde aktarılan kültürel değerler Türk aile yapısıyla ilgili değerler, yemek

kültürü ve sofrada adabıyla ilgili değerler, halk müziği ile ilgili değerler, halk oyunları ve halk sporları ile ilgili değerler, inanç ve milli hassasiyetler ile ilgili değerler başlıklar altında altı kategoriye ayrılmıştır. Tespit edilen bu kategoriler altında çocuklara aktarılan değerler ve bu değerlerin neler olduğu incelenmiştir.

3.2. Filmin Künyesi

Yönetmen: Murat Kürüz

Yapımcı: Murat Kürüz, Burcu Kürüz

Senarist: Murat Kürüz

Kurgu: Burcu Kürüz

Film Türü: Çizgi film/ macera

Ülke/Yapım Yılı: Türkiye/2016

Vizyon Tarihi: 7 Ekim

Süre: 86 dakika

Yapım Firması: Portakal Animasyon (Boxoffice, 2021).

Murat Kürüz yönetmenliğinde çekilen “Canım Kardeşim Benim: Uzaylılar mı Gelmiş?” adlı sinema filmi, Türk yapımı bir çizgi filmidir. 7 Ekim 2016 yılında gösterime giren bu film, aynı isimli televizyon dizisinden uyarlanmıştır. Daha çok çocuk izleyici kitlesine hitap eden bu çizgi film, çekirdek bir ailenin tatil için gittikleri bir kasabada Müge, Mine ve Mete isimli kardeşlerin ormanda iki uzaylı ile karşılaşmalarını ve onlarla yaşadıkları maceraları konu edinmektedir. Animasyon sinemasının önemli örnekleri arasında yer alan bu çizgi filmde pek çok kültür ögesi bulunmaktadır. Folklorik unsurlar bakımından zengin olan bu film, çocuklara Türk kültürünü ve geleneklerini öğretmesi ve aktarması bakımından önemli bir işlevleri yerine getirmektedir.

Resim 1. Canım Kardeşim Benim - Uzaylılar mı Gelmiş? Film Afişi (Beyazperde, 2021)

3.3. Filmin İçeriği

“Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş?” filminin özeti şu şekildedir: Çekirdek ailenin reisi durumunda olan Galip Bey, eşi Lale Hanım, çocukları Mete, Müge, Mine ve evcil hayvanları Mıncır (kedi) ve Biber (köpek) ile beraber tatil için bir orman evine gelirler. Müge, Mine ve Mete ormanda yürüyüşe çıkarlar fakat bir süre sonra Mete ormanda kaybolur. Kaybolan küçük kardeşleri Mete’yi bulmak için aramaya koyulan Müge ve Mine, ormanın her tarafına bakmaya başlarlar. O sırada Kof ve Tostos isimli uzaylıların görevleri gereği dünyalı bir aile ile tanışmaları ve haklarında bilgi toplamaları gerekir. Bu amaçla dünyaya gönderilen Kof ve Tostos ormanda tesadüfen kaybolan küçük çocuk Mete’yi görürler. Daha önce bir dünyalıyı görmeyen uzaylı Kof ve Tostos, dünyalıyı yani Mete’yi tanımak için sorular sorarlar fakat Mete henüz küçük bir çocuk olduğu için sorulara cevap veremez. Bunun üzerine Kof ve Tostos, Mete’yi önce uzay araçlarına götürürler, sonra da çocuğun ailesini

bulmak için ormanda gezintiye çıkarırlar. Gezinti sırasında Mete susadığı için göle inip su içmek ister, fakat Mete, suyu içmeye çalıştığı sırada suya düşer ve boğulma tehlikesi geçirir. Mete'nin yardımına koşan Müge ve Mine ellerinden bir şey gelmediği için uzaylılardan yardım isterler. Uzaylı Tostos dereye atlar ve Mete'yi kucağına alıp boğulmaktan kurtarır. Müge ve Mine uzaylıların Mete'yi kurtardığına şahit olurlar ve onların kötü olmadıklarına kanaat getirirler. Uzaylı Kof ve Tostos, Müge ve Mine'ye yeryüzüne dünyalıları tanımak için geldiklerini ve aileleri ile tanışmak istediklerini anlatırlar. Bir süre sonra uzaylılar ile arkadaş olan kızlar uzay aracıyla günlerce maceralar yaşayarak eğlenirler. Kızlar artık uzaylıları aileleriyle tanıştırma vakti geldiğini anlarlar ve küçük bir plan yaparlar. İki yaşlı kılığına giren uzaylılar, bu kılıklarıyla kızların ailesiyle tanışılır ve beraber piknik yaparlar. Fakat beklenmedik bir şekilde Galip Bey'in ormanda bulunan evi yanmaya başlar. Uzaylılar, uzay araçları ile orman evinin yangınına söndürürler ve böylece kimlikleri de ortaya çıkar. Uzaylıları gördüğüne şaşırıp ve bayılan Galip Bey bir süre sonra uzaylılardan zarar gelmeyeceğini anlar ve onlarla beraber dost olup güzel vakit geçirir.

4. Filmde Tespit Edilen Folklorik Unsurların İncelenmesi

4.1. Türk Aile Yapısı

Güncel Türkçe sözlüğünde "aile" kavramı en temel anlamıyla "Evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik" şeklinde tanımlanmaktadır. Türk ailesi temelde anne, baba ve çocuklardan oluşan ve "ev halkı" olarak da bilinen küçük bir aileden oluşmaktadır (Gömeç, 2018: 5). "Canım Kardeşim Benim" filminde aile, anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek bir aileyi temsil etmektedir. "Türk aile yapısında aile bireylerinin ilişkileri sevgi, saygı ve uyum üzerine kuruludur. Ailenin kurucuları olan kadın ve erkek birbirlerine karşı ölçülü davranan, saygılı ve anlayışlı kişilerdir." (Eker, 2001: 134). Filmde de Galip Bey'in, eşi ve çocukları arasındaki ilişkisi sevgi ve saygı üzerine kurulmuştur. Ailenin ebeveynleri olan Galip Bey ve Lale Hanım'ın film boyunca iyi anlaşmaları, pek çok konuda aynı noktada buluşmaları ve sohbet etmeleri ikisi arasındaki saygıyı ve uyumu göstermektedir. Çocukların da anne ve babalarına karşı son derece saygılı oldukları ve özellikle iş bölümlerinde yardım ettikleri görülmektedir.

Türk toplumunun aile yapısında anne ve babanın farklı rolleri ve görevleri bulunmaktadır. Bu noktada rollerin cinsiyete göre farklılaşması ve değişmesi toplumsal cinsiyet kavramıyla ilgilidir. Filmde güç, kuvvet ve şiddet kavramları erkek karakterler üzerinden verilirken korku, narinlik ve hassaslık gibi özellikler de kadın karakterler üzerinden verilmektedir. Filmde çekirdek ailenin reisliğini Galip Bey üstlenmektedir. Galip Bey çok otoriter bir baba değildir; fakat aile içinde söz sahibi olması Türk toplumundaki aile içi geleneklerini ve rollerini az da olsa sürdürdüğü görülmektedir. Dolayısıyla filmde güç ve üstünlük kavramları daha çok Galip Bey üzerinden verilmektedir. Bu noktada önemli örnekler arasında aile bireylerinin kahvaltı yaparken uzaylıların varlığıyla ilgili yaptıkları tartışmada görülmektedir. Filmde ailesiyle beraber kahvaltı yapan Galip Bey, sofrada uzaylıların gerçekte var olup olmadığını ve karşılıklarına çıktığında nasıl bir tepki vereceklerini konuşurlar. Bu tartışmada Lale Hanım'ın "Galip, bir uzaylı ile karşı karşıya gelsen ne yaparsın" sorusuna Galip Bey, "Ben kaçmam, asla korkmam, soğukkanlıyım, gözüm karadır, bakışlarımla meydan okurum, havaya sıçrar sıkı bir uçan tekme atarım" cevaplarını verir. Bu cevaplara karşılık olarak Lale Hanım da "Vallahi ben çok korkarım, şak diye düşer bayılırım" cevabını verir. Dolayısıyla bu diyaloglara bakıldığında güç ve kuvvet kavramlarının erkeğin yani Galip Bey'in; hassaslık, korku ve narinlik duygularının ise Lale Hanım üzerinden verildiği görülmektedir. Ataeril bir düzene sahip toplumlarda genellikle erkekler gücünü ve üstünlüğünü göstererek toplumda bir sosyal statü edinmeye çalışmaktadır. Çünkü birçok toplumda olduğu gibi Türk toplumunda da erkeğin inşasında hegemonik bir erkek yapısı mevcuttur. Bu yapı toplumda güç kavramıyla ön plana çıkmakta ve hemen her alanda kendini göstermektedir (Bektaş ve Barut, 2019: 118).

Türk toplumunda anne ve babanın görevleri ile ilgili bilgiler filmin mangal yakma sahnesinde de görülmektedir. Filmde Galip Bey, ailesine ve misafir uzaylılara yemeleri için balık tutmak ister. Uzaylılar bu durum karşısında hem şaşırırlar hem de cinsiyete dayalı olarak bazı çıkarımlarda bulunurlar. Bölümle ilgili diyaloglar şu şekildedir:

Müge:

— Babam önce balık tutar sonra da mangal yakar.

Kof:

— Ateş yakma işi babaların, erkeklerin.

Tostos:

— Evet, patron, kadınların ve erkeklerin görevleri farklı.

Kof:

— Erkekler avcı demek ki!

Tostos:

— Çocuklar ve karısı yiyorlar.

Bu bilgiler doğrultusunda Türk aile yapısında erkeklerin daha çok avcı olarak ön plana çıktığı ve eve yiyecek getirmek için çalıştıkları görülmektedir. Galip Bey olta dışında başka bir şeye ihtiyaç duymadan gölden kendi imkânlarıyla balık tutar ve tuttuğu balıkları mangalda pişirir. Pişirilen balıkların hazırlığını ve servisini de Lale Hanım ve kızları yapar. Buradan hareketle Galip Bey'in yiyecek bulmak için çalışması, Lale Hanım'ın kızlarıyla beraber getirilen yemeğin hazırlığını ve servisini yapması, anne ve babanın ev içindeki farklı rollerini yani iş bölümünü ortaya koymaktadır.

Bir başka bölümde de Türk toplumunda aile bireylerinin görev dağılımıyla ilgili olarak uzaylıların "Anneler ne yapar, annelerin evdeki görevi nedir?" sorusuna Müge'nin verdiği, "Anneler her şeyi yapar, bebek yapar, çocuk büyütür, ev işleri yapar, bazısı iş de yapar yani çalışır, para kazanır" cevabı kadının toplumdaki görevleri ve sorumlulukları hakkında bilgi vermektedir. Erkeklerin görevleriyle ilgili bilgiler ise Galip Bey üzerinden verilmektedir. Filmde Galip Bey balık tuttuğu sırada dengesini kaybeder ve suya düşer. Suda boğulma tehlikesi geçiren Galip Bey'i uzaylı Tostos kurtarır. Bir süre sonra ayılıp kendine gelen Galip Bey kızlarına kendisi hakkında söylediği "Unutmayın babanız sporcudur, suya düşer kalkar gene balık tutmaya devam eder" cümlesi Türk toplumunda erkeklerin gerektiğinde ekmeğini taştan çıkardığını ve her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Türk aile yapısında anne ve babanın cinsiyetçi rolleri filmde açık bir şekilde verilmektedir.

Eker, bir çalışmasında eski Türk aile yapısında "pederî" aile şeklinin hâkim olduğunu söylemektedir. İlk defa, Ziya Gökalp tarafından kullanılan pederî aile tanımı, "Demokratik bir velayete sahip olan babanın, eşinin fikir ve desteğini de alarak nihai karara vardığı aile şekli" olarak tanımlanmaktadır. Eker, Türk aile yapısında erkek, karısının yol göstericiliğiyle aile reisliğini sürdürdüğünü ve kadının maddi ve manevi hiçbir faydasının bulunmadığı ataerkil aile yapısının, Türk aile yapısına ters düştüğünü ifade etmektedir (Eker, 2001: 148). Buradan hareketle Türk toplumunda kadın, kocasına yardım eden, derdine ortak olan ve danışmanlık yapan kişidir denilebilir.

Filmde küçük kız Mine'nin "*Babalar evde son sözü söyler*" cümlesi ile uzaylıların "Patron babalar mı yani?" cümlesi, Türk aile yapısında babanın yani Galip Bey'in baskın rolünü ortaya koymaktadır. Fakat bunun yanında evin büyük kızı Müge'nin "*Bizim evde hep babam konuşur, nedense hep annemin dediği olur*" cümlesi ile evin kedisi olan Mıncır'ın "*Lale Hanım evde olmasa evde hemen işler karışır, sağ olsun Lale Hanım bütün evi çekip çeviriyor*" cümlesi, annenin Türk aile yapısındaki aktif rolünü ve önemini ortaya koymaktadır. Aile içinde her ne kadar kararları veren Galip Bey olduğu görülse de kararın onaylanması için Lale Hanım devreye girmektedir. Bu bakımdan filmin başından sonuna kadar Lale Hanım'ın Galip Bey'e danışmanlık yaptığı söylenebilir. Bu bakımdan filmdeki aile şekli Eker'in ifade ettiği "pederî" aile şekliyle örtüşmektedir.

Konuyla ilgili farklı bir bakış açısıyla bakıldığında çizgi filmde aslında yerleşik anne-baba ya da kadın-erkek rollerinin dışında bir temsil bulunmaktadır. Galip karakterinin biraz sakar olması ve kendisinin sahip olduğu üstün özellikleri abartması ama her seferinde bunlarla ilgili hayal kırıklığı yaşaması söz konusudur. Öte yandan Lale karakteri aile içinde Galip'e göre daha baskındır. Genellikle mantıklı ve sakindir. Galip ise telaşlı ve çocuksudur. Bu bağlamda aile içinde tek başına bir otorite gibi temsil edilmemekte, karar alma süreçlerinde eşyle hareket eden, onu dinleyen bir görüntü çizmektedir. Bu bakımdan klişe algı karşısında olumlu ve modern bir aile yapısı çizmektedir.

Geleneksel Türk aile yapısıyla ilgili önemli bir konu da misafirperverliktir. Filmin pek çok sahnesinde Türk misafirperverliği ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Galip Bey'in ailesine misafir olan uzaylılara ev ahalisi çok iyi davranır ve uzaylılara sürekli yiyecekler ikram edilir. Lale Hanım, kızları Mine ve Müge ile beraber sofrayı kurduğu sırada uzaylı Kof ve Tostos ayakta aileyi seyrederek. Lale Hanım bunun üzerine uzaylılara "*Siz misafirsiniz, oturacaksınız. Biz çocuklar ile sofrayı kuruyoruz*" ifadesi Türk kültüründe misafire verilen değerini ortaya koymaktadır. Uzaylı Kof ve Tostos kendilerine sürekli saygı gösterilmesine ve yiyecek ikram edilmesine şaşırırlar ve Türk toplumuna özgü bu davranışları not ederler. Dolayısıyla filmde Türk toplumunun çekirdek aile yapısı, anne - babanın rolleri ve misafirperverlik ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir.

4.2. Yemek Kültürü ve Sofra Adabı

Dünya mutfakları içerisinde önemli bir yeri bulunan Türk mutfağı, geçmişten günümüze köklü bir kültürel değere sahip olmuştur. Bu bakımdan yemek kültürü ve sofrada adabı ile ilgili kültürel unsurlar ve davranış kalıpları Türk toplumunda büyük önem taşımaktadır. Çünkü yemek kültürü, “toplumsal bütünleşmenin ve dayanışmanın araçsallaştırılmış bir haliyle toplumsal alana çıkmaktadır.” (Sağır, 2012: 2676). Bu bakımdan yemek kültürü aile üyelerini bir araya getiren ve bireylerin birbirleriyle etkileşime girmelerini sağlayan önemli bir kültürel araç olarak da düşünülebilir. “Canım Kardeşim Benim - Uzeyhilar mı Gelmiş?” filminde Türk toplumunun yemek kültürü ve sofrada adabıyla ilgili pek çok örneğe rastlanmaktadır.

Coğrafi, etnik ve ırksal farklılıkların yemek kültürüne olan etkileri yadsınamaz derecede önemlidir. Bu farklılıkların temelinde “kültür” kavramı yatmaktadır. Kültürlerin farklılığını gösteren en karakteristik ürünlerin başında da yiyecek ve beslenme kültürü gelmektedir. Türk beslenme kültüründe et yemekleri ve hamur yemekleri daha çoğunluktadır. Filmde ailenin reisi Galip Bey, yaşlı kılığına giren uzaylıları pikniğe götürür. Galip Bey piknikte misafirleri için mangal yakar ve mangalın üstünde balık pişirir. Mangal yakma kültürü Türklerde önemli bir kültürel değer olup Türk mutfağının da önemli lezzetleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla Galip Bey’in misafirler için mangal yakması ve et ürünü olarak balık pişirmesi Türklerin beslenme kültürü açısından önemli bir örnektir.

Resim 2. Galip Bey'in mangal yaktığı bölüm (Youtube, 2021).

Filmde sofrada adabı ile ilgili bilgiler genellikle Tostos karakteri üzerinden verilmektedir. Tostos, şişman, sürekli acıkan ve yemek yemeyi seven bir uzaylıdır. Filmde uzaylılar ile tanışan Mine ve Müge görüşmeye giderken uzaylıların yemesi için bir sepet dolusu yiyecek götürür. Kızlar sepetteki sofrada bezini yere sererler ve sepetteki yiyecekleri bezin üstüne sererler. Yiyecekleri gören Tostos nefes almadan elle yemeye başlar ve yerken de ağzından sesler çıkarır. Müge bu durumdan çok rahatsız olur ve Tostos'a elle yemenin hoş olmadığını, yemek yerken ağzını şapırdatmaması gerektiğini söyler. Daha sonra Tostos'a yemek yerken kullanılan kaşık, çatal ve bıçağı tanıtarak Türk toplumunda yemek yemenin adabını anlatır. Bölümle ilgili diyaloglar şu şekildedir:

Kof:

— Hey! Tostos! Ne bu halin? Hey sana diyorum, bir nefes al!

Mine:

— Çok acıkmış çok.

Müge:

— Uzaylı olmuşsun ama yemek adabından hiç haberin yok.

Tostos:

— Çok açım.

Müge:

— Her şeyin bir usulü var. Ne o öyle? Harp harp hort diye her şeyi mideye indiriyorsun. Burada sadece sen yoksun ki.

Kof:

— Çok güzel söyledin Müge. Beni hiç dinlemiyor. Hep söylüyorum. Bunun programı bozuk. Hep acıkıyor.

Mine:

— Bak! Bu çatal, bu kaşık, bu bıçak. Elimizle yemiyoruz. Bunları kullanıyoruz. Ayrıca yemek yerken o çıkardığın seslere ne diyeceğiz?

Mıncır:

— Adam yemek yemiyor; resmen elektrikli süpürge gibi yutuyor.

Alman sosyolog Nerbart Elias, *Uygarlık Süreci I* adlı kitabında toplumların sahip oldukları sofrada adabı ve beslenme biçimlerini uygarlaşmanın önemli bir aşaması olarak gördüğünü ifade etmektedir (Elias, 2014: 150-152). Çizgi filmde yer alan bu sahne Türk kültüründe uygarlaşmanın önemli bir aşaması olan sofrada adabı hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. Folklorik açıdan önemli olan bu konunun çizgi filmler vasıtasıyla gelecek kuşaklara aktarılması önemlidir. Filmin düğüm bölümünde de yemek yemenin adabı ile ilgili bilgilere yer verilmektedir. Yaşlı kılığına giren Kof ve Tostos, Müge ve Mine'nin ailesiyle kısa bir süre içinde tanışır. Lale Hanım bu iki yaşlı misafir için sofrada hazırlar. Sofrada yaprak dolmalarını gören Tostos, kendisini tutamaz ve eliyle yedişer tane alıp yemeye başlar. Bunun üzerine daha önce Türk yemek kültürü hakkında biraz fikir edinen uzaylı Kof, arkadaşı Tostos'a dolmaları birer birer alması gerektiğini söyleyerek onu uyarır.

Filmde Türk yemek kültürü ile ilgili dikkat çeken bir diğer konu ise kahvaltıdır. Türk mutfağında kahvaltı öğünü diğer ülkelerin mutfaklarına göre hem farklıdır hem de yiyecek bakımından çeşitlilik göstermektedir (Çekal ve Doğan, 2021: 76). Filmde Türk ailesi bütün kahvaltılarını beraber yapmaktadır. Masadaki kahvaltılıklara bakıldığında yiyecek olarak peynir, yumurta, domates, salatalık, yeşil zeytin, siyah zeytin, biber, reçel, ekme; içecek olarak da çay, süt ve meyve suyu bulunmaktadır. Dolayısıyla masada pek çok kahvaltılığın bulunması geleneksel Türk kahvaltılık kültürünün çeşitliliğine önemli bir örnektir.

Filmin çözüm kısmında da Türk mutfağının vazgeçilmez yöresel yemekleri ile ilgili önemli örnekler bulunmaktadır. Filmde Mine, babasının uzaylılarla karşılaştığında nasıl bir tepki vereceğini hayal eder. Mine'nin hayalinde Galip Bey, uzaylıları büyük bir sevinçle karşılar ve uzaylılarla fotoğraf çektirir. Daha sonra Galip Bey uzaylılara "*Hadi hemen gel oturalım, bir şeyler yiyelim, sen yol yorgunusundur, taze ayranımız var, Lale de çok güzel tandır yaptı*" diyerek içeriye davet eder. Filmde adı geçen "tandır" ve "ayran" ürünleri dikkat çekmektedir. Bir ekme çeşidi olan tandır ile Türklerin milli içeceği olarak bilinen ayran, tarih boyunca eve gelen misafirlere ikram edilen ürünler arasında olmaları bakımından önem taşımaktadır (Otzybay, 2019: 220). Filmde de uzaylılar ile ilk defa karşılaşan Galip Bey, uzaylılara tandır ve taze ayran ikram etmek ister. Filmin sonunda ise uzaylıların gerçek kimlikleriyle tanışan Galip Bey, Tostos'a çiğ köfte yapmasını öğretir. Konuyla ilgili diyaloglar Mıncır'ın ağzından şu şekilde söylenmektedir:

— O meşhur tanışma gününden birkaç gün sonrasına gidiyoruz. Galip Bey becerilerini sergilerken çok mutluymuştu. Çiğ köfte yapmayı öğretti Tostos'a. Tostos hayatında ilk defa acı yedi.

Galip Bey, Tostos'a çiğ köftenin hem yapılışını öğretir hem de yaptıktan sonra yiyeceği tatmasını sağlar. Lale Hanım da Kof'a hamurun nasıl açıldığını ve Türk geleneksel yemeklerinden mantının nasıl yapıldığını öğretir. Aynı zamanda Lale Hanım, Türk kültüründe önemli bir hamur yemeği olan lahmacunu da yapar ve uzaylılara ikram eder. Lahmacunla beraber ikram edilen ayran da yine Türk yemek kültürünü tanıtmaya açısından önemli örneklerdir.

Mıncır:

— Lale Hanım hamur açmayı, geleneksel yemeklerimizden mantı yapmayı Kof'a öğretmeye çalıştı. Tostos en çok lahmacunu sevdi.

Filmde Türk mutfağında yapılan sütlaç tatlısı hakkında da bilgiler yer almaktadır. Batı ve Kuzey Avrupa ülkeleri gibi pek çok dünya mutfağında bulunan sütlaç tatlısı, Türk mutfağının da önemli sütlü tatlıları arasında yer almaktadır. Galip Bey, Lale Hanım'a bir kova dolusu taze süt getirerek "Çocuklara taze süt, yarın bize güzel bir sütlaç yaparsın artık" der.

Sonuç olarak; filmde yer alan yaprak dolması, mangalda balık, çiğ köfte, lahmacun, tandır, ev yapımı mantı, ayran ve sütlaç gibi yiyeceklerin ikram edilmesi, yapılması ve öğretilmesi Türk mutfağının hem zenginliğini hem de Türk yemek kültürünün önemini göstermektedir. Dolayısıyla yemek kültürü ve sofrada adabıyla ilgili pek çok unsur bu çizgi film aracılığıyla aktarılmıştır.

4.3. Halk Müziği

Türk toplumuna ait geleneksel unsurları bünyesinde barındıran "Halk Müziği" yayıldığı alan, zamanda derinliği ve ele aldığı konular itibarıyla hem farklı hem de önemli bir müzik türüdür. Halk müziğinin yöresel ve ulusal kültüre yönelik aktarılabili özelliğinden dolayı iletişim alanında önemli bir rolü bulunmaktadır. Türk halkının zevkle dinlediği bu müzik türü, doğal ve sosyal olayları, acı, sevgi, çöşku, gurbet gibi ortak duygularını konu alan büyük bir kültür hazinesidir (Kınık, 2011: 141). Bu sebeple Türk toplumunun tüm yaşantısını halk müziğimize görmek mümkündür. Halk müziğinin aktarılması konusunda önemli çalgılar bulunmaktadır. Bu çalgılardan biri "bağlama"dır. Filmin son bölümünde Galip Bey, galaksilerine dönmelerine az bir süre kalan uzaylılara müzik ziyafeti vermek ister. Bu sebeple Galip Bey, eline bağlamasını alır ve çalmaya başlar. Bağlamanın ritmiyle beraber aile üyeleri ve uzaylılar oynamaya başlar. Türk kültüründe önemli bir çalgı olan bağlamanın çizgi filmlerde yer alması yeni görülmeye başlayan bir durumdur. Türk yapımı çizgi filmler olan "Pepee" ve "Rafadan Tayfa"da da bağlamayı görmek mümkündür. Anadolu'nun pek çok yerinde icra edilen ve halk müziği çalgılarımızdan olan bağlama, geleneksel Türk müziğinin öğretiminde ve aktarımında önemli bir yere sahiptir. Bağlama genellikle Türk kültürünün geleneklerini anlatan ve sözlü geleneğin devamını sağlayan bir çalgıdır (Kara ve Erdoğan, 2020: 1462). Bu bakımdan çizgi filmde bağlamanın yer alması yerel kültürü tanıtmaya bakımından dikkate değer bir örnektir.

Resim 2. Galip Bey'in bağlama çaldığı bölüm (Youtube, 2021)

4.4. Halk Oyunları

Halk oyunları da Türk toplumunun önemli kültürel değerleri arasında yer almaktadır. Görsel ve işitsel bir yapıya sahip olan halk oyunları, ait olduğu toplumun sosyal hayatını, kültürel zenginliğini ve bilgi birikimini yansıtır. Halk oyunları bir kavram olarak "Göze ve kulağa hoş gelecek şekilde düzenlenmiş, ölçülü ve dengeli hareket yoluyla estetik bir etki ve heyecan yaratan, çoğunlukla ses birimlerinden meydana gelen, halk müziğiyle desteklenmiş, hareket ve müzik bütünleşmesidir." şeklinde tanımlanmaktadır (Bali, 2017: 81). Filmde bağlamanın ritmiyle beraber aile üyelerinin halay çektiği bir bölüm bulunmaktadır. Galip Bey bağlamasını alır ve çalmaya başlar. Bağlamadan çıkan ritim eşliğinde Lale Hanım, uzaylı Kof, Müge, Mine, Mıncır ve Biber kol kola girip halay çeker. Filmde halay başını Lale Hanım üstlenir. Tostos da halayı izleyerek ritme uygun hareket etmeye çalışır. Fahri Dağı, oyunun önemli bir parçası olan halayın eğitici ve öğretici olmasının yanında simgesel bir özelliğe sahip olduğunu ifade eder (Dağı, 2020: 1037). Halay oyununun hem toplu halde oynanması hem de tarih boyunca milletlerin yaşadığı tecrübeleri yansıtmaya bakımından oldukça önemlidir.

Halk oyunlarının sağlık ve sportif özellikleri herkes tarafından bilinen ve kabul edilen bir gerçektir, fakat halk oyunlarının fiziksel özelliklerinin yanı sıra zihinsel boyutları da vardır. Fiziksel bir aktivite olma özelliğine sahip olan halk oyunlarının ayrıca insanın zihinsel olarak da rahatlamasına yardımcı olmaktadır. Halk oyunlarının bilimsel olarak da kanıtlanan bu özelliğiyle, zihinsel açıdan gelişimini tam olarak tamamlayamamış insanların tedavisinde kullanıldığı belirtilmektedir (Gülbeyaz, 2018: 232). Konuyla ilgili örnekler veren Dağı, halayda bireylerin kendilerini toplumun bir parçası olduğunu hissettiklerini ve bireyin halay başının hareketlerini izleyerek yaratıcı bir kişilik kazandığını, farklı kişilerle temasta bulunduğunu, onlarla iletişim kurduğunu ve ortama uyum sağladığını ifade etmektedir. (Dağı, 2020: 1037-1039). Bu bakımdan Türk toplumunda önemli olan halk oyunlarının çizgi filmler aracılığıyla yansıtılması ve çocuklara aşılması önemlidir.

Filmde yer alan oyunlardan biri de tavladır. Tavla, dikkat isteyen oyunlar sınıflamasına giren, genellikle gençler ve yetişkinler tarafından oynanan bir oyundur. Tavla oyunu, her ne kadar Türk toplumuna özgü bir oyun olmasa da toplumda sık oynanan ve kültürün bir parçası haline gelebilen bir oyun olduğu söylenebilir. Filmde Galip Bey, tanıyıp sevdiği Kof ve Tostos'a tavla oynamayı öğretir. Buradan hareketle Türk toplumunda sık oynanan ve sevilen tavla oyununu yabancı kültürden bir bireye öğretmek ve aktarmak önemlidir. Bölümle ilgili sahne Mıncır'ın ağzından şu şekilde anlatılmaktadır:

— Eeee! Tavlayı öğrenmeden olmaz. Kof tavlayı hemen öğrendi. Galip bey ilk oyundan sonra hep yenilince tavla oynamaktan vazgeçti.

Resim 3. Aile üyelerinin uzaylılarla beraber halay çektiği bölüm (Youtube, 2021)

4.5. Halk Sporları

Türk toplumunda geleneksel halk sporlarının da önemi büyüktür. Filmde halk sporlarıyla ilgili olarak güreş sporu örnek verilmiştir. “Güreş; hayvan hareketlerinin taklidi ve tahlili sonucunda, iki kişinin bedeni ve zihni kuvvetini ortaya koyarak, hiç bir vasıtaya muhtaç olmadan yaptıkları mücadelenin adıdır. Türkler, ata sporu olarak değerlendirdikleri güreş sporunu, ne belirli bir formda, ne de kısıtlı bir sosyal normda şekillendirmişlerdir. Türkler için güreş sadece bir mücadele sporu değil, aynı zamanda bayramlarda, düğünlerde, dini ve milli törenlerde, festivallerde ve hatta ölen yiğitlerin peşi sıra mezarı başında sergilenecek kadar hayatın içine sığmış bir uğraştır” (Dervişoğlu, 2012: IV). Bu bakımdan güreş sporunun çizgi filmlerde yer alması ve tanıtılması önemlidir. Güreş sporunun 2010 yılında UNESCO'nun “Somut Olmayan Kültürel Miras Listesine” kaydedilmesi ve bir dünya mirası olarak kabul edilmesi Türk tarihinde ve kültüründe güreş sporuna verilen önemi ortaya koymaktadır.

Filmde Galip Bey, uzak doğu sporlarını bilmesinin yanı sıra güreş sporu ile de ilgilenmektedir. Filmin sonunda Galip Bey, Tostos'a güreş sporunu öğretmeye çalışır. Bölümle ilgili diyaloglar Mıncır'ın ağzından şu şekilde anlatılmaktadır:

— Galip Bey bildiğiniz gibi bütün uzak doğu sporları hakkında bilgi sahibi. Gösterinin sonunda Türk güreşini öğretmek için denemeler yaptı. Ama Tostos'un elinin ayarı yok ki. Galip Bey Allah'tan saman yığınının üzerine düştü.

Çizgi filminde folklorik bir unsur olarak yer alan Türk güreş sporunun tanıtılması ve öğretilmesi kültürel değerlerinin gelecek kuşaklara aktarılması bakımından önem taşımaktadır.

4.6. İnanç

Türk toplumundaki inançların ve ritüellerin çizgi filmler aracılığıyla çocuklara öğretilmesi önemli bir konudur. İnanç kavramı güncel Türkçe sözlüğünde “Bir düşünceye gönülden bağlı bulunma ve inanma duygusu” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu noktadan hareketle inançla ilgili olarak toplumlarda bir takım ritüeller ve uygulamalar ortaya çıkmaktadır. Ritüel kavramı, temel anlamıyla “Birey ya da gruplarla ilgili bazı değerlerin, uygun zamanlarda, sembolik olarak ve ardışık davranış biçimleri ile tekrarlanması olarak tanımlanmaktadır.” (Karaman, 2010: 227). Bu anlamda ritüeller toplumda bir sembol olarak anlam kazanan ve bütünleşmeyi sağlayan bir kimlik anlamına geldiği söylenebilir.

Filmin çözüm bölümünde suyla ilgili bir ritüele rastlanmaktadır. İnsanlık tarihinin pek çok döneminde su, sonsuzluk, canlılık, bereket, yeniden doğuş, verim, arınma ve kutsallık gibi özelliklerinden dolayı toplumların inanç ve kültür dünyasında yerini almıştır. “Kült” kelimesi de basit anlamıyla beraberinde belli bir ritüeli gerektiren inanış ve tapınış” demektir. Türkler suyu kuvvet, bereket ve koruyucu Tanrı olarak gördükleri için eski ve kutsal bir varlık olarak kabul etmişlerdir (Akman, 2002: 1-4). Filmde uzaylılarla beraber güzel vakit geçiren Türk ailesi, uzaylılar ile vedalaşacağı bölümde suyla ilgili bir ritüele rastlanmaktadır. Uzaylılar araçlarına binip gidecekleri sırada Galip Bey, elinde bir kova su ile koşarak gelir. Leyla Hanım, Galip Bey’e suyu ne yapacağını sorduğunda Galip Bey, aracın arkasından su dökmenin bir âdet olduğunu söyler. Bölümle ilgili diyaloglar şu şekildedir:

Lale Hanım:

— A Aa! Galip ne yapıyorsun?

Galip Bey:

— Âdettendir. Bizde giden tez dönsün diye arkasından su dökülür.

Filmde suyla ilgili bu inanışın temelinde yolculuğa çıkan kişilere yani uzaylılara iyi şans getirmesi, yolculuklarının kazasız bir şekilde sona ermesi ve herhangi bir tehlikeye karşı koruması dilekleri yatmaktadır. Aynı zamanda suyun hareket özelliği kastedilerek yapılan işin kolaylığı temenni edilmektedir. Dolayısıyla filmde yer verilen suyla ilgili bu inanç unsuru Türk kültürünün inanışları hakkında önemli bilgiler vermektedir.

4.7. Yaşlılara Yardım Etmek

Türk toplumunda yaşlılar, saygı duyulan ve sözüne kıymet verilen kişilerdir. Yaşlılar aynı zamanda milli manevi değerleri yaşatmaları ve geleneğin aktarıcısı görevini üstlenmeleri bakımından büyük önem taşımaktadırlar. Bu sebeple Türk kültüründe yaşlılara saygı göstermek ve sözlerine hürmet etmek önemli bir vazifedir. Filmde yaşlılara yardım etmek ve saygı göstermekle ilgili pek çok örnek bulunmaktadır.

Müge ve Mine’nin uzaylı dostlarını iki yaşlı köylü kılığına girmelerini istemesi tesadüfi bir durum değildir. Türk toplumunda yaşlılara gösterilen saygı ve sevgi bilindiğinden dolayı uzaylıların iki yaşlı köylü kılığıyla aile içine girmesi doğal olarak tanışmayı kolaylaştırmıştır. Uzaylı Kof, nene kılığına girerken Tostos da dede kılığına girer. Tostos, takma sakal ve bıyıkla beraber kafasına şapka takar ve uzunca bir palto giyer. Kof da nine kılığına girerken başını örter, gözlük takar, desenli bir entari giyer ve bastonla gezer. Bu kılık ve kıyafetler Türk toplumunda sıkça karşılaşılan dede ve nene profilini ortaya koymaktadır. Bu kıyafetlerle Galip Bey’in evine gelen Kof ve Tostos, Galip Bey’e ve Lale Hanım’a ormanda kaybolduklarını ve gidecekleri yerin ismini dahi hatırlayamadıklarını söylerler. Bunun üzerine Lale Hanım ve Galip Bey yaşlıları evine kadar bırakmak istediklerini söyleyerek onlara yardım etmek isterler.

Lale Hanım:

— Kimi aramıştınız?

Kof:

— Yolumuzu kaybettik kızım, köyümüze gideceğiz amaa.

Tostos:

— O dedi buradan gidelim ben dedim buradan gidelim sonra o da yaşlı ben de yaşlı yolumuzu kaybettik.

Lale Hanım:

— Biz size yardımcı oluruz, sizin köyünüz nerde hangi köy.

...

Galip Bey:

— Yarın buradan ayrılıyorz zaten, arabayla yarın köylerine bırakırız. Köylerini görünce hatırlarlar, bu sorun da çözülmüş olur. ... Madem bugün orman evinde son günümüz göl kenarında bir pikniğe, köfte partisine ne dersiniz, mangalı da yakarım.

Resim 4. Yaşlı kılığına giren uzaylılar (Youtube, 2021)

Galip Bey ve Lale Hanım yolunu kaybetmiş bu iki yaşlı insana saygı gösterirler ve içeri davet ederler. Daha sonra Galip Bey yeni tanıştığı bu insanları evinde misafir etmekle kalmaz eğlenmeleri için pikniğe dahi götürür. Yaşlılara hürmet etmekle ilgili bir bölüm de piknik esnasında gerçekleşir. Galip Bey, yaşlı misafirleri için mangal yakarken Lale Hanım ve kızları da sofrayı yiyeceklerle donatır ve misafirleri sofraya davet eder. Bu bakımdan filmin başından sonuna kadar iki yaşlı uzaylıya saygı gösterilmesi ve hürmet edilmesi Türk kültüründe yaşlılara verilen önemin ve değerinin bir göstergesidir.

5. Sonuç

Günümüzde çocuklara hitap eden çizgi filmlerinin sayısı giderek artmaktadır. Özellikle son yıllarda Türk yapımı çizgi filmlerinin sayısı artmakta ve daha kaliteli içerikler üretilmeye başlamaktadır. Bu filmler vasıtasıyla halkbilimi unsurlarının kullanılarak Türk kültürünün tanıtılması ve aktarılması önem taşımaktadır. Çünkü çizgi filmler, gerek yapısı gerekse içeriği itibarıyla çocuk kitlesi üzerinde etkili olmakta ve çocukların davranışlarını değiştirebilme gücüne sahip olmaktadır. Dolayısıyla küreselleşen yabancı çizgi filmler yerine yerli çizgi filmlerin üretilmesi, izlenmesi ve sindirilmesi önemli bir konu olmuştur. Bu bakımdan çizgi film sinemasının Türk kültürüne ait değerlerini geleceğe taşımasına ve halkbiliminin yaşatılmasına katkı sağlaması önem arz etmektedir. Halkbilimi unsurlarının sıklıkla kullanıldığı ve önemli bir amaca hizmet eden filmlerin başında 2016 yılında yayınlanan “Canım Kardeşim Benim - Uzaylılar mı Gelmiş?” filmi gelmektedir. Analizi yapılan bu çizgi filmde, Türk toplumunun yaşam tarzı ve kültürel değerleriyle ilgili pek çok örneğe rastlanmaktadır.

“Türk aile yapısı” başlığında babanın aile içindeki baskın rolü, annenin ev içerisindeki derleyici ve toplayıcı rolleri, çocukların anneye ve babaya yardımları; “Yemek kültürü ve sofrada adabı” bölümünde yemek yerken ağzının şapırdatılmaması, yemeğin yavaş yenilmesi gerektiği gibi kurallar ve yiyecek olarak lahmacun, mantı, çığ köfte, yaprak dolması, tandır, ayran gibi

Türk mutfağının önemli yöresel yiyecekleri ve içecekleri; “Halk müziği” ve “Halk oyunları” bölümlerinde bağlama, halay çekme, tavlâ ve güreş; “İnanç” bölümünde gidenin arkasından su dökme gibi su kültü ile alakalı bir ritüele; “Yaşlılara yardım etme” bölümünde ise Türk toplumunda yaşlılara gösterilen saygının önemi hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Sonuç olarak; “Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş?” çizgi filmi, Türk kültürünü tanıtan, aktaran ve halkbilimi unsurları sayesinde çocuk izleyicisi üzerinde olumlu etkiler bırakan önemli bir çizgi filmidir.

Kaynakça

- Akman, E. (2009). Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 10(1), 1-10.
- Atan, U. (1995). *Animasyonun Kültür Aktarımındaki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bali, A. (2017). Halk Oyunları Üzerine Halkbilimsel Bir Araştırma: Mersin İli Silifke İlçesi Örneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 33(33), 78-91.
- Bektaş, M. ve Barut, Y. (2019). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Ömer Seyfettin’in Eleğimsağma Hikâyesinin İncelenmesi. *Disiplinlerarası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3 (6), 116-126.
- Bingöl, C. (2018). Toplumsal Bellek, ‘Sürgün’ ve Belgesel Sinema. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 51-57.
- Çakı, C. (2019). Hipodermik İğne Modeli Bağlamında Nazi Propagandasının Walt Disney Çizgi Filmlerinde Eleştirisi. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 292-307.
- Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş? (2021). [Erişim: 15.03.2021, <https://boxofficeturkiye.com>]
- Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş? [Erişim: 15.03.2021, <http://www.beyazperde.com>]
- Canım Kardeşim Benim – Galip Bey’in mangal yaktığı bölüm, [Erişim: 15.03.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=ZO69wdJ10GI>]
- Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş?, Galip Bey’in bağlama çaldığı bölüm, [Erişim: 15.03.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=ZO69wdJ10GI>]
- Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş?, Aile üyelerinin uzaylılarla beraber halay çektiği bölüm [Erişim: 15.03.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=ZO69wdJ10GI>]
- Canım Kardeşim Benim – Uzaylılar mı Gelmiş?, Yaşlı kılığına giren uzaylılar [Erişim: 15.03.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=ZO69wdJ10GI>]
- Çekal, N. ve Doğan, E. (2021). Türk ve Dünya Mutfağlarında Kahvaltı Üzerine Bir Çalışma. *Humanities Sciences (NWSAHS)*, 16 (1), s. 71-88.
- Dağı, F. (2020). Türkistan Kam/Şamanlarından Anadolu Halay Başlarına. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10(4): 1027-1045.
- Dervişoğlu, M. (2012). *Kırkpınar Güreşleri’nin Halk Bilimsel Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eker, G. Ö. (2001). Yazılı Kaynaklarda Türk Ailesi. *Erdem Dergisi*, 13(37), 131-158.
- Ekici, M. (2016). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Ekici, M. (2000). Halk, Halk Bilimi ve Halk Bilgisi Üzerine Bir Deneme, *Milli Folklor Dergisi*, (45), 2-8.
- Ekici, F. Y. (2015). Çizgi Filmlerin Çocuklar Üzerindeki Etkilerine İlişkin Çok Boyutlu Bir Değerlendirme, *(TİDSAD) Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(5), 70-84.
- Elias, N. (2014). *Uygurlık Süreci I*. (Çev. Ender Ateşman). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eşitti, Ş. (2016). Çizgi Filmlerde Küresel ve Yerel Kültürün İnşası: Cailou ve Pepee Örneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 32(32), 125-144.
- Gömeç, S. (2018). Türklerde Aile. *Düşünce ve Tarih Dergisi*, 4(49), 4-15.
- Gülbeyaz, K. (2018). *Hareket Bilimi ve Kültürel Açısından Türk Halk Oyunlarının İncelenmesi (Türkiye Örneği)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hacıbektaşoğlu, E.S. (2014). *Kültürel Çalışmalar ve Çizgi Filmlerin Çocuk İzleyici Üzerindeki Etkileri Araştırmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaman, K. (2010). Ritüellerin Toplumsal Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, 227-236.
- Kara, H. ve Erdoğan, G. (2020). Tunceli’de Bağlama/Saz Yapımı ve Müzik Kültürü Üzerine Bir Alan Araştırması. Motif Akademi *Halkbilimi Dergisi*, 13(32), 1462-1479.
- Kınık, M. (2011). Bir İletişim Aracı Olarak Türk Halk Müziği ve Türküler, *Erciyes İletişim Dergisi*, 2(1), 136-150.
- Otyzbay, Z. (2019). Ayran Sözcüğünün Etimolojisi, Anlamı ve Türk Kültüründeki Yeri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 123(242), 219-232.
- Öktem, F., Sayıl, M. ve Çelenk Özen, S. (2006). *Kodlayıcı Eğitim Kitapçığı*, Ankara: RTÜK Yayını.
- Örnek, S. V. (2016). *Türk Halkbilimi*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Sağır, A. (2012). Bir Yemek Sosyolojisi Denemesi Örneği Olarak Tokat Mutfağı. *Turkish Studies Dergisi*. 7(4), 2675-2695.
- Yılmazok, L. (2018). Ulusal Sinema: Ulus, Kültür, Kimlik ve Karakter Üzerinden Bir İnceleme. *Beykoz Akademi Dergisi*, 6(1), 136-151.

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Türkiye’de Hanehalkı Borçluluk Oranındaki Değişmelerin Cari Açık Üzerindeki Etkisi¹

The Effects of Changes in Household Indebtedness Ratio on Current Account Deficit in Turkey

Hacı Bekir Aras² & Necati Çiftçi³

Öz

Son yıllarda sürdürülemez seviyelere gelen cari işlemler açığı, Türkiye ekonomisi için en önemli makroekonomik sorunlardan birisidir. Cari açığın temel belirleyicilerinden olan kredi hacminde meydana gelen değişimler cari açık üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Bu kapsamda Türkiye’de hane halkı borçlanmasında önemli bir yer tutan toplam tüketici kredileri ve tüketici kredilerinin alt bileşenleri olan ihtiyaç kredisi, konut kredisi, taşıt kredisi ve bireysel kredi kartı harcamaları ile cari işlemler açığı arasındaki ilişki, 2004:Q4-2020:Q1 dönemi üçer aylık verileri kullanılarak Sınır Testi ve ARDL Modeli ile analiz edilmiştir. Sınır Testi sonuçlarına göre cari açık ile toplam tüketici kredileri, ihtiyaç kredisi, konut kredisi, taşıt kredisi ve bireysel kredi kartları arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. ARDL Modeli sonuçlarına göre konut kredisi ve toplam tüketici kredilerinin cari işlemler açığını uzun dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. İhtiyaç kredisi ve bireysel kredi kartlarının cari işlemler açığını uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca taşıt kredisi ile cari işlemler açığı arasında uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Cari İşlemler Açığı, Tüketici Kredileri, Sınır Testi, ARDL Modeli.*

Abstract

The current account deficit, which has reached unsustainable levels in recent years, is one of the most important macroeconomic problems for the Turkish economy. Changes in credit volume, which is one of the main determinants of the current account deficit, have negative effects on the current account deficit. In this context, it holds an important place in household borrowing in Turkey total consumer loans and loans with sub-components of consumer loans, housing loans, car loans, and retail credit card spending the relationship between in the current account deficit, 2004:Q4-2020:Q1 period of three months using the data, Boundary Test and ARDL Model were analyzed. According to the Boundary Test results, it was determined that there was a co integration relationship between current account deficit and total consumer loans, consumer loans, housing loans, vehicle loans, and individual credit cards. According to the results of ARDL Model, housing loans and total consumer loans affect the current account deficit negatively and statistically significantly in the long run. It is concluded that consumer loans and personal credit cards have a positive and statistically significant effect on the current account deficit in the long run. In addition, the result is that there is no statistically significant relationship between the vehicle loan and the current account deficit in the long run.

Keywords: *Current Account Deficit, Consumer Loans, Boundary Test, ARDL Model.*

1. Giriş

2000’li yılların başında gerçekleşen Kasım-2000 ve Şubat-2001 krizlerinin Türkiye ekonomisine getirdiği olumsuz etkileri gidermek için 2001 yılında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı uygulanmıştır. Program çerçevesinde uygulanan daraltıcı para ve maliye politikaları sonucu yurtiçi talep kontrol altına alınmış, yüksek enflasyon düşürülmüş, ekonomik büyüme

¹ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD’nda Prof. Dr. Necati Çiftçi danışmanlığında yürütülen ‘‘Türkiye’de Hanehalkı Borçluluk Oranındaki Değişmelerin Cari Açık Üzerindeki Etkisi’’ başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

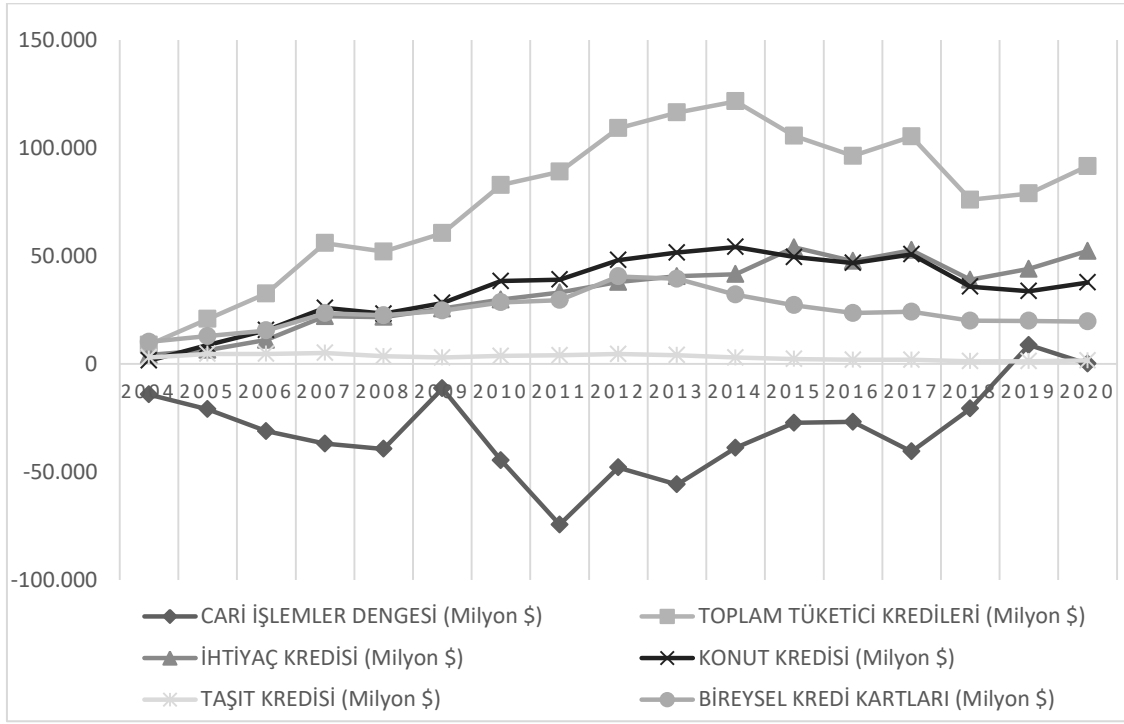
^{2*} (Sorumlu Yazar) Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, E-posta: arasbekir07@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3364-5839>

³ Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, E-posta: necati.ciftci@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6100-7597>

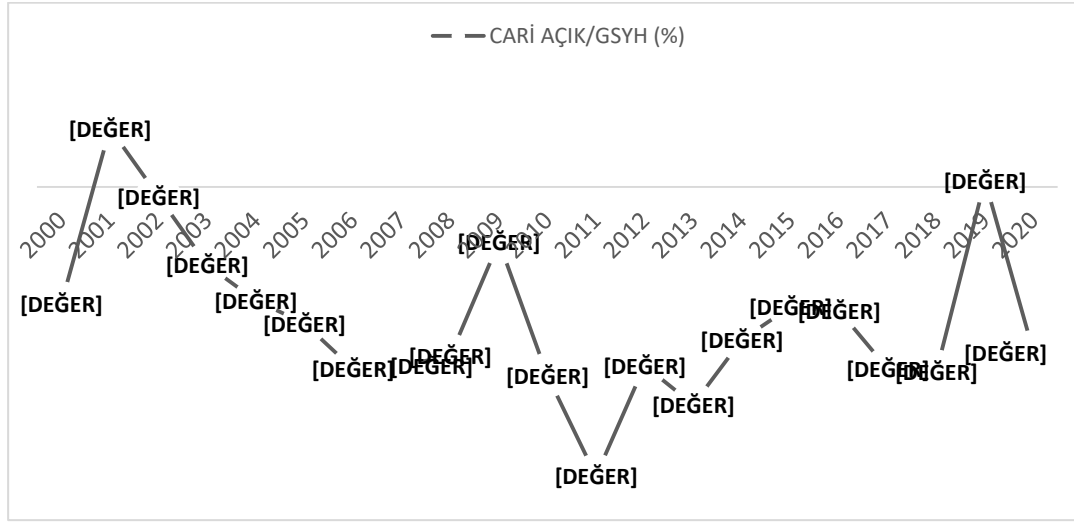
gerçekleşmiş, ₺'den altı sıfır atılarak ₺'ye güven ve istikrar sağlanmış, IMF'den destek alınmış, gerçekleştirilen özelleştirmeler ve yabancı sermayedeki artış sebebiyle ₺ aşırı değerlenmiştir. Ayrıca ekonomide yaşanan olumlu gelişmeler kredi hacminde artış meydana getirmiştir. Özellikle tüketici kredi hacmindeki artış ve kredi kartı kullanımının yaygınlaşmaya başlaması yurtiçi tüketimin artmasına neden olmuştur. Artan tüketimin, tüketici kredileri ve kredi kartları yoluyla finanse edilmesi ve kullanılan kredilerin ithal malların tüketiminde kullanılması sonucunda cari işlemler dengesi açık vermiştir.

Aşağıda Şekil 1'de Türkiye ekonomisine ait 2004-2020 dönemi cari işlemler dengesi, kullanılan toplam tüketici kredileri, ihtiyaç, konut, taşıt kredileri ve bireysel kredi kartı harcamaları gösterilmiştir. Şekil 1'i incelediğimizde toplam tüketici kredileri ve ihtiyaç kredilerinin arttığı yıllarda cari açığın arttığı, toplam tüketici kredileri ve ihtiyaç kredilerinin azaldığı yıllarda cari açığın azaldığı görülmektedir.

Şekil 1. Türkiye’de 2004-2020 Dönemi Tüketici Kredileri ve Cari Açığın Gelişimi

Cari açıkla ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir başka durum da cari işlemler açığının gayri safi yurtiçi hasılaya oranıdır. Bu oran cari açığın sürdürülebilirliğini göstermektedir. Lawson Doktrini ve Razin Teorisine göre bu oranın üç dönem üst üste %5’in üzerinde olması cari açığın sürdürülemeyecek seviye olduğunu ve ekonominin krizle karşı karşıya kalacağını habercisi durumundadır. Türkiye ekonomisinde 2006 yılına kadar bu oranın %5’in altında seyrettiği görülmektedir. 2006, 2007 ve 2008 yıllarında sırasıyla bu oran %5,6, %5,5 ve %5,2 olarak gerçekleşmiş ve 2008 yılında ABD çıkan küresel krizde Türkiye ekonomisinin de krize girmesine neden olmuş ve 2009 yılında Türkiye ekonomisi büyük bir daralma yaşamıştır. 2008 küresel finans krizinin etkilerinin giderilmeye çalışıldığı 2008 yılından sonra yaşanan hızlı kredi genişlemesi sonucu cari işlemler açığı büyük artış göstermiş ve sürdürülebilirlik kriterine baktığımızda 2010 yılında %5,8 olan oran 2011 yılında %8,9 gerçekleşerek Türkiye ekonomisinin en yüksek cari açığa ulaştığı yıl olmuştur. Bu durum karşısında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) politika faiz oranlarını düşürmüş ve zorunlu karşılık oranlarını artırmıştır. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK)’da kredi artışını azaltmak amacı ile kredi kartlarının asgari ödeme oranını artırmış ve konut kredilerinde kredi miktarının konutun %75’i geçmeyecek şekilde kullanılmasını kararlaştırmıştır. Alınan bu daraltıcı politikalar sayesinde cari işlemler açığı 2012 yılında azalmıştır. 2012 yılından sonraki yıllarda da Türkiye ekonomisi cari açık vermeye devam etmiştir.

Şekil 2. 2000-2020 Yılları Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi/Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) Oranı (%)

Yukarıdaki Şekil 2’de Türkiye ekonomisine ait 2000-2020 dönemi cari işlemler dengesinin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı gösterilmiştir. Şekil 2’ye baktığımızda Türkiye ekonomisinin sadece 2001 ve 2019 yılında cari fazla verdiği diğer yıllarda sürekli cari açık verdiği görülmektedir. Bu durum göstermektedir ki Türkiye ekonomisi için yıllardır süren cari açık sorunu en önemli makroekonomik sorunlardan birisidir ve cari açık sorunu kronik bir hale gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de henahalkı borçluluğunda önemli bir yer tutan toplam tüketici kredileri ve tüketici kredilerinin içeriğini oluşturan ihtiyaç, konut, taşıt kredisi ve bireysel kredi kartı harcamalarında meydana gelen artışlar ile cari açık arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. İkinci bölümde Türkiye’de ve diğer ülke/ülke gruplarında daha önce yapılmış tüketici kredileri ile cari açık ilişkisine yönelik literatür çalışmasına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde veri seti ve yöntem tanıtılmış ve analiz bulgularına yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise çalışmanın elde ettiği sonuçlar değerlendirilmiş ve tavsiyelerde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Bitzis vd. (2008), yaptıkları çalışmada Yunanistan ekonomisine ait 1995:Q1-2006:Q4 dönemi üçer aylık verilerini kullanarak Johansen Eşbütünleşme Testi ve Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) yardımıyla cari işlemler dengesini belirleyen faktörleri araştırmışlardır. Araştırma sonucunda uzun dönemde cari işlemler açığını arttıran en önemli faktörün finansal serbestleşme ve kredi genişlemesi olduğunu, kısa dönemde cari açığı arttıran faktörün ise petrol ve navlun fiyatları olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Telatar (2011), Türkiye ekonomisine ait 2003:Q1-2010:Q4 dönemini kapsayan üçer aylık verileri kullanarak krediler ile cari açık arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Testi ile araştırmıştır. Araştırmasının sonucunda tüketici kredilerinden cari açığa doğru pozitif bir ilişkinin bulunduğunu tespit etmiştir. Ancak toplam kredilerden cari açığa doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. Çalışmanın önemli tavsiyesi tüketici kredilerinin azaltılması gerektiğidir.

Togan ve Berument (2011), yaptıkları çalışmada Türkiye ekonomisine ait 1993:Q1-2010:Q4 dönemi verilerini kullanarak krediler, sermaye hareketleri ve cari işlemler dengesi arasındaki ilişkiyi, VAR (Vektör Autoregressive) Modeli ile araştırmışlardır. Araştırma sonucunda sermaye girişlerinin Cari İşlemler Dengesi/GSYİH oranını arttırdığını, kredilerdeki artışın ise Cari İşlemler Dengesi/GSYİH oranına etkisinin sınırlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca 2010 yılında Cari İşlemler Dengesi/GSYİH’nın artmasındaki en önemli etkenin sermaye hareketleri olduğunu tespit etmişlerdir.

Mangır ve Erdoğan (2012), Türkiye ekonomisine ait 2003:Q1-2011:Q4 dönemi aylık cari işlemler dengesi, tüfe bazlı reel döviz kuru ve toplam kredi hacmi verileri kullanılarak krediler ile cari açık arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Testi ve VAR Modeli ile araştırmışlardır. Araştırma sonucunda sadece reel döviz kuru ile toplam krediler arasında tek taraflı nedensellik ilişkisinin var olduğunu, cari işlemler dengesinin en önemli belirleyicisinin toplam krediler olduğunu ve reel döviz kurunun cari işlemler dengesi üzerinde sınırlı bir etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Akbaş vd. (2013), yaptıkları çalışmada G7 ülkelerinin cari açık, GSYİH, doğrudan yabancı yatırımlar ve toplam G7 kredileri arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak için 1990-2011 dönemi verilerini kullanarak Panel Veri analizi ile araştırmışlardır. Araştırma sonucunda doğrudan yabancı yatırımlardan cari açığa ve toplam kredilere doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu, cari açık ile toplam krediler arasında ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğunu tespit etmişlerdir.

Ganioğlu (2013), yaptığı çalışmada 24 gelişmiş, 26 gelişmekte olan toplamda 50 ülkeyi kapsayan, 1970-2008 dönemi verileri ile kredi genişlemesinin ve cari açığın, finansal krizlere sebep olma olasılığını Panel Logit Hesaplama Yöntemi ile araştırmıştır. Yapılan analizden elde ettiği sonuçlara göre cari işlemler açığı ve kredi genişlemesinin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde finansal kriz olasılığını arttırdığını tespit etmiştir. Ayrıca gelişmiş ülkelerdeki kredi genişlemelerinin ve gelişmekte olan ülkelerdeki cari işlemler açığının finansal kriz olasılığını daha çok arttırdığı tespit etmiştir.

Göçer, vd. (2013), yaptıkları çalışmada Türkiye ekonomisine ait 1992:Q1-2012:Q3 dönemini kapsayan üçer aylık seriler kullanarak Carrion-i Silvestre (2009) çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi ve Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eş bütünleşme yöntemini kullanarak kredi hacmi ile cari açık arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda kredi hacmi artışı ile cari işlemler açığı arasında pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Aizenman ve Jinjark (2014), yaptıkları çalışmada 2008 finansal krizi öncesi ve sonrası gayrimenkul değer artışı, kredi büyümesi ve cari açık arasındaki ilişki belirlemek için 36 ülkenin 2005:Q1-2012:Q4 dönemine ait üçer aylık verilerini kullanarak Panel Veri yöntemi ile araştırmışlardır. Araştırma sonucunda gayrimenkul değer artışı, kredi genişlemesi ve cari açık arasında güçlü bir ilişkinin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Ağzade (2014), çalışmasında 2003:Q2–2014:Q3 dönemi aylık verileri kullanarak toplam tüketici kredileri ve bireysel kredi kartı harcamaları ile ithalat, dış ticaret dengesi, dayanıklı tüketim malları ithalatı ve tüketim malları ithalatı arasındaki ilişkiyi doğrusal dışı koentegrasyon yöntemi ile analiz etmiştir. Analiz sonucunda uzun dönemde tüketici kredileri ve bireysel kredi kartı harcamaları ile ithalat, dış ticaret dengesi, dayanıklı tüketim malları ithalatı ve tüketim malları ithalatı arasında herhangi bir ilişkinin bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. Elde edilen bu sonuç göz önüne alındığında tüketici kredileri ve bireysel kredi kartı harcamalarını azaltmaya yönelik sınırlamalar Türkiye'nin cari açık sorununa çözüm olamayacağı sonucuna ulaşmıştır.

Gacener Atış ve Saygılı (2014), çalışmada Türkiye ekonomisinde 2001 yılından sonra önemli bir sorun haline gelen cari açık ile kredi hacmindeki artışın arasındaki ilişkiyi belirlemek için 1998:Q1-2013:Q1 dönemi üçer aylık verileri kullanılarak Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) ve Var Analizi ile araştırmışlardır. Analiz sonucunda kredi hacminde meydana gelen artışların cari açığı arttırdığı ancak bu etkinin sınırlı olduğu tespit etmişlerdir.

Sandalcılar ve Altın (2014), çalışmasında Türkiye'de tüketici kredileri ile cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi 2003:Q1-2013:Q2 dönemi serilerini kullanarak Granger Nedensellik Testi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre toplam krediler, toplam tüketici kredileri ve tüketici kredilerini oluşturan konut kredilerinde meydana gelen artışların cari işlemler açığını arttırdığı yani aralarında nedensellik ilişkisinin var olduğu tespit etmişlerdir. Ayrıca tüketici kredilerini oluşturan ihtiyaç, taşıt ve diğer tüketici kredileri ile cari işlemler açığı arasında nedensellik ilişkisinin bulunmadığını tespit etmişlerdir.

Tiryaki (2014), çalışmasında Türkiye ekonomisinin 1999-2014 dönemine ait bireysel (tüketici) ve diğer kredilerin, GSYH ve cari işlemler dengesi ile arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Testi ve VAR Modeli ile analiz etmiştir. Yaptığı analiz sonucunda bireysel (tüketici) kredileri ile GSYH büyümesi arasında pozitif bir nedensellik ilişkisinin var olduğunu, tüketici kredilerinin cari açık üzerinde güçlü bir negatif nedensellik etkisinin var olduğu sonucuna ulaşmıştır. Türkiye'nin en önemli sorunlarından olan cari açık sorununun çözümü için başta tüketici kredileri olmak üzere diğer kredilerinde kısıtlanması gerektiğini tavsiye etmektedir.

Yapar Saçık ve Karaçayır (2014), yaptıkları çalışmada Türkiye'de tüketici kredileri ile cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi, 2004:Q3-2013:Q3 dönemi üçer aylık verileri kullanarak Johansen Eşbütünleşme ve Vektör Hata Düzeltme Testi (VECM) ve bu teste bağlı Granger Nedensellik Testiyle araştırmışlardır. Analiz sonucunda uzun dönemde tüketici kredilerinde

meydana gelen artışların cari açığı arttırdığını tespit etmişlerdir. Ayrıca hem kısa hem de uzun dönemde tüketici kredileri ile cari işlemler açığı arasında çift taraflı bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Alioğulları, vd. (2015), yaptıkları çalışmada Türkiye’de tüketici ve ticari kredi büyümeleri ile cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi, 2003:Q2-2015:Q2 dönemi verilerini kullanarak VAR Modeli ve Regresyon Analizi ile test etmişlerdir. Regresyon Analizi sonucunda, tüketici kredisi büyümesinin cari işlemler dengesini istatistiki olarak anlamlı ve olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılır iken ticari kredi büyümesinin cari işlemler dengesi üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Kılıç (2015), çalışmasında Türkiye ekonomisine ait 2004:Q4-2014:Q3 dönemi üçer aylık veriler kullanılarak Engle-Granger Eşbütünlük ve Granger Nedensellik Testi yardımı ile tüketici kredileri, konut kredileri, taşıt kredileri, ihtiyaç kredileri, bireysel kredi kartları ile cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Analiz sonucunda Türkiye’de tüketici kredileri, konut kredileri, taşıt kredileri, ihtiyaç kredileri ve bireysel kredi kartları ile cari açık arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu tespit etmiştir. Toplam tüketici kredileri, konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerinden cari açığa doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu, bireysel kredi kartlarından cari açığa doğru bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Akçayır ve Albeni (2016), çalışmasında Türkiye’de yurtiçi toplam kredi hacmi artışının cari açığın artışı üzerindeki etkisinin belirlemek için 1992:Q1-2014:Q3 dönemi üçer aylık kredi hacminin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)’ya oranı ve cari açığın GSYH’ya oranı verilerini kullanmışlardır. Seriler arası nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto (1995) ve Dolado-Lütkepohl (1996), eşbütünlük ise Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Sınır Testi Yaklaşımı ile analiz etmişlerdir. Seriler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisi için sınır testi yaklaşımına dayalı ARDL (Autoregressive Distribution Lag) yöntemi kullanmışlardır. Analiz sonucunda seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin var olduğunu ve çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Yurtiçi toplam kredi hacmindeki artışın cari açığı beklenen düzeyden daha az arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Dücan vd. (2016), çalışmada 2008 küresel finansal kriz sonrası dönemde, Türkiye’de tüketici kredilerindeki artışların cari açık üzerindeki etkisini araştırmak için 2009:Q1-2015:Q4 dönemi aylık verilerini kullanarak VAR Modeli ile araştırmışlardır. Değişkenler arasındaki nedenselliği araştırmak için Granger Nedensellik Testi, etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırması yapmışlardır. Araştırma sonucunda tüketici kredilerinin cari açıktaki artışa etkisinin pozitif olduğunu tespit etmişlerdir. Granger Nedensellik Testine göre tüketici kredilerinden cari açığa doğru bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu, yapılan etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırması ile Granger nedensellik testinden elde edilen sonuçları güçlendirmişlerdir.

Karahan ve Çağlarırnak Uslu (2016), yaptıkları çalışmada 2005:Q1-2015:Q3 dönemi verilerini kullanarak Türkiye’deki mevduat bankalarının özel sektöre kullandığı krediler ile cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi, Sınır Testi Yaklaşımı, ADRL (Autoregressive Distribution Lag) ve Kalman Filtresi Modeli ile araştırmışlardır. Araştırma sonucunda kredi hacmi ile cari açık arasında eşbütünlük ilişkisinin bulunduğunu, kredi hacminin cari açığı kısa ve uzun dönemde de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca küresel finans krizi döneminde kredi hacminin cari açık üzerindeki etkisinin azaldığı tespit etmişlerdir.

Güneş ve Yıldırım (2017), yaptıkları çalışmada Türkiye’deki taşıt ve kurumlar vergisindeki genişlemenin cari açık üzerindeki etkisini araştırmak için 2005:Q4-2016:Q4 dönemi üçer aylık verilerini kullanarak sırasıyla Augmented Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Testi, Johansen Eşbütünlük Testi ve Hata Düzeltme Modeli ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda taşıt kredileri ile kurumsal kredilerdeki genişlemenin cari açığı arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Polat (2019), çalışmasında Türkiye’de yurt içi kredi hacmindeki genişleme ile cari açık arasındaki ilişkiyi, 1992:Q1-2017:Q4 dönemi üçer aylık verilerini kullanarak yapısal kırılmalı zaman serisi ile analiz etmiştir. Seriler arasındaki eşbütünlük Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Sınır Testi ile test edilmiş ve serilerin eşbütünlük içinde oldukları, uzun dönemde birlikte hareket ettikleri sonucuna ulaşmıştır. Değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisi ARDL (Autoregressive Distribution Lag) Yöntemi ile araştırmıştır. Analiz sonucunda yurt içi kredi hacmindeki %1’lik artışın, cari işlemler açığının milli gelire oranını %0.02; sanayi üretim endeksi artış oranındaki %1’lik artışın cari işlemler açığını %1.02 arttırdığı sonucuna ulaşmıştır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada Türkiye ekonomisine ait 2004:Q4-2020:Q1 dönemini kapsayan üçer aylık veriler kullanılarak toplam tüketici kredileri ve tüketici kredilerini oluşturan konut kredisi, taşıt kredisi, ihtiyaç kredisi ve bireysel kredi kartı harcamalarının cari açık ile arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Analizde kullanılan değişkenlerden cari açık (CA) değişkenine ait veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (EVDS), toplam tüketici kredileri (TTK), ihtiyaç kredisi (IK), konut kredisi (KK), taşıt kredisi (TK) ve bireysel kredi kartları (BKK), Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu tarafından yayınlanan bankacılık sektörü verilerinden elde edilmiştir.

Çalışmada krediler ile cari açık ilişkisi iki farklı eşitlik yardımıyla incelenmiştir. Eşitliklerin ilki, tüketici kredilerini oluşturan ihtiyaç kredisi, konut kredisi, taşıt kredisi ve bireysel kredi kartlarının cari açık ilişkisini (eşitlik (1)); ikinci eşitlik (eşitlik (2)) ise toplam tüketici kredileri ile cari açık ilişkisini analiz etmek amacıyla oluşturulmuştur. (1) ve (2) nolu eşitlikler aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

$$CA_t = \beta_0 + \beta_1 IK_t + \beta_2 KK_t + \beta_3 TK_t + \beta_4 BKK_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$CA_t = \alpha_0 + \alpha_1 TTK_t + u_t \quad (2)$$

Eşitliklerde yer alan β_0 ve α_0 , modellerin sabit terimlerini, $\beta_1 \dots \beta_4$ birinci modelin kısmi eğim katsayılarını, α_1 ikinci modelin eğim katsayısını, ε_t ve u_t ise sırasıyla birinci ve ikinci modelin hata terimlerini ifade etmektedir. Kurulan ampirik modeller Kılıç (2015)'in çalışmasında esinlenerek oluşturulmuştur.

Analizde zaman serisi kullanılmıştır. Kullanılan seriler ilk önce Tramo-Seats yöntemi mevsimsel etkilerden arındırılmıştır. Daha sonra her bir serinin durağan olup olmadığını yani serinin birim kök içerip içermediği saptanmıştır. Değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin olabilmesi için serilerin durağan olması yani birim kök içermemesi gerekmektedir. Birim kök içermeyen seriler durağan bir seri olarak kabul edilmektedir. Serilerin birim kök içermesi durağan olmadığı anlamına gelmektedir. Durağan olmayan seriler arasında yüksek R^2 ve sahte regresyon (spurious regressions) problemi meydana gelmektedir. Sahte regresyon problemi regresyon analizinde elde edilen bulguların gerçekliğini yitirmektedir. Dolayısıyla kurulan regresyon denklemleri herhangi bir anlam ifade etmeyecektir (Gujarati, 1999: 726). Bu nedenden dolayı regresyon analizinden elde edilen sonuçların gerçeği yansıtması için öncelikle serilerin birim kök içerip içermediğinin yani durağanlığının araştırılması gerekmektedir. Bu çalışmada serilerin birim kök içerip içermediğini tespit etmek için sırasıyla Genişletilmiş (Augmented) Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Kwiatkowski – Phillips – Schmidt – Shin (KPSS) birim kök testleri uygulanmıştır.

Seriler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisini belirlemek ve değişkenler arasında kısa ve uzun dönemli ilişkileri analiz etmek için 2001 yılında Mohammad Hashem Pesaran ve Yongcheol Shin tarafından geliştirilen ARDL (Auto Regressive Distributed Lag) Modeli kapsamındaki Sınır Testi Yaklaşımı (gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi) kullanılmıştır. Bu yöntemin kullanılmasının temel nedeni ve avantajı, değişkenlerin farklı bütünlüşme derecelerine sahip olması, yani $I(0)$ ve $I(1)$ olmalarıdır (Gülmez, 2015: 145; Doğru, 2014: 23). ARDL Modelinin bir başka avantajı kısıtlanmamış hata düzeltme modelini kullandığı için, diğer eş bütünlüşme testleriyle kıyaslandığında Engle-Granger ve Johansen Testlerine göre daha iyi ve güvenilir sonuçlar vermektedir. Ayrıca ARDL Modeli az sayıda gözlem içeren serilerle dahi çalışıldığı zaman diğer eşbütünlüşme testlerinden daha güvenilir sonuçlar elde edilmektedir.

3.1. Durağanlık Analizi

Çalışmada kullanılan serilerinin durağanlığını incelemek için ADF, PP ve KPSS testlerinden yararlanılmıştır. Aşağıdaki Tablo 1'de CA ve TTK, IK, KK, TK, BKK serileri için durağanlık test sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 1.Durağanlık Test Sonuçları

<i>ADF Test Sonuçları</i>		
<i>Seriler</i>	<i>Düzy</i>	<i>Birinci Fark</i>
CA	-2.86 (0.0557)	-6.12 (0.0000)* [I(1)]
IK	-1.69 (0.4293)	-8.50 (0.0000)* [I(1)]
KK	-4.71 (0.0003)* [I(0)]	-8.44 (0.0000)
TK	-0.20 (0.9314)	-6.34 (0.0000)* [I(1)]
BKK	-1.15 (0.6890)	-8.77 (0.0000)* [I(1)]
TTK	-4.31 (0.0010)* [I(0)]	-9.85 (0.0000)
<i>PP Test Sonuçları</i>		
<i>Seriler</i>	<i>Düzy</i>	<i>Birinci Fark</i>
CA	-2.42 (0.1401)	-6.08 (0.0000)* [I(1)]
IK	-1.70 (0.4247)	-8.50 (0.0000)* [I(1)]
KK	-4.01 (0.0026)* [I(0)]	-8.68 (0.0000)
TK	-0.47 (0.8883)	-6.36 (0.0000)* [I(1)]
BKK	-1.22 (0.6585)	-8.73 (0.0000)* [I(1)]
TTK	-3.63 (0.0077)* [I(0)]	-9.61 (0.0000)
<i>Kritik Değerler%1= -3.54 %5= -2.91 %10= -2.59</i>		
<i>Gecikme değerleri Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) 'ne göre belirlenmiştir. Parantez içerisindeki değerler Prob değerlerini göstermektedir. Köşeli parantez içerisindeki I(0) ve I(1) ise durağanlık seviyelerini göstermektedir.</i>		
<i>KPSS Test Sonuçları</i>		
<i>Seriler</i>	<i>Düzy</i>	<i>Birinci Fark</i>
CA	0.376 [I(0)]	0.043
IK	0.890	0.138 [I(1)]
KK	0.745	0.813
TK	0.891	0.073 [I(1)]
BKK	0.238 [I(0)]	0.484
TTK	0.733 [I(0)]	0.933
<i>%1= 0.739 %5= 0.463 %10= 0.347</i>		
<i>Gecikme değerleri Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) 'ne göre belirlenmiştir. Köşeli parantez içerisindeki I(0) ve I(1) ise durağanlık seviyelerini göstermektedir.</i>		

ADF ve PP testlerinde temel hipotez serinin durağan olmaması biçiminde kurulmakta iken alternatif hipotez serinin durağan olduğu şeklinde kurulmaktadır. Tablo 1.'deki ADF ve PP Birim Kök Testleri analiz sonuçlarına göre; KK ve TTK serileri için düzey halde hesaplanan test istatistiğinin değerleri tablo kritik değerlerinden mutlak değer olarak büyük tespit edilmiştir. KK ve TTK serileri için H_0 hipotezi reddedilmiş olup H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Yani KK ve TTK serileri düzey seviyelerinde durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani her iki değişken de I(0)'dırlar. CA, BKK, IK, TK serileri için düzey halde hesaplanan test istatistiğinin değerleri tablo kritik değerlerinden mutlak değer olarak küçük bulunmuştur. CA, BKK, IK, TK serileri için H_0 hipotezi kabul edilmiş olup H_1 hipotezi reddedilmiştir. Yani CA, BKK, IK, TK serileri düzey seviyelerinde birim kök içerdiği, durağan olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak CA, BKK, IK, TK serilerinin düzey değerlerinde durağan olmadıkları fakat birinci farkları alındığında I(1) durağan hale geldikleri tespit edilmiştir.

KPSS testinin ADF ve PP testlerinden farkı; KPSS birim kök testinin temel hipotezi serinin durağan olduğu yani birim kök içermediği şeklindeki, alternatif hipotezi ise; serinin durağan olmadığı birim kök içerdiği şeklindedir. ADF ve PP birim kök testinde durum tam tersidir. Tablo 1'deki KPSS Birim Kök Testi analiz sonuçlarına göre; CA, BKK ve TTK serileri için düzey halde hesaplanan test istatistiğinin değerleri tablo kritik değerlerinden küçük çıkmıştır. CA, BKK ve TTK serileri için H_0 hipotezi kabul edilmiş, H_1 hipotezi reddedilmiştir. Yani CA, BKK ve TTK serileri düzey seviyelerinde I(0) birim kök içermediği, durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. IK, KK ve TK serileri için düzey halde hesaplanan test istatistiğinin değerleri tablo kritik değerlerinden büyük bulunmuştur. IK, KK ve TK serileri için H_0 hipotezi reddedilmiş, H_1 hipotezi kabul edilmiştir. IK, KK ve TK serileri düzey seviyelerinde birim kök içerdiği, durağan olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak IK, KK ve TK serilerinin düzey değerlerinde durağan olmadıkları fakat birinci farkları alındığında I(1), IK ve TK serilerinin durağanlaştığı, KK serisinin birinci farkını aldığımızda da durağan hale gelmediği görülmektedir.

Analizde kullanılan değişkenler yapılan birim kök testleri sonucunda farklı düzeylerde durağanlaşmıştır. Bu sebeple, analizde kullanılan seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisi ARDL Sınır Testi ile analiz edilmiştir.

3.2. Eşbütünlüşme Analizi

Çalışmamızda durağanlık derecesi farklı olan seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin var olup olmadığını test edebilmek için Paseran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL Sınır Testi kullanılmıştır.

CA, IK, KK, TK ve BKK serileri kullanılarak oluşturulan sınır testi için kısıtlanmamış hata düzeltme modelinin (UECM) çalışmamıza uyarlanmış hali şu şekildedir:

$$\Delta CA_t = \beta_0 + \beta_1 + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta CA_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} \Delta IK_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{4i} \Delta KK_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{5i} \Delta TK_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{6i} \Delta BKK_{t-i} + \beta_7 CA_{t-1} + \beta_8 IK_{t-1} + \beta_9 KK_{t-1} + \beta_{10} TK_{t-1} + \delta_{11} BKK_{t-1} + u_t \quad (3)$$

Ayrıca CA ve TTK serileri kullanılarak oluşturulan sınır testi için kısıtlanmamış hata düzeltme modelinin (UECM) çalışmamıza uyarlanmış hali ise aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

$$\Delta CA_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \sum_{i=1}^p \alpha_{2i} \Delta CA_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{3i} \Delta TTK_{t-i} + \alpha_4 CA_{t-1} + \alpha_5 TTK_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunun tespit edilebilmesi için bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birinci dönem gecikmelerine F Testi yapılmaktadır. Bu modelde temel hipotez bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında herhangi bir eşbütünleşmenin bulunmadığı şeklindeki birinci model için ($H_0: \beta_7 = \beta_8 = \beta_9 = \beta_{10} = \beta_{11} = 0$), ikinci model için ($H_0: \alpha_4 = \alpha_5 = 0$) olarak kurulmaktadır. Bu karşılık alternatif hipotez bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin bulunduğu şekilde kurulmaktadır.

Hesaplanan F istatistiğinin değeri Pesaran alt kritik değerinden küçükse, H_0 hipotezi kabul edilir yani seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır. F istatistiğinin değeri Pesaran üst kritik değerinden büyükse, H_1 hipotezi kabul edilir yani seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır (Karagöl vd. , 2007: 76). Tablo 2’de Sınır testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 2. Sınır Testi Sonuçları

Kurulan Modeller	K	F istatistiği	% 5 Anlamlılık Düzeyindeki Kritik Değerler	
			Alt Sınır	Üst Sınır
1.model	4	5.32	2.74	3.79
2.model	1	5.00	3.79	4.39

Tablo 2’yi incelediğimizde birinci model için hesaplanan F istatistiğinin değeri Pesaran’ın üst kritik değerinden büyük olduğu için H_1 hipotezi kabul edilmiş, H_0 hipotezi reddedilmiştir. Yani cari açık ile tüketici kredilerini oluşturan ihtiyaç kredisi, konut kredisi, taşıt kredisi ve bireysel kredi kartları arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir.

İkinci model için hesaplanan F istatistiği değeri Pesaran’ın üst kritik değerinden büyük olduğu için H_1 hipotezi kabul edilmiş, H_0 hipotezi reddedilmiştir. Yani cari açık ile toplam tüketici kredileri arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3.3. ARDL Modeli

Cari açık ve toplam tüketici kredileri, ihtiyaç, konut, taşıt, bireysel kredi kartları arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Daha sonra analizde kullanılan seriler arasındaki uzun ve kısa dönemdeki statik ilişkiyi tespit edebilmek için Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model (ARDL) Modeli kurulmuştur.

Birinci modeldeki değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin araştırılması için ARDL modelinin çalışmamıza uyarlanmış hali (5) numaralı denklemde; değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkisinin araştırılması için ARDL modelinin çalışmamıza uyarlanmış hali ise (6) numaralı denklemde gösterilmektedir.

$$CA_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} CA_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} BKK_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{3i} IK_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{4i} KK_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{5i} TK_{t-i} + u_t \quad (5)$$

$$\Delta CA_t = \alpha_0 + \alpha_1 ECM_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_{2i} \Delta CA_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{3i} \Delta BKK_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{4i} \Delta IK_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{5i} \Delta KK_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{6i} \Delta TK_{t-i} + u_t \quad (6)$$

(6) numaralı denklemde yer alan ECM_{t-1} değişkeni, uzun dönem ilişkisinden elde edilen hata terimleri serisinin bir dönem gecikmeli değeri olup, bu değişkenin katsayısı kısa dönemdeki dengesizliğin ne kadarının uzun dönemde düzeltileceğini göstermektedir (Karagöl vd., 2007: 78)

CA ve BKK, IK, KK, TK arasındaki ilişkiyi tespit etmek için önce Akaike Bilgi Kriterine göre ARDL Modeli (1,6,5,5,2) olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu modelin model kurma hatası ve oto korelasyon sorunu olup olmadığını incelenmiştir. Kurulan ARDL(1,6,5,5,2) Modelinin tahmini sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. ARDL (1,6,5,5,2) Modelinin Tahmin Sonuçları

<i>Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>t istatistiği</i>	<i>Olasılık Değeri</i>
CA_SA(-1)	0.620358	5.431914	0.0000
BKK_SA	0.479761	0.977920	0.3354
BKK_SA(-1)	0.506633	0.777778	0.4424
BKK_SA(-2)	-1.438882	-2.702233	0.0109
BKK_SA(-3)	0.579407	1.106450	0.2768
BKK_SA(-4)	-0.399233	-0.778754	0.4418
BKK_SA(-5)	0.022274	0.049186	0.9611
BKK_SA(-6)	1.168307	3.458322	0.0016
IK_SA	0.130568	0.929748	0.3595
IK_SA(-1)	-0.050622	-0.304013	0.7631
IK_SA(-2)	0.129150	0.805141	0.4267
IK_SA(-3)	0.054163	0.321714	0.7498
IK_SA(-4)	0.373723	2.124239	0.0415
IK_SA(-5)	0.182558	1.267271	0.2142
KK_SA	-0.478504	-1.260925	0.2165
KK_SA(-1)	-1.079658	-2.264874	0.0304
KK_SA(-2)	0.287245	0.687358	0.4968
KK_SA(-3)	-0.291250	-0.711446	0.4820
KK_SA(-4)	0.127182	0.322778	0.7490
KK_SA(-5)	0.462838	1.319349	0.1964
TK_SA	-6.174712	-1.856736	0.0726
TK_SA(-1)	3.378095	1.172135	0.2498
TK_SA(-2)	5.714558	2.981893	0.0054
C	-0.000139	-2.851313	0.0076
<i>ARDL(1,6,5,5,2) Modeli Tanısal Hata Denetim Sonuçları</i>			
X^2BG		13.06273 [0.0110]	
X^2WHITE		18.12368 [0.7507]	
$X^2RAMSEY$		2.270965 [0.1207]	
<i>ARDL(1,6,5,5,2) Modelinden Elde Edilen Uzun Dönem Katsayılar</i>			
BKK_SA	2.418772	2.859451	0.0074
IK_SA	2.158721	2.794638	0.0087
KK_SA	-2.560699	-2.985497	0.0054
TK_SA	7.686040	1.648842	0.1090
C	-0.000366	-2.543896	0.0160
<i>ARDL(1,6,5,5,2) Modelinden Elde Edilen Hata Düzeltme Değişkeni Katsayısı</i>			
ECM(-1)*	-0.379642	-6.076654	0.0000

X^2BG , X^2WHITE , $X^2RAMSEY$ sırasıyla otokorelasyon, değişen varyans ve model kurma hatası sınaması istatistikleri olup, parantez içindeki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Yukarıdaki Tablo 3'ü incelediğimizde modelin oto korelasyon içerip içermediği Breusch-Godfrey Testi ile sınanmış, 4.derecede oto korelasyon içerdiği anlaşıldığından dolayı otokorelasyon durağanında tutarlı standart hatalar elde etmek için yani geçerli hipotez testlerini kullanabilmek için Newey-West Yöntemi ile standart hatalar tahmin edilmiştir. White Testi sonuçlarına baktığımızda modelde değişen varyans sorununun olmadığı yani modelin sabit varyanslı olduğu tespit edilmiştir. Ramsey Testi sonuçlarına göre model kurma hatasının olmadığı görülmektedir.

Analiz sonucunda elde edilen uzun dönem değerlere bakıldığında, BKK_SA ve IK_SA değişkenlerinin katsayısı, pozitif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı, KK_SA değişkeninin katsayısı, negatif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. TK_SA değişkeninin katsayısı, pozitif işaretli çıkmış fakat istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Uzun dönem katsayılarına bakıldığında TK-SA dışında modelin katsayılarının anlamlı olduğu görülmektedir. Yani bireysel kredi kartı harcamalarında ve ihtiyaç kredilerinde meydana gelen artışlar cari açığı arttırmakta iken konut kredilerinde meydana gelen artışlar cari açığı azaltmaktadır.

Elde edilen uzun dönem katsayıları gösteriyor ki, bireysel kredi kartı harcamaları uzun dönemde %1'lik bir artış gösterdiğinde, cari açık %0.024 oranında; ihtiyaç kredileri uzun dönemde %1'lik bir artış gösterdiğinde, cari açık %0.021 oranında artmaktadır. Konut kredileri uzun dönemde %1'lik bir artış gösterdiğinde, cari açık %0.025 oranında azalmaktadır.

Modeldeki hata düzeltme terimi (ECM) katsayısı -0.379642 olarak tespit edilmiştir. ECM katsayısı beklenildiği gibi 0 ile 1 arasında, negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu katsayısının tahmini değeri % 38'dir. Bu değer her bir çeyrekteki

yaklaşık %38 düzelmeyi göstermektedir. Bu katsayı kısa dönemde uzun dönem dengeden bir sapma olması durumunda, sistemin yaklaşık 3 çeyrekte daha az bir zamanda dengeye geleceğini göstermektedir.

İkinci modeldeki değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin araştırılması için ARDL modelinin çalışmamıza uyarlanmış hali (7) numaralı denklemde; değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkinin araştırılması için ARDL modelinin çalışmamıza uyarlanmış hali ise (8) numaralı denklemde gösterilmektedir.

$$CA_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} CA_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} TTK_{t-i} + \varepsilon_t \quad (7)$$

$$\Delta CA_t = \beta_0 + \beta_1 ECM_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_{2i} \Delta CA_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{3i} \Delta TTK_{t-i} + \varepsilon_t \quad (8)$$

(8) numaralı denklemde yer alan ECM_{t-1} değişkeni, uzun dönem ilişkisinden elde edilen hata terimleri serisinin bir dönem gecikmeli değeri olup, bu değişkenin katsayısı kısa dönemdeki dengesizliğin ne kadarının uzun dönemde düzeltileceğini göstermektedir.

CA ve TTK arasındaki ilişkiyi tespit etmek için önce Akaike Bilgi Kriterine göre ARDL Modeli (5,7) olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu modelin model kurma hatası ve oto korelasyon sorunu olup olmadığını incelenmiştir. Kurulan ARDL(5,7) Modelinin tahmini sonuçları Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4. ARDL (5,7) Modelinin Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	Olasılık Değeri
CA_SA(-1)	0.817598	5.535562	0.0000
CA_SA(-2)	-0.147790	-0.756050	0.4539
CA_SA(-3)	-0.114917	-0.588218	0.5596
CA_SA(-4)	0.174283	0.912644	0.3668
CA_SA(-5)	-0.261388	-1.892335	0.0655
TTK_SA	-0.178351	-1.811981	0.0773
TTK_SA(-1)	-0.118856	-1.022979	0.3123
TTK_SA(-2)	-0.034047	-0.276288	0.7837
TTK_SA(-3)	0.026082	0.214184	0.8315
TTK_SA(-4)	-0.002326	-0.019486	0.9845
TTK_SA(-5)	0.255746	2.046966	0.0471
TTK_SA(-6)	0.173816	1.383753	0.1739
TTK_SA(-7)	-0.173661	-1.549500	0.1289
C	2.12E-06	0.215571	0.8304
<i>ARDL(5,7) Modeli Tanısal Hata Denetim Sonuçları</i>			
	X^2BG	2.221658 [0.6951]	
	X^2WHITE	15.52985 [0.2755]	
	$X^2RAMSEY$	1.144699 [0.3288]	
<i>ARDL(5,7) Modelinden Elde Edilen Uzun Dönem Katsayılar</i>			
TTK_SA	-0.096948	-2.374848	0.0223
C	3.98E-06	0.215558	0.8304
<i>ARDL(5,7) Modelinden Elde Edilen Hata Düzeltme Değişkeni Katsayısı</i>			
ECM(-1)*	-0.532214	-3.968874	0.0003

X^2BG , X^2WHITE , $X^2RAMSEY$ sırasıyla otokorelasyon, değişen varyans ve model kurma hatası sınaması istatistikleri olup, parantez içindeki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Yukarıdaki Tablo 4’ü incelediğimizde modelin oto korelasyon içerip içermediği Breusch-Godfrey Testi ile sınanmış ve modelde oto korelasyon sorununa rastlanmamıştır. White Testi sonuçlarına baktığımızda modelde değişen varyans sorununun olmadığı yani modelin sabit varyanslı olduğu tespit edilmiştir. Ramsey Testi sonuçlarına göre model kurma hatasının olmadığı görülmektedir.

Analiz sonucunda elde edilen uzun dönem değerlere bakıldığında, TTK_SA değişkeninin katsayısı, negatif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani toplam tüketici kredilerinde meydana gelen artışlar cari açığın azalmasına neden olmaktadır. Uzun dönemde toplam tüketici kredilerinde %1’lik bir artış, cari açık üzerinde %0.0009’luk bir azalma sağlamaktadır.

Modeldeki hata düzeltme terimi (ECM) katsayısı -0.532214 olarak tespit edilmiştir. ECM katsayısı beklenildiği gibi 0 ile 1 arasında, negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu katsayısının tahmini değeri %53’tür. Bu değer her bir çeyrekteki yaklaşık %53 düzelmeyi göstermektedir. Bu katsayı kısa dönemde uzun dönem dengeden bir sapma olması durumunda, sistemin yaklaşık 2 çeyrekte daha az bir zamanda dengeye geleceğini göstermektedir.

4. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye’de 2004:Q4-2020:Q1 dönemi üçer aylık veriler kullanılarak cari açık ile hanehalkı borçluluk oranını oluşturan toplam tüketici kredileri, ihtiyaç kredileri, konut kredileri, taşıt kredileri ve bireysel kredi kartları arasındaki ilişki araştırılmıştır. İlk olarak serilerin durağanlıkları Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Kwiatkowski – Phillips – Schmidt - Shin (KPSS) birim kök testleriyle incelenmiş ve serilerin bir kısmı düzey değerlerinde durağan iken bir kısmı düzey değerlerinde durağan olmayıp birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri görülmüştür. Seriler farklı seviyelerde durağan oldukları için seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Paseran vd. (2001) tarafından geliştirilen Sınır Testi ile analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğu, yani serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri tespit edilmiştir. Eşbütünleşme testinden sonra Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model(ARDL) Modeli yardımıyla değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisi analiz edilmiştir. ARDL Modeli tahmin sonuçlarına göre cari açık ile toplam tüketici kredileri arasında kısa ve uzun dönemde de negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu ve uzun dönemde toplam tüketici kredilerinde %1’lik bir artış, cari açık üzerinde %0.0009’luk bir azalışa neden olmaktadır. Cari açık ve bireysel kredi kartları arasında kısa dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki var iken, uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin var olduğu ve uzun dönemde bireysel kredi kartı harcamalarında %1’lik bir artış, cari açık üzerinde %0.024’lük artışa neden olmaktadır. Cari açık ile ihtiyaç kredisi arasında bireysel kredi kartlarındaki gibi kısa dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki var iken uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişkinin var olduğu ortaya çıkmıştır. Uzun dönemde ihtiyaç kredilerinde %1’lik bir artış, cari açık üzerinde %0.021’lik artışa neden olmaktadır. Cari açık ile konut kredileri arasında toplam tüketici kredilerindeki gibi kısa ve uzun dönemde de negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin var olduğu ve uzun dönemde konut kredilerinde %1’lik bir artış, cari açık üzerinde %0.025’lik bir azalışa yol açmaktadır. Cari açık ve taşıt kredileri arasında kısa dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki var iken uzun dönemde cari açık ve taşıt kredileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Analiz sonuçları Türkiye’de cari işlemler açığını arttıran sebep olarak gösterilen tüketici kredileri ve tüketici kredilerini oluşturan diğer kredilerin önemli bir makroekonomik değişken olduğunu göstermektedir. Ancak tüketici kredilerini homojen bir grup olarak değerlendirmek yerine kredileri kullanım alanlarına göre farklılaşan selektif bir yaklaşımla değerlendirmek daha uygun olacaktır. Çünkü analiz sonuçları değerlendirildiğinde tüketici kredileri cari açık üzerinde farklı etkiler göstermektedir. Toplam tüketici kredileri içerisinde yer alan ihtiyaç kredileri ve bireysel kredi kartı harcamaları, cari açık üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktadır. Bunun temel sebebi ise, artan kredi hacminin tüketim malları ve zorunlu olmayan tüketim mallarının finansmanında kullanılması sonucu ithalat artmaktadır. Artan ithalatta cari işlemler açığının artmasına neden olmaktadır. Bu durumun meydana getirdiği olumsuz etkiyi asgari düzeye indirmek için ihtiyaç kredileri ve bireysel kredi kartları kullanıcılarına birtakım sınırlamalar getirilmelidir. Örneğin; ihtiyaç kredilerinin faiz oranları arttırılabileceği gibi, bireysel kredi kartlarına çeşitli taksit ve miktar sınırlamaları getirilerek hanehalkının borçlanma düzeyleri düşürülebilir. Bu kısıtlamalar ile birlikte, ulusal tasarrufları arttırmaya yönelik teşvik politikaları ile desteklendiğinde cari açığın azaltılabileceği düşünülmektedir. İncelenen diğer değişkenlerden olan toplam tüketici kredileri içerisinde yer alan konut kredilerinin ise, cari açık üzerinde olumlu etki yaratarak var olan cari açığı azalttığı tespit edilmiştir. Konut kredilerinin cari açık üzerindeki olumlu etkisinin temel sebebi ise, harcamanın ülke içinde kalmasından ve ithalat üzerinde bir artışa yol açmamasından kaynaklanmaktadır. Konut kredilerine uygulanan faiz oranları azaltılarak tüketicilerin zorunlu olmayan tüketim mallarına yönelmesi yerine ev sahibi olmak için teşvik edici politikalar uygulanması cari işlemler açığı üzerinde olumlu etki göstereceği düşünülmektedir. Toplam tüketici kredileri ile cari açık arasındaki ilişkiyi analiz ettiğimizde ise, cari açık üzerinde olumlu etki gösterdiği görülmektedir. Bu olumlu etkinin temel sebebi, toplam tüketici kredileri içerisinde yer alan konut kredilerinin payının yüksek olması ve konut kredileri ile cari açık arasındaki olumlu etkisinden oluşmaktadır. Ancak analizde kullanılan tüketici kredileri verilerini incelediğimizde 2005-2015 yılları arasında toplam tüketici kredilerinin içerisindeki konut kredilerinin payı en yüksek seviyede iken 2015 yılından sonra ihtiyaç kredilerinin payı en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu durum devam ederse cari işlemler açığının daha da artacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ağazade, S. (2014). *Tüketici Kredilerine Yönelik Sınırlama Türkiye'nin Cari Açık Sorununa Çözüm Olur mu? Doğrusal Dışı Bir Koentegrasyon Analizi*. Bankacılık Dergisi, Sayı: 91, 46-54.
- Aizenman, J. ve Jinjarak, Y. (2013). Real Estate Valuation, Current Account, and Credit Growth Patterns Before And After The 2008-2009 Crisis. *ADB Working Paper Series*, No: 429, 3-28.
- Akbaş Y. E. , Şentürk M. ve Sancar C. (2013). Testing For Causality Between The Foreign Direct Investment, Current Account Deficit, GDP and Total Credit: Evidence From G7. *Panoeconomicus*, 791-812.
- Akçayır, Ö. ve Albeni, M.(2016). Türkiye'de Kredi Genişlemesinin Cari Açığa Etkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 557-583.
- Alioğulları Z. H. , Başkaya, Y. S. ve Kılınc, M. (2015). The Relationship Of Consumer And Commercial Loans With Current Account Deficit In Turkey. *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, No: 2015-19/27, 1-12.
- Bitzis G., John M. Paleologos J.M. ve Papazoglou C. (2008). The Determinants of the Greek Current Account Deficit: The EMU Experience, *Journal of International and Global Economic Studies*, 1 (1), June 2008, 105-122.
- Doğru, B. (2014). *Türkiye'de Para Talebinin Uzun ve Kısa Dönem Dengesinin ARDL ve VEC Yaklaşımları ile Analiz Edilmesi*. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10(2), 19-31.
- Dücan, E. , Atay Polat, M. ve Balcıoğlu, E. (2016). Tüketim Toplumu Örneği Olarak Türkiye'nin Cari Açık ve Tüketici Kredileri İlişkisi. *Research Journal Of Politics, Economics and Management*. 4(1), 161-188.
- Ganioğlu, A. (2013). *Rapid Credit Growth and Current Account Deficit As The Leading Determinants Of Financial Crises*. Economics The Open-Access, Open-Assessment E-Journal No: 2013-35 [Erişim Tarihi: 12.09.2019, RapidCreditGrowthandCurrentAccountDeficit as theLeadingDeterminants of Financial Crises — Economics E-Journal (economics-ejournal.org)]
- Gacener Atış, A. ve Saygılı, F. (2014). Türkiye'de Kredi Hacmi ve Cari Açık İlişkisi Üzerine Bir İnceleme. *Business and Economics Research Journal*, 5(4), 129-141.
- Göçer, İ., Mercan, M. Ve Peker, O. (2013). Kredi Hacmi Artışının Cari Açığa Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, Ekonometri ve İstatistik, Sayı:18, 1-17.
- Gujarati, D. N. (1999). *Essentials of Econometrics*. Irwin/McGraw-Hill, 2nd. Edition, Boston.
- Gülmez, A. (2015). *Türkiye'de Dış Finansman Kaynakları Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı*. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(2), 145.
- Güneş, S. ve Yıldırım, C. (2017). Kredi Genişlemesi İle Cari Açık Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 43-60.
- Karagöl, E. , Erbaykal, E. ve Ertuğrul, H. M. (2007). Türkiye'de Ekonomik Büyüme İle Elektrik Tüketimi İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1), 72-80.
- Karahan, P. ve Çağlarırnak Uslu, N. (2016). Kredi Hacmi İle Cari Açık Arasındaki İlişki: Türkiye İçin Dinamik Bir Analiz. *Econ World Working Paper Series*, No:2016-007, 1-10.
- Kılıç, C. (2015). *Tüketici Kredileri ve Cari Açık Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği*. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 29(2), 407-420.
- Mangır, F. ve Erdoğan, S. (2012). Merkez Bankası Finansal İstikrar Tedbirleri: Reel Kur ve Kredilerin Cari Açığa Etkisi. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 241-259.
- Polat, M. A. (2019). *Bankacılık Sektörü Yurtiçi Kredi Hacmindeki Değişimlerin Cari Açığa Etkileri: Makro İhtiyati Tedbirler Kapsamında Ekonometrik Bir Analiz*. Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, 5(2), 73-89.
- Sandalcılar, A. R. ve Altuner, A. (2014). Türkiye'de Tüketici Kredileri İle Cari İşlemler Açığı Arasındaki Nedenellik İlişkisi. *Bankacılık Dergisi*, Sayı:89, 28-40.
- Telatar, E. (2011). *Türkiye'de Cari Açık Belirleyicileri ve Cari Açık- Krediler İlişkisi*. Bankacılar Dergisi, Sayı:78, 22-36.
- Tiryaki, G. (2014). *Türkiye'de Bireysel Kredilerin Ekonomik Büyüme ve Cari Açık İle İlişkisi*. Bankacılık Dergisi, Sayı:91, 55-74.
- Togan, S. ve Berument, H. (2011). Cari İşlemler Dengesi, Sermaye Hareketleri ve Krediler. *Bankacılık Dergisi*, Sayı:78, 3-21.
- Yapar Saçık, S. ve Karaçayır, E.(2014). Küresel Kriz Sonrasında Cari Açık ve Kredi Hacmi Arasındaki İlişkisi: Türkiye Örneği (Relationship Between Current Account Deficit And Credit Volume After The Global Financial Crisis: The Case Of Turkey). *International Conference On Eurasian Economies*, 1-8.

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Türev ve Spot Piyasalar Arasındaki Nedensellik Etkileşimi: BİST Üzerine Bir İnceleme¹

Causality Interaction between Derivatives and Spot Markets: An Analysis on BIST

Salih Mutlu² & Rabia Aktaş³

Öz

Bu çalışmada vadeli piyasa ile spot piyasa arasındaki nedensellik yapısı araştırılarak söz konusu ilişki çerçevesinde finansın temel ilke ve hipotezlerinden ilişki kurulabilenlerin test edilebilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 04.01.2010-31.12.2020 tarihlerini kapsayan dönemde (2764 gözlem) BİST 30 Endeksi ile USD/TL ve Euro/TL kurlarına ait spot ve vadeli fiyat serileri incelenmiştir. 11.08.2017-31.12.2020 (875 gözlem) döneminde de Ruble/TL ile Yuan/TL kuru spot ve futures fiyat serileri analize dahil edilmiştir. Her bir değişken grubu için serilerin durağan olma seviyelerine göre VAR (Vector Autoregressive Regression) veya VECM(Vector Error Correction Model) süreci ile aralarında kısa/uzun ilişkinin saptanması sonrasında değişkenlere Granger Nedensellik Analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçları 0,05 anlamlılık düzeyinde incelediğinde Euro/TL, Ruble/TL ve Yuan/TL değişkenlerinin çift yönlü; BİST 30 Endeksinde spot piyasanın vadeli piyasaya doğru; Dolar/TL kuru için ise vadeli piyasadan spot piyasaya doğru nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, araştırılan piyasalar arasında Etkin Piyasa Hipotezi'nin varsayımları ve Çeşitlendirme fırsatının desteklenmediği; Taşıma Maliyeti Hipotezi'nin Euro/TL, Ruble/TL ve Yuan/TL piyasalarında desteklendiği; İşlem Maliyeti ve Kaldıraç Hipotezi'nin ise sadece USD/TL kuruna ait piyasalar arasında desteklendiği ifade edilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Spot ve Vadeli Piyasa Etkileşimi, VAR, VECM, Granger Nedensellik Analizi.

Abstract

This study aimed to investigate the causality structure between the futures market and the spot market, and to test the basic principles and hypotheses of finance that can be related to the framework of the given relationship. For this purpose, spot and forward price series of BIST 30 Index and USD/TL and Euro/TL rates in the period covering 04.01.2010-31.12.2020 (2764 observations) were examined. Ruble/TL and Yuan/TL spot and futures price series were also included in the analysis in the period of 11.08.2017-31.12.2020 (875 observations). For each variable group, Granger Causality Analysis was applied to the variables after determining the short/long relationship between them with the VAR (Vector Autoregressive Regression) or VECM (Vector Error Correction Model) process according to the level of stationarity of the series. When the analysis results are analyzed at the 0.05 significance level, the variables Euro/TL, Ruble/TL and Yuan/TL are bidirectional; In the BIST 30 Index, from the spot market to the futures market; for the USD/TL rate, it was concluded that there is a causal relationship from the forward market to the spot market. According to the results obtained, the assumptions of the Efficient Market Hypothesis and the Diversification opportunity are not supported among the researched markets; The Transport Cost Hypothesis is supported in Euro/TL, Ruble/TL and Yuan/TL markets; It can be stated that the Transaction Cost and Leverage Hypothesis is supported only between the markets of USD/TL rate.

Keywords: Spot and Futures Market Interaction, VAR, VECM, Granger Causality Analysis.

¹ Bu çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde ve Prof.Dr. Rabia AKTAŞ danışmanlığında yürütülmekte olan "Finans Biliminde Temel Teoriler ve Geçerliliklerinin Testi Üzerine Denemeler: Borsa İstanbul Örneği" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

² *Sorumlu Yazar, Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: salih.mutlu@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8162-6774>

³ Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: rabia.aktas@cbu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7006-5235>

1. Giriş

Son dönemde küresel bir boyutta işleyen ticari hayat çerçevesinde yatırımcı açısından alınacak her karar yüksek derecede risk unsuru taşımaktadır. Spot piyasanın taşıdığı söz konusu riskin üstesinden gelinmesi için günümüzde sıklıkla türev piyasalar olarak da adlandırılabilen vadeli işlem piyasaları kullanılmaktadır. Piyasalar arasında tanımlanabilen bir nedensellik ilişkisi piyasaların birbirinden bağımsız olarak hareket etmeme özelliğinden ileri gelmektedir. Vadeli işlem piyasaları gelecekte meydana gelebilecek risk unsuru azaltma özelliği taşıdığından yatırımcılara önemli fikirler ve bununla birlikte güven vermektedir. Gerçekte sadece nedenselliğin mevcut olması değil, söz konusu nedenselliğin diğer bir ifadeyle öncül-ardıl ilişkisi yönünün ne şekilde olduğu son derece önemlidir. Aynı piyasada dahi zaman unsuruna bağlı olarak söz konusu ilişki yapısının farklılaştığı bilinmektedir. Bu konuyla ilgili olarak son zamanlarda birçok piyasadanda elde edilen sonuçlar, yatırımcılar ve araştırmacılar açısından kritik öneme sahiptir.

Piyasaların etkin bir yapıda işleyiş gösteriyor olması, bir varlığın spot fiyatı ile vadeli işlem fiyatı arasındaki değişimin eş zamanlı oluşması ve söz konusu fiyatlar arasında çapraz korelasyon olmaması durumlarıyla sınımlanmaktadır (Brooks, 2014:386). Spot piyasalarda görece yüksek işlem maliyetleri ile açığa satış kısıtlamaları, diğer taraftan ise vadeli işlem piyasalarında işlem gerçekleştirilerek kaldıraç etkisinden yararlanma isteği, yatırımcıyı öncelikli olarak vadeli işlem piyasalarında pozisyon almaya yönlendirmektedir (Paul ve Kimata, 2016: 670-671). Piyasaya yansıyan yeni bir bilgiye spot ve vadeli piyasadanda verilecek tepki hızının farklı olması, söz konusu piyasalarda fiyat oluşum sürecini etkileyecek, diğer bir ifadeyle bir piyasanın diğer bir piyasa üzerinde öncül olma özelliği belirlecektir (Chen ve Zheng, 2008: 2-3).

Bu çalışma altı bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde vadeli işlemler ile spot piyasa arasındaki nedensellik ilişkisine ait teorik çerçeve çizilmiştir. Üçüncü bölümde bu alanda yapılmış ulusal ve uluslararası nitelikteki çalışmalara yer verilmiştir. Dördüncü bölümde çalışmada kullanılan veri setleri ve kullanılacak yöntemle ait bilgiler mevcuttur. Beşinci bölümde araştırma neticesinde elde edilen bulgular sunulmuştur. Altıncı ve son bölümde ise çalışmanın sonucuna yer verilmiştir.

2. Türev ve Spot Piyasalar Arasındaki Nedensellik İlişkisi Üzerinden Test Edilebilen İlke ve Hipotezler

Finansal yatırım kararlarında “riskten kaçınmak”, üzerinde çok fazla durulan finansın temel ilkelerinden bir tanesidir. Spot piyasalarda maruz kalınan riske karşı korunma sağlama marifeti sayesinde türev piyasalar sıklıkla tercih edilmektedir. Esasen iki piyasa ortamının birbirleriyle ilişkileri hakkında incelenmesi gereken ilke ve hipotezlere bu bölümde yer verilmiştir.

2.1. İşlem Maliyeti Hipotezi

Piyasada aksiyon almak isteyen yatırımcılar faaliyetleri kapsamında, bir yandan komisyonlar diğer yandan da alış-satış arasındaki fiyat makasları şeklinde bir takım fedakarlıklara tabi olmaktadır ki, bu fedakarlıklara işlem maliyeti adı verilmektedir. Yatırımcılardan, getirilerinde azaltıcı bir etki meydana getiren işlem maliyetlerinden mümkün olduğunca kaçınarak rasyonel davranış sergilemeleri beklenmektedir (Chu vd., 1999: 23). İşlem maliyeti hipotezine göre, spot ve vadeli piyasalar olarak bakıldığında, vadeli piyasanın spot piyasaya nazaran işlem maliyeti düşük olması neticesinde yatırımcı öncelikli olarak bu piyasada pozisyon alacak bunun sonucunda ise vadeli işlem piyasası bilgiye çok daha hızlı tepki vereceğinden fiyat öncelikli olarak burada oluşacaktır (Fleming vd., 1996: 354). Daha öz bir şekilde ifade edecek olursak; işlem maliyeti hipotezi açısından fiyat oluşmasında vadeli piyasalar, spot piyasalara öncül olma özelliği taşıyacaktır.

2.2. Kaldıraç Hipotezi

Spot piyasalarda pozisyon alma karşılığında, yatırımcının ödemek durumunda olduğu bedeller peşin şekilde gerçekleştirilmektedir. Diğer taraftan vadeli işlem piyasalarında ise işleme konu olan sözleşmenin toplam bedelinin cüzi bir kısmı diyebileceğimiz başlangıç teminatı (marjın) ile pozisyon alınabilir. Küçük bir başlangıç fonu ile başlanan yatırım neticesinde, piyasadanda elde edilebilecek getiri oranlarının oldukça yüksek olma imkanı bulunmaktadır ve bu imkana kaldıraç adı verilmektedir. Kaldıraç özelliği, vadeli piyasanın çekici olmasında önemli bir yer tutar (Kayalidere vd., 2012: 138).

Kaldıraç hipotezi, rasyonel yatırımcıları kaldıraç özelliğinden de istifade ederek yüksek getiri oranları elde edebilmesi için vadeli işlem piyasalarına yöneltecektir. Öncelikli olarak vadeli piyasaları tercih eden piyasa oyuncularını, tıpkı işlem

maliyeti hipotezinde olduğu gibi, bilginin vadeli piyasaya aktarılacak fiyat oluşma sürecinde vadeli işlem piyasasının spot piyasaya öncülük edeceği öngörüsüne dayanır.

2.3. Taşıma Maliyeti Hipotezi

Piyasalarda genel olarak taşıma maliyeti; depolama giderleri, sigorta giderleri, nakliye giderleri ve finansman maliyeti kalemlerinden oluşmaktadır. Depolama giderleri, işleme konu olan emtiayı depolarda uygun şekilde saklama sürecindeki giderleri içerir. Sigorta giderleri, emtiaların çalınma, yanma, su basması gibi istenmeyen durumlara karşı sigortalaması ile ilişkili giderlerdir. Nakliye giderleri, emtianın teslim tarihinde gerekli noktaya taşınması için katlanılan giderlerdir (Kolb ve Overdahl, 2003: 34). Belirtmek gerekir ki, vadeli işlem sözleşmelerinde depolama, sigorta ve nakliye giderleri söz konusu olmadığı için taşıma maliyetinin finansman maliyetinden ibaret olmaktadır (Korkmaz ve Ceylan, 2012: 382). Taşıma maliyetinin temel modeli şu eşitlik üzerinden değerlendirilebilir;

$$\text{Vadeli İşlem Fiyatı} = \text{Spot Fiyat} + \text{Taşıma Maliyeti}$$

Yukarıdaki verilen taşıma maliyeti modelinin matematiksel modeli ise aşağıdaki gibi formüle edilebilir.

$$F_t = S_t e^{(r-d)(T-t)} \quad (1)$$

F_t endeks vadeli işlem sözleşmesinin t zamanındaki fiyatını, S_t spot endeksin t zamanındaki fiyatını, r risksiz faiz oranını, d kar payı getiri oranını, $(r-d)$ net taşıma maliyetini, T vadeli işlem sözleşmesinin sona erme tarihini, $(T-t)$ ise vadeli işlem sözleşmesinin vadeye kalan gün sayısını ifade etmektedir. İşlem maliyetinin ve arbitraj fırsatlarının bulunmadığı, etkin hisse senedi ve vadeli işlem piyasalarında, vadeli işlem sözleşmesinin ömrü boyunca herhangi bir t anında yukarıda formüle edilen taşıma maliyeti ilişkisinin geçerliliği söz konusudur. (Stoll ve Whaley, 1990: 442-443).

Taşıma maliyetindeki farktan dolayı spot (nakit) ve vadeli işlem fiyatları farklılık gösterir. Bununla birlikte şayet faiz oranı ve temettü getirisi değişken yapıya değilse, piyasanın etkinlik koşullarında her iki piyasadaki eşzamanlı fiyat değişimleri arasında muazzam bir ilişkili bulunmalı, söz konusu piyasalar arasında öncül-ardıl şeklinde bir gecikme ilişkisi olmamalıdır (Chan, 1992: 126). Bir varlığın taşıma maliyeti, vadeli fiyatı ile spot fiyatı arasındaki farktır. Taşıma maliyeti hipoteze göre, vadeli fiyat, spot fiyat ve taşıma maliyeti toplamı ile dengelenecek, bu dengenin kaybolması halinde arbitraj fırsatı oluşacak ve derhal arbitrajörler spot veya vadeli piyasalarda ters pozisyon alarak fiyat farklılıklarının giderilmesinde rol oynayacaklardır (Kayalıdere vd., 2012: 138).

2.4. Etkin Piyasa Hipotezi

Etkin Piyasalar, Fama (1965) tarafından ortaya atılmış ve iktisadi alanda oldukça ilgi gören bir hipotezdir. Hipotez, menkul kıymetlerle ilgili bilgilerin bu varlıkların fiyatlarıyla olan ilişkisine odaklanmaktadır. Hipotezin temel mantığı; yatırımcıların piyasadaki önemli bilgilerin tümüne sahip olmasından kaynaklı olarak, finansal varlık fiyatlarının olması gerektiği gibi tam ve doğru bir dengede oluşmuş olduğu sebebiyle, uzun dönemde piyasada ortalama getirinin üzerinde getiri sağlama ihtimalinin olmadığıdır.

Etkin piyasa; ekonomik değeri olan her yeni bilgiye tüm yatırımcıların kolaylıkla ulaşabildiği, işlem maliyetinin olmadığı, piyasa işleyişine kısıt getiren herhangi bir otorite olmadığı, yani pratik hayat göz önüne alındığında çok da gerçekçi olmayan bir piyasadır. Bu bağlamda piyasalar arasında arbitraj imkanlarının mevcut olması, öncül-ardıl ilişkisinin varlığı ve volatilitenin yayılımı gibi durumlar etkin piyasa hipotezinin ihlalini gösterecektir. (Kayalıdere vd., 2012: 139).

2.5. Çeşitlendirme İlkesi

Finans bilimi içerisinde hem geleneksel hem de modern anlamda kendine yer bulan çeşitlendirme ilkesi, en temelde yatırımcının portföy riskini azaltma görevini üstlendiği için son derece önem taşımaktadır. Yatırımcı, yatırımını tek bir menkul kıymet üzerinden yaptığı takdirde tüm riski tek bir noktaya yüklemiş olacağından bu noktada yatırımlarını farklı varlıklara dağıtarak çeşitlendirme yapmak, diğer bir ifadeyle “yumurtaları tek bir sepete taşımaktansa farklı sepetlere bölerek taşımak” stratejisi ile hareket ederek risk dağıtımını sağlamış olacaktır.

Amerikalı ekonomist Harry Markowitz (1952) “Portföy Seçimi” isimli makalesiyle portföy yönetimine sistemli bir bakış açısı kazandırmıştır ki bu bakış açısı “Modern Portföy Yönetimi” anlayışının temelini oluşturmuştur. Markowitz

çalışmasında, “Ortalama-Varyans Modeli” üzerinden riskin düşürülmesinde portföyde yer alan varlıklar arasında ilişki yönü ve derecesinin kritik olduğu, varlıklar arasında ilişki yönü ve derecesine bakılmaksızın sadece varlık sayısını çoğaltmayı esas alan geleneksel çeşitlendirme ile riskin düşürülemeyeceğini ifade etmiştir. Yatırımcı riski düşürmek adına portföyünü çeşitlendirirken varlık veya piyasalar aralarında pozitif korelasyon olmamasına özen göstermelidir. Ayrıca Markowitz makalesinde beklenen getiri ve risk arasında sağlanabilecek en uygun bağlantıyı “Etkin Sınır” tespitiyle aktarmıştır. Hem getiri maksimizasyonu hem de risk minimizasyonu tercihi açısından değerlendirilebilecek bakış açılarından hareketle, belli risk seviyesinde mümkün olan en yüksek getiriyi ya da belli getiri seviyesinde mümkün olan minimum riski elde etmenin yolunu söz konusu bu sınır üzerinden göstermiştir.

Piyasalar aralarında entegre özellikte olduklarında, piyasalar arası dengesizlikten fayda sağlanma durumu olan arbitraj faaliyetinin devreye girmesiyle uzun dönemde dengeye gelme durumu yaşanmaktadır. Farklı piyasalar uzun dönemde sanki tek bir piyasaymış gibi ortak bir hareket sergileyecektir ki, bu durum neticesinde de piyasalar arası çeşitlendirme sağlanması portföyü risklere karşı açacak ve sonuç itibarıyla aşırı kazanç elde edilmesi kısıtlanmış olacaktır. Başka bir ifadeyle, entegre piyasalardan yararlanılarak portföy oluşturulduğunda çeşitlendirme ilkesi devre dışı kalacaktır. Aksi durumda; yani piyasalar kendi aralarında entegre olmadığında ise arbitraj imkanı söz konusu olmayacak dolayısıyla da uzun dönemde yatırımcılar açısından piyasalar arası portföy çeşitlendirmesi sağlanarak kazanç elde edilmesi mümkün olacaktır (Masih ve Masih, 1997: 869).

3. Literatür

Bu bölümde spot ve vadeli piyasalar arasındaki ilişkilerle ilgili olarak hem ulusal hem de uluslararası literatürde yer alan çalışmalar ve elde edilen sonuçları hakkında bilgi verilmiştir.

3.1. Ulusal Piyasalarda Literatür

Ulusal piyasalara ait başlıca çalışmalar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Ulusal Çalışmalara Ait Literatür

No	Yazar(lar)	Tarih	Piyasa (Endeks)	Dönem	Veri Aralığı	Yöntem	Nedensellik Bulgusu
1	Bekgöz	2006	İMKB-30 Spot/Vadeli	04.02.2005-30.12.2005	5'er dk.	Granger Nedensellik	Çift Yönlü Nedensellik (SP → VP ilişkisi yönü daha kuvvetli)
2	Çevik ve Pekkaya	2007	İMKB-30-Usd ve Euro Spot/Vadeli	01.11.2005-28.09.2006	Günlük	ARMA-GARCH modeli ve Dinamik Nedensellik	İMKB-30 için SP → VP iken, Döviz modelleri için VP→SP
3	Kasman ve Kasman	2008	İMKB-30 Spot/Vadeli	04.05.2005-08.10.2007	Günlük	E-GARCH Modeli ve Granger Nedensellik	SP → VP (Tek Yönlü Nedensellik)
4	Öztürk	2008	İMKB-30 ve İMKB 100 Spot/Vadeli	02.01.2006-31.07.2008	Günlük	Granger Nedensellik	SP → VP (Tek Yönlü Nedensellik)
5	Dikmen	2008	İMKB-30 Spot/Vadeli	01.01.2002-28.11.2008	Günlük	Granger Nedensellik	SP → VP (Tek Yönlü Nedensellik)
6	Özen	2008	İMKB-30 Spot/Vadeli	04.02.2005-30.04.2007	Günlük	VECM-Granger Nedensellik	SP → VP (Tek yönlü nedensellik)
7	Doğruer	2009	Usd/TL Spot/Vadeli	04.02.2005-20.05.2008	Günlük	Granger Nedensellik	VP → SP (Tek Yönlü Nedensellik)
8	Başdaş	2009	İMKB-30 Spot/Vadeli	04.02.2005-09.05.2008	Günlük	Granger Nedensellik	SP → VP (Tek Yönlü Nedensellik)
9	Akçay vd.	2009	Usd/TL ve Euro/TL Spot/Vadeli	04.02.2005-30.01.2009	Günlük	VAR, VECM ve Granger Nedensellik	Uzun Vadede Usd/TL SP → VP (Tek Yönlü), Euro/TL ise Çift Yönlü iken; kısa vadede iki değişken de VP → SP (Tek Yönlü)
10	Özün ve Erbaykal	2009	Usd/TL Spot/Vadeli	02.01.2006-25.03.2008	Günlük	ARDL, Sınır Testi ve Granger Nedensellik	VP → SP (Tek Yönlü Nedensellik)
11	Tezcan	2010	Usd/TL Spot/Vadeli	04.02.2005-11.02.2010	Günlük	VAR, VECM ve Granger Nedensellik	Çift Yönlü Nedensellik (SP → VP ilişkisi yönü daha kuvvetli)
12	Çelik	2011	İMKB-30 ve Usd/TL Spot/Vadeli	04.02.2005-25.02.2011	Günlük	VAR, VECM ve Granger Nedensellik	İMKB-30 için SP → VP iken, Usd/TL için VP→SP
13	Ersoy	2011	İMKB-30 Spot/Vadeli	01.01.2007-31.03.2010	5'er dk.	VECM-Granger /ARMA-VAR-Granger N.	SP → VP (Tek yönlü nedensellik)
14	Pişkin	2011	İMKB-30 ve Usd/TL Spot/Vadeli	04.02.2005-28.08.2009	Günlük	VAR, VECM ve Granger Nedensellik	İMKB-30 için SP → VP iken, Usd/TL için Çift Yönlü Nedensellik
15	Karhan	2011	İMKB-30 Spot/Vadeli	04.02.2005-31.12.2010	Günlük	VAR, VECM'e Dayalı Nedensellik	SP → VP (Tek yönlü nedensellik)

Tablo 1. Ulusal Çalışmalara Ait Literatür (Devamı)

No	Yazar(lar)	Tarih	Piyasa (Endeks)	Dönem	Veri Aralığı	Yöntem	Nedensellik Bulgusu
16	Kayalıdere vd.	2012	İMKB-30 ve Usd/TL Spot/Vadeli	2.01.2006-30.12.2011	Günlük	VAR, VECM ve Granger Nedensellik	İMKB-30 Ocak 2006-Aralık 2008 için $SP \rightarrow VP$ iken, Ocak 2009-Aralık 2011 için $VP \rightarrow SP$; Usd/TL ise Çift Yönlü Nedensellik
17	Ersoy ve Bayraktaroğlu	2013	İMKB-30 Spot/Vadeli	04.02.2005-31.12.2010	Günlük	VAR, VECM, Granger Nedensellik ve Todo-Y.G. Nedensellik	Çift Yönlü Nedensellik
18	Gök	2013	BİST-30 Spot/Vadeli	02.01.2010-18.05.2012	1'er dk.	VECM-Granger Nedensellik	Çift Yönlü Nedensellik ($VP \rightarrow SP$ ilişki yönü daha kuvvetli)
19	Kırmızıgül Üner	2013	İMKB-30 Spot/Vadeli	04.02.2005-31.12.2010	Günlük	VAR, VECM	$VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik)
20	İşeri ve Kaçmaz	2016	BİST-30 Spot/Vadeli	04.02.2005-15.09.2015	Günlük	VAR, VECM ve Granger Nedensellik	$SP \rightarrow VP$ (Tek yönlü nedensellik)
21	Demirkaya	2016	BİST-30 Spot/Vadeli	05.04.2013-31.12.2015	Günlük	Granger Nedensellik	Çift Yönlü Nedensellik
22	Kaya	2016	BİST-30/100/Banka/Gıda/Kimya vb. Spot, BİST-30 Vadeli	02.07.2012-28.04.2017	Günlük	VAR, Granger Nedensellik Testi	BİST-30/100/Banka $SP \rightarrow VP$ (Tek yönlü nedensellik) BİST Gıda Çift Yönlü Nedensellik ve BİST Metal $VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik)
23	Kaçmaz	2017	BİST-30 Spot/Vadeli	04.02.2005-15.09.2015	Günlük	VAR, VECM ve Granger Nedensellik	$SP \rightarrow VP$ (Tek yönlü nedensellik)
24	Kara	2017	BİST-30 Spot/Vadeli	02.02.2006-30.11.2016	Günlük	VAR, VECM ve Granger Nedensellik	Çift Yönlü Nedensellik
25	Demireli ve Torun	2019	BİST-30 Spot/Vadeli	02.07.2012-30.11.2018	16, 16-128, 16-32, 256+ gün.	Sürekli Dalga Dönüşümlü Granger Nedensellik	Farklı periyotlara ait getirilerde farklı nedensellik yönleri olduğu tespit edilmiştir.
26	Polat vd.	2019	BİST-30/100/Banka Spot, BİST-30 Vadeli	29.06.2012-08.03.2018	Günlük	Granger Nedensellik	$SP \rightarrow VP$ (Tek yönlü nedensellik)

3.2. Uluslararası Piyasalarda Literatür

Uluslararası piyasalara ait başlıca çalışmalar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Uluslararası Çalışmalara Ait Literatür

No	Yazar(lar)	Tarih	Piyasa (Endeks)	Dönem	Veri Aralığı	Yöntem	Nedensellik Bulgusu
1	Kawaller vd.	1987	S&P 500 (ABD)	1984-1985	1'er dk.	Üç Aşamalı E Küçük Kareler Regresyon	$VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik)
2	Stoll ve Whaley	1990	S&P 500 ve MMI (ABD)	1982-1987	5'er dk.	ARMA ve Çoklu Regresyon Modelleri	$VP \rightarrow SP$ (Zayıf da olsa tek yönlü nedensellik)
3	Kutner, Sweeney	1991	S&P 500 (ABD)	1987 (son 5 ay)	1'er dk.	Granger Nedensellik	$VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik)
4	Chan	1992	S&P 500 ve MM (ABD)	1984-1985 ve 1985-1987	5'er dk.	ARMA	$VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik)
5	Wahab ve Lashgari	1993	S&P 500 ve FTSE 100 (ABD ve İng.)	1988-1992	Günlük	Engle Granger Eşbütünlük ve OLS-ECM	Çift Yönlü Nedensellik
6	Tse	1995	Nikkei Stock Average (NSA) (Japonya)	1988-1993	Günlük	Engle Granger Eşbütünlük-VECM	$VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik)
7	Pizzi vd.	1998	S&P 500 (ABD)	1987 (ilk 3 ay)	1'er dk.	Engle Granger Eşbütünlük ve OLS-ECM	Çift Yönlü Nedensellik
8	Frino ve West	1999	AOE ve SPI Futures (Avustralya)	1992-1997	1'er dk.	ARMA ve Regresyon Modelleri	$VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik) Zamanla bu ilişki daha entegre hale geliyor.
9	Alphonse	2000	CAC 40 (Fransa)	1995 (ilk 3 ay)	5'er dk.	Johansen Eşbütünlük-VECM	$VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik)
10	Brooks vd.	2001	FTSE 100 (İng.)	1996-1997	10'ar dk.	Engle Granger Eşbütünlük ve ECM	$VP \rightarrow SP$ (Tek Yönlü Nedensellik)
11	Kenourgios	2004	FTSE/ASE-20 (Yunanistan)	1999-2002	Günlük	Engle Granger ve Johansen Eşbütünlük, VAR, OLS-ECM	Çift Yönlü Nedensellik

Tablo 2. Uluslararası Çalışmalara Ait Literatür (Devamı)

No	Yazar(lar)	Tarih	Piyasa (Endeks)	Dönem	Veri Aralığı	Yöntem	Nedensellik Bulgusu
12	Hasan	2005	S&P 500 ve FTSE 100 (ABD ve İng.)	1992-1999	Günlük	VAR-Çarpraz Bağlanım Metodu	Çift Yönlü Nedensellik
13	Khan	2006	KSE-100 (Pakistan)	2003-2005	Günlük	VECM	SP → VP (Tek Yönlü Nedensellik)
14	Floros ve Vougas	2008	FTSE/ASE-20 ve FTSE/ASEMid 40	1999-2001	Günlük	Johansen Eşbütünleşme-VECM	VP → SP (Tek Yönlü Nedensellik)
15	Chen ve Zheng	2008	S&P 500 (ABD)	1990-2007	Günlük	Johansen Eşbütünleşme-VECM	VP → SP (Tek Yönlü Nedensellik-0,01 anlam düzeyinde)
16	Floros	2009	FTSE/JSE Top 40 (Güney Afrika)	2002-2006	Günlük	Johansen Eşbütünleşme, VECM, Granger Nedensellik	Çift Yönlü Nedensellik
17	Karmakar	2009	CNX Nifty (Hindistan)	2000-2007	Günlük	Johansen Eşbütünleşme-VECM	VP → SP (Tek Yönlü Nedensellik)
18	Srinivasan	2009	Nifty (Hindistan)	2000-2008	Günlük	Johansen Eşbütünleşme-VECM	Çift Yönlü Nedensellik
19	Pradhan, Bhat	2009	Nifty (Hindistan)	2000-2007	Günlük	Johansen Eşbütünleşme-OLS-VECM	SP → VP (Tek Yönlü Nedensellik)
20	Judge ve Reancharoen	2014	SET 50 (Tayland)	2006-2012	Günlük	Engle Granger Eşbütünleşme-ECM	SP → VP (Tek Yönlü Nedensellik)
21	Paul ve Kimata	2016	Nifty (Hindistan)	2000-2013	Günlük	Granger Nedensellik	Çift Yönlü Nedensellik

3.3. Literatürden Elde Edilen İstatistik

Uluslararası çalışmalardan elde edilen yurt dışı borsaların nedensellik sonuçlara bakıldığında 21 çalışmanın 11'i (yüzde 52) vadeli piyasaların spot piyasaları etkilediği (öncül olduğu) gözlemlenmiştir. Ulusal çalışmalarda ise BİST 30 Endeksini inceleyen 22 çalışmanın sadece 2 tanesi (yüzde 9) vadeliden spot piyasa doğru, 14'ü (yüzde 64) spot piyasadan vadeli piyasaya doğru bir nedensellik taşımaktadır. Bu sonuç bizim vadeli piyasalarımızın daha gelişim aşamasında olduğunu ve ulusal piyasalara kıyasla spot piyasaya yön verme gücünün kısıtlı kaldığını göstermektedir.

4. Veri ve Yöntem

Çalışmada türev ve spot piyasa arasındaki etkileşimin ölçülebilmesi amacıyla BİST 30 Endeksi ve USD/TL, Euro/TL, Ruble/TL ve Yuan/TL (çalışmada bu dört adet kur sırasıyla Dolar, Euro, Ruble ve Yuan şeklinde ifade edilecektir.) döviz kur fiyat serileri ile bu serilere dayalı olarak Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası'nda (VİOP) işlem gören fiyat serileri kullanılmıştır. Türev piyasayı temsilen literatürde futures verileri kullanılmakta olup, bu çalışmada da aynı yaklaşım izlenmiştir. BİST-30 Endeksi, Dolar ve Euro değişkenlerinde **04.01.2010-31.12.2020** (2764 gözlem) dönemini kapsayan fiyat serileri kullanılmıştır. Ruble ve Yuan para birimlerinin VİOP'da 11.08.2017 tarihi itibarıyla işlem görmeye başladığından dolayı söz konusu fiyat serileri 11.08.2017-31.12.2020 (875 gözlem) dönem aralığında incelenmiştir. Spot seriler gün sonu kapanış fiyatlarından oluşurken, futures seriler ise zayıf işlem etkisine maruz kalmamak için en yakın vadedeki uzlaşma fiyatlarından oluşmaktadır. Spot döviz kurlarına ait veriler T.C.M.B. veri dağıtım merkezi olan (EVDS) sayfasından, spot BİST-30 Endeks verisi <https://tr.investing.com/> sitesinden elde edilmiştir. Tüm vadeli döviz kurları ve endeks verileri ise Borsa İstanbul'un resmi veri dağıtım sayfası olan <https://datastore.borsaistanbul.com/> web kanalından derlenmiştir. Araştırma bulguları E-Views analiz programı ile elde edilmiştir.

BİST 30 Endeksi, US doları, Euro, Ruble ve Yuan kurlarına ait veriler kullanılarak, vadeli işlem ve spot piyasa arasında uzun dönem denge ilişkisinin olup olmadığı Johansen Eşbütünleşme analizi ile araştırılmıştır. Bununla birlikte, eşbütünleşme tespit edilen piyasa grupları arasında nedensellik ilişkisinin varlığı ise Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) çerçevesinde Granger Nedensellik testi ile değerlendirilmiştir.

5. Araştırma Bulguları

Araştırmada incelenmek üzere BİST 30, Usd, Euro, Ruble ve Yuan temelinde hem spot hem de futures fiyat serileri derlenmiş olup çeşitli analizlerin yapılması için bu serilerin doğal logaritması alınmış haliyle çalışılması hedeflenmiştir. Bu kapsamda hem fiyat hem de logaritmik fiyat serilerine ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

		Fiyat								
Piyasa	Seri	Mean	Med	Max	Min	Std. Dev.	Skew	Kurt	J-B	Prob
Spot	Bist-30	1.009,1	975,15	1.642,2	594,63	222,39	0,2669	2,1780	111,28	0,0000
	Dolar	3,2737	2,7132	8,4765	1,3951	1,7840	1,0067	2,8610	469,11	0,0000
	Euro	3,8773	3,0576	10,0460	1,9030	1,9308	1,1827	3,3921	622,13	0,0000
	Ruble	0,0848	0,0883	0,1101	0,0590	0,0128	-0,3739	2,0121	55,971	0,0000
	Yuan	0,8253	0,8214	1,2880	0,5234	0,1745	0,3483	2,7944	19,232	0,0001
Futures	Bist-30	1.015,2	979,12	1.644,5	600,75	226,17	0,2629	2,1518	114,69	0,0000
	Dolar	3,2896	2,7226	8,6119	1,4065	1,7917	1,0061	2,8559	468,77	0,0000
	Euro	3,8982	3,0787	10,2310	1,9190	1,9433	1,1809	3,3799	659,13	0,0000
	Ruble	0,0844	0,0870	0,1092	0,0535	0,0128	-0,4752	2,1565	58,880	0,0000
	Yuan	0,8239	0,8221	1,2838	0,4766	0,1733	0,3311	2,7928	17,558	0,0002
		Logaritmik Fiyat								
Piyasa	Seri	Mean	Med	Max	Min	Std. Dev.	Skew	Kurt	J-B	Prob
Spot	Bist-30	6,8922	6,8826	7,4039	6,3879	0,2228	-0,0956	2,1172	93,955	0,0000
	Dolar	1,0527	0,9981	2,1372	0,3329	0,5044	0,4437	1,9236	224,14	0,0000
	Euro	1,2496	1,1176	2,3071	0,6434	0,4429	0,6356	2,1958	260,58	0,0000
	Ruble	-2,4796	-2,4264	-2,2062	-2,8292	0,1590	-0,5739	2,1547	74,086	0,0000
	Yuan	-0,2144	-0,1967	0,2530	-0,6474	0,2138	-0,1527	2,5195	11,818	0,0027
Futures	Bist-30	6,8977	6,8866	7,4051	6,3981	0,2254	-0,1010	2,1054	96,874	0,0000
	Dolar	1,0577	1,0015	2,1531	0,3411	0,5041	0,4443	1,9250	224,04	0,0000
	Euro	1,2547	1,1245	2,3254	0,6518	0,4434	0,6358	2,1947	260,92	0,0000
	Ruble	-2,4835	-2,4418	-2,2142	-2,9278	0,1613	-0,7006	2,4385	83,084	0,0000
	Yuan	-0,2159	-0,1958	0,2498	-0,7410	0,2129	-0,1686	2,5227	12,485	0,0019

Fiyat değerleri üzerinden Tablo 3 incelendiğinde, Ruble kur serisinin çarpıklık değeri negatif iken; diğer tüm serilerin çarpıklık değerleri pozitiftir, diğer bir deyişle bu seriler sağa çarpık bir dağılım özelliği sergilemişlerdir. Basıklık değerleri ise tüm serilerde normal dağılıma yakındır. Logaritmik fiyat serileri açısından spot ve futures piyasalar incelendiğinde Dolar ve Euro kurlarına ait basıklık değerleri negatif iken analiz edilen diğer değişkenlerin söz konusu değerleri pozitiftir. Seriler normal dağılıma göre oldukça dik olarak dağılmıştır. Ayrıca Dolar ve Euro kurlarının standart sapma değerleri hem spot hem de vadeli piyasa kanadında nispeten daha düşüktür.

Zaman serisi analizlerinde çalışmaya dahil edilen verilerin durağanlık yapıları çalışmanın devamında kullanılacak testlerin planlanmasında önem arz etmektedir. Şöyle ki, durağanlık özelliği gösteren serilerde eşbütünlüşme mümkün görülmekle birlikte, serilerin söz konusu durağanlığı ortak bir biçimde düzey değerlerinde ya da fark değerlerinde sağlayıp sağlamadıklarına göre çeşitli eşbütünlüşme analizlerinden faydalanılmaktadır. Tablo 4'te verilerin durağanlık yapısı Augmented Dickey–Fuller (ADF) testi kullanılarak sunulmuştur. Durağanlığın düzey değerlerde araştırılması aşamasında her bir değişkenin karakterize edildiği model yapısı (sabitli-trendsiz, sabitli ve sabitli-trendli) tahmin edilen regresyon yardımıyla belirlenmiş olup, sadece seriye uygunluğu tespit edilen model sonucu raporlanmıştır.

Birim kök testi sonuçlarına bakıldığında BİST 30 Endeksine ait spot ve futures serilerin düzeyde I(0), dört adet döviz kuru serilerinin ise birinci farkı alındığında I(1) durağanlık koşulunu sağladıkları görülmüştür. Birinci farklarında I(1) durağan bulunan verilerin uzun dönemde ilişkili olabileceği söz konusu olup, serilerin eşbütünlüşük olduklarını söyleyebilmek için koentegrasyon testi sonuçlarına ihtiyaç vardır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 484).

Tablo 4. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

	Düzeyde Logaritmik Fiyat Serisi			1. Farkta Logaritmik Fiyat Serisi		
	Seri Adı	t-ist	p-değ	Seri Adı	t-ist	p-değ
Spot	LBİST-30	-3,7958	0,0168	FLBİST-30	-14,6757	0,0000
	LDolar	-2,8367	0,1841	FLDolar	-9,7797	0,0000
	LEuro	-1,8966	0,6559	FLEuro	-26,3932	0,0000
	LRuble	-2,7803	0,2050	FLRuble	-14,9250	0,0000
	LYuan	-2,5292	0,3138	FLYuan	-4,7727	0,0001
Futures	LBİST-30	-3,8649	0,0136	FLBİST-30	-29,0937	0,0000
	LDolar	-2,4313	0,3630	FLDolar	-32,9032	0,0000
	LEuro	-1,8755	0,6669	FLEuro	-33,0694	0,0000
	LRuble	-2,8158	0,1919	FLRuble	-12,4077	0,0000
	LYuan	-2,2906	0,4381	FLYuan	-11,9717	0,0000

Eşbütünleşme ilişkisinin araştırılması için literatürde sıklıkla Engle ve Granger (1987) ile Johansen (1988, 1991), Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen yaklaşımlar kullanılmaktadır. Engle ve Granger (1987) yaklaşımında en fazla iki değişken arasında eşbütünleşme ilişkisi araştırılabilirken, Johansen yaklaşımında ikiden fazla değişken arasında eşbütünleşme vektör tespit edilebilmektedir. Her bir değişkeni içsel (endojen) olarak kabul etmesi Johansen yönteminin bir başka avantajıdır. Johansen yöntemi ile eşbütünleşme vektör sayısı belirlenirken maksimum özdeğer ve iz istatistikleri kullanılmaktadır. (Mert ve Çağlar, 2019: 260-261). Eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi için bu çalışmada Johansen metodu tercih edilmiştir. Johansen süreci kapsamında öncelikle bir gecikme uzunluğu belirlenmesi gerektiğinden dolayı VAR modelinden faydalanılmıştır.

Tablo 5. VAR Modeli Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi*

g	BİST30 (Spot-Futures)		USD (Spot-Futures)		EURO (Spot-Futures)		RUBLE (Spot-Futures)		YUAN (Spot-Futures)	
	AIC	SC	AIC	SC	AIC	SC	AIC	SC	AIC	SC
0	-7,2595	-7,2552	-4,7169	-4,7126	-4,9999	-4,9956	-4,8095	-4,7985	-5,8834	-5,8724
1	-13,8147	-13,8018	-14,5761	-14,5631	-14,6107	-14,5979	-10,9255	-10,8925	-12,6369	-12,6039
2	-13,8758	-13,8544	-14,5986	-14,5771	-14,6690	-14,6254	-11,0382	-10,9831	-12,7171	-12,6622
3	-13,8831	-13,8530	-14,6806	-14,6505	-14,7366	-14,7066	-11,0630	-10,9859	-12,7374	-12,6604
4	-13,8831	-13,8444	-14,7088	-14,6701	-14,7594	-14,7207	-11,0703	-10,9712	-12,7517	-12,6528
5	-13,8858	-13,8386	-14,7109	-14,6636	-14,7609	-14,7137	-11,0718	-10,9507	-12,7532	-12,6323
6	-13,8835	-13,8277	-14,7082	-14,6523	-14,7597	-14,7039	-11,0712	-10,9280	-12,7534	-12,6105
7	-13,8832	-13,8187	-14,7074	-14,6430	-14,7578	-14,6933	-11,0716	-10,9064	-12,7506	-12,5858
8	-13,8832	-13,8082	-14,7071	-14,6340	-14,7579	-14,6890	-11,0727	-10,8854	-12,7444	-12,5576

*Johansen Eşbütünleşme Testi, VECM yapısı gereğince serileri bir gecikmeli haliyle analiz eden bir yaklaşım izlediğinden dolayı, Jang ve Ogaki (2004); Sevüktekin ve Nargeleçekenler (2010) tarafından kullanılan yaklaşım kapsamında, tabloda görülen VAR gecikme değerlerinden bir eksik gecikme sayısı esas alarak fazladan gecikme hesabından kaçınma yoluna gidilmiştir. Bu uygulama sonucunda Dolar, Euro, Ruble ve Yuan döviz kurlarına ait seriler için uygun gecikme sayısı AIC bilgi kriterine göre sırasıyla 4, 4, 7 ve 5 olarak belirlenmiştir.

Uygun gecikme seviyelerinin Akaike bilgi kriterine göre belirlenmesinden sonra değişkenler arası eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Johansen testi ile araştırılmış ve sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur. Olasılık değerlerinden hareketle analiz edilen dört döviz kuru serilerinin de incelenen dönem içerisinde 1'er adet koentegre ilişki taşıdığı ve serilerin uzun dönem açısından eşbütünleşme olduğu görülmüştür.

Tablo 6. Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

<i>Dolar Spot/Futures</i>			
İz Testi	İz İstatistiği	0,05 Kritik Değer	p Değeri
$H_0: r = 0$	305,8065	25,8721	0,0000
$H_0: r \leq 1$	7,0792	12,5179	0,3363
Maksimum Özdeğer Testi	Maks. Özdeğer İstatistiği	0,05 Kritik Değer	p Değeri
$H_0: r = 0$	298,7272	19,387	0,0001
$H_0: r \leq 1$	7,0792	12,5179	0,3363
<i>Euro Spot/Futures</i>			
İz Testi	İz İstatistiği	0,05 Kritik Değer	p Değeri
$H_0: r = 0$	294,6462	18,3977	0,0001
$H_0: r \leq 1$	3,2864	3,8414	0,0698
Maksimum Özdeğer Testi	Maks. Özdeğer İstatistiği	0,05 Kritik Değer	p Değeri
$H_0: r = 0$	291,3597	17,1476	0,0001
$H_0: r \leq 1$	3,2864	3,8414	0,0698
<i>Ruble Spot/Futures</i>			
İz Testi	İz İstatistiği	0,05 Kritik Değer	p Değeri
$H_0: r = 0$	117,6105	12,3209	0,0001
$H_0: r \leq 1$	2,4901	4,1299	0,1353
Maksimum Özdeğer Testi	Maks. Özdeğer İstatistiği	0,05 Kritik Değer	p Değeri
$H_0: r = 0$	115,1203	11,2248	0,0001
$H_0: r \leq 1$	2,4901	4,1299	0,1353
<i>Yuan Spot/Futures</i>			
İz Testi	İz İstatistiği	0,05 Kritik Değer	p Değeri
$H_0: r = 0$	99,122	15,4947	0,0001
$H_0: r \leq 1$	1,3331	3,8414	0,2482
Maksimum Özdeğer Testi	Maks. Özdeğer İstatistiği	0,05 Kritik Değer	p Değeri
$H_0: r = 0$	97,7888	14,2646	0,0000
$H_0: r \leq 1$	1,3331	3,8414	0,2482

Düzye de durağan bulunan seriler arasındaki kısa dönemli nedensellik ilişkisinin araştırılması VAR sürecinde Granger Nedensellik Testi ile sağlanabilmektedir. Diğer taraftan ise birinci farkta eşbütünleşik olan diğer serilerin Johansen Eşbütünleşme Testi'nden yararlanılarak eşbütünleşmenin varlığının tespiti neticesinde piyasalar arasındaki nedensellik arayışına Vektör Hata düzeltme Modeli (VECM) yardımıyla bakılması daha uygun olacaktır. Bunun nedeni ise Standart Granger Nedensellik yöntemi ile tespit edilemeyen kısa ve uzun dönemli ilişkiler VECM kullanılarak tespit edilebilmekte, böylece nedenselliğin kaynağı hem uzun hem de kısa dönem açısından ayrı ayrı saptanabilmektedir (İşeri ve Kaçmaz, 2016: 15). Nedensellik sonuçları Tablo 7 ve Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 7. VAR Granger Nedensellik / Blok Dışsallık Test Bulguları

		Ki-kare	p-değ	g
BİST 30	<i>Futures → Spot</i>	4,69294	0,4545	5
	<i>Spot → Futures</i>	23,41877	0,0003	5

Tablo 8. VEC Granger Nedensellik / Blok Dışsallık Test Bulguları

		<i>Ki-kare</i>	<i>p-değ</i>	<i>g</i>
USD	<i>Futures → Spot</i>	314,8573	0,0000	4
	<i>Spot → Futures</i>	8,66944	0,0699	4
EURO	<i>Futures → Spot</i>	320,6566	0,0000	4
	<i>Spot → Futures</i>	18,1664	0,0011	4
RUBLE	<i>Futures → Spot</i>	93,0905	0,0000	7
	<i>Spot → Futures</i>	14,9119	0,0371	7
YUAN	<i>Futures → Spot</i>	61,3992	0,0000	5
	<i>Spot → Futures</i>	17,0022	0,0045	5

Granger Nedensellik Testi sonuç tablolarının değerlendirilme aşamasında olasılık değerinin anlamlılık seviyesinden küçük olması, değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığını savunan H_0 hipotezin reddedilmesine, diğer bir ifadeyle nedensellik ilişkisinin olduğunu savunan alternatif hipotezin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Bu kapsamda sonuçlar 0,05 anlamlılık seviyesinde değerlendirildiğinde; Euro/TL, Yuan/TL ve Ruble/TL kurlarına ait serilerin çift yönlü nedensellik taşıdığı ifade edilmektedir. Ayrıca söz konusu üç değişken için de ilişki yönü vadeli piyasadan spot piyasaya doğru daha kuvvetlidir. Dolar/TL kuruna ait seriler açısından ise vadeli piyasadan spot piyasaya doğru tek yönlü bir nedensellikten bahsedilebilirken. Son olarak BİST 30 Endeksi serilerine ait sonuçlar değerlendirildiğinde ise spot piyasadan vadeli piyasaya nedensellik saptanmıştır.

6. Sonuç

Spot piyasa içerisinde bulunan yatırım araçlarını dayanak kabul ederek oluşturulan ve alternatif yatırım alanı olan vadeli piyasalar, riskten korunma özelliği sağlaması sebebiyle finansal karar alıcılar tarafından sıklıkla işlem görmektedir. Spot ve vadeli piyasaların kullanılmasında, pratik ortamdaki tecrübenin yanı sıra bir takım finansal teorilerin göz önünde bulundurulması yatırım etkinliği açısından önem taşımaktadır. Söz konusu teorilerin farklı yatırım ortamlarında ve zamanlarda destekleyici özelliği değişkenlik gösterebildiğinden dolayı, Borsa İstanbul çatısı altında işlem gören spot ve vadeli piyasalardan seçilen BİST 30 Endeksi ve döviz kurları davranışlarının analiz edilerek teorik anlamda ne derece desteklendiği araştırılmıştır. Çalışmanın uygulama kısmında gerçekleştirilen analizler sonucunda elde edilen bulgular, ikinci bölümde açıklanan ilke ve hipotezler ile ilişkilendirilerek aşağıda ifade edilmiştir.

İşlem maliyeti hipotezi ve kaldıraç hipotezi, vadeli piyasanın spot piyasaya öncülük etme özelliği taşımasını esas alır. Çalışma döneminde yapılan testler neticesinde; Dolar kuru spot ve futures piyasalarına ait fiyat serileri için işlem maliyeti hipotezi desteklenirken; BİST 30 Endeksi ile Euro, Ruble ve Yuan kurlarına ait fiyat serileri için işlem maliyeti hipotezinin geçerliğinin aksi yönünde sonuçlar elde edilmiştir.

Taşıma maliyeti hipotezi açısından spot ve vadeli piyasa arasında muazzam bir ilişki bulunmalı, piyasalar arasında öncül-ardıl ilişki söz konusu olmamalıdır. Euro, Ruble ve Yuan kurlarının nedensellik testi sonuçlarına göre bu piyasalarda öncül-ardıl ilişkiden ziyade çift taraflı bir nedensellik ilişkisi bulunmuş olup, hipotez bu piyasalar açısından desteklenmektedir.

Etkin piyasa hipotezine göre piyasalar hareket ederken birbirlerinden bağımsız şekilde olmalı, arbitraj fırsatı taşımamalı ve aralarında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamalıdır. Uygulanan eşbütünleşme testi ile birlikte eşbütünleşik olduğu saptanan dört adet döviz kuru kapsamında, spot ve vadeli piyasalar arasında etkinlik özelliği olmadığı ifade edilebilir.

Çeşitlendirme fırsatı açısından bakıldığında ise, piyasalar arasında entegre ilişki olması ve arbitraj imkanı bulunması çeşitlendirme yaparak uzun vadede yatırımcı riskinin azaltılamayacağı sonucunu doğurur. Analize dahil edilen döviz serileri için eşbütünleşme analizi kullanılarak spot ve vadeli piyasalar arasında entegre bir ilişki bulunmuş olması neticesinde, bu piyasalar arasında çeşitlendirme yapılarak riskin azaltılabileme imkanının olmadığı belirlenmiştir.

BİST 30 Endeksinde nedensellik yönü spot piyasadan vadeli piyasaya olarak tespit edilmiştir. Bu tespit; Çevik ve Pekkaya (2007), Kasman ve Kasman (2008), Öztürk (2008), Dikmen (2008), Özen (2008), Başdaş (2009), Çelik (2011), Ersoy (2011), Pişkin (2011), Karhan (2011), İşeri ve Kaçmaz (2016), Kaya (2016), Kaçmaz (2017) ve Polat vd. (2019) çalışmalarının sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Dolar/TL kuru kapsamında, vadeli piyasadan spot piyasaya doğru bir

nedensellik sonucuna ulaşılmıştır. Böylelikle; Çevik ve Pekkaya (2007), Doğruer (2009), Özün ve Erbaykal (2009) ve Çelik (2011) çalışmalarının bulgularıyla benzer sonuçlar elde edilmiştir. Euro/TL kuru açısından ise, analiz edilen dönemde spot ve vadeli piyasa arasında öncül-ardıl ilişkiden ziyade, Akçay vd. (2009) çalışmasının sonucuna paralel olarak, karşılıklı nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Uluslararası alanda borsa nedenselliği üzerine yapılmış çalışmalarda ağırlıklı olarak vadeli piyasaların spot piyasalara öncülük ettiği yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Khan (2006) Pakistan Borsası'nda, Pradhan ve Brad (2009) Hindistan Borsası'nda, Judge ve Reacharoen (2014) Tayland Borsası'nda spot piyasanın vadeli piyasayı etkilediğini tespit etmişlerdir. Bu çalışmada BİST 30 Endeksinin nedensellik yönüne ait sonuçlar, söz konusu çalışmaların sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir.

Kaynakça

- Akçay, S., Özen, E. & Kula, V. (2009). Türkiye'de Vadeli Döviz Fiyatları ile Spot Döviz Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkisinin İncelenmesi: İzmir Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası Uygulaması. *13. Ulusal Finans Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss.321-330), Düzenleyen Afyonkocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Afyonkarahisar. 21-24 Ekim 2019.
- Alphonse, P. (2000). Efficient Price Discovery in Stock Index Cash and Futures Markets. *Annales d'Economie et de Statistique*. 60, 177-188.
- Başdaş, U. (2009). Lead-Lag Relationship between the Spot Index and Futures Price for the Turkish Derivatives Exchange. *SSRN Elektronik Dergi* 1493147. <https://ssrn.com/abstract=1493147>, (30.12.2020)
- Bekgöz, S. (2006). *Türkiye'de Vadeli Piyasalar ve İMKB Hisse Senetleri Piyasası ile Etkileşimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul:Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü.
- Brooks, C. (2014). *Introductory Econometrics for Finance*, Cambridge University Press.
- Brooks, C., Rew, A. G. & Ritson, S. (2001). A Trading Strategy Based on the Lead-lag Relationship Between the Spot Index and Futures Contract for the FTSE 100. *International Journal of Forecasting*, 17(1), 31-44.
- Chan, K. (1992). A Further Analysis of the Lead-lag Relationship between the Cash Market and Stock Index Futures Market. *The Review of Financial Studies*. 5(1), 123-152.
- Chen, R & Zheng, Z. (2008). Unbiased Estimation, Price Discovery and Market Efficiency: Futures Prices and Spot Prices. *Systems Engineering-Theory and Practice*, 28(8), 2-11.
- Chu, Q. C., Hsieh, W. L. G. & Tse, Y. (1999). Price Discovery on the S&P 500 Index Markets: An Analysis of Spot Index, Index Futures, and SPDRs. *International Review of Financial Analysis*, 8(1), 21-34.
- Çelik, İ. (2011). *Vadeli işlem piyasasında fiyat keşfi: İzmir Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsasında Ampirik Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çevik, E. İ. & Pekkaya, M. (2007). Spot ve Vadeli İşlem Fiyatlarının Varyansları Arasındaki Nedensellik Testi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 49-66.
- Demireli, E. & Torun, E. (2019). Sürekli Dalgacık Dönüşümlü Granger Nedensellik Analizi ile Bist-30 Endeksi ve Endeks Vadeli İşlem Sözleşmesi Üzerine Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (42), 191-199.
- Demirkaya, N. (2016). *The Lead-lag Relationship between the Equity Market and the Derivatives Market: Evidence From Borsa İstanbul*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dikmen, A. (2008). *Türkiye'de Vadeli İşlemler Piyasasının Gelişimi Perspektifinde Hisse Senedi Endeks Vadeli İşlem Sözleşmelerinin Gelişimi ve Spot Piyasa ile Etkileşimi*. SPK Piyasa Gözetim ve Düzenleme Dairesi. Yeterlik Etüdü. Ankara.
- Doğruer, Z. (2009). *Vadeli Döviz Piyasası ve Türkiye'de Spot ve Vadeli Döviz Kurları Üzerine Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- Ersoy, E. (2011). *Spot ve Vadeli İşlem Piyasaları Arasındaki Fiyat ve Volatilite İlişkisi: İMKB-VOB Örneği*.Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ersoy, E. & Bayrakdaroğlu, A. (2013). İMKB 30 Endeksi ile VOB-İMKB 30 Endeks Vadeli İşlem Sözleşmeleri Arasındaki Öncül-Ardıl İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*. 42(1), 26-40.
- Fama, E.F. (1965). Random Walks in Stock Market Prices. *Financial Analysts Journal*. 51(1), 75-80.
- Fleming, J., Ostdiek, B. & Whaley, R. E. (1996). Trading Costs and the Relative Rates of Price Discovery in Stock, Futures, and Option Markets. *The Journal of Futures Markets: Futures, Options, and Other Derivative Products*. 16(4), 353-387.
- Floros, C. (2009). Price Discovery in the South African Stock Index Futures Market. *International Research Journal of Finance and Economics*. 34, 148-159.
- Floros, C. & Vougas, D. V. (2008). The Efficiency of Greek Stock Index Futures Market. *Managerial Finance*. 34(7), 498-519.
- Frino, A. & West, A. (1999). The Lead-Lag Relationship Between Stock Indices and Stock Index Futures Contracts: Further Australian Evidence. *Abacus*. 35(3), 333-341.
- Gök, İ.Y. (2013). *Endeks Futures ve Spot Piyasalarda Fiyat Keşfi, Volatilite Yayılımı ve Uluslararası*

Etkileşimler. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hasan, M. (2005). An Alternative Approach in Investigating Lead-lag Relationships Between Stock and Stock Index Futures Markets—Comment. *Applied Financial Economics Letters*. 1(2), 125-130.

İşeri, M. & Kaçmaz, M. (2016). 2005-2015 Yılları Arasında BIST30 Endeksi ve BIST30 Endeks Vadeli İşlem Sözleşmeleri Arasındaki Nedensellik (Öncül-Ardıl) İlişkisinin İrdelenmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 53(615), 9-21.

Jang, K., & Ogaki, M. (2004). The Effects of Monetary Policy Shocks on Exchange Rates: A Structural Vector Error Correction Model Approach. *Journal of the Japanese and International Economies*, 18(1), 99-114.

Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.

Johansen, S. (1991). Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1551-1580.

Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration—with Applications to the Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.

Judge, A. & Reanchaon, T. (2014). An Empirical Examination of the Lead-Lag Relationship Between Spot and Futures Markets: Evidence from Thailand. *Pacific-Basin Finance Journal*. 29, 335-358.

Kaçmaz, M. (2017). *Vadeli ve Spot Piyasalar Arasındaki Etkileşim: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kara, E. (2017). *Vadeli İşlem Piyasaları ve Spot Piyasalarda Fiyat Keşfi ve Volatilite Yayılımı: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karhan, G. (2011). *Price Discovery and Volatility Spillover in Spot Index and Index Futures Markets: Evidence From Turkey*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karmakar, M. (2009). Price Discoveries and Volatility Spillovers in S&P CNX Nifty Future and Its Underlying Index CNX Nifty. *Vikalpa*. 34(2), 41-56.

Kasman, A. & Kasman, S. (2008). The Impact of Futures Trading on Volatility of the Underlying Asset in the Turkish Stock Market. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*. 387(12), 2837-2845.

Kawaller, I. G., Koch, P. D. & Koch, T. W. (1987). The Temporal Price Relationship between S&P 500 Futures and the S&P 500 Index. *The Journal of Finance*, 42(5), 1309-1329.

Kaya A. (2016). Pay Piyasasına Dayalı Vadeli İşlem ve Spot Piyasalarının Öncü Gösterge Olma Özelliği: Borsa İstanbul Örneği. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*. 10(1): 35-64.

Kayalıdere, K., Aracı, H. & Aktaş, H. (2012). Türev ve spot piyasalar arasındaki etkileşim: VOB üzerine bir inceleme. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*. (56), 137-154.

Kenourgios, F. D. (2004). Price Discovery in the Athens Derivatives Exchange: Evidence for the FTSE/ASE-20 Futures Market. *Ase-20. Economic and Business Review. Futures Market*. 6(3), 229-243.

Khan, S. U. (2006). Role of the Futures Market on Volatility and Price Discovery of the Spot Market: Evidence from Pakistan's Stock Market. *Lahore Journal of Economics*, 11(2), 107-121.

Kırmızıgül Üner, İ. (2013). *Türkiye'de Vadeli İşlem Piyasalarının Gelişimi, Spot Piyasa ile Etkileşimi ve Hisse Senedi Endeksi ve Vadeli İşlem Sözleşmeleri Örneğinde Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kolb, R. W. & Overdahl, J. A. (2003). *Financial Derivatives*, New Jersey: John Wiley and Sons.

Korkmaz, T. & Ceylan, A. (2012). *Sermaye Piyasası ve Menkul Değer Analizi*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Kutner, G. W. & Sweeney, R. J. (1991). Causality Tests between the S&P 500 Cash and Futures Markets. *Quarterly Journal of Business and Economics*. 51-74.

Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. *The Journal of Finance*, 7(1), 77-91.

Masih, A. M. & Masih, R. (1997). Dynamic Linkages and the Propagation Mechanism Driving Major International Stock Markets: An Analysis of the Pre-and Post-Crash Eras. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 37(4), 859-885.

Mert, M., & Çağlar, A. E. (2019). Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi. *Ankara: Detay Yayıncılık*.

Özen, E. (2008). *İzmir Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası'nda Hisse Senedine Dayalı Futures İşlemlerin Spot Piyasa Etkinliğine Katkısı: İMKB-30 Endeksi İçin Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, B. (2008). *İMKB & VOB Arasındaki Etkileşimin İMKB-30 ve İMKB-100 Bağlamında İrdelenmesi ve Elde Edilen Sonuçların VOB Bünyesinde Gerçekleştirilen İşlemlerin Gözetimi-Denetimi Açısından Değerlendirilmesi*. SPK Denetleme Dairesi. Yeterlik Etüdü. İstanbul.

Özün, A. & Erbaykal E. (2009) Detecting Risk Transmission from Futures to Spot Markets without Data Stationarity Evidence from Turkey's Markets. *The Journal of Risk Finance*, 10(4), 365-376.

Paul, M. T. & Kimata, J. D. (2016). The Linkages, Persistence, Asymmetry in the Volatility, the Price Discovery and Efficiency, and the Effect of the US Subprime Mortgage Financial Crisis on the Spot and the Futures Market's Returns: The Case of India. *Applied Economics*. 48(8), 669-683.

Pişkin, E. (2011). *Vadeli İşlemler Piyasasında Endeks ve Döviz Sözleşmeleri Üzerine Bir Uygulama: Spot ve Vadeli Fiyat İlişkilerinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pizzi, M. A., Economopoulos, A. J. & O'Neill, H. M. (1998). An Examination of the Relationship Between Stock Index Cash and Futures Markets: A Cointegration

Approach. *The Journal of Futures Markets*, 18(3), 297-305.

Polat, M., Kanmaz, M & Vergi, H. (2019). Vadeli ve Spot Piyasalar Arasında Nedensellik İlişkisi: Borsa İstanbul Örneği. *Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi*. 4(1): 88-96.

Pradhan, K. C. & Bhat, K. S. (2009). An Empirical Analysis of Price Discovery, Causality and Forecasting in the Nifty Futures Markets. *International Research Journal of Finance and Economics*. 26, 83-92.

Sevüktekin, M., & Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi: EViews Uygulamalı*. Nobel Yayın Dağıtım.

Srinivasan, P. (2009). An Empirical Analysis of Price Discovery in the NSE Spot and Futures Markets of India. *IUP Journal of Applied Finance*. 15(11), 24.

Stoll, H. R. & Whaley, R. E. (1990). The Dynamics of Stock Index and Stock Index Futures Returns. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. 25(4), 441-468.

Tezcan, O. E. (2010). *Döviz Piyasalarında Spot ve Vadeli Kurlar Arasındaki Dinamik İlişkinin Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tse, Y. K. (1995). Lead-Lag Relationship Between Spot Index and Futures Price of the Nikkei Stock Average. *Journal of Forecasting*. 14(7), 553-563.

Wahab, M. & Lashgari, M. (1993). Price Dynamics and Error Correction in Stock Index and Stock Index Futures Markets: A Cointegration Approach. *Journal of Futures Markets*. 13(7), 711-742.

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Yeni Medya Eğitiminin Yükseköğretim Boyutunun Değerlendirilmesi

Evaluation of the Higher Education Dimension of New Media Education

Tahsin Güler¹ & Kübra Canbaz Akça²

Öz

Bu çalışmada günümüzün bir gerçeği olan yeni medya kavramı üzerinde durulmakta ve bu alanda Türkiye’de yükseköğretim boyutunda verilen eğitimin analizinin yapılması amaçlanmıştır. Özellikle son birkaç on yılda hayatımıza daha fazla dahil olan internet ve dijital araç gereçler, yaşamı kolaylaştıran ve değiştiren alanların başında gelmektedir. Daha hızlı iletişim, daha hızlı işleyiş, daha çok kazanç bu konu temelinde güçlenmektedir. Bu alan sektörel bazda değerlendirildiğinde, kamu ve özel kuruluşlarda çok çeşitli ve farklı etkiler ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda her şeyin dijitale evrildiği ve özellikle Covid-19 pandemisiyle yeni bir aşamaya taşındığı bu süreçte, dönüşümü anlamak ve motivasyonunu yakalamanın bu anlamda var olan eğitimin incelenmesi ve geliştirilmesinden geçtiği görülmektedir. Bu aşamada çalışmada yeni/sosyal medya eğitimi devlet ve vakıf üniversiteleri çerçevesinde incelenmiştir. Yeni normale adapte olma sürecinde, gelişime ayak uydurulması ve eğitimin ön planda tutulması gerektiği konusu üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Her şeyin dijitale evrildiği bir dönemde ülkemizde dönüşümün motivasyonunu yakalamak ve değişime uyum sağlamak için bu alandaki var olan eğitime nitel araştırmalar yapılarak katkı sağlanması gerekliliğine inanılmaktadır. Çalışmada son beş yıl içerisinde Türkiye’de nüfusa oranla ciddi artış gösteren internet kullanım oranları ve yeni/sosyal medya kullanım oranları dönüşüme ihtiyaç bağlamında değerlendirilirken yeni/sosyal medya eğitiminin ise devlet ve vakıf üniversitelerinde bu dönüşüm ihtiyacını tam olarak karşılayacak standartta etkin bir eğitim çözümü olarak sunulamadığı görülmektedir. Bu bakımdan yeni medya eğitimine ilişkin ulusal çapta asgari yeterlilikler belirlenmeli ve eğitim müfredatları buna göre güncellenmeli/oluşturulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: *Yeni Medya Eğitimi, Sosyal Medya, Dijital Medya, Yükseköğretim, Geleneksel Medya.*

Abstract

In this study, a fact that today's new / social media are focused on the concept and analysis of education in the higher dimensions is made in this field in Turkey. Especially in the last few decades, the Internet and digital gadgets, which are more and more included in our lives, are among the areas that make life easier and change. Faster communication, faster operation, more earnings are strengthened on the basis of this issue. When this area is evaluated on a sectoral basis, it reveals various and different effects in public and private organizations. In this context, it is seen that everything has evolved to digital and moved to a new stage, especially with the Covid-19 pandemic, in this process, understanding transformation and capturing motivation passes through the examination and development of existing education in this sense. At this stage, new / social media education was examined within the framework of state and foundation universities. In the process of adapting to the new normal, evaluations have been made on the need to keep up with the development and prioritize education. In a period when everything is evolving into digital, it is believed that it is necessary to contribute to the existing education in this field by conducting qualitative research in order to capture the motivation of transformation and adapt to change in our country. Studies in the last five years, showing a significant increase compared to the population in Turkey Internet usage rates and new / social media utilization rates new when assessing in the context of the need to transform / The social media training state and private universities in the standards that will meet this requirement transformation exactly not served as an effective training solution is seen. From this perspective, national minimum qualifications should be determined and according to these training curricula should be update/created.

Keywords: *New Media Education, Social Media, Digital Media, Higher Education, Traditional Media.*

¹*Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: tahsin.guler@balikesir.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7729-5172>

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: kubrac12345@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1903-7941>

1. Giriş

Yeni medya kavramı gün geçtikçe gelişen yapısı ve artan nüfus bazlı kullanıcı sayısı ile birlikte yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni medya gerçeğini incelemek, insan hayatındaki yerini belirlemek, ekonomik ve sosyal alanda bizleri tamamen kuşatmış bu gerçeğin eğitim boyutunu değerlendirmek üzere hazırlanan bu çalışmada öncelikli olarak yeni medya kavramına değinilmektedir. Çalışmada, geleneksel olarak adlandırılan medya kavramıyla yeni medya arasındaki farklar ortaya konulmuş, yeni medya olarak adlandırılan bazı platformlar ve özelliklerine dikkat çekilmiştir. Konu endüstriyel bağlamda tartışılırken, gelişen ve değişen dünya düzeninde ülkemizin bu konuya uyumu değerlendirilmiştir. Yeni medya kavramının endüstri halini alması mesleki bir alan ortaya çıkarmaktadır. Günümüz ekonomisinin internet tabanlı oluşumlarla şekillendiği düşünüldüğünde mesleki anlamda yeni oluşan bu alandaki yeterliliklerin belirlenmesi gerekir. Bir mesleğin ortaya çıkması geçmişte ve günümüzde aynı kriterleri içinde barındırır. Bu kriterlerin başında eğitim gelmektedir. Bu anlamda yapılan çalışma yeni medya kavramına ışık tutmakla birlikte yeni medya eğitiminin yükseköğretim boyutunda değerlendirilmesini hedeflemektedir.

Literatür taramasında yeni medya ve iletişim eğitimiyle ilgili akademik çalışmaları bulunan Akgül ve Akdağ (2017), Başlar (2013), Özarlan (2019), Tokgöz (2003-2006) ve Mutlu (2000) bu alandaki belli başlı isimlerdir ve konu bu çalışmalar ışığında açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca internetin gelişimini endüstri bağlamında inceleyen Başaran (2005), Çetin ve Kumkale (2016), Güçdemir (2017), Onat ve Alikılıç (2008), Özata (2013)'nın çalışmaları konunun ilgili bölümlerine dayanak oluşturmak için kaynak olarak kullanılmıştır. Bunlara ek olarak yeni medya eğitimiyle ilgili yapılan çalışmanın alt kategorileri kaynakçada detaylı şekilde verilen diğer akademik çalışmalar ve güncel verilerle desteklenmiştir.

Bu çalışmanın cevap aradığı sorular şunlardır.

- Yeni medya kavramının günümüz gerçekliği nedir?
- Yeni medya kavramının mesleki anlamda dönüşümü hangi unsurlarla şekillendirilmektedir?
- Yeni medya alanındaki eğitime neden ihtiyaç duyulmaktadır ve yeni medyanın mesleki anlamda dönüşümünü sağlayan unsurlar nelerdir?
- Yeni medya eğitimi, devlet ve vakıf üniversiteleri çerçevesinde değerlendirildiğinde ortak bir eğitim programı içermekte midir?

2. Yöntem ve Sınırlılıklar

Çalışmanın amacı yeni medya kavramını yükseköğretim boyutunda değerlendirmek ve yeni gelişen bu kavramın eğitim standartlarının neler olduğunu saptamaktır. Bu anlamda yeni medya kavramının tanımı, yeni medya ve geleneksel medyanın farkları, yeni medyanın içerdiği platformlar ve özellikleri, yeni medyanın endüstri alanında gelişimi, meslek alanı olarak değerlendirilmesinde motivasyon kaynakları ve yeni medya eğitiminin yükseköğretim boyutunda nasıl işletildiği konuları çalışmanın bütününde ilgili bölümlerde açıklanmıştır.

Türkiye'de yeni medya eğitimi veren üniversiteler araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Belirlenen amaçlar çerçevesinde 2019 yılı ÖSYM tercih atlasında yer alan (Yeni medya ve iletişim, 2019) aktif şekilde yeni medya eğitimi veren devlet ve vakıf üniversiteleri evren kabul edilmiştir. Bu bağlamda biri ön lisans olmak üzere 3 devlet ve 23 vakıf üniversitesinin yeni medya eğitimi verdiği tespit edilmiştir. Yeni medya eğitimi veren üniversiteler, bölümlerin bağlı oldukları fakülteler ve bölüm isimleri Tablo 1'de sıralanmaktadır. Araştırma evreni Kasıtlı (yargısal) örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Bu bağlamda 2'si devlet 3'ü vakıf üniversitesi olmak üzere beş üniversitenin müfredatları incelenmiştir. Yeni medya eğitimi veren üniversitelerin içinde ön lisans programı olarak eğitim veren Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi ve İstanbul Ayyansaray Üniversitesi lisans düzeyi eğitim vermediği için araştırmaya dahil edilmemiştir. Aynı zamanda müfredatlarına ulaşamayan Bahçeşehir Üniversitesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, Ankara Bilim Üniversitesi araştırmaya dahil edilmemiştir. Yapılan araştırma üniversiteler tarafından verilen eğitimin standartlarının incelenmesini temel almaktadır. Bu sebeple üniversitelerin kontenjan ve taban puanları incelenmiş, en yüksek taban puana sahip 3 vakıf üniversitesi yüksek puanları göz önünde bulundurulduğunda alanında en çok tercih edilmesiyle iyi eğitime öncülük ettiği varsayılarak araştırma için seçilmiştir. Seçilen en yüksek puana sahip 3 vakıf üniversitesi dışında araştırmaya dahil edilmeyen üniversiteler İzmir Ekonomi Üniversitesi, Üsküdar Üniversitesi, Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Nişantaşı Üniversitesi, Okan Üniversitesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul Arel Üniversitesi, İstinye

Üniversitesi, Fenerbahçe Üniversitesi ve İstanbul Aydın Üniversitesidir. Yeni medya eğitimi veren üniversitelerde devlet ve vakıf üniversitesi ayrımını eğitim ücreti noktasında aynı standartlarla incelemek için tam burslu taban puanları baz alınarak bir sıralama yapılmıştır. Bu bağlamda tam burslu eğitimin olmadığı vakıf üniversiteleri araştırma dışı bırakılmıştır. Bu üniversiteler de İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Yaşar Üniversitesi ve İstanbul Kültür Üniversitesidir. Araştırma evreni olarak seçilen 3 vakıf üniversitesine ek olarak yalnızca iki tane olan devlet üniversitesinin seçilme sebebi, vakıf ve devlet üniversitelerinde verilen eğitimin niceliksek olarak ortaya koyulmasının hedeflenmesidir. Eğitim standartlarının doğru analiz edilmesi noktasında ağırlığı vakıf üniversitelerinde olan yeni medya eğitiminin devlet üniversiteleriyle karşılaştırılıp analiz edilmesi önem arz etmektedir. Çalışmada araştırma dışı bırakılan diğer üniversiteler ise Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bulunan üniversitelerdir.

Bu çalışmada Doküman Analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda araştırma örnekleme alınan 5 üniversitenin lisans düzeyinde olan yeni medya bölümlerinin müfredatları, ders içeriklerinin benzerliklerine ve İletişim Eğitimi Değerlendirme Akreditasyon Kurulu (İLEDAK) kriterlerinin bilgi, beceri ve yetkinlik ölçütlerine göre sınıflandırılarak analiz edilmiştir. Buna ek olarak üniversitelerce verilen eğitimin standardı Çekirdek Eğitim Programları temelinde incelenmiş, İLEDAK kriterlerince değerlendirmeye tabii tutulmuş ve bu alanda yapılan diğer akademik çalışmalar incelenerek konuya dayanak oluşturulmuştur.

3. Yeni Medya Kavramı

Yeni medya kavramı 1970'lerde iletişim ve bilgi temelinde yapılan araştırmalarda araştırmacılar tarafından tanımlanmış bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. 70'li yıllarda değinilen ve 90'larda yükselişe geçen bu kavram, bilgisayar ve internet tabanında gelişmiş ve farklı boyutlara ulaşmıştır. Bilgisayarın işlem gücü olmadan kullanılamayacak ortamların geneli yeni medya kavramı içerisinde değerlendirilmektedir (Thompson, 1995: 23-25). Günümüzde yeni medya kavramı insanlara farklı şekillerde iletişim imkânı sunan, sonu gelmez bir evren olarak tanımlanır. Sadece iletişim kurmakla kalmayıp, eskinin haber kuşaklarını bekleme alışkanlığı yeni medya kavramı sayesinde yerini cep telefonuna gelen anlık bildirimlere bırakmış, haber alma formatlarımız güncellenmiştir. (Canan, 2013: 3). Geniş kitlelere hitap eden ve bilginin hızlı ve anlık olarak yayılmasını sağlayan yeni medya, etkileşim özelliği ile ön plana çıkmaktadır. Geleneksel medyada yer almayan bu özelliklerle, kullanıcılar, kitle iletişim araçlarıyla arasındaki mesafeyi ortadan kaldırmışlardır (Biliciler, 2018: 7). İşitsel, sözel ve görsel tüm süreçleri kendinde toplayan yeni medya, toplumları birbirine entegre ederek eş zamanlı iletişim imkânı sağlamaktadır (Onat ve Alikılıç, 2008: 1115).

Karahasan'a göre (2014: 72), internetin geçirmiş olduğu evreler sonucu son dönemlerin popüler iletişim araçları hayatımıza dahil olmuştur. İnternetin geçirmiş olduğu Web 1.0, Web 2.0 ve Web 3.0 süreçleri, "izle, katıl, paylaş, bütünleş" süreçleri olarak değerlendirilmektedir. İnternetin bu üç döneminde kişiler, pasif konumdan aktif konuma geçmiştir.

Yeni medya bilgi teknolojileri, medya sektörü ve iletişim ağlarının birbiriyle bütünleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Görsel, işitsel alanlar, dijital haber kaynakları kapsamında dijital gazeteler ve dergiler, web siteleri, bloglar, wikiler, arama motorları, sosyal medya gibi dijital etkileşimi mümkün kılan her şey bu alana dahil edilmektedir. (Neden yeni medya?, t.y.)

3.1. Yeni Medya ve Geleneksel Medya Arasındaki Farklılıklar

Yeni medya internet altyapısına sahip bir dünyadır. Dijitale dair akla gelebilen her şeyi içine alan bu yapı, geleneksel medya ile aralarında farklar barındırır. Geleneksel medya tek taraflı bir yapıya sahiptir. Etkileşim yoktur. Yeni medya ise daha dinamik bir yapıda seyretmektedir. Etkileşim özelliği temelinde şekillenen ekonomik/maliyet boyutu da yeni medyanın bu denli gelişmesine olanak tanıyan önemli bir özelliktir. Geleneksel medyada yayın yapmak bütçe gerektirirken (Keskin, 2018: 52), yeni medyada bu durum tamamen farklıdır. Bilgi paylaşmak, etkileşim sağlamak hatta reklam vermek ücretsiz ya da bütçeye göre düzenlenebilir yapıdadır.

Geleneksel medya araçları pasif ve durağan yapılarıyla bireylerin aktif olarak katılım sağladıkları bir mecra değildir. Yeni medya araçları bireyleri daha aktif hale getirmiştir (Güçdemir, 2017: 107). İmamoğlu'na göre (2020: 21) yeni medya, kendini her geçen gün güncelleyen yapısıyla geleneksel medyanın bütün sınırlılıklarına alternatif üreten, dinamik, etkileşimli, özgür, hızlı ve kolay bilgi paylaşımı sağlayan yapıdadır. Geleneksel medya tek yönlü bilgilendirme amacı güderken, kontrol altındayken, maliyetliken, yeni medya tüm bu sorunları ortadan kaldırmıştır.

Tüm bunlarla birlikte yeni medya, gelenekselin aksine herkese eşit mesafede adil bir kullanım alanı sunmaktadır. Anlık olarak güncellenen bilgilerle her an her yerde kişilere en güncel olay ve durumların aktarılması konusunda geleneksel

medyadan çok daha hızlıdır (Çelik, 2020: 7). Bu bağlamda yeni medya günümüzde bilginin ve etkileşimin en hızlı yayıldığı/gerçekleştiği ortam konumundadır.

3.2. Yeni Medya Platformları ve Özellikleri

İçinde yaşadığımız çağda yeni iletişim teknolojilerini içinde barındıran ortamlar, yeni medya olarak adlandırılmaktadır. Geleneksel medyanın aksine sayılan her alan, yeni medya ortamlarına dahil edilebilir. Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki, yeni medya geleneksel medyadan ne kadar ayrı ve farkları olan bir yapıya sahip olsa da geleneksel iletişim ortamlarının birleşiminden meydana gelen melez bir yapıya sahiptir (Akgül ve Akdağ, 2017: 212).

Yeni medya platformlarını tam anlamıyla açıklamak ve sıralamak mümkün değildir. Dijital tabanlı kullanılan her mecra bu alana dahil edilebilmektedir. Benzer özelliklere sahip birçok site ve platform bulunması, yeni medya alanının tanımlanmasını zorlaştırmaktadır. Tanımı tartışmalı bir konu olsa da yeni medya platformlarına örnek olarak aşağıdaki kavramlar verilebilir.

- Web Siteleri
- Sosyal ağ siteleri (Facebook, Google, LinkedIn vb.)
- Multimedya paylaşım siteleri (Youtube, Instagram vb.)
- Dijital haber portalları
- Bloglar (wordpress, Tumblr vb.)
- Mikro bloglar (Twitter vb.)
- Wikiler (Wikipedia, Wikibook vb.)
- Yazılımlar
- Sanal dünyalar

Dijitalleşen dünyada hayatımıza giren bu kavram ve beraberinde getirdiği çoklu ortamların üç temel özelliği vardır. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır.

Etkileşim: Yeni medyanın en önemli özelliğidir. Geleneksel medyanın aksine kişilerin karşılıklı olarak etkileşime girebildikleri alandır.

Kitlesizlik: Tüm dünya profilinde herkesin her an ortak bir şekilde ulaşımı olan ortamlardır. Bu bağlamda kitle sınırı olmadan eşit düzeyde paylaşımda bulunmak mümkündür. Aynı zamanda geleneksel medyanın kitlelere gönderdiği ortak iletiler, yeni medya alanında kişiye özel bazda iletilebilmektedir.

Eşzamanlılık: Burada kastedilen hız kavramıdır. Kişiler yeni medya ortamlarında eşzamanlı olarak iletilerine veya isteklerine dönüt alabilmektedir (Sosyal Medya Pazarlama, 15 Ocak 2021).

Yeni medyanın diğer özellikleri ise şu şekilde sıralanabilir (Şengöz, 2015: 49).

- **Erişilebilirlik:** İnternet tabanının olduğu her yerde erişime uygun yapıdadır.
- **Programlanabilirlik:** Her aracın kendine özel bir ara yüz özelliği vardır. Bu da sürekli gelişime açık bir yapıdadır.
- **Ölçeklenebilirlik:** Milyonlarca kişinin kullanımına sunulan mecralar yeni nesil dijital yapılarıyla kitlelere hizmet etmekte yeterli kapasiteye sahiptir.
- **Dinamiklik:** Sürekli güncel ve yeni olma durumudur. Aktif bir yapıyla erişim sağlanır.

3.3. Yeni Medya Kavramının Endüstriyel Anlamda Gelişimi

Günümüzün yeni meslekleri arasında adından sıkça söz edilen yeni medya, mesleki anlamda ortaya çıkmasını endüstri olarak gelişmesine borçludur. Bu alanın bir meslek olarak ortaya çıkmasındaki etkenlerin belirlenmesi için endüstriyel gelişimini izlemek gerekir.

Yeni medya ortamları aynı anda birçok kişiye aynı hizmeti sunan bir yapıya sahiptir. Yalnızca haberleşmek, eğlenmek ya da zaman geçirmek için kullanılmamaktadır. Kitleleri kendine bağlayan ve geniş kapsama alanına sahip yapısıyla ekonomik anlamda oldukça önemli bir yere sahip olan yeni medya kavramı, endüstri anlamında hızlı bir gelişim göstermektedir (Keskin, 2018: 101). Dijital medya ortamlarının bir reklam aracı olarak değerlendirilmesi ekonomik anlamda ön planda olmasının bir yansımasıdır ve her şeyin dijitalleştiği dünyada internet olmadan yapılan neredeyse hiçbir iş kalmamıştır.

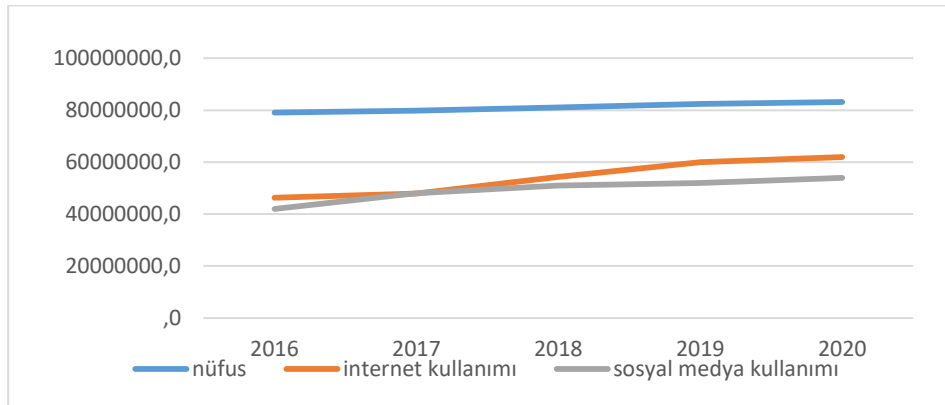
Yeni medya, tüm dünya düzeni içerisinde kapitalizmi dijitalle çevirmiş bir olgudur. Başlar (2013: 779), teknolojik gelişmelerin piyasa alanını genişleten bir yapıya sahip olduğunu vurgulamıştır. Dijital kapitalizm denen şey evrensel boyutta büyümeyi hedeflerken iş süreçlerinin genişlemesi, ekonomik bazlı üretim planlamalarının yapılması, reklam çalışmalarına ağırlık verilmesi bu alanın başlıca hedefleri arasında sayılmaktadır.

Ekonomik alanların alt yapı sağlayıcıları, donanımları, yazılımları, web sayfaları için hizmet sağlayıcılar ve günümüzün ciddi bir sektörü olan e-ticaret girişimcileri dijitalin ekonomi aktörleri olarak piyasada yerlerini almışlardır. 1990'ların ortalarında, hızlı bir şekilde internet siteleri borsası oluşmuş ve çok ciddi yükselişe geçmiştir. Bu dönemde sağlanan başarı ise "dot.com patlaması" olarak isimlendirilmiştir. Dijitale geçişte büyük ekonomik dalgalanmalara sebep olan şirketlere büyük oranda yatırımlar sağlamış, bu şirketlere "yeni ekonomi" şirketleri adı verilmiştir. Marka değerini arttıran çalışmalarla şirketler, kullanıcı sayılarını arttırarak borsa değerlerini yükseltmişlerdir (Başaran, 2005: 32-52).

İnternetin olduğu her alanı kendisine ticari bir sektör yapabilen yeni medya kavramı online oynanan oyunları bile bu alana dahil ederek endüstri anlamında güçlü yapısını ortaya koymaktadır. Çoğu kimsenin yalnızca eğlence amaçlı oynadığı oyunların, oyun tutkunları nezdinde ciddi bir piyasası vardır. Oyun içinde dönen ekonomi düşünüldüğünde bu alanın da endüstrileştiği görülmektedir. Sanal bir evren içinde gelişen bu sektör, yeni medya alanlarını kullanarak kendine taban oluşturmuştur. Canlı yayınlar, abonelikler, sponsorluklar, bağışlar ve bloglar sayesinde işlev kazanan bu alan tamamen dijital ve etkileşimli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (WEBLIYO, 16.03.2020).

Gaming in Turkey'nin 2019 yılı raporunda, Türkiye'de oyun sektöründe toplanan hasılatın 830 milyon dolar olduğu, oyuncu sayısının bir önceki yıla göre 2 milyon artarak 32 milyona ulaştığı, yapılan yeni girişimlerle mobil oyun çeşitliliğinin arttığı ve e-spor yatırımlarının çoğaldığı vurgulanmaktadır (Pabuççıyan, 2020). 2020 yılında bu alanda Gaming in Turkey'in yayınladığı raporu doğrular nitelikte somut gelişmelerin de hız kazandığı görülmektedir. Öyle ki Türk mobil oyun şirketlerinden olan Peak Games 1,8 milyar dolara, Rollic Games ise 168 milyon dolara ABD'li oyun devi Zynga'ya satılmıştır. Bu bağlamda yeni medya ile gelişen oyun sektörünün piyasadaki gücünün oldukça önemli hale geldiği görülmektedir (Peak Games, 01.05.2020, Tunç, 2020).

Yakın zamanda yayınlanan raporlarda, yeni medya ortamlarından olan sosyal medyanın ilk andan bu yana ekonomik alanda ciddi anlamda hareketlilik yarattığı tespit edilmiştir. Bu durum özellikle son yıllarda Türkiye'de, nüfusa oranla internet ve sosyal medya kullanım oranlarındaki hızlı artışlardan beslenmektedir.

Şekil 1. 2016-2020 Yılları Arası Türkiye Nüfusu, Sosyal Medya ve İnternet Kullanım Oranları

Kaynak: We are Social'in 2016-2020 yılı istatistikleri baz alınarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1'de görüldüğü üzere 2016 yılından 2020 yılının sonuna kadar internet ve sosyal medya kullanımı yıllara göre ciddi artışlar sağlamıştır. 2016 yılında 79 milyon nüfusun 46 milyonu internet kullanırken 42 milyonu aktif sosyal medya kullanıcısıdır. 2020 yılına gelindiğinde nüfus 83 milyona ulaşmış, internet kullanımı 16 milyon artarak 62 milyona, sosyal medya kullanımı ise 12 milyon artış göstererek 54 milyona ulaşmıştır. Bu verilerle piyasa ekonomisinin dijital alanlarda hareket kazandığı söylenebilir.

3.4. Yeni Medyanın Mesleki Dönüşümü ve Meslekte Profesyonellik

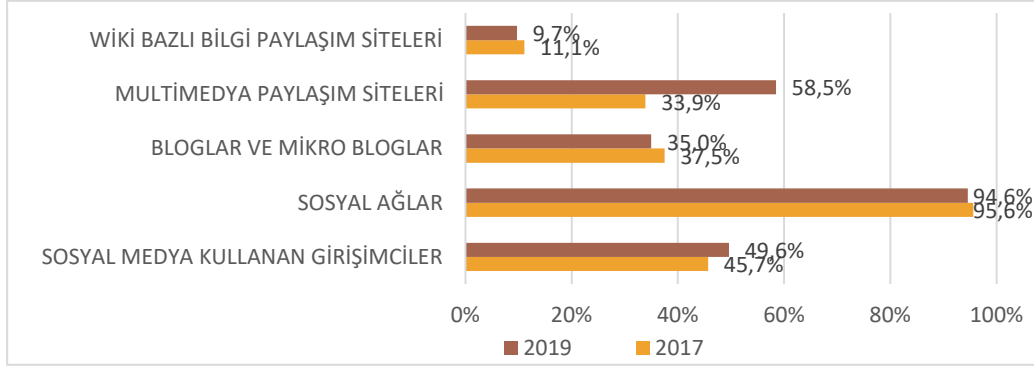
Yukarıda genel anlamda tanımlanmaya çalışılan yeni medya kavramının bu noktadan sonra mesleki anlamda dönüşüm boyutları tartışılacaktır. Yeni medya, gelişime her an açık bir alan olarak hayatımıza birçok yeni kavram ve terim kazandırmıştır. *Takipçi, Youtuber, Fenomen, Like* bunlardan bir kaçıdır. Son birkaç on yıl içerisinde iletişim teknolojilerindeki önemli gelişmeler geleneksel kitle iletişim araçlarına kıyasla bu yeni teknolojilerin kullanıcı oranlarında ciddi bir artışı beraberinde getirmiştir.

Yeni medya, kişilerin birbirleri ile tanışmasına ortam sunan, gündemi anlık olarak haber veren ve dijital alt yapısı sayesinde sektörlere hız kazandıran yapıdadır (Onat ve Alikılıç, 2008: 1121). Özellikle yeni medya alanlarından birisi olan sosyal medya platformları bu alanın mesleki dönüşümü için kilit rol oynamaktadır.

Yeni medyanın etkisini işletmelerin gözünden değerlendirmek bu alandaki hareketliliği anlamakta bize fayda sağlayacaktır. İşletmeler yönünden bu alanın avantajları şu şekilde sıralanabilir (İmamoğlu, 2020: 41).

- İşletmelere marka bilinirliği kazandırır.
- Düşük maliyetlidir. Risk oluşturmaz.
- Kısa sürede kolay ve kapsamlı iş olanağı sunar.
- Rekabette avantaj sağlar.

Tüm bu avantajlara sahip olmak isteyen işletmelerin tercih ettikleri yeni medya platformları ise şu şekildedir.

Şekil 2. Sosyal Medya Kullanan Girişimcilerin 2017-2019 Yılları Arasında Kullandıkları Sosyal Medya Uygulamaları ve Kullanım Oranları.

Kaynak: (TÜİK, 2019).

Şekil 2’te 11 sektör baz alınarak değerlendirme yapılmıştır. Bu sektörler İmalat sanayi, elektrik, gaz, buhar ve havalandırma sistemi üretim ve dağıtım ile su temini, kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri, inşaat, toptan ve perakende ticaret, motorlu kara taşıtlarının ve motosikletlerin onarımı, ulaştırma ve depolama, konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri, bilgi ve iletişim, gayrimenkul faaliyetleri, mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler, idari ve destek hizmet faaliyetleri, bilgisayarların ve iletişim araç ve gereçlerinin onarımı sektörleridir. Şekilde, 2017-2019 yıllarındaki değişimler gösterilmiştir. 2017 yılında %45,7 oranında girişimci sosyal medyada şirketini temsil etmektedir. 2019 yılında bu oran %49,6 ya çıkmıştır. 2017-2019 yılları arasında sosyal ağlarda %1, bloglar ve mikro bloglarda %2,5, wiki bazlı bilgi paylaşım sitelerinde %1,4 oranlarında bir kullanım düşüşü göze çarpmaktadır. Bunlarla birlikte multimedia paylaşım sitelerinde %24,6 oranında ciddi bir artış kaydedilmiştir. Multimedia paylaşım sitelerinde yapılan görsel ve işitsel paylaşımlara ağırlık verildiği görülmektedir.

Yeni medya dünyanın en hızlı büyüyen sektörü olarak bu alanın geçici bir akım olmadığını göstermektedir. İşletmeler ticari gelecekleri için yeni medya mecralarının tüketiciler üzerindeki etkisini ve pazar yerlerinde meydana getirdiği güncellemeleri göz önüne alarak doğru stratejiler oluşturmalıdır (Özata, 2013: 26-52).

Yeni medyayla birlikte hayatımıza giren yenilikler ışığında yeni meslekler de oluşmaya başlamıştır. Bu alandaki mesleklerin profesyonelliği tartışılmalı olsa da yeni medya ile hayatımıza dahil olan yeni meslekler şu şekilde sıralanabilir. (Sosyal medya, 01.11.2020)

- Dijital Reklamcılık,
- Multimedya Sistemleri Geliştirme,
- Sosyal Medya Danışmanlığı,
- Basın ve Medya Danışmanlığı,
- İnternet Gazeteciliği,
- Sosyal medya uzmanı,
- Medya yöneticisi,
- Blogger,
- Youtuber
- Sosyal medya editörü.

Bir şeyin iş ya da meslek olarak kabul edilmesi için profesyonellik ölçütüne ihtiyacı vardır. Profesyonellik denilen kavram, bir işin içinde olan görevlerin gereğiyle yerine getirilmesi noktasında entelektüel bir eğitim görme, alınan eğitim neticesinde öğrenilen bilgi ve kazanılan tecrübeleri eyleme dönüştürme durumudur. Bu noktada profesyonellik, eğitim almış uzman bireylerce sürdürülen meslekler olarak değerlendirilir. Bu bağlamda profesyonel anlamda bir meslek değerlendirmesi için ilk ölçüt süreli, kapsamlı ve etkin bir eğitimin gerekliliğidir (Adıgüzel vd., 2011: 239).

Yeni medya alanında gelişen meslek türlerine bakıldığında bu alanlarda iş olanağı bulan kişilerin alaylı şekilde yetiştiği söylenebilir. Bireylerin kişisel bilgilerini geliştirmesi sonucu ortaya çıkan bir profesyonellikten söz edilebilir. Ancak günümüzün ciddi bir konusu olan bu alanın geliştirilmesi, eğitimle desteklenerek profesyonel anlamda uzman kişilerin yetiştirilmesi oldukça önemlidir.

3.5. Yeni Medyada Dönüşümün Motivasyonu ve Evrime İhtiyaç

Yeni medya kavramının hızla gelişmesiyle birlikte endüstri halini alması mesleki anlamda bir dönüşümü tetiklemiştir. Bu dönüşümün ise belli başlı motivasyon kaynakları bulunmaktadır. Piyasa ihtiyaçlarının günümüz dünyasını şekillendirdiği düşünülürse bir evrime ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. İnternetin gelişimi ve dijital çağın başlaması, eski zamanların merkezileşmiş düzeninin kırılmasına olanak sağlamıştır. Ağ bağlantılarıyla ve şebekelerle uzanan çok sayıda nokta oluşmuştur. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde küresel anlamda bir yapı ortaya çıkmış, bu yapıya ağ toplumu adı verilmiştir (Başlar, 2013: 778). Bireylerin kültürleri ile şekillenen yapı zamanla etkileşim temelinde üretim yapılarını, tüketim kalıplarını ve güç ilişkilerini etkilemeye başlamıştır.

Yalnızca geleneksel medyanın değil, yeni medyanın da bir ihtiyaç temelinde oluşmuş yapısı vardır. Bu durumu analiz etmede kullanılacak olan ‘Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı’ bu alanda önemli bir saptama yapmaktadır. Kitle iletişim alanının önde gelen isimleri Katz ve arkadaşları tarafından geliştirilmiş olan ve medya kullanımını sosyal ve psikolojik tabanlı gereksinimler temelinde inceleyen kuram, “Medya bireylere ne yapar?” sorusuna karşı “Bireyler medya ile neler yapar?” sorusunu sormakta, yapılan araştırmalar ışığında bireylerin temel ihtiyaçlarının medya tarafından güdüldüğü sonucuna ulaşmaktadır (McQuail, Windahl, 1993/2010: 166). Maslow’un “İhtiyaçlar Hiyerarşisi”nden destek alan “Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı” temelinde kitle iletişim araçlarının kullanımının insanda hangi ihtiyaç ve güdülerin giderilmesiyle ilgili olduğunu saptamaya çalışmaktadır. Bu güdüler arasında yer alan ve her bireyde bulunan başarıma isteği ve sosyal kabul, diğer bireylerle olan ilişkilerinin temelini oluşturan psikolojik bir dürtü olarak yeni medya mecralarının bu denli kabulünde önemli bir rol oynamaktadır (Cüceloğlu, 2008: 235-236).

Kullanımlar ve Doyumlar Kuramının internet ve dijital tabanlı alanlara yönelik yaptığı araştırmada bu alanların bireyleri ikna edici ve inandırıcı etkileri olduğu vurgulanmaktadır. Bireylerin eğlenmek, bilgi edinmek, kendilerini topluma beğendirmek, bir şeyi veya işi farklı bireylere duyurmak için dijital tabanlı alanları kullandıklarını göstermektedir (Alioğlu, 2016: 5).

Sürekli gelişim gösteren internet teknolojileri sayesinde iletişim ağları ve medya sektörü birbiri içine geçmiş durumdadır. Web siteleri, haber siteleri, arama motorları, bloglar, wikiler ve sosyal medya platformları bunlara örnektir. Son zamanlarda artan e-ticaret sitelerinden hareketle bu alanı dönüşümün bir yansıması olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Çetin ve Kumkale'ye göre (2016: 90), bu ortamı sağlayan durum kullanıcıların satın alma beklentilerini etkileyen motivasyondur.

Yakın zamanda gerçekleşen bir durumla yeni medyanın önemini vurgulamak mümkündür. 2021 yılı Ocak ayında yeni medya mecralarından birisi olan Whatsapp platformu bir gizlilik sözleşmesi yayınlamış ve sözleşmenin kabulüyle birlikte bireylere ait verilerin paylaşılacağı haberleri yayılmıştır. Kabul etmeyenlerinse belli bir tarihten sonra uygulamayı kullanamayacakları duyurulmuştur. Ülkemizde bu konu hakkında yaşanan bireyler arası etkileşim sonucu meseleye tepki gösterilmiş ve Whatsapp'tan diğer platformlara (BİP, Telegram, Signal vb.) yoğun bir dijital göç yaşanmıştır. Öncesinde bilinirliği az olan Türk yapımı iletişim platformu BİP uygulamasının kullanıcı sayılarında birkaç gün içerisinde çok ciddi artış olmuştur (Shift Delete.Net, 25.01.2021). İletişimin bir zorunluluk olması sebebiyle etkileşim temelinde bu konunun bu kadar hızlı bir etki yaratması çok hızlı ve dinamik bir yapıda olduğunu göstermektedir.

4. Yükseköğretim Boyutunda Yeni Medya Eğitiminin Gelişimi ve Günümüz Eğitim Standartlarının Değerlendirilmesi

Yeni medya kavramının yadsınamaz bir gerçek olarak dijitalleşen dünyada her alanda yaşamlarımızı çevrelemesi, bu alanın endüstri anlamında ilerlemesine sebep olurken yeni meslek kolları olarak gelişmesine de ortam hazırlamıştır. Mesleki anlamda gelişiminin boyutları ise yeni medya eğitimiyle desteklenmektedir. Ülkemizde son on yılın gelişim gösteren alanı olan yeni medyanın, bu bölümde eğitim boyutları değerlendirilecektir.

Kitle iletişim kavramı, 1920'li yıllarda, dönemin “yeni medyası” olarak bilinmektedir. O dönemde var olan gazete, mektup, telgraf, sinema, radyo, telefon ve fotoğraflar yeni medya olarak piyasada yerini alırken zamanla evrim sürecine girmiş ve teknolojik ilerleme bağlamında bugünkü olgunluğuna ulaşmıştır (Akgül ve Akdağ, 2017: 211).

Dünyada iletişim temalı eğitim ilk olarak gazete ve gazetecilik olarak başlamıştır. Radyo, televizyon, sinema, halkla ilişkiler ve reklamcılık sektörlerinin gelişimiyle derinleşmiş, kapsamı genişlemiştir. Sektörün ihtiyaçlarını yerine getirmek için Türkiye’de ilk olarak 1950 yılında İstanbul Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesine bağlı olan Gazetecilik Enstitüsü kurulmuştur. 1965 yılına gelindiğinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi bağlamında Basın Yayın Yüksek Okulu ile eğitime adım atılmıştır (Mutlu, 2000: 245). 1966 yılında İstanbul Özel Gazetecilik Yüksek Okuluyla birlikte 1968’de İzmir Karataş Özel Gazetecilik Yüksek Okulu eğitim hayatına başlamış ve dönüşüme uyum sağlanmaya çalışılmıştır (Tokgöz, 2003: 7). Kurulu bulunan özel gazetecilik okulları ise zamanla devlet programlarına dahil edilmeye başlanmış, Marmara, Ege ve Gazi Üniversitelerine bağlanarak Basın Yayın Yüksek Okulları olarak eğitim hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Dönüşümün hız kazanmasıyla birlikte 1992 yılında 3837 ve 2908 sayılı Yükseköğretim Kurumları yasalarında yeni düzenlemeler yapılmış, mevcut olan beş adet Basın Yayın Yüksek Okulu, İletişim Fakültesi adı altında toplanmıştır. Bu değişiklikte birlikte Konya Selçuk Üniversitesi’nde İletişim Fakültesi açılmıştır. (Tokgöz, 2006: 42).

Zamanla devlet üniversitelerinde sayıları hızla artan iletişim eğitimi 1990 yılından itibaren vakıf üniversiteleri kapsamına da alınarak hızlı bir gelişim göstermiştir. Yalnızca iletişim fakülteleri bünyesinde değil, güzel sanatlar fakültesi, idari ve sosyal bilimler fakültesi ve uygulamalı bilimler yüksekokulu olarak lisans düzeyinde iletişim eğitimi verilmeye başlanmıştır (Akgül ve Akdağ, 2017: 213).

Yeni medya eğitimi günümüz teknolojisinin bir gerçeği olarak güçlü bir sektör halini almıştır. Ancak bu eğitimin nasıl olması gerektiği tartışılır bir konudur. Bu alanda araştırma yapan Feredov, yeni medya alanının ekonomik boyutuna dikkat çekerek zorluklar yaşanabileceğini, bununla birlikte yöntem ve kuramsal eksiklik sebebiyle eğitimin genel geçer bir boyuta ulaşması için çaba harcanması gerektiğini savunmaktadır. Diğer bir araştırmada Park ve Biddix, bu alanın güçlendirilmesi ve korunması gerektiğini vurgulamıştır. Bu alandan üst düzeyde fayda sağlanması için alanda uzmanlaşmak isteyen kişilerin, kendilerini geliştirebilecekleri ve dijitalin zararlı yönlerini kavrayarak hareket edebilecekleri bir alana ihtiyaçları vardır. (Özarslan, 2019: 154).

İnternetin günden güne yaygınlaştığı bir süreçte yeni medya alanının eğitim boyutunda desteklenmesi ve geliştirilmesi bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda 2009 yılında Kadir Has Üniversitesi İletişim Fakültesi bünyesinde açılan Yeni Medya Bölümü Türkiye’de kurulan ilk yeni medya bölümü olarak eğitim hayatına başlamıştır. Devlet üniversiteleri bağlamında yeni medya eğitimine ilk adım On Dokuz Mayıs Üniversitesi İletişim Fakültesinin kurulmasıyla atılmıştır. Yeni

medya bölümüne öğrenci olarak aktif şekilde eğitim vermeye başlayan ilk devlet üniversitesi ise 2015-2016 eğitim/öğretim yılında Uşak Üniversitesi olmuştur (Akgül ve Akdağ, 2017: 214).

Türkiye’de aktif olarak yeni medya eğitimi veren üniversiteler şu şekildedir.

Tablo 1. Yeni Medya Eğitimi Veren Üniversiteler

ÜNİVERSİTE	FAKÜLTE	BÖLÜM
KADIRHAS ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
İZMİR EKONOMİ ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM
ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
YENİ YÜZYIL ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE GAZETECİLİK
NİŞANTAŞI ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
OKAN ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ	MEDYA VE İLETİŞİM
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
UŞAK ÜNİVERSİTESİ (DEVLET)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	MEDYA VE İLETİŞİM SİSTEMLERİ
İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	MEDYA VE İLETİŞİM SİSTEMLERİ
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	MEDYA VE İLETİŞİM SİSTEMLERİ
İBNİ HALDUN ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	MEDYA VE İLETİŞİM
İSTİNYE ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İKTİSADİ, İDARİ VE SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
FENERBAHÇE ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ (DEVLET)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM
KARAMANOĞLU MEHMET BEY ÜNİVERSİTESİ (DEVLET)	MESLEK YÜKSEKOKULU	YENİ MEDYA
İSTANBUL ESENYURT ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	SANAT VE SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM
YAŞAR ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM
İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM
İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	İLETİŞİM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM
ANKARA BİLİM ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	GÜZEL SANATLAR VE TASARIM FAKÜLTESİ	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM
İSTANBUL AYVANSARAY ÜNİVERSİTESİ (VAKIF)	PLATO MESLEK YÜKSEK OKULU	YENİ MEDYA VE İLETİŞİM

Kaynak: (Yeni medya ve iletişim, 2019).

YÖK’ün 2019 tercih atlasında yer alan ve aktif şekilde yeni medya eğitimi veren üniversiteler Tablo 1’de sıralanmıştır. Ağırlıklı olarak vakıf üniversiteleri bünyesinde bulunan yeni medya bölümünün, lisans düzeyinde 2 devlet üniversitesinde verildiği görülmektedir. Uşak Üniversitesi ve Bandırma On Yedi Eylül Üniversiteleri haricinde Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi’nde ön lisans boyutunda eğitim verildiği görülmektedir. Bunlara ek olarak vakıf üniversiteleri arasında yer alan İstanbul Ayvansaray Üniversitesi’nin de ön lisans düzeyinde eğitim verildiği görülmektedir.

Tablo 1’de dikkat çeken nokta yeni medya bölümünün ağırlıklı olarak vakıf üniversiteleri kapsamında okutulmasıdır. Bölümün aktif şekilde yalnızca biri ön lisans olmak üzere 3 devlet üniversitesinde bulunmasından devlet üniversitelerinin bu alana ağırlık vermediği anlaşılmaktadır. Bu durumun sebebi olarak bürokratik yapıdan kaynaklı zorluklar, teknik yetersizlik ve bölüm açmak için gereken şartların henüz olgunlaşmamış olabileceği düşünülmektedir. Tabloda dikkat çeken diğer bir nokta da yeni medya bölümüne sahip olan vakıf üniversitelerinin ağırlıklı olarak İstanbul’da olmasıdır. İstanbul’un gelişim düzeyi ve yaratıcı endüstrilerin ağırlıklı olarak bu şehirde yer alması (Özarslan, 2019: 163) bu durumu beraberinde getirdiği yorumu yapılabilir.

Yeni medya eğitiminin işlerlik boyutunu anlamak için eğitim müfredatları incelenmiştir. Araştırmanın evrenini aktif şekilde yeni medya eğitimi veren üniversiteler oluşturmaktadır. Araştırma evreni olarak belirlenen aktif şekilde yeni medya eğitimi veren üniversiteler içinden Kasıtlı (yargısal) örnekleme yöntemine göre 5 üniversite örneklem olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda 2’si devlet üniversitesi olmak üzere 5 üniversitenin müfredatlarında bulunan zorunlu dersler incelenmiştir. Müfredatlarına ulaşılamayan üniversiteler araştırma dışı bırakılmıştır. Bu üniversiteler Bahçeşehir Üniversitesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, Ankara Bilim Üniversitesi’dir. Ortak standartların belirlenmesi hedefiyle yeni medya bölümü lisans düzeyi eğitim veren üniversiteler dahil edilmiştir. Ön lisans olarak eğitim veren üniversiteler araştırmaya dahil edilmemiştir. Bu üniversiteler Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi ve İstanbul Ayvansaray Üniversitesi’dir. Araştırma, üniversitelerin verdikleri eğitimin temel standartlarının belirlenmesini hedef alır. Temel standartların en iyi şekilde belirlenmesi kapsamında üniversitelerin taban puanları baz alınarak

bir sıralama oluşturulmuştur. Devlet ve vakıf üniversiteleri arasındaki eğitim ücreti farklarını ortadan kaldırmak için tam burslu taban puanlar belirlenmiş ve tam burslu eğitime sahip olmayan İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Yaşar Üniversitesi ve İstanbul Kültür Üniversitesi araştırma dışı bırakılmıştır. En yüksek puanlara sahip 3 vakıf üniversitesinin eğitimde en iyi standardı sağladığı varsayılmış bu sebeple en yüksek taban puana sahip 3 vakıf üniversitesi dışındaki vakıf üniversiteleri araştırma dışı bırakılmıştır. Bu üniversiteler İzmir Ekonomi Üniversitesi, Üsküdar Üniversitesi, Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Nişantaşı Üniversitesi, Okan Üniversitesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul Arel Üniversitesi, İstinye Üniversitesi, Fenerbahçe Üniversitesi ve İstanbul Aydın Üniversitesi'dir. Bunlara ek olarak araştırma evrenine dahil edilen en yüksek taban puana sahip 3 vakıf üniversitesiyle birlikte 2 devlet üniversitesi bulunmaktadır. Bu üniversiteler devlet ve vakıf üniversitelerinde verilen eğitimin benzerliklerini ve farklılıklarını görmek için araştırma evreni olarak belirlenen üniversiteler içindedir. Araştırmaya dahil edilmeyen diğer üniversiteler ise Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bulunan üniversitelerdir.

Araştırmada seçmeli dersler analiz dışı bırakılmıştır. Aynı şekilde analiz dışı bırakılan diğer dersler bölüm müfredatında olan Türk Dili, İngilizce, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Araştırma Yöntemleri, Proje Geliştirme ve Staj dersleridir.

Yeni medya eğitimi temelinde yapılan analiz, İletişim Araştırma Derneğinin (İLEDAK) iletişim lisans alanları ve programlarını değerlendirdiği ölçütler baz alınarak hazırlanmıştır (İLEDAK, 2016a). Bu bağlamda İLEDAK tarafından yeni medya eğitiminde ön görülen standartlar bilgi, beceri ve yetkinliklere göre çeşitli temalar şeklinde aşağıdaki gibi kategorize edilmiştir. Değerlendirmeye tabi tutulan üniversitelerde bulunan zorunlu derslerin temaları ve içerdiği dersler şu şekildedir.

Fotoğrafçılık temalı dersler kategorisinde; Temel Fotoğrafçılık, Fotoğrafçılık ve Görsel Kültür dersleri,

Sanat temalı dersler kategorisinde; İletişim ve Sanat, Dünya Sanatı ve Edebiyatı, Siber Sanatlar dersleri,

Yeni Medya temalı dersler kategorisinde; Yeni Medyaya Giriş, Yeni Medya ve Programlama, Yeni Medya Teknolojileri, Yeni Medya Kuramları, Yeni Medya Yönetimi, Yeni Medya Projesi, Yeni Medya Teknolojileri Tarihi, Yeni Medyada Anahtar Kavramlar, Elektronik ve Mobil Ticaret, Yeni Medyada Pazarlama, Yeni Medyada Teknik Beceriler, Yeni Medya ve İletişim Tarihi, Yeni Medya Tarihi, Yeni Medya ve Toplumsal Hareketler, Sosyal Ağlar, Yeni Medya ve Reklamcılık, Yeni Medya ve Demokrasi, Yeni Medya Uygulamaları, Sosyal Medya dersleri,

Sosyoloji-Psikoloji temalı dersler kategorisinde; Sosyal İstatistik, İletişim Sosyolojisi, Psikolojiye Giriş, Sosyoloji, Sosyal Psikoloji, İletişim Sosyolojisi dersleri,

Dijital Medya temalı dersler kategorisinde; İçerik Üretimi, Dijital İçerik Yönetimi, Görüntü ve Ses Kurgusu, Kurgu Teknikleri, Kamera Çekim ve Aydınlatma, Medya ve Dijital Kültür, Film Yapımına Giriş, Dijital Medya Uygulamaları dersleri,

Habercilik temalı dersler kategorisinde; Haberciliğin Temel Kavramları, Haber Yazma Teknikleri, Haber Uygulamaları, Televizyon Haberciliği, Haber Toplama ve Yazma dersleri,

Etik temalı dersler kategorisinde; İletişim Etiği ve Hakları, Medya ve İletişim Etiği, Yeni Medya ve Etik dersleri,

Gazetecilik/Dijital Gazetecilik temalı dersler kategorisinde; Gazeteciliğe Giriş, İnternet Gazeteciliği, Temel Gazetecilik,

İletişim temalı dersler kategorisinde; İletişim Kuramları, Halkla İlişkiler, Marka ve İletişim Yönetimi, İletişim Bilimine Giriş, İletişim Teorileri, İletişim Araştırmaları ve Medya Analizi, Kitle İletişim Kuramları, Etkili İletişim ve Sunum Becerileri, İkna ve Algı Yönetimi, Kurumsal İletişim, Kriz İletişimi ve İtibar Yönetimi, İletişim Teknolojilerine Giriş, İletişim Tarihi, Siyasal İletişim, Kişiler Arası İletişim, Kültürlerarası İletişim, İletişim ve Medya dersleri,

Tasarım temalı dersler kategorisinde; Web Tasarımı, Etkileşim Tasarımı, Görsel Tasarım dersleri,

Akademik ve Sosyal Uyum temalı; Akademik ve Sosyal Oryantasyon, Akademik ve Sosyal Uyum dersleri,

Hukuk temalı dersler kategorisinde; Hukukun Temelleri, Hukuka Giriş, İletişim Hukuku dersleri,

Toplum temalı dersler kategorisinde; Medya ve Toplum, İnsanlık ve Toplum Dersleri,

Siyaset temalı dersler kategorisinde; Siyaset Bilimi, Türk Siyasal Yaşamı,

Bilim temalı dersler kategorisinde; Sosyal Bilimlere Giriş, Doğa Bilim dersleri,

Ekonomi temalı dersler kategorisinde; İktisada Giriş, Ekonominin Temelleri dersleri,

Medya Okur Yazarlığı temalı dersler kategorisinde; Yeni Medya Okur Yazarlığı ve Medya Yazarlığı dersi baz alınmıştır. Benzerliği bulunmayan dersler bölümünde Büyük Veri, Dünya Tarihi ve Medeniyetleri, Türkçe Eleştirel Okuma, Modern Dünya Oluşumu, Bilgi Teknolojileri, Karşılaştırmalı Kuramlar, Türkiye Tarihi, Üniversite Yaşamına Giriş, Modern Türk Edebiyatı, Reklam ve Metin Yazarlığı dersleri bulunmaktadır.

İkisi devlet üniversitesi olmak üzere beş üniversitenin zorunlu dersleri Tablo 2’te karşılaştırılmıştır.

Tablo 2. Yeni Medya Bölümünün Bulunduğu İncelemeye Konu Olan Üniversitelerde Zorunlu Dersler

<i>EN AZ İKİ ÜNİVERSİTEDE BULUNAN DERSLERİN TEMALARINA GÖRE DAĞILIMI</i>	<i>KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ</i>	<i>İBNİ HALDUN ÜNİVERSİTESİ</i>	<i>BEYKENT ÜNİVERSİTESİ</i>	<i>BANDIRMA ON YEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ</i>	<i>UŞAK ÜNİVERSİTESİ</i>
<i>Fotoğrafçılık Temalı</i>	-	1 / 5,26%	-	1 / 4,1%	1 / 3,8%
<i>Yeni Medya Temalı</i>	6 / 37,5%	2 / 10,52%	5 / 20%	3 / 12,5%	5 / 19,2%
<i>Sanat Temalı</i>	1 / 6,25%	1 / 5,26%	1 / 4%	-	-
<i>Dijital Medya Temalı</i>	2 / 12,5%	1 / 5,26%	2 / 8%	2 / 8,3%	2 / 7,6%
<i>Sosyoloji- Psikoloji Temalı</i>	-	1 / 5,26%	2 / 8%	2 / 8,3%	3 / 11,5%
<i>Habercilik Temalı</i>	-	-	-	4 / 16,6%	1 / 3,8%
<i>Etik Temalı</i>	1 / 6,25%	-	-	1 / 4,1%	1 / 3,8%
<i>Gazetecilik/Dijital Gazetecilik Temalı</i>	1 / 6,25%	1 / 5,26%	1 / 4%	-	1 / 3,8%
<i>İletişim Temalı</i>	3 / 18,75%	4 / 21%	2 / 8%	7 / 29,1%	7 / 26,9%
<i>Medya Okur Yazarlığı Temalı</i>	-	-	1 / 4%	1 / 4,1%	1 / 3,8%
<i>Hukuk Temalı</i>	-	1 / 5,26%	1 / 4%	1 / 4,1%	-
<i>Toplum Temalı</i>	-	1 / 5,26%	1 / 4%	-	-
<i>Siyaset Temalı</i>	-	-	1 / 4%	1 / 4,1%	1 / 3,8%
<i>Bilim Temalı</i>	-	1 / 5,26%	1 / 4%	-	-
<i>Ekonomi Temalı</i>	-	1 / 5,26%	1 / 4%	-	-
<i>Akademik ve Sosyal Uyum Temalı</i>	-	-	1 / 4%	-	1 / 3,8%
<i>Tasarım Temalı</i>	-	-	2 / 8%	-	1 / 3,8%
<i>Benzerliği Bulunmayan Dersler</i>	2 / 12,5%	4 / 21%	3 / 12%	1 / 4,1%	1 / 3,8%
<i>Toplam</i>	16	19	25	24	26

Kaynak: Üniversite müfredatları incelenerek yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2’de Kadir Has Üniversitesi, İbni Haldun Üniversitesi, Beykent Üniversitesi, Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi ve Uşak Üniversitelerinin kendi internet sitelerinden alınmış zorunlu derslerinin temalara ayrılmış şekilde sayıları ve bu sayıların yaklaşık yüzdelik oranları gösterilmektedir. Görüldüğü gibi üniversitelerde yeni medya ve iletişim temalı dersler kategorilerinde bir yığılma mevcuttur. Bölümün içeriği gereği yeni medya alanının detaylı şekilde öğrenilmesi ve etkileşim faktörlü bir alan olmasından kaynaklı bu yığılma mantıklı görülebilir. Kadir Has Üniversitesi’nin yeni medya temalı dersleri tüm derslerinin %37,5 ini oluşturmaktadır. Beykent ve Uşak Üniversitesi’nde bu temaya ait dersler ise %19-20 civarındadır. İbni Haldun ve Bandırma Üniversitesi’nde %10-13 civarında yoğun olarak eğitimi verilen derslerdir. Bölümün diğer yoğun ders kategorisi ise iletişim temalı derslerde görülmektedir. Genel ders sayılarına oranla iletişim temalı dersler Kadir Has’ta %18,75, İbni Haldun’da %21, Bandırma’da %29,1 ve Uşak’ta %26,9’dur. Müfredatlar arasında iletişim temalı dersler kategorisinde en düşük orana %8 ile Beykent Üniversitesi sahiptir. Yeni medya ve iletişim temalı dersler haricinde diğer temalarda bulunan dersler %17 oranını geçmeyerek dengeli sayılabilecek bir dağılıma sahiptir.

Tabloda dikkat çeken durum zorunlu olarak okutulan derslerin üniversiteler arasında ortak bir paydada bulunmamasıdır. İLEDAK kriterlerince oluşturulmuş temalarda ders bulundurmeyen üniversitelerin varlığı bu alandaki yeterlilik

ölçütlerinin neye göre şekilleneceğini belirsiz kılmaktadır. Buna göre İLEDAK'ın yeni medya bölümüne dair bilgi, beceri ve yetkinlik ölçütlerinde baz aldığı eleştirel okuma kriteri, değerlendirilmeye tabi tutulan 5 üniversitenin yalnızca birinde tespit edilmiştir. Beykent'in verdiği Türkçe Eleştirel Okuma dersi diğer üniversitelerin ortak kriterleri arasında bulunmadığı için tabloda yer almamıştır. Bununla birlikte Habercilik, Toplum, Bilim, Ekonomi, Sanat ve Akademik Uyum temalı derslerin 2, Medya Okur Yazarlığı, Hukuk, Siyaset ve Fotoğrafçılık temalı derslerin ise 3 üniversitede okutulduğu tespit edilmiştir. Bandırma'nın Sanat, Kadir Has'ın Sosyoloji ve Psikoloji, İbni Haldun ve Beykent'in Etik, Bandırma'nın Gazetecilik dersleri vermediği de dikkat çekmektedir. Yeninin ve dijitalin egemen olduğu günümüz dünyasında teknolojik gelişmelere ayak uydurmak gerekir. Ancak bunu yaparken teknolojiyi iyi okumak, olumlu ve olumsuz yönlerini işleyiş noktasında ayıklamak önemlidir. Bu bağlamda medya okuryazarlığı dersinin günümüz şartları gereğince bir zorunluluk olduğu, ortaokul düzeyi temel eğitime eklendiği düşünüldüğünde (MEB, 2018) araştırma yapılan 5 üniversitenin 2'sinde bulunmaması yeni medya bölüm bilincinin henüz oluşmadığını gösteren önemli bir ayrıntıdır. Oluşturulacak doğru bir medya bilinciyle, bireylerin ve dijital sürece dahil olan kişilerin eleştirel bir bakış açısı kazanması, bu alandaki gelişime destek olması noktasında oldukça önemlidir (Kurt ve Kürüm, 2010). Bir anlamda medya okuryazarlığı dersinin tüm yeni medya mecralarında doğru bir bakış açısı kazanılması açısından temel zorunlu dersler arasında bulunması önerilebilir.

Araştırmaya konu olan üniversitelerin müfredat farklılıklarının sebebi yeni medyanın gelişme aşamasında olan bir bölüm olmasından kaynaklanıyor olabilir. Ancak bu farklılıkların giderilmesi en azından asgari düzeyde bir eğitim standardının belirlenmesi gerektiği görülmektedir. Buna ek olarak yapılan araştırma sonrası araştırmaya dahil edilen üniversiteler dahil olmak üzere aktif şekilde eğitim veren lisans ve ön lisans programları dahil hiçbir üniversitenin yeni medya bölümünün akredite edilmemiş olduğu tespit edilmiştir (İLEDAK, 2016b). Bu sebeple standart bir örneği bulunmayan yeni medya bölümü her üniversitede farklı müfredat temelinde şekillenmiştir. Akredite ölçütüne ek olarak çekirdek eğitim programına da sahip olmayan yeni medya bölümü (YÖK, 2021) yalnızca bilgi, beceri ve yetkinlik isteklerine göre üniversitelerde müfredat belirlemektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada yeni medya kavramının günümüz gerçekliğine ışık tutarak, yeni medya alanındaki yükseköğretim boyutunda verilen eğitimin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu bağlamda ele alınan sosyal, siyasal ve ekonomik faktörlerin yeni medya ile değişimi ve dönüşümü ortaya koyulmuştur.

Son bir kaç on yılda baş döndürücü bir hızla gelişen internet/dijital teknolojiler ve beraberinde getirdiği yeni medya platformları eğitimden sağlığa, pazarlamadan yönetim ve insan kaynaklarına kadar pek çok alanı etkilemiş yeni medya alanında yeni mesleklerin doğmasına neden olmuştur.

Bu yaşanan süreçte yeni medya kavramının mesleki anlamda dönüşümü hızlanmış ve kolaylaşmıştır. Dijital teknolojilere ve platformlara girmenin, onu kullanmanın kolay olması, düşük maliyetler ve sonuçlarının/etkilerinin tatmin ediciliği yeni medya kavramının mesleki anlamda dönüşümünü destekleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada bahsedildiği üzere baş döndürücü bir hızda gelişen yeni medya alanının başıboş bırakılarak kuralsız ve gelişigüzel bir gelişim göstermesi ileride büyük problemleri de beraberinde getirecektir. Bu nedenle bu alanın bir takım ilke ve prensipler etrafında gelişmesi ve şekillenmesi gerekmekte, bunun yolunun da eğitimden geçtiği görülmektedir. Günümüzde yeni medya alanında temel ilke ve prensiplerin belirlendiği, eğitimin taşınması gereken asgari niteliklerin ve çerçevenin belirlendiği ortak eğitim müfredatlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Yeni medya eğitiminin devlet ve vakıf üniversiteleri çerçevesinde müfredatlarının yeterliliği ve ortak yanlarının olup olmadığına ilişkin soruyla ilgili olarak örnekleme dahil edilen üniversitelerin müfredatları incelenmiş, üniversitelerin programları arasında uyum değerlendirilmiştir.

İlk olarak karşılaştırması yapılan beş üniversitenin zorunlu derslerinde gösterdikleri asgari uyumun oldukça düşük düzeyde seyrettiği tespit edilmiştir. İLEDAK kriterlerinin bilgi, beceri ve yetkinlik kriterleri gereğince oluşturulmuş temalarda ağırlığın yeni medya ve iletişim temalı derslerde olduğu görülmüştür. Bununla birlikte İLEDAK kriterleri gereğince oluşturulmuş bazı temalarda hiç ders bulundurmeyen üniversitelerin varlığı, eğitimin temel standartlarının neye göre belirlendiği konusunu gündeme getirmektedir. Oturmuş bir eğitim sisteminin henüz oluşmaması bu alanın yeni gelişen yapısıyla değerlendirilebilir. Bununla birlikte yine üniversitelerde okutulan çekirdek eğitim programlarında olmamasının yanı

sıra hiçbir üniversitenin yeni medya bölümünün akredite olmayışı eğitimin standardı konusunda soru işaretlerini artırmaktadır. Bu durumla ilgili üniversitelerin bu eğitimde akreditasyon kriterlerine öncelik vermesi önerilmektedir. Yine YÖK'ün yeni medya bölümüne dair Çekirdek Eğitim Programı belirlemesi, eğitimin asgari düzeyde iyileştirilmesi ve ulusal ve uluslararası düzeyde uyumlu hale getirilmesi öneri olarak sunulabilir.

Yeni medya kavramının dijital ortamı kendine saha edinmesi dijital alanlara dair bilgi ve becerilerin geliştirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmada üniversitelerin müfredatlarında dijital ağırlıklı derslerin %12'yi geçmediği tespit edilmiştir. Teknolojik gelişim noktasında bu alandaki derslerin artırılmasının yeni medya alanındaki eğitime güç katacağı düşünülmektedir. Dijital tabanlı derslerin artırılması ya da eklenmesi, bu alanda eğitim gören kişilerin piyasa beklentileri doğrultusunda yeni dijital platform oluşturmalarını ve bu alandaki üretkenliklerini destekleyecek bir öneri olarak sunulabilir.

Yeni medya eğitiminin nasıl olması gerektiği konusunda yapılan araştırmalarda, genel geçer bir eğitim anlayışının oluşturulması ve bu alanın güçlendirilmesi gerektiğine vurgu yapan Park ve Biddix, dijitalin zararlı yönlerinin ayıklanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda Medya Okur Yazarlığı eğitimi ön plana çıkmaktadır. Araştırma yapılan 5 üniversitenin müfredatlarında bu dersin yalnızca 3 üniversitede okutulduğu tespit edilmiş, bu alandaki bilincin henüz tüm üniversitelerde oluşturulmamış olduğu gözlemlenmiştir.

Araştırma sırasında elde edilen verilerden bir diğeri ise yeni medya bölümünün ağırlıklı olarak vakıf üniversitelerinde okutulduğudur. Devlet üniversitelerinde aktif şekilde eğitim veren biri ön lisans olmak üzere 3 üniversitede yeni medya bölümü bulunmaktadır. Eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması noktasında devlet üniversiteleri tarafından desteklenmesi gereken, gelişime açık bir bölüm olan yeni medyanın, daha çok çalışılması ve tartışılması gereken bir konu olarak değerlendirilmesi önerilmektedir. Verilen eğitimin asgari bir ortaklıkta düzenlenmesi ve temel standartlarının belirlenmesi eğitimin profesyonelliği bağlamında göz ardı edilmemelidir.

Doküman analizi yöntemi kullanılarak yeni medya eğitiminin nicel bir değerlendirmesini yapmayı hedeflemiş olan bu çalışmanın ilerleyen süreçte sektörel bazda istihdam olanakları, iş gücü istatistikleri ve sektör işverenlerinin taleplerini belirleyen nitel araştırmalar ile daha da geliştirilerek alana yeni ve değerli katkılar yapabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adıgüzel, O., Tanrıverdi, H., & Sönmez Ö. D. (2011). Mesleki Profesyonellik ve Bir Meslek Grupları Olarak Hemşireler Örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 9 (2), 239-259.
- Akgül M., Akdağ M. (2017). Türkiye’de Yeni Medya Eğitimi Üzerine Niceliksel Bir Betimleme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5 (1), 210-220.
- Alioğlu, N. (2016). Duygusal Tatmin Aracı Olarak Sosyal Medya Kullanımı Üzerine Bir Alan Araştırması. *Beykent Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 1-27.
- Başaran, F. (2005). “İnternetin Ekonomi Politikası”, *İnternet, Toplum, Kültür*. (Der: Binark M., Kılıçbey B.). Ankara: Esop Yayınları
- Başlar, G. (2013). Yeni Medya'nın Gelişimi ve Dijitalleşen Kapitalizm. *Akademik Bilişim- XV Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri:23-25 Ocak 2013 – Antalya*. Akdeniz Üniversitesi, 775-784.
- BBC (2020). *Peak Games: 1,8 Milyar dolara ABD’li Zynga’ya satılan Türk oyun şirketi hakkında bilinenler*, [Erişim: 09.02.2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52884384#:~:text=%C4%B0stanbul%20merkezli%20mobi1%20oyun%20%C5%9Firketi,%C3%BC%20indirilen%20bir%20%C5%9Firkete%20d%C3%B6n%C3%BC%5%9Fm%C3%BC%5%9Ff%C3%BC>]
- Biliciler, G. (2018). *Sosyal Medya Kullanımını Yönlendiren Motivasyonel Etkenler: Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Çerçevesinde Sosyal Medya*
- Kullanıcıları Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Canan, A. S. (2013). *Bir Halkla İlişkiler Aracı Olarak Sosyal Medyanın Kullanımı: Üç Alana Yönelik Bir İnceleme*. İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Cüleloğlu, D. (2008). *İnsan Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Çelik, S. (2020). *İşletmelerde Sosyal Medya Kullanımı: Sosyal Medya Uzmanları Üzerine Bir Değerlendirme*. Akdeniz Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Çetin, O. I., Kumkale, İ. (2016). Sosyal Medya Kullanım Düzeyi ve Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkide Faydacı Motivasyonun Aracı Etkisi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(4), 90-101.
- Faikbas.com, (2020). *Sosyal medya meslekleri nelerdir?* (01.11.2020). [Erişim: 24.01.2021, <https://faikbas.com/sosyal-medya-meslekleri-nelerdir/>]
- Güçdemir, Y. (2017). *Sosyal Medya- Halkla İlişkiler, Reklam ve Pazarlama*. İstanbul: Derin Yayınevi.
- İLEDAK (2016a). *İledak Değerlendirme Ölçütleri, 2016*, [Erişim: 10.04.2021, http://iledak.iland.org.tr/img/pages/2018-iledak-degerlendirme-olcutleri-surum-1.2_04.05.2018_8abcf9d.pdf]

İLEDAK (2016b). *Akredite Kurumlar, 2016*, [Erişim: 05.04.2021, <http://iledak.ilad.org.tr/akreditasyon/akredite-kurumlar/>]

İmamoğlu, F. (2020). *Sosyal Medya'da Güncel Pazarlama Yaklaşımlarının Tüketicilerin Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi*. Bahçeşehir Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Kadir Has Üniversitesi, (2021). *Neden yeni medya?* (t.y.). [Erişim: 18.01.2021, <https://comm.khas.edu.tr/tr/bolumler/yeni-medya/bolum-hakkinda/neden-yeni-medya>]

Karahasan, F. (2014). *Taşlar Yerinden Oynarken – Dijital Pazarlamanın Kuralları*. (3. Basım). İstanbul: CEO Plus.

Kurt, A. A., Kürüm, D. (2010). Medya Okur Yazarlığı ve Eleştirel Düşünme Arasındaki İlişki: Kavramsal Bir Bakış. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2 (2), 20-34.

McQuail, D., Windahl, S. (2010). İletişim Modelleri. (3. Basım). (Çev. K. Yumlu). İstanbul: İmge Yayınevi. (Eserin orijinali 1993'te yayımlandı).

MEB, (2018). *Medya okur yazarlığı dersi öğretim programı*, [Erişim: 08.04.2021, https://www.medyaokuryazarligi.gov.tr/lib_yayin/F2B983E4-C2B7-4C8B-AD1D-BF0C670B9BF6.pdf]

Mutlu, E. (2000). Türkiye'de İletişim Eğitimi: Kişisel Bir Tarih Denemesi. *İletişim*. (2000/8), (Kış), (s.234- 259).

Onat, F., Alıkcı, Ö. (2008). "Sosyal ağ Sitelerinin Reklam ve Halkla İlişkiler Ortamları Olarak Değerlendirilmesi". *Journal Of Yaşar University*. C:3, No: 9., 1111-1143.

Özarlan, Z. (2019). Türkiye'de Lisans Düzeyinde Yeni Medya Eğitimi ve Sektör Beklentileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*. 6 (1), 150-175.

Özata, Z. F. (2013). Sosyal Medya. F. Z. Özata (Editörler). *Sosyal Medya ve Pazarlama*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 26- 52.

Pabuççıyan, A. (2020). *2019 yılında Türkiye'deki toplam oyun hasılatı 830 milyon dolar oldu* (17.03.2020). [Erişim: 20.01.2021, <https://webrazzi.com/2020/03/17/2019-yilinda-turkiye-deki-toplam-oyun-hasilati-830-milyon-dolar-oldu/>]

Sosyal Medya Pazarlama (2021). [Erişim: 18.01.2021, <https://sosyalmedyapazarlama.xyz/yeni-medyanin-ozellikleri.html>]

Şengöz, A. (2015). *Örgütlerde Sosyal Medya Kullanımı: Sosyal Medya Algıları, Amaçları ve Kullanım Alışkanlıkları*. Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Shift Delete.Net(25.01.2021). [Erişim: 15.02.2021, <https://shiftdelete.net/whatsapp-sozlesmesi-sonrasi-uygulamalarda-son-durum/>]

Thompson, J. B, (1995). *The Media and Modernity: a Social Theory of The Media*, Cambridge: Polity Press.

Tokgöz, O. (2003). Türkiye'de İletişim Eğitimi: Elli Yıllık Bir Geçmişin Değerlendirilmesi. *Kültür ve İletişim*. 6/1, (Kış).

Tokgöz, O. (2006). Türkiye'de İletişim Fakültelerindeki Eğitim Kadrosunun Konumu. *Kültür ve İletişim*. 9/1, (Kış), 33-70.

Tunç, H. (2020). Zynga, Türk oyun şirketi Rollic Games'i 168 milyar dolara satın aldı, (06.08.2020). [Erişim: 09.02.2021, <https://kayiprihtim.com/haberler/oyun/zynga-rollic-games-satin-aldi/>]

TÜİK, (2019). *Girişimcilerde bilişim teknolojisi kullanım araştırması, 2019.(19.09.1019)*. [Erişim: 19.01.2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Girisimlerde-Bilisim-Teknolojileri-Kullanim-Arastirmasi-2019-30573>]

Webliyo.net, (2020), *Gerçek para kazandıran oyunlar: Oyna para kazan*, [Erişim: 20.01.2021, <https://anketsiteleri.net/para-kazandiran-oyunlar/>]

YÖK, (2021). *Ulusal Çekirdek Eğitimi Programları*, [Erişim: 01.04.2021, <https://www.yok.gov.tr/kurumsal/idari-birimler/egitim-ogretim-dairesi/ulusal-cekirdek-egitimi-programlari#>]

YÖK, (2021). *Yeni medya ve iletişim, (2019)*. [Erişim: 12.04.2021, <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=19084>]

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Örgütsel Muhalefete Etkisi ve Lider- Üye Etkileşiminin Düzenleyici Rolü: Beyaz Yakalı Çalışanlar Üzerinde Bir Araştırma¹

The Effect of Big Five Personality Traits on the Organizational Dissent and the Moderating Role of Leader-Member Exchange: A Research on the White-Collar Employees

Saniye Haydaroglu² & Senem Besler³

Öz

Bu çalışmanın amacı, kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet davranışı gösterme üzerindeki etkisini ortaya koymak ve lider-üye etkileşiminin bu ilişki üzerinde düzenleyici bir rol üstlenip üstlenmediğini tespit etmektir. Bu amaçla; farklı sektörlerde faaliyet gösteren 750 beyaz yakalı çalışandan anket yöntemi ile veri toplanmıştır. Toplanan verilere öncelikle açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Daha sonra hipotezler doğrultusunda geliştirilen model yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir. Çıkan sonuçlar; sorumluluk ve deneyime açıklık kişilik özelliklerinin açık muhalefeti pozitif yönde etkilediği uyumluluk ve nevrozlu kişilik özelliklerinin açık muhalefeti negatif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Deneyime açıklık ve duygusal denge kişilik özellikleri gizli muhalefeti pozitif yönde etkilerken dışa dönüklük ve uyumluluk kişilik özellikleri ise negatif yönde etkilemektedir. Yer değiştirmiş muhalefeti deneyime açıklık ve duygusal denge kişilik özellikleri pozitif yönde etkilerken sorumluluk kişilik özelliği negatif yönde etkilemektedir. Düzenleyici değişken olarak modele dahil edilen lider-üye etkileşiminin düzenleyicilik rolleri ise yalnızca dışa dönüklük ve sorumluluk kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet davranışları üzerindeki etkilerinde ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Örgütsel Muhalefet, Beş Faktör Kişilik Özellikleri, Lider-Üye Etkileşimi.*

Abstract

This study aims to determine the effects of personality on organizational dissent behavior and the moderating role of leader-member exchange on this relationship. For this purpose, the data collected with a survey method from 750 white-collar employees who are working in different industries. Exploratory factor analysis was conducted on the data. Later on, the structural model was formed through the hypothesis, tested by the structural equation modeling. Results prove that while conscientiousness and openness to experience affect articulated dissent positively, agreeableness, and emotional stability affect this dissent behavior negatively. While openness to experience and emotional stability affect latent dissent positively, extraversion, and agreeableness affect negatively. Displaced dissent is affected positively by openness to experience and emotional stability but conscientiousness affects displaced dissent negatively. The moderating role of the leader-member exchange is statistically significant only in the relationships between extraversion and conscientiousness personality traits and organizational dissent behavior.

Keywords: *Organizational Dissent, Big Five Personality Traits, Leader-Member Exchange.*

1. Giriş

Muhalefet kavramı bir duruma ya da kişiye karşı olmak anlamına gelmekle birlikte örgütsel davranış kapsamında değerlendirildiğinde bu anlamından uzaklaşarak örgütlerin gelişimlerine katkı sağlayan bir yapıya dönüşmektedir. Örgüt içinde

¹ 2020 yılında Prof. Dr. Senem Besler danışmanlığında, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD'nda "Beş faktör kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefete etkisi ve lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolü: Beyaz yakalı çalışanlar üzerinde bir araştırma" başlığı ile sunulan doktora tezinden üretilmiştir.

² *Sorumlu Yazar, Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: saniye.secgin@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6480-3601>

³ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, E-posta: sbesler@anadolu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8417-6753>

ortaya çıkan muhalefet davranışı yalnızca bir durumu ya da kişiyi eleştirmekle kalmayıp o sorunun çözümüne de katkı sağlama amacı gütmektedir. Kişilerin iş yapma süreçlerinde ortaya çıkan sorunlara çözümler üretmeleri ve onlara yeni bakış açıları sağlamaları örgütsel muhalefetin temelini oluşturmaktadır.

1990'lı yıllarda uluslararası çalışmalara, 2000'li yıllarla birlikte Türkiye'deki örgütsel davranış çalışmalarına konu olan örgütsel muhalefet davranışı pek çok örgütsel değişken ile ilişkilendirilmiştir. Örgütsel muhalefetin nedenleri, onu etkileyen örgütsel değişkenler ve örgütsel muhalefetin etkilediği diğer örgütsel değişkenler pek çok araştırmacı tarafından farklı sektörlerde ve farklı örneklem düzeylerinde incelenmiştir (Kassing, 1998, 2000a, 2000b; Kassing ve Avtgis, 1999, 2001; Avtgis, vd., 2007; Payne, 2007; Garner, 2009; Sadykova ve Tutar, 2014; Kesen ve Pabuçcu, 2016; Ataç ve Köse, 2017).

Örgütsel muhalefet, iş yerine ilişkin politika ve uygulamalara ilişkin anlaşmazlıklarını ve karşıt görüşlerini ifade etmek isteyen çalışanın ses biçimi olarak tanımlanmaktadır (Kassing, 1997). Örgütsel muhalefet davranışının temelinde iki farklı davranış yer almaktadır. Öncelikle bir duruma ya da olguya karşı olma, sonrasında da bu durumun dile getirilmesidir. Peki her çalışan ortaya çıkan sorunlara aynı şekilde mi tepki vermektedir? Örgütsel muhalefet davranışı göstermeye iten sebepler nelerdir?

Örgütsel muhalefet alanında yapılan çalışmalar sonucunda bireylerin örgütsel muhalefet davranışı göstermelerinde bireysel, örgütsel ve ilişkisel pek çok unsurun etkili olduğu tespit edilmiştir (Kassing, 1997, 1998, 2011). Bu unsurların her biri muhalefet davranışının ortaya çıkması açısından büyük önem taşımaktadır. Fakat kişilerin bir duruma karşı tutumları ya da bir olay karşısında gösterdikleri davranış şekillerinin temelini kişilik özellikleri oluşturmaktadır. Kişilik; bireylerin ailelerinden gen aktarımı ile gelen özellikleriyle içinde buldukları sosyal ortamın da etkisiyle şekillenen ve kolay kolay değişmeyen bir yapıdır. Bu nedenle kişilik örgütsel muhalefeti anlamak için ele alınması gereken önemli değişkenlerden biridir. Çünkü aynı örgüt yapısı içerisinde, aynı konumda olan iki çalışanın aynı soruna karşı verdikleri tepkiler benzer olmamaktadır. Ortaya çıkan bu farklılığın temelini bireylerin sahip olduğu kişilik özellikleri oluşturmaktadır.

Ancak kişilik tek başına örgütsel muhalefet davranışını açıklamada yetersiz kalabilmektedir. Çünkü belli bir kişilik özelliğine sahip bireyler de her koşulda benzer örgütsel muhalefet davranışı sergileyemezler. Örgütsel muhalefeti etkileyen örgütsel ve ilişkisel değişkenler de bu farklılaşmanın nedeni olabilecek diğer unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlişkisel değişkenler kapsamında ele alınan lider-üye etkileşimi lider ve üye (çalışan-ast) arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu ortaya koyan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre ortaya çıkan etkileşimin hem liderin hem de üyenin örgütsel faaliyetlerini sürdürmede önemli katkıları vardır. Örgütsel muhalefet davranışı göstermede de lider-üye etkileşiminin etkisi olduğunu söylemek mümkündür (Kassing, 2000b; Payne, 2014; Turnage ve Goodboy, 2016). Çünkü örgütsel muhalefetin temelinde yalnızca sorunları dile getirmek değil bu sorunların çözülmesini sağlamak yer almaktadır. Bu nedenle çalışanların sorunlarının çözümüne katkı sağlayacak kişiler olan yöneticileri ile iletişime geçmeleri gerekmektedir. Bu iletişim kanalının kalitesinin temel belirleyicisi ise lider-üye etkileşim düzeyidir.

Demokrasinin temelini oluşturan muhalefet davranışının örgütsel alandaki yansımaları olan örgütsel muhalefet davranışı da örgütsel demokrasinin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışanların açık bir şekilde görüşlerini paylaştığı, fikirlerini dile getirdiği bir çalışma ortamında sorunların çözümü hızlanacak, ortaya çıkacak olası problemler ise engellenmiş olacaktır. Yöneticiler bu süreci destekleyici bir davranış biçimi geliştirerek; kişileri fikir ve görüşlerini paylaşmaları konusunda yüreklendirmelidir.

Bireyler çalışma hayatları boyunca memnun olmadıkları, şikâyet ettikleri pek çok durum ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu memnuniyetsizliğin dile getirilmesi sonucunda ise örgütsel muhalefet davranışı ortaya çıkmaktadır. Bu davranışın ortaya çıkmasında bireysel, örgütsel ve ilişkisel pek çok değişken etkili olmaktadır. Yapılan bu çalışma ile örgütsel muhalefete neden olan bireysel değişkenlerden kişilik özellikleri, ilişkisel değişkenlerden ise lider-üye etkileşimiyle birlikte ele alınmıştır.

Sonuçta yapılan bu çalışmanın iki temel amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki; kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet davranışları üzerindeki etkilerini farklı sektörlerde çalışan beyaz yakalı çalışanlar örnekleminde ortaya koymaktır. Çalışmanın ikinci amacı ise ortaya çıkacak etkilerde lider-üye etkileşiminin düzenleyici bir role sahip olup olmadığını tespit etmektir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Örgütsel Muhalefet

Kassing (1997) örgütsel muhalefet kavramını “örgütsel uygulamalar ve politikalar ile ilgili olarak ortaya çıkan anlaşmazlıkları ve karşıt görüşlerini ifade etmek isteyen bir çalışanın ses biçimi” şeklinde tanımlamaktadır. Çalışanın sesi kavramını ortaya atan Hirschman’a göre ses (dile getirme) örgütsel doyumсузлук yaşayan ve karşıt görüş taşıyan çalışanların veya firmanın müşterilerinin örgütü terk etmek yerine mevcut durumu değiştirmek yönünde gösterdikleri çabadır (Akt. Kassing, 2002).

Kassing (1998) tarafından geliştirilen, öncülleri ve sonuçları olan örgütsel muhalefet modeli dört aşamadan oluşmaktadır. Bu modele göre, ilk aşama örgüt içinde muhalefetin başlamasına neden olan olayların ortaya çıkmasıdır. Başlatıcı durumlar çalışmada doyumсузлук yaratan ve bu doyumсузлугу dile getirmeye sevk eden olay veya olaylar olarak tanımlanmaktadır (Garner, 2006). Örgütsel muhalefete neden olan durumlar ortaya çıktıktan sonra doyumсузлук yaşayan örgüt üyeleri karşıt görüşlerini dile getirirmeden önce çeşitli değişkenleri incelemektedir. Bu değişkenler bireysel, ilişkisel ve örgütsel olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Kassing, 1998). Bireysel değişkenler; kişilerin örgüt dışında edindikleri ancak örgüt içinde ortaya koydukları eğilimler, beklentiler olarak tanımlanabilir. Bireysel değişkenleri; yaş, cinsiyet, eğitim durumu gibi demografik özellikler ve çalışanların bağlılık, özdeşleşme, örgütsel kimlik, tükenmişlik gibi örgütlerine karşı hissettiği duygular oluşturmaktadır. İlişkisel değişkenleri; çalışanların iş arkadaşları ve yöneticileri ile olan ilişki şekilleri ve bu ilişkilerin kalitesi oluşturmaktadır. Örgütsel değişkenler ise örgüt yapısı, örgüt kültürü ve örgüt iklimi gibi unsurlardan oluşmaktadır (Kassing, 2011). Bireysel, ilişkisel ve örgütsel değişimlerin incelenmesinin ardından çalışanlar örgüt içinde muhalefet davranışının nasıl algılanacağını (yapıcı-yıkıcı), verilecek tepkinin ne olacağını değerlendirdikten sonra kendisine bir strateji belirler. Bu strateji muhalefet etme ya da sessiz kalma olabilir. Burada en önemli unsur, örgütün muhalefet davranışına vereceği tepkilerdir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda muhalefet etmeye karar veren çalışan için sürecin son aşaması, görüşlerini aktaracağı kanalı seçmesidir. Bu kanallar; çalışanların üst yöneticileri, birlikte çalıştıkları iş arkadaşları, örgüt dışında yer alan aile üyeleri ve arkadaşları, hatta tanımadıkları yabancılar bile olabilmektedir. Karşıt görüşlerin doğrudan yöneticilere iletilmesi açık (yukarıya) muhalefet, iş arkadaşlarına iletilmesi yatay (örtük) muhalefet ve örgüt dışındaki kişilere aktarılması ise yer değiştirmiş muhalefet olarak tanımlanmaktadır (Kassing, 1998).

2.2. Beş Faktör Kişilik Özellikleri Kuramı

Kişilik; bireyin kendi açısından fizyolojik, zihinsel ve ruhsal özellikleri hakkındaki bilgisi, başkaları açısından ise onun toplum içinde belirli rollere sahip olması olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımla kişilik hem bireyin zekâ, enerji düzeyi gibi yetenekleri ve fiziksel özellikleri, hem de toplumsal özellikler ve bireyin o toplumda üstlendiği rollerle ilgili bütünlük bir kavram olarak ele alınmaktadır (Eren, 2006).

Beş faktör kişilik modeli ise evrensel ve eksiksiz kişilik özelliklerinin, hiyerarşik bir sınıflandırması şeklinde ifade edilmektedir (McCrae ve Costa, 2006). Bu model, kişilik özellikleriyle insan davranışları arasındaki ilişkiyi sistematik bir biçimde incelemeye, kişilikle ilgili geçerli ve güvenilir genel tanımlama yapabilmeye, birbiriyle etkileşim içerisinde olan kişilik-iş performansı ilişkisini açıklayabilmeye ve iş yaşamının bütün alanlarında uygulanabilmesine imkân sağlamaktadır (Gültekin, 2009).

McCrae ve Costa kişileri (1985) birbirinden ayıran beş temel özelliği dışa dönüklük, uyumluluk, öz disiplin (tedbirlilik, sorumluluk), nevroitiklik (duygusal dengesizlik) ve gelişime açıklık olarak belirlemiştir. Bu kişilik özelliklerini Antonioni (1998) ise çift kutuplu olarak dışa dönüklük-içe dönüklük, geçimlilik-geçimsizlik, sorumluluk-sorumсузлук, açıklık-kapalılık ve duygusal dengesizlik-duygusal tutarlılık şeklinde sıralamaktadır.

McCrae ve Costa 1987 yılında yapmış oldukları çalışmalarında **dışa dönüklük** kavramını bireyler arasında gerçekleşen etkileşimin derecesi olarak ifade etmektedirler. Dışadönüklük kişilik özelliğine sahip bireyler, hayat dolu, neşeli, heyecanlı, girişken, konuşkan ve sosyal olma gibi özellikler göstermektedir. Bu kişilerin sosyal ortamlarda bulunmayı daha fazla tercih ettikleri ve etraflarındaki kişilerle diğer insanlara oranla daha fazla iletişim halinde oldukları ifade edilmektedir (Somerville vd., 2011). Dışadönüklük seviyesi düşük olan ya da içe dönük olarak tanımlanan bireyler ise aksine içine kapanık, sosyalleşmeyi

sevmeyen, insanlara karşı daha mesafeli duran, sessiz kalmayı tercih eden, utangaç ve tutuk bireyler olarak görülmektedir (Benet-Martinez ve John, 1998; Somer vd., 2002).

Uyumluluk kişilik özelliğine sahip bireyler genel olarak güvenilir, yumuşak başlı, açık sözlü, fedakâr, alçak gönüllü olarak tanımlanmaktadır (Bono vd., 2002). Yüksek uyumluluk özelliklerine sahip bireyler empati yapabilir, etrafına karşı saygılı ve anlayışlıdır, insancıl davranışlar gösterirler (McShane ve VonGlinow, 2005). Tam tersine, düşük uyumluluk özelliklerine sahip bireyler ise egosentrik (bencil), diğerlerinin yaptıklarından kuşku duyan ve iş birliğine gitmek yerine rekabetçi olmayı tercih eden bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır (Demirtaş vd., 2017).

Sorumluluk özelliklerini kişiliğinde barındıran bireyler daha fazla güvenilir, sorumluluk sahibi, ısrarcı, dürüst ve dikkatli olma özellikleri açısından diğer bireylerden farklılaşmaktadır. Bu boyutun tam tersi özellikleri barındıran bireylerde ise tembel, vurdumduymaz, sorumsuz, dikkatsiz ve güvenilmez kişilik özellikleri sergilemektedir (Tekin, 2012). Sorumluluk bilincine sahip bireyler, yüksek performansta çalışma, kararlı durma, dikkatli olma, sorunlarla mücadele edebilmek için her yolu deneme, dikkatlice düşünme ve başlanmış olan bir işi yarım bırakmama gibi davranışlar sergilemektedir. Sorumluluk sahibi kişilerin motivasyon ve iş tatminleri de yükselmektedir (Somer, 1998).

Duygusal denge boyutunun negatif yönü nevroitiklik veya duygusal dengesizlik olarak adlandırılmaktadır. Costa ve McCrae'ye (1992) göre bu özellik, olumlu psikolojik uyum ve duygusal dengenin yokluğunu ifade etmektedir. Nevrotik insanlar, diğer insanlara göre günlük olaylar karşısında stres yapmaya daha fazla eğilimlidir (Suls, vd., 1998). Duygusal açıdan dengesiz bireyler içine dönük, kararsız, endişeli ve mutsuz bireyler olarak değerlendirilirken; duygusal denge düzeyi yüksek bireyler endişeli olmayan, güvenli ve sakin bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır (Özkalp ve Kirel, 2011)

Araştırmacılar tarafından farklı şekillerde (zekâ, kültür, entelektüellik vb.) ifade edilen **deneyime açıklık** boyutunun genel özellikleri arasında analitik düşünen, özgür, yaratıcı, yenilikçi, açık fikirli ile değişikliği sevme ve geleneksel olmama gibi özellikler sayılabilir (Benet-Martinez ve John, 1998; Costa ve McCrae, 1995; Somer vd., 2002). Deneyime açık bireyler kendilerini tanımlamada bağımsızlığı ve kendine özgü olmayı vurgulamaktadırlar. Farklı olmayı, tek tip olmaya tercih ederler ve yeni şeyler deneme konusunda daha cesurdurlar (Costa ve McCrae, 1992). Bunun tam tersi olarak deneyime açıklık kişilik özelliği daha zayıf olan bireyler ise, genel olarak daha muhafazakâr bakış açısına sahip olmakla birlikte, karar, inanç ve fikirlerini değiştirme konusunda daha katı, yeni fikirlerle ve estetiğe daha az ilgili yapıdadırlar (Puher, 2009).

2.3. Lider-Üye Etkileşimi Teorisi

Liderlik Northouse (2010) tarafından ortak amaçlara ulaşmak için faaliyet gösteren bir grup insanı etkileme süreci olarak tanımlanmaktadır. Liderliği kavramsallaştırmak için kullanılan yaygın bir fonksiyon mevcuttur (Koçel, 2011). Bu fonksiyon; Liderlik=f (Lider, İzleyiciler, Koşullar) şeklindedir.

Bu eşitlikten anlaşılacağı üzere liderlik süreci; lider, izleyiciler ve koşullar arasındaki ilişkilerden oluşan karmaşık bir süreçtir. Liderlik sürecini açıklayabilmek için kavram ile ilgili çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bu teoriler yukarıdaki eşitlikte yer alan farklı değişkenlere odaklanmıştır. Her ne kadar farklı açılardan ele alınmış olsa da liderliği tam olarak anlamamızı sağlayacak kapsamlı bir teori ya da yaklaşım varlığından söz etmek mümkün değildir. Liderlik teorileri genel olarak bu süreçteki değişkenleri tek tek ele almış ve bir değişkenin diğeri üzerindeki etkisini ortaya koymaya odaklanmıştır. Ancak lider-üye etkileşimi teorisi, lider ve izleyiciler arasındaki karşılıklı ilişki kalitesine odaklanmakta ve bunu liderin çalışanlar, takımlar ve örgütler üzerindeki etkilerini ortaya koymak için bir araç olarak görmekte ve diğer liderlik teorilerinden ayrılmaktadır (Bauer ve Erdoğan, 2015). Lider-üye etkileşimi teorisini diğer liderlik teorilerinden ayıran bir diğer husus da liderlerin belirli koşullar altında bütün izleyicilerine aynı şekilde davrandığı varsayımdır. Çünkü lider-üye etkileşimi teorisine göre lider ve çalışanlar arasında ortaya çıkan etkileşimler farklıdır ve liderler bu farklılığı göz önüne alarak astlarına karşı tutum geliştirirler (Liden, vd., 1997; Liden ve Maslyn, 1998). Graen ve Uhl-Bien (1995) liderlik teorilerini sınıflandırdıkları çalışmalarında liderliği; lider, izleyici ve ilişki düzleminde ele almıştır.

Yapılan çalışmalar lider-üye etkileşiminin lider ve üye arasındaki güven derecesi, astların kabiliyetleri (Liden ve Graen, 1980), lider ve üye arasındaki sadakatin derecesi (Dansereau vd., 1975), lider ve üye tarafından geliştirilen ilişkideki takasın algılanan eşitliği (Yukl, 1981), lider ve üye arasındaki etkinin miktarı (Dansereau vd., 1975) gibi pek çok boyutu olduğunu göstermektedir. Dienesch ve Liden (1986) bu çalışmaların en önemli kısıtının teorik alt yapıdan yoksun olmaları olarak görmekte ve sosyal değişim teorisinin de önemli bir varsayımı olan karşılıklılık ilkesi kapsamında listenin gözden

geçirilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Karşılıklılık ilkesine göre taraflar arasında gerçekleşen takasa herkesin katkıda bulunması ve her bir tarafın bu takas sonucunda bir değer elde etmesi gereklidir. Liste bu kapsamda değerlendirildiğinde katkı, etki ve sadakat boyutları bu karşılıklılık ilkesini sağlayan boyutlar olarak değerlendirilmektedir. Liden ve Maslyn (1998) bu üç boyuta ek olarak mesleki saygı boyutunu da eklemiştir.

Katkı; her tarafın gizli veya açık ikili ilişkilerinde karşılıklı olarak ortaya koydukları iş odaklı faaliyetlerin miktarı, yönü ve kalitesi hakkındaki algıları olarak tanımlanabilir (Dienesch ve Liden 1986). Graen ve arkadaşları lider üye etkileşimi teorisinin ilk gelişim aşamalarında yalnızca astların iş ile ilgili konularda gösterdikleri katkıya odaklanmıştır (Graen, 1976; Graen ve Scandura, 1987). Ancak yeni yaklaşımlara göre verilen görevler doğrultusunda liderler her bir astının performansını değerlendirir. Lideri etkileyen performans gösteren astlar liderleri ile yüksek performans gösteremeyenlere göre daha yüksek etkileşim içine girerler. Yüksek etkileşimin anlamı ise lider ve üyesi arasındaki takasın değerli kaynaklar üzerinden gerçekleşmesi durumudur. Bu kaynaklar, fiziksel kaynaklar (bütçe desteği, malzeme ve araç gereç temini vb.) olabileceği gibi bilgi paylaşımı ya da yeni ve cazip iş anlaşmaları da olabilmektedir (Graen ve Cashman, 1975).

Sadakat; lider ve üyenin birbirlerini üçüncü kişiler karşısında desteklediklerini göstermeleri anlamına gelmektedir. Lider ve üye arasında anlaşmazlıklar ortaya çıksa bile bunların diğer kişiler önünde ortaya çıkarılmaması ve tarafların birbirlerini onlara karşı desteklemeleri anlamına gelmektedir. Bu boyut lider-üye etkileşimi açısından kritik öneme sahip olmakla birlikte ilişkinin gelişmesini ve devamlılığını sürdürmede büyük katkı sağlamaktadır (Dienesch ve Liden 1986). Liderler, sorumluluk almanın ve tek başına karar vermenin zorunlu olduğu görevleri çoğunlukla kendilerine daha sadık çalışanlara vermeyi tercih etmektedir (Liden ve Graen, 1980).

Etki boyutu lider ya da astın iş ya da mesleki değerlerden ziyade kişisel çekiciliklerinden kaynaklanan ve birbirlerine karşı besledikleri karşılıklı sevgi olarak tanımlanmaktadır (Dienesch ve Liden 1986). İş ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan arkadaşlık ilişkileri, sıklıkla birlikte geçirilen zaman ve karşılıklı iletişim etkileşimin kalitesinin artmasını sağlamaktadır (Eryılmaz vd., 2017).

Mesleki saygı; Dienesch ve Liden (1986) lider-üye etkileşimi boyutlarına ek olarak Liden ve Maslyn (1998) tarafından sonradan eklenmiş bir boyuttur. Kişilerin iş hayatlarındaki başarılarının sonucu olarak iş yeri içinde ya da dışında elde ettikleri itibara karşı duydukları saygı olarak tanımlanmıştır. Kişiyile yaşanan bireysel deneyimler sonucunda ortaya çıkan tecrübeler, örgüt içinde ya da dışında kişiler hakkında yapılan olumlu yorumlar, kazanılan ödüller ve tanınırlık gibi pek çok unsur sonucunda kişiler birbirlerinin mesleki başarılarına saygı duymaya başlarlar (Erkuş, 2011).

2.4. Örgütsel Muhalefet ve Kişilik Arasındaki İlişkiler ve Lider-Üye Etkileşiminin Düzenleyicilik Rolü

Örgütsel muhalefet davranışı göstermede bireysel değişkenlerin önemi büyüktür. Kişilik özellikleri de bireysel değişkenler kapsamında ele alındığında örgütsel muhalefeti etkileyen unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmakta ve farklı kişilik özelliklerine sahip bireyler farklı örgütsel muhalefet davranışları sergilemektedir.

Yapılan çalışmalar sözlü saldırganlık ve tartışmaya açık kişilik özelliklerine sahip bireylerin farklı örgütsel muhalefet davranışları gösterdiğini ortaya koymaktadır (Kassing ve Avtgis, 1999, 2001; Goodboy ve Myers, 2012). Parker (1993) çalışmasında kişilik özelliklerinden biri olarak ele alınan öz yeterliliğin örgütsel muhalefet ile anlamlı bir ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Duygusal tükenmişlik, başarısızlık hissiyatı ve iş arkadaşlarından izole olma düzeyi yüksek olan çalışanlar düşük düzeyde açık muhalefet ederler ve gizli muhalefet etmekten sakınırlar (Avtgis vd.,2007). Kontrol odağı ve örgütsel muhalefet arasındaki ilişkinin belirlenmesi için yapılan çalışmanın sonuçları içsel kontrol odağına sahip bireylerin açık muhalefet yaparken, dışsal kontrol odağına sahip bireylerin gizli muhalefet yaptığını ortaya koymuştur (Kassing ve Avtgis, 2001). Beş faktör kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet davranışı üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlayan çalışmalar sonucunda farklı kişilik özelliklerine sahip bireyler farklı muhalefet davranışları sergilemektedirler (Ötken ve Cenççi, 2013; 2015). Deneyime açıklık kişilik özelliği örgütsel muhalefet etme sürecinde alternatif çözümler üretme konusunda katkı sağlarken sorumluluk kişilik özelliği muhalif davranışın ortaya çıkarılması aşamasında önemli bir role sahiptir (Packer, 2010). Örgütsel davranış literatüründe karanlık üçlü olarak adlandırılan makyavelizm, narsizm ve psikopati kişilik özelliklerinin de örgütsel muhalefeti etkilediği Özdemir ve Atan (2018) tarafından yapılan çalışma ile ortaya konulmuştur.

Yukarıda değinilen çalışmalarda farklı kişilik özelliklerinin muhalefet etme davranışları ile olan ilişkileri ortaya konulmuş ve sonuçta kişilik özellikleri ile örgütsel muhalefet davranışları arasında anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. İncelenen bu çalışmalar ışığında geliştirilen araştırmanın ilk temel hipotezi aşağıda yer almaktadır.

H1: Kişilik özellikleri örgütsel muhalefet etme şeklini anlamlı bir şekilde etkiler.

Bu çalışmada lider-üye etkileşimi kavramı düzenleyici değişken olarak ele alınmıştır. Yapılan çalışmalar ile lider-üye etkileşiminin çeşitli değişkenler arasındaki ilişkileri açıklamada düzenleyici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

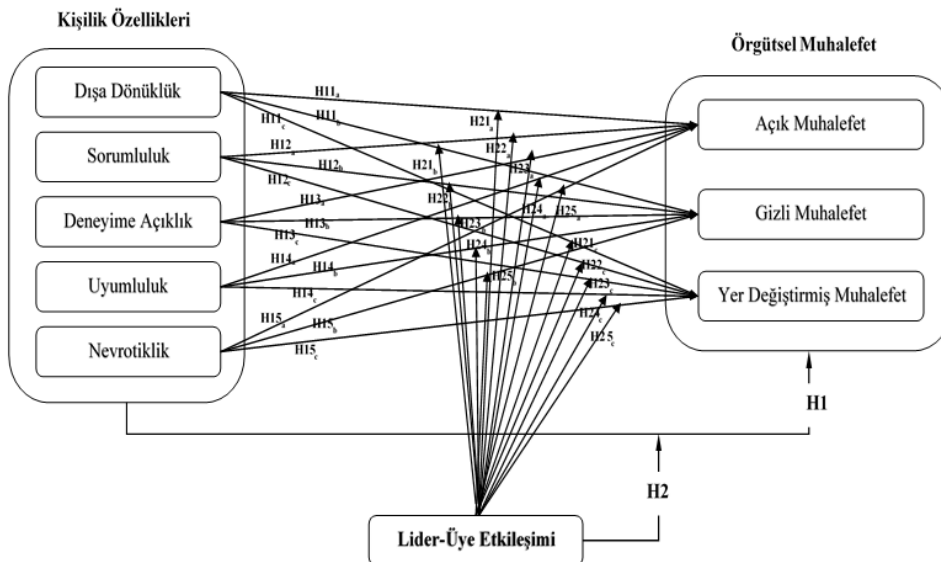
Kassing'e göre (2000b) liderleri ile yüksek iletişim kurabilen çalışanlar düşük ilişki kuran çalışanlara göre daha fazla açık muhalefet yaparken liderleri ile düşük iletişim kurabilen çalışanlar ise daha fazla gizli muhalefet yapmaktadır. Payne'e göre ise (2014) çalışanların yöneticilerine olan güven duyguları arttıkça açık muhalefet etme eğilimleri artar. Güven azaldıkça ise örtük ve yer değiştirmiş muhalefet etme eğilimleri artar. Güven duygusu ise çalışanlar ile yöneticileri arasındaki sağlıklı bir iletişimin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Turnage ve Goodboy (2016) çalışmalarında lider-üye etkileşiminin çalışanların örgütsel muhalefet gösterme şekillerini nasıl etkilediğini e-posta gönderme ve yüz yüze iletişim şekilleri kapsamında ele almıştır. Araştırma sonucu grup-dışı çalışanların e-posta yoluyla açık muhalefet davranışı gösterirken grup içi çalışanlar doğrudan yüz yüze iletişimi tercih ettiğini ortaya koymuştur. Sonuç olarak lider-üye etkileşimi örgütsel davranış kapsamında değerlendirildiğinde çeşitli değişkenler arasındaki ilişkilerin daha iyi açıklanmasına katkı sağlayan düzenleyicilik rolüne sahiptir. Örgütsel muhalefet kapsamında ele alındığında lider-üye etkileşimi örgütsel muhalefetin belirleyicilerinden olan ilişkisel değişkenler kapsamında ele alınmaktadır. Çünkü Kassing'e göre (2011) ilişkisel değişkenleri çalışanların iş arkadaşları ve yöneticileri ile olan ilişki şekilleri ve bu ilişkinin kalitesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda oluşturulan araştırmanın temel ikinci hipotezi aşağıda yer almaktadır.

H2: Kişilik özelliklerinin muhalefet etme şekline etkisinde lider-üye etkileşiminin anlamlı bir düzenleyici rolü vardır.

3. Yöntem

3.1. Araştırma Modeli

Geliştirilen hipotezler ışığında ortaya çıkan araştırma modeli Şekil 1'de yer almaktadır. Bu modele göre kişilik özellikleri örgütsel muhalefet davranışlarını etkilemektedir. Lider-üye etkileşiminin ise bu iki değişken arasındaki ilişkide düzenleyici rolü bulunmaktadır.

Şekil 1. Araştırma Modeli

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Türkiye'de faaliyet gösteren beyaz yakalı çalışanlar oluşturmaktadır. Örgütsel muhalefet kavramı; kişilerin düşüncelerini ve karşıt görüşlerini açık bir şekilde dile getirmesinin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu

yaklaşımına göre eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte örgütlerin daha üst seviyelerinde faaliyet göstermeye başlayan beyaz yakalı çalışanlar fikir ve görüşlerini daha kolay paylaşabilmektedir. Aynı zamanda eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte kişilerin kendilerini ifade etme becerileri, okuduklarını anlama oranları da artmaktadır. Kullanılan ölçüğe daha doğru ve gerçekçi cevapların verilmesini sağlamak için araştırma evreninin üniversite mezunu beyaz yakalı çalışanlardan oluşturulması uygun görülmüştür.

Farklı sektörlerde faaliyet gösteren 900 beyaz yakalı çalışana Eylül 2019-Ekim 2019 tarihleri arasında sosyal medya hesapları ve e-posta yoluyla iletişime geçerek online olarak ulaşılmıştır. Bu çalışma için kolayda ve kar topu örnekleme yöntemleri birlikte kullanılmıştır. 900 kişilik veri setinden eksik doldurulan ve uç değerlere sahip olan 150 veri ayıklandıktan sonra örneklem sayısı 750 kişi olarak belirlenmiştir.

3.3. Veri Toplama Yöntemi ve Kullanılan Ölçekler

Veri toplama tekniği olarak nicel araştırma yöntemlerinde en sık baş vurulan yöntemlerden biri olan anket tekniği kullanılmıştır. Anket dört kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorulardan oluşmaktadır. Bu kısımda cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, buldukları iş yerindeki çalışma süreleri ve mesleklerindeki toplam çalışma süreleri yer almaktadır.

İkinci kısımda ise Beş Faktör Kişilik Ölçeği yer almaktadır. Ölçek Benet-Martinez ve John (1998) tarafından geliştirilmiştir. Ölçekte 44 madde yer almaktadır. Boyutlar; dışa dönüklük (8 madde), uyumluluk (9 madde), sorumluluk (9 madde), deneyime açıklık (10 madde) ve nevrotiliklik (8 madde) olarak isimlendirilmiştir. Schmitt vd. 2007 yılında yaptıkları uluslararası bir çalışmanın Türkiye ile ilgili kısmında Sümer ve Sümer (2005) tarafından ölçek Türkçe'ye uyarlanmıştır. Bu çalışmada ölçeğin Cronbach Alfa güvenilirlik kat sayıları nevrotiliklik için 0,79; dışa dönüklük için 0,77; deneyime açıklık için 0,76; uyumluluk için 0,70 ve son olarak sorumluluk için ise 0,78 olarak hesaplanmıştır.

Üçüncü kısımda Örgütsel Muhalefet Ölçeği yer almaktadır. Ölçek Kassing tarafından 1998 yılında geliştirilmiştir. Ölçek 20 madde ve üç boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin alt boyutları açık muhalefet (9 madde), yer değiştirmiş muhalefet (6 madde) ve gizli muhalefet (5 madde) olarak isimlendirilmiştir. Söz konusu çalışmada ölçeğin Cronbach Alfa güvenilirlik kat sayıları açık muhalefet için 0,86, yer değiştirmiş muhalefet için 0,84 ve gizli muhalefet için ise 0,79 olarak hesaplanmıştır.

Anketin son kısmında yer alan Lider-Üye Etkileşim Ölçeği ise Liden ve Maslyn (1998) tarafından geliştirilmiş olup 11 madde ve 4 alt boyuttan oluşmaktadır. Boyutlar; etki (3 madde), sadakat (3 madde), katkı (2 madde) ve mesleki saygı (3 madde) olarak tanımlanmıştır. Adı geçen çalışmada ölçeğin Cronbach Alfa güvenilirlik kat sayıları etki, sadakat, katkı ve mesleki saygı boyutları için sırası ile 0,90, 0,78, 0,60 ve 0,92 olarak hesaplanmıştır.

3.4. Demografik Bilgiler

Araştırmaya katılanların demografik özellikleri incelendiğinde cinsiyet açısından çalışanların çoğunluğunu %58,9'luk bir oranla kadınlar oluşturmaktadır. Medeni durumları incelendiğinde ise %55,9'luk bir oranla evli çalışanlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Yaş değişkeni açısından bakıldığında ise 26-30 (%42,7) ve 31-40(%40,4) yaş aralıkları birbirine en yakın ve yüksek oranlarla çalışanların büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadır. Eğitim düzeyleri açısından çalışanların %78,7'sini lisans mezunları oluşturmaktadır. Şu an buldukları kurumda çalışma süreleri bakımından 1-5 yıl arası çalışanlar %63,5 oranla ilk sırayı almakta ve örneklemin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Toplam çalışma süreleri incelendiğinde de 1-5 yıl arası çalışma süresinde olan çalışanlar %37,6 ile en yüksek orana sahiptir.

3.5. Açıklayıcı Faktör Analizi

Verilerin faktör analizine uygunluğunu gösteren belli başlı kriterler bulunmaktadır. Bunlar; örneklem büyüklüğü, örneklem yeterlilik değeri (KMO), Barlett's Küresellik değeri, en düşük faktör yükü, açıklanan toplam varyans oranı gibi kriterlerdir. Bu kriterleri elde etmek için SPSS 21.0 programı kullanılmıştır. 75 sorudan oluşan 750 kişilik veri setine temel bileşenler yöntemi kullanılarak, faktör sayısı dokuza sabitlenerek ve varimax döndürme yöntemi kullanılarak açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. En az üç maddeden oluşmayan faktörler, faktör yükü 0,5'in altında kalan maddeler ve binişik maddeler (iki veya daha fazla faktöre yüklenen ve yük değerlerinin arasındaki fark 0,1'den küçük olan maddeler) analiz dışında tutulmuştur (Gürbüz ve Şahin, 2018; Hatcher, 1994; Comrey, 1988).

Tablo 1’de KMO değeri 0,88 olarak görülmektedir. Örneklem büyüklüğünün yeterliliğini ölçmek için kullanılan bu kriter Kaiser-Meyer-Olkin ölçütüdür. Bu değer 0,5-1 arasındaki değerler örneklem büyüklüğünün faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. (Coşkun vd., 2015). Barlett’s Küresellik Testi korelasyon matrisindeki ilişkilerin faktör analizi yapılacak seviyede olup olmadığını test etmek için kullanılır. Bu test sonucunun anlamlı olması ($p < 0,05$) değişkenler arasındaki ilişkilerin anlamlı düzeyde olduğunu göstergesidir (Gürbüz ve Şahin, 2018). Yine Tablo 1’de yer alan $p = 0,000$ değeri faktör analizi için gerekli koşulun oluştuğunu ortaya koymaktadır. Açıklanan varyans; faktör analizinde her bir faktörün açıkladıkları varyans miktarını göstermektedir. Bu değer tek boyutlu ölçeklerde %30, çok boyutlu ölçeklerde ise %50 olması gerekmektedir (Streiner, 1994). 53 madde ve 9 faktör tarafından açıklanan toplam varyans miktarının %53,02 olduğu Tablo 1’de görülmektedir.

Faktör analizi sonucunda ortaya çıkan yapının içsel tutarlılığını gösteren güvenilirlik düzeyi de faktör analizinin kalitesi açısından önem taşımaktadır. İç tutarlılık güvenilirliği; bir ölçüm aracının tek seferde yapılan ölçümle teorik olarak desteklenen kavramsal yapıyı tutarlı bir şekilde ölçüp ölçmediğini ortaya koymaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2018). Bir ölçüm aracının içsel tutarlılığını ölçmek için kullanılan en yaygın ve en güçlü yöntem Cronbach’s Alpha değerinin saptanmasıdır (DeVellis, 2016). Alpha kat sayısının yüksek oluşu ifadelerin aynı yapıyı tutarlı bir şekilde ölçüp ölçmediğinin önemli bir göstergesidir. Hair vd. (2010) güvenilirlik seviyesinin 0,70 ve üzeri olması gerektiğini belirtmekle birlikte 0,60 ve 0,70 arasındaki güvenilirlik seviyelerinin de kabul edilebileceğini belirtmektedir. Yapılan analizler sonucunda bir bütün olarak ölçüğün güvenilirlik kat sayısı 0,82 iken alt boyutlar açısından incelendiğinde 0,65 ile 0,94 arasında değişmektedir.

Tablo 1. Tüm değişkenlere ait açıklayıcı faktör analizi sonuçları

<i>Değişken</i>	<i>Faktör Yüğü</i>	<i>Düzeltilmiş Madde Korelasyonları</i>	<i>Cronbach's Alpha</i>	<i>Açıklanan Varyans</i>
<i>LÜE</i>			0,935	%11,488
<i>LÜE-E67</i>	,84	,78		
<i>LÜE-MS75</i>	,83	,75		
<i>LÜE-SD69</i>	,82	,81		
<i>LÜE-MS73</i>	,82	,74		
<i>LÜE-E65</i>	,82	,78		
<i>LÜE-E66</i>	,79	,71		
<i>LÜE-Sd68</i>	,79	,76		
<i>LÜE-SD70</i>	,76	,69		
<i>LÜE-MS74</i>	,75	,78		
<i>Dışa dönüklük</i>			0,801	%6,146
<i>BFK-D36</i>	,75	,54		
<i>BFK-D6</i>	,70	,57		
<i>BFK-D1</i>	,67	,60		
<i>BFK-D11</i>	,65	,56		
<i>BFK-D16</i>	,65	,39		
<i>BFK-D31</i>	,53	,66		
<i>Sorumluluk</i>			0,713	%4,888
<i>BFK-S23</i>	,69	,39		
<i>BFK-S18</i>	,66	,42		
<i>BFK-S8</i>	,58	,55		
<i>BFK-S38</i>	,57	,39		
<i>BFK-S43</i>	,55	,46		
<i>BFK-S28</i>	,55	,44		
<i>Deneyime Açıklık</i>			0,718	%5,341
<i>BFK-DN25</i>	,63	,54		
<i>BFK-DN40</i>	,61	,46		
<i>BFK-DN10</i>	,59	,42		
<i>BFK-DN5</i>	,57	,38		
<i>BFK-DN20</i>	,56	,59		
<i>BFK-DN15</i>	,55	,31		

Tablo 1. Tüm değişkenlere ait açıklayıcı faktör analizi sonuçları (Devamı)

<i>Değişken</i>	<i>Faktör Yüğü</i>	<i>Düzeltilmiş Madde Korelasyonları</i>	<i>Cronbach's Alpha</i>	<i>Açıklanan Varyans</i>
<i>BFK-D16</i>	,65	,39	0,700	%4,509
<i>Nevrotiklik</i>				
<i>BFK-N24</i>	,69	,56		
<i>BFK-N19</i>	,66	,48		
<i>BFK-N9</i>	,66	,44		
<i>K-N34</i>	,58	,46	0,650	%3,894
<i>Uyumluluk</i>				
<i>BFK-U12</i>	,70	,35		
<i>BFK-U32</i>	,67	,45		
<i>BFK-U37</i>	,64	,47		
<i>BFK-U7</i>	,54	,45	0,833	%7,614
<i>Açık Muhalefet</i>				
<i>ÖM-A53</i>	,76	,45		
<i>ÖM-A57</i>	,66	,42		
<i>ÖM-A55</i>	,64	,51		
<i>ÖM-A61</i>	,64	,63		
<i>ÖM-A49</i>	,63	,57		
<i>ÖM-A59</i>	,62	,62		
<i>ÖM-A63</i>	,62	,58		
<i>ÖM-A48</i>	,53	,50		
<i>ÖM-A45</i>	,53	,57	0,753	%4,777
<i>Yer Değiştirmiş Muhalefet</i>				
<i>ÖM-YD64</i>	,71	,42		
<i>ÖM-YD54</i>	,68	,33		
<i>ÖM-YD46</i>	,67	,62		
<i>ÖM-YD60</i>	,62	,57	0,650	%4,394
<i>ÖM-YD51</i>	,58	,67		
<i>Gizli Muhalefet</i>				
<i>ÖM-G52</i>	,67	,41		
<i>ÖM-G56</i>	,61	,36		
<i>ÖM-G47</i>	,60	,50		
<i>ÖM-G50</i>	,55	,45		
<i>Toplam açıklanan varyans</i>				%53,042

KMO Örneklem Yeterlilik Ölçüsü=,88
Barlett's Küresellik Testi=,000

LÜE: Lider-Üye Etkileşimi; BFK: Beş Faktör Kişilik Özellikleri, D:Dışa Dönüklük, S:Sorumluluk, DN: Deneyime Açıklık, N: Nevrotiklik, U: Uyumluluk, ÖM: Örgütsel Muhalefet, A:Açık Muhalefet, YD: Yer değiştirmiş Muhalefet, G:Gizli Muhalefet

3.6. Değişkenler arasındaki ilişkiler

Değişkenler arasında bir ilişki olup olmadığını incelemek için korelasyon analizi yapılmıştır. Aşağıda yer alan Tablo 2'de demografik özellikler, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiler yer almaktadır. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin korelasyonlarının çoğu anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır (* $p < 0,05$; ** $< 0,01$). Korelasyon kat sayılarının aldığı sayısal değerler ilişkinin büyüklüğünü gösterirken – ya da + olması ise ilişkinin yönünü ortaya koymaktadır. Field'e (2009) göre korelasyon kat sayılarının 0,1-0,3 arasında olması düşük; 0,3 ile 0,5 arasında olması orta ve 0,5'ten yüksek olması ise değişkenler arasındaki ilişkilerin yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Tablo 2 incelendiğinde bağımsız değişken olan kişilik özelliklerinin korelasyon kat sayıları -0,247 ile +0,464 olarak değişmekteyken, örgütsel muhalefet değişkenleri arasındaki korelasyon kat sayıları -0,138 ile +0,315 arasında yer almaktadır. Lider üye etkileşiminin bütün bağımlı ve bağımsız değişkenler ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğunu belirtmekle birlikte en yüksek korelasyonun 0,237 ile açık muhalefet arasında olduğunu söyleyebiliriz. Sonuç olarak değerlendirdiğimizde değişkenler arasında düşük ve orta düzeyli anlamlı ilişkilerin olduğunu söyleyebiliriz

Tablo 2. Değişkenler arasındaki ilişkiler (Korelasyon tablosu)

	Ort.	St.Sp.	Beş Faktör Kişilik Özellikleri					Örgütsel Muhalefet		LÜE	
			1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.Dışa dönüklük	3,73	0,68	1								
2.Uyumluluk	4,24	0,51	,287**	1							
3.Sorumluluk	3,74	0,65	,333**	,386**	1						
4.Nevrotiklik	2,80	0,77	-,331**	-,253**	-,247**	1					
5.Deneyime açıklık	3,91	0,58	,464**	,247**	,314**	-,340**	1				
6.Açık Muhalefet	3,69	0,65	,276**	,105**	,236**	-,252**	,281**	1			
7.Yer değiştirmiş muhalefet	3,18	0,97	-,075*	-,061	-,127**	,293**	-,032	-,138**	1		
8.Gizli muhalefet	3,03	0,73	-,047	-,152**	-,078*	,067	,045	,125**	,315**	1	
9.LÜE	3,60	0,88	,117**	,177**	,120**	-,161**	,114**	,237**	-,169**	-,161**	1

3.7. Yapısal modelin yapısal eşitlik modeli (YEM) ile test edilmesi

Yapısal eşitlik modeli ile kurulan modelin kalitesini değerlendirebilmek için bazı uyum indeksleri mevcuttur. Bunlar; mutlak, basitlik ve karşılaştırmalı uyum indeksleri olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Brown, 2006). Kullanılan her uyum indeksinin güçlü ve zayıf yönleri bulunmaktadır. Bu nedenle test edilen modelin uyumlu bir model olup olmadığına yalnızca bir değere bakarak karar vermek doğru olamayacaktır (Gürbüz ve Şahin, 2018). Hair vd. (2010) en azından bir mutlak uyum indeksi ve bir karşılaştırmalı uyum indeksinin χ^2 değeriyle birlikte raporlanmasını önermektedir. Ancak χ^2 değeri örnekleme çok duyarlı bir indeks olduğundan χ^2/df değerinin model uyumunu değerlendirmede kullanılması tavsiye edilmektedir (Tabachnick ve Fidell, 1996). Bu çalışmada ise χ^2/df , RMR, GFI, RMSEA, CFI ve TLI indeksleri kullanılmıştır.

Kişilik özellikleri örgütsel muhalefet etme şekilleri arasındaki ilişkinin test edildiği yapısal model incelendiğinde modelin veri ile uyumlu sonuçlar gösterdiği görülmektedir. χ^2/df değeri 2,252 olarak hesaplanmıştır. Bu değer 3'ten küçük olması modelin iyi uyum gösterdiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde RMSEA değeri 0,041 (<0,5) ile iyi uyum değeri gösterirken RMR değeri 0,055 ile (<0,8) kabul edilebilir uyum değerleri arasında yer almaktadır. GFI=0,907; CFI=0,900 ve TLI=0,890 değerlerini almıştır. Bu değerler içerisinde yalnızca TLI kabul edilebilir uyum değerlerinin altında yer almaktadır. Ancak bu değer de diğer uyum değerlerinin iyi veya kabul edilebilir seviyelerde olduğunda ve kabul edilebilir uyum değerlerine yakın bir değer aldığı model için yeterli kabul edilebilmektedir (Jöreskog ve Sörbom, 1993; Kline, 2015). Genel kabul görmüş uyum değerleri ve araştırma modelinin uyum değerleri Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Genel kabul görmüş uyum değerleri ile araştırma modelinin uyum değerlerinin karşılaştırılması

İndeks adı		Eşik değeri		
		İyi uyum	Kabul edilebilir uyum	Araştırma modelinin uyum değerleri
Mutlak Uyum İndeksleri	χ^2	$p > 0,05$ (anlamsız) olmalı		
	χ^2/df	<3	$3 < \chi^2/df < 5$	2,252
	RMR	<0,05	<0,08	0,055
	GFI	>0,95	>0,90	0,907
Basitlik Uyum İndeksi	RMSEA	<0,05	<0,08	0,041
	CFI	>0,95	>0,90	0,900
Karşılaştırmalı Uyum İndeksleri	NNFI (TLI)	>0,95	>0,90	0,890

Model uyum değerleri incelendikten sonra değişkenler arasındaki ilişkilerin anlamlılığını ortaya koyan yapısal yollara ilişkin bilgiler Tablo 4'te yer verilmiştir. Dışa dönüklük kişilik özelliği ile yalnızca gizli muhalefeti negatif yönde ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir ($p < 0,05$; $\beta = -0,204$). Sorumluluk kişilik özelliği ise açık muhalefeti pozitif yönde etkilerken, yer değiştirmiş muhalefeti ise negatif yönde etkilemektedir. ($p < 0,05$; $\beta = 0,192$, $p < 0,01$; $\beta = -0,219$). Deneyime açıklık kişilik özelliği ile bütün muhalefet türleri arasında anlamlı bir ilişki mevcuttur. Tablo 4'e göre deneyime açıklık kişilik özelliği etki büyüklüğüne göre sırasıyla gizli, yer değiştirmiş ve açık muhalefeti pozitif yönde etkilemektedir ($p < 0,001$; $\beta = 0,588$; $\beta = 0,427$; $\beta = 0,363$). Uyumluluk kişilik özelliği ile açık ve gizli muhalefet arasında negatif yönlü anlamlı ilişkiler söz konusudur. Kısacası uyumluluk kişilik özelliği açık ve gizli muhalefeti negatif yönde etkilemektedir ($p < 0,01$; $\beta = -0,200$ ve $\beta = -0,256$). Son olarak nevroitik kişilik özelliği bütün muhalefet türlerini anlamlı bir şekilde etkilerken bu ilişkinin yönleri ve anlamlılık düzeyleri farklılık göstermektedir. Açık muhalefet için $\beta = -0,162$ ($p < 0,01$) iken yer değiştirmiş muhalefet için $\beta = 0,549$ ($p < 0,001$) ve gizli muhalefet için $\beta = 0,200$ ($p < 0,01$) olarak hesaplanmıştır.

Tablo 0. Kişilik özellikleri ve örgütsel muhalefet davranışı arasındaki doğrudan etkilerin sonuçları

Yapısal Yollar		Standardize edilmiş kat sayılar	Standardize edilmemiş kat sayılar	St. Hata	t- değeri	*<0,05 **p<0,01 ***p<0,001	Durum
Açık muhalefet	<--- Dışa dönüklük	-0,041	-0,03	0,056	-0,533	0,594	Ret
Gizli muhalefet	<--- Dışa dönüklük	-0,204	-0,204	0,093	-2,194	*	Kabul
Yer değiştirmiş muhalefet	<--- Dışa dönüklük	-0,048	-0,071	0,118	-0,603	0,546	Ret
Açık muhalefet	<--- Sorumluluk	0,192	0,139	0,054	2,555	*	Kabul
Gizli muhalefet	<--- Sorumluluk	-0,090	-0,089	0,085	-1,049	0,294	Ret
Yer değiştirmiş muhalefet	<--- Sorumluluk	-0,219	-0,326	0,116	-2,814	**	Kabul
Açık muhalefet	<--- Deneyime açıklık	0,363	0,294	0,076	3,869	***	Kabul
Gizli muhalefet	<--- Deneyime açıklık	0,588	0,655	0,134	4,884	***	Kabul
Yer değiştirmiş muhalefet	<--- Deneyime açıklık	0,427	0,709	0,163	4,349	***	Kabul
Açık muhalefet	<--- Uyumluluk	-0,200	-0,144	0,051	-2,815	**	Kabul
Gizli muhalefet	<--- Uyumluluk	-0,256	-0,254	0,082	-3,08	**	Kabul
Yer değiştirmiş muhalefet	<--- Uyumluluk	0,070	0,103	0,105	0,988	0,323	Ret
Açık muhalefet	<--- Nevrotiklik	-0,162	-0,129	0,048	-2,673	**	Kabul
Gizli muhalefet	<--- Nevrotiklik	0,220	0,24	0,08	3,022	**	Kabul
Yer değiştirmiş muhalefet	<--- Nevrotiklik	0,549	0,896	0,121	7,395	***	Kabul

3.8. Düzenleyicilik rollerinin test edilmesi

Düzenleyicilik rolü aralarında anlamlı bir ilişki olan bir bağımsız ve bir bağımlı değişken arasında ortaya çıkmaktadır. Tablo 4'te görülen ve aralarında anlamlı ilişkiler olan yapısal yollar arasında lider-üye etkileşimi değişkeni düzenleyici değişken olarak eklenmiştir. Bu işlem SPSS uygulamasıyla birlikte Hayes (2012) tarafından geliştirilen PROCESS MAKROSU yardımı ile yapılmıştır.

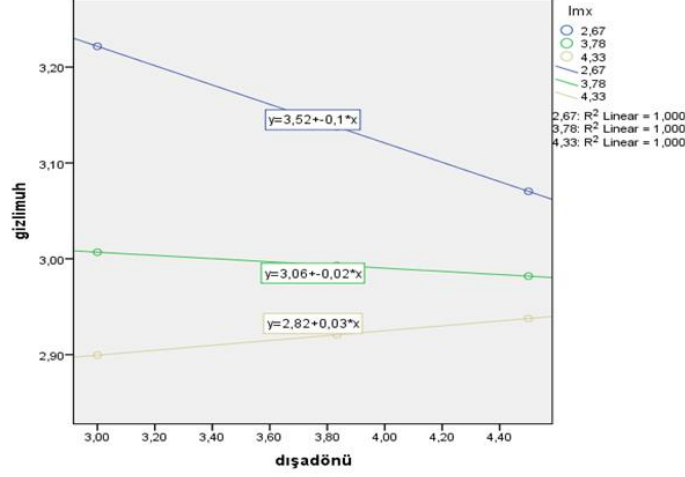
Dışa dönüklük kişilik özelliği ile gizli muhalefet arasındaki ilişkide lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolü bulunmaktadır. Çünkü düzenleyicilikten söz edebilmek için bağımsız değişken ile düzenleyici değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkileşimsel etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Dışa dönüklük ve lider-üye etkileşimi değişkenlerinin çarpımları ile elde edilen etkileşimsel terimin %90 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($p=0,0722$; $p<0,1$). Tablo 5 incelendiğinde ilk kısım kurulan modelin anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci kısımda ise bağımsız, düzenleyici ve ikisinin etkileşimlerinin anlamlı etkileri görülmektedir. Üçüncü kısımda etkileşim teriminin R^2 'deki 0,0042'lik ve anlamlı bir değişim yarattığını ortaya koymaktadır. Son kısım ise anlamlı düzenleyicilik rolünün hangi koşullarda ortaya çıktığını göstermektedir. Anlamlı bir düzenleyicilik rolü yalnızca düşük lider üye etkileşimi olduğunda ortaya çıkmaktadır. Orta ve yüksek düzey lider üye etkileşiminde anlamlı bir düzenleyicilik rolü söz konusu değildir. Dışa dönük kişiler lider üye etkileşiminin az olduğu durumlarda daha az gizli muhalefet yapmaktadır. Grafik 1 sonuçların görsel olarak yorumlanmasına katkı sağlamaktadır.

Tablo 5. Dışa dönüklük kişilik özelliğinin gizli muhalefete etkisinde lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolü

Model Özeti							
1	R	R ²	MSE	F	df1	df2	p
	0,1756	0,0308	0,5232	7,9095	3,0000	746,000	0,000
	β	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI	
	Sabit	4,6461	0,5994	7,7513	0,0000	3,4694	5,8228
2	Dışa dönüklük	-0,3030	0,1559	-1,9430	0,0524	-0,6091	0,0031
	LÜE	-0,4206	0,1636	-2,5708	0,0103	-0,7419	-0,0994
	Dış*LÜE	0,0758	0,0421	1,8004	0,0722	-0,0069	0,1584

Tablo 5. Dışa dönüklük kişilik özelliğinin gizli muhalefete etkisinde lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolü (Devamı)

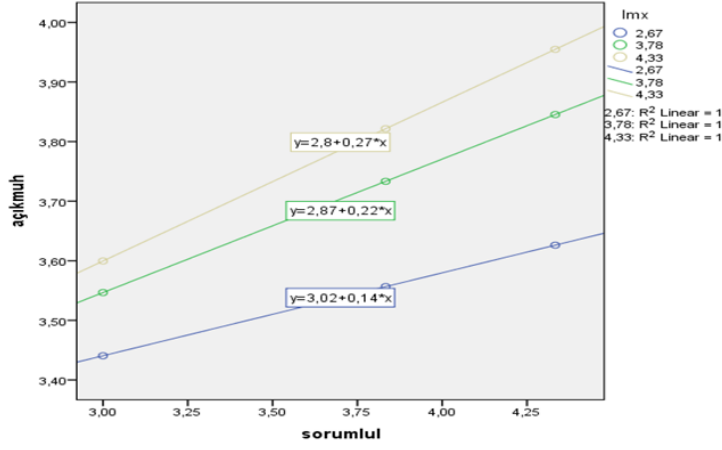
	<i>R2 deki değişim</i>	<i>F</i>	<i>df1</i>	<i>df2</i>	<i>p</i>		
3	<i>Dış*LÜE</i>	0,0042	3,2413	1,0000	746,0000	0,0722	
	<i>LÜE</i>	<i>Effect</i>	<i>Standart Hata</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>LLCI</i>	<i>ULCI</i>
4	2,6667	-0,1009	0,0549	-1,8369	0,0666	-0,2087	0,0069
	3,7778	-0,0167	0,0398	-0,4199	0,6747	-0,0947	0,0614
	4,3333	0,0254	0,0500	0,5079	0,6117	-0,0728	0,1236

Grafik 1. Dışa dönüklük kişilik özelliğinin gizli muhalefete etkisinde lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolünün grafik ile gösterimi

Sorumluluk kişilik özelliğinin açık muhalefete olan etkisinde lider-üye etkileşiminin anlamlı bir düzenleyicilik rolü bulunmaktadır. Tablo 6 incelendiğinde ilk kısımda modelin anlamlı olduğu görülmektedir. İkinci kısım incelendiğinde ise sorumluluk kişilik özelliği ve açık muhalefet arasındaki ilişkide lider-üye etkileşiminin tam düzenleyicilik rolünün varlığından bahsetmek mümkündür ($p=0,0519$; $p<0,1$). Bir değişkenin tam düzenleyiciliğinden söz etmek için etkileşimsel terim anlamlı olduğunda bağımsız ve düzenleyici değişkenin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkisinin olmaması gerekir (Gürbüz ve Şahin, 2018). Yine aynı tablonun ikinci kısmı incelendiğinde sorumluluk ve lider-üye değişkenlerinin anlamlı olmadıkları görülmektedir ($p=,6619$ ve $p=,3798$; $p>0,1$). Üçüncü kısımda etkileşimsel teriminin R^2 'de yarattığı anlamlı değişim 0,0046 olarak görülmektedir. Son kısım ise yine düzenleyici etkinin hangi koşullarda ortaya çıktığını göstermektedir. Düzenleyicilik rolü lider üye etkileşiminin her seviyesi için söz konusudur. Ancak ortalama ve üstü seviyelerde düzenleyicilik rolünün etkisi daha da artmaktadır. Grafik 2' de söz konusu ilişkinin varlığı görülmektedir.

Tablo 6. Sorumluluk kişilik özelliğinin açık muhalefete etkisinde lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolü

<i>Model Özeti</i>							
<i>I</i>	<i>R</i>	<i>R²</i>	<i>MSE</i>	<i>F</i>	<i>df1</i>	<i>df2</i>	<i>p</i>
	0,3231	0,1044	0,3845	28,9839	3,0000	746,000	0,000
		<i>β</i>	<i>Standart Hata</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>LLCI</i>	<i>ULCI</i>
	<i>Sabit</i>	3,3787	0,5625	6,0068	0,0000	2,2745	4,4830
2	<i>Sorumluluk</i>	-0,0642	0,1468	-0,4374	0,6619	-0,3523	0,2239
	<i>LÜE</i>	-0,1334	0,1518	-0,8788	0,3798	-0,4315	0,1646
	<i>Sor*LÜE</i>	0,0763	0,0392	1,9468	0,0519	-0,0006	0,1532
	<i>R2 deki değişim</i>	<i>F</i>	<i>df1</i>	<i>df2</i>	<i>p</i>		
3	<i>Sor*LÜE</i>	0,0046	3,7902	1,0000	746,0000	0,0519	
	<i>LÜE</i>	<i>Effect</i>	<i>Standart Hata</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>LLCI</i>	<i>ULCI</i>
4	2,6667	0,1392	0,0519	2,6829	0,0075	0,0373	0,2411
	3,7778	0,2240	0,0358	6,2511	0,0000	0,1536	0,2943
	4,3333	0,2664	0,0447	0,5079	0,0000	0,1785	0,3542

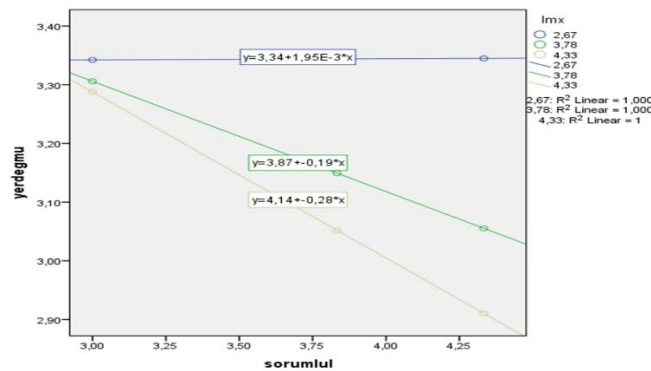

Grafik 2. Sorumluluk kişilik özelliğinin açık muhalefete etkisinde lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolünün grafik ile gösterilmesi

Sorumluluk kişilik özelliğinin yer değiştirmiş muhalefet üzerinde lider-üye etkileşiminin anlamlı bir düzenleyicilik rolü vardır. Tablo 7 incelendiğinde ilk kısım kurulan modelin anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci ve üçüncü kısımlar incelendiğinde etkileşimsel etkinin anlamlı olduğu ve R^2 'de 0,0104 oranında bir değişim yarattığı görülmektedir ($p=0,045$; $p<0,05$). Son kısım incelendiğinde ise düzenleyicilik rolünün hangi koşullarda ortaya çıktığı görülmektedir. Orta ve yüksek düzey lider-üye etkileşiminin olduğu bir durumda sorumluluk sahibi bir kişi daha az yer değiştirmiş muhalefet yaparken; bu durum düşük lider-üye etkileşiminin olduğu durumlarda anlamlı değildir. Grafik 3'te söz konusu ilişkinin varlığı görülmektedir.

Tablo 7. Sorumluluk kişilik özelliğinin yer değiştirmiş muhalefete etkisinde lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolü

Model Özeti							
1	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>MSE</i>	<i>F</i>	<i>df1</i>	<i>df2</i>	<i>p</i>
	,02249	0,0506	0,8987	13,2467	3,0000	746,000	0,000
	β	<i>Standart Hata</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>LLCI</i>	<i>ULCI</i>	
	<i>Sabit</i>	2,0563	0,8599	2,3912	0,0170	0,3681	3,7445
2	<i>Sorumluluk</i>	0,4577	0,2244	2,0399	0,0417	0,0172	0,8982
	<i>LÜE</i>	0,4800	0,2321	2,0682	0,0390	0,0244	0,9357
	<i>Sor*LÜE</i>	-0,1709	0,0599	-2,8530	0,0045	-0,2885	-0,0533
3	<i>R2 deki değişim</i>	<i>F</i>	<i>df1</i>	<i>df2</i>	<i>p</i>		
	<i>Sor*LÜE</i>	0,0104	8,1396	1,0000	746,0000	0,0045	
4	<i>LÜE</i>	<i>Effect</i>	<i>Standart Hata</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>LLCI</i>	<i>ULCI</i>
	2,6667	0,0020	0,0793	0,0248	0,9802	-0,1538	0,1577
	3,7778	-0,1879	0,0548	-3,4307	0,0006	-0,2955	-0,0804
	4,3333	-0,2829	0,0684	-4,1364	0,0000	-0,4171	-0,1486

Grafik 3. Sorumluluk kişilik özelliğinin yer değiştirmiş muhalefete etkisinde lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolünün grafik ile gösterilmesi

Deneyime açıklık kişilik özelliği açık, yer değiştirmiş ve gizli muhalefeti anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Ancak deneyime açıklık özelliği ile örgütsel muhalefet türleri arasındaki ilişkide lider-üye etkileşiminin düzenleyicilik rolünden

bahsetmek mümkün değildir. Çünkü her bir muhalefet türü için oluşturulan etkileşimsel terim anlamlı sonuçlar ortaya koymamıştır. Açık muhalefet açısından değerlendirildiğinde deneyime açıklık ve lider-üye etkileşiminin etkileşimsel terimi $p=0,378$ iken yer değiştirmiş ve gizli muhalefet için sırasıyla $p=0,161$ ve $p=0,200$ olarak karşımıza çıkmaktadır ($p>0,1$). Bu seviyeler %90 güven aralığında yer almadığı için anlamlı ilişkiler olarak değerlendirilmemektedir.

Uyumluluk kişilik özelliği açık ve gizli muhalefeti negatif yönde etkilemektedir. Ancak bu ilişkilerde de lider üye etkileşiminin düzenleyici rolü bulunmamaktadır. Çünkü açık ve gizli muhalefet türleri için oluşturulan etkileşimsel terimlerin kat sayıları sırası ile $p=0,346$ ve $p=0,771$ olarak karşımıza çıkmaktadır ($p>0,1$).

Deneyime açıklık ve uyumluluk kişilik özellikleri için ortaya çıkan sonuçlar nevroitiklik kişilik özelliği için de söz konusudur. Nevrotiklik kişilik özelliği açık muhalefeti negatif yönlü etkilemekteyken, yer değiştirmiş ve gizli muhalefeti olumlu yönde etkilemektedir. Ancak bu ilişkiler düzleminde lider-üye etkileşiminin düzenleyicilik rolü söz konusu değildir. Çünkü etkileşimsel terimlerin kat sayıları, açık muhalefet için $p=0,6445$, yer değiştirmiş muhalefet için $p=0,6172$ ve gizli muhalefet için $p=0,7210$ ($p>0,1$) olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma kapsamında kişilik özellikleri örgütsel muhalefeti etkileyen bireysel değişkenlerden biri olarak ele alınmış ve bu özelliklerin örgütsel muhalefet üzerindeki etkilerinde ilişkisel değişkenlerden biri olan lider-üye etkileşiminin düzenleyicilik rolü olup olmadığının tespit edilmesi hedeflenmiştir. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet davranışlarını etkileyen bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir.

Sonuçlar kişilik özellikleri bağlamında ele alındığında sorumluluk kişilik özelliğindeki çalışanlar açık muhalefet yaparken yer değiştirmiş muhalefet yapmayı tercih etmemektedir. Sorumluluk kişilik özelliğindeki bireyler; başarı odaklılık, düzenlilik, güvenilirlik, disiplinli olma ve öz güvenli olma gibi değerleri hayatlarının her aşamasında sürdürmeye çalışan kişilerdir (Costa ve McCrae, 1995). Bu özellikler onların iş performanslarında başarı elde etmelerini sağlarken, örgütsel düzeyde de sorumluluk alma, elini taşın altına koyma gerektiğinde de muhalefet davranışı sergileme hususunda bireyleri motive etmektedir. Bu kişiler sorumluluk bilincinde davrandıkları için görüşlerini çözüme katkı sağlamayacak kişiler ile paylaşmayı tercih etmemekte ve daha az yer değiştirmiş muhalefet davranışı sergilemektedirler. Lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolü de sorumluluk kişilik özelliği bağlamında araştırma problemine katkı sağlayıcı sonuçlar üretmiştir. Yöneticileri ile çok az seviyede bile kurabildikleri etkileşim sorumluluk sahibi kişilerin görüşlerini yöneticileri ile paylaşmalarına katkı sağlamaktadır. Aksine lider-üye etkileşiminin seviyesi yükseldikçe de zaten çok fazla tercih edilmeyen yer değiştirmiş muhalefet davranışı daha da azalmaktadır. Çünkü bireyler görüşlerini paylaşma hususunda yöneticileri ile bir sorun yaşamadıkları için diğer kanalları kullanmayı tercih etmeyeceklerdir.

Duygusal denge (düşük nevroitiklik düzeyi) kişilik özelliğindeki bireyler için ise muhalefet davranışı aksi yönde etkilerini göstermektedir. Duygusal denge düzeyi yüksek kişiler açık muhalefet yapmazken, gizli ve yer değiştirmiş muhalefet yapmayı tercih etmektedirler. Duygusal denge özelliklerinin bireyde baskın olduğu durumdaki kişilik özellikleri ise sakin, duygusal olarak daha duruşan halde, öfkelenme düzeyleri düşük gibi özelliklerden oluşmaktadır (Puher, 2009). Kişilik özelliklerinden duygusal denge boyutu kişinin iç dengesini sağlayabildiği oranda hayattan ve diğer her şeyden tatmin olabileceğini, zevk alabileceğini dile getirmektedir (Hayes ve Joseph, 2003). Bu nedenledir ki bu kişilik özelliğindeki bireyler ortaya çıkabilecek sorunlara büyük anlamlar yüklemeyebilir. Ortaya çıkan bir sorunu doğrudan yöneticileri ile paylaşmak yerine iş arkadaşları ve daha da çoğunlukla iş dışındaki tanıdıkları ile paylaşarak kendilerini rahatlatmayı tercih edebilirler (Croucher, Kassing ve Diers-Lawson, 2013). Ancak duygusal denge kişilik özelliğinin örgütsel muhalefet davranışları üzerindeki etkilerinde lider-üye etkileşiminin anlamlı bir düzenleyici rolü bulunmamaktadır. Ortaya çıkan ilişkiler yalnızca duygusal denge ve örgütsel muhalefet davranışları kapsamında değerlendirilmelidir.

Deneyime açıklık kişilik özelliği açısından örgütsel muhalefet davranışları değerlendirildiğinde; bu kişilik özelliğinin açık, gizli ve yer değiştirmiş örgütsel muhalefet türlerinin hepsini pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Deneyime açıklık kişilik özelliğindeki bireyler yeniliğe açık ve yaratıcı, geleneksel olmayan bakış açısına sahip, araştırmayı, okumayı ve sorgulamayı seven, eleştirel düşünen kişilerdir (Costa ve McCrae, 1995). Bu nedenle muhalefet davranışı sergilemede çekinceleri yoktur. Muhalefet davranışının temeli de farklı düşünmekten geçtiği için bu kişilik özelliğine sahip bireyler görüşlerini yöneticileri, iş arkadaşları ya da iş dışındaki kişilerle paylaşma konusunda çekince yaşamazlar. Örgütsel muhalefet

içinde az da olsa örgütsel çatışmayı da barındırmaktadır. Araştıran, sorgulayan ve eleştiren deneyime açık kişiler çatışmadan kaçınmayacaklar ve fikirlerini her mecrada savunmayı tercih edeceklerdir (Bono vd., 2002; Antonioni, 1998). Deneyime açıklık kişilik özelliğinin örgütsel muhalefete etkisinde de lider-üye etkileşiminin anlamlı bir düzenleyici rolü bulunmamaktadır. Bu kişiler liderleri ile olan etkileşimlerinden bağımsız bir şekilde fikir ve görüşlerini herkesle paylaşabilirler.

Uyumluluk kişilik özelliği açık ve gizli muhalefeti negatif yönde etkilemektedir. Bunun altında yatan temel neden bu kişilik özelliğine sahip bireylerin başkalarının söylediklerine, istediklerine kolayca boyun eğebilen ve başkalarının değerlerini ya da kurallarını kolayca kabul eden bireyler olmalarından kaynaklanmaktadır (Madran ve Akdoğan, 2010). Ayrıca uyumluluk kişilik özelliğine sahip bireylerin çatışmadan ve rekabetten uzak kişiler olup, iş birliği ve uzlaşmacı kişiler olduğu yapılan çalışmalarla da ortaya konulmuştur. (Antonioni, 1998; Bono vd., 2002; Moberg, 2001; Park ve Antonioni, 2007). Bu nedenle yöneticileri ile karşı karşıya gelmekten imtina ederler ve açık muhalefet yapma eğilimi göstermezler. Bu korku onların görüşlerini iş arkadaşları ile paylaşmalarının da temel nedeni olabilir. İş arkadaşlarına karşı oluşmamış bir güven duygusu ve konuşulanların yöneticilere iletebileceği endişesiyle birlikte çalışanlar daha az gizli muhalefet yapmayı tercih edebilirler.

Dışa dönüklük kişilik özelliğinin gizli muhalefet üzerinde negatif yönlü bir etkisi söz konusuysa, bu kişilik özelliği ile diğer muhalefet türleri arasında anlamlı ilişkiler tespit edilememiştir. Bu kişiler çevrelerinde bol uyarıcılar bulunmasından zevk almakta ve genellikle neşeli, iyimser bir duygusal durum göstermeye yatkın olmaktadır. Ancak tüm bu sosyal özelliklere rağmen, yüksek dışa dönüklük, insanlar arası ilişkinin kalitesini garanti eden bir özellik değildir (Madran ve Akdoğan, 2010). Çok aktif ya da çok sosyal olmaları çok sıkı ilişkiler kurdukları anlamına gelmeyebilir. İş ortamında aktif ve sosyal olmakla birlikte, karşıt görüşte oldukları durumları iş arkadaşları ile paylaşmayı tercih etmeyeceklerdir. Bu durum lider-üye etkileşiminin düşük olduğu seviyeler için daha da belirgin bir hal almaktadır. Yöneticileri ile iyi ilişkiler geliştiremeyen dışa dönük bireyler iş arkadaşlarıyla sorunlarını daha da az paylaşmayı tercih etmektedirler.

Genel olarak bir değerlendirme yapmak gerekirse, yapılan çalışma sonuçlarına göre bütün kişilik özellikleri örgütsel muhalefet davranışlarını farklı şekillerde etkilemektedir. Lider-üye etkileşiminin düzenleyici rolü sorumluluk ve dışa dönüklük kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet üzerindeki etkilerinde ortaya çıkmıştır. Diğer kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet davranışlarına olan etkilerinde lider-üye etkileşiminin anlamlı bir düzenleyici rolü bulunmamaktadır.

Kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet üzerindeki etkileri çalışma sonuçlarında ortaya konulmuştur. Örgütsel muhalefet örgütsel gelişime katkısı olan bir kavram olarak değerlendirilmelidir. Bu algıyla birlikte sürecin ilk aşaması örgütsel muhalefet davranışı gösterecek kişilerin işe alımı ile başlar. Yapılan çalışma sonucunda sorumluluk ve deneyime açıklık kişilik özelliklerinin açık muhalefet üzerinde pozitif etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. İşe alım sürecinde bu kişilerin özellikle seçilmesi hem örgütsel muhalefeti hem de örgütsel gelişimi destekler sonuçlar ortaya koyacaktır.

Yöneticilerin yüksek düzey lider-üye etkileşiminin sorumluluk sahibi çalışanların bireysel ve örgütsel performanslarının daha da artacağı bilincinde olmaları ve yönetsel faaliyetlerini bu bilinçle sürdürmeleri tavsiye edilebilir. Daha önceden işe alınmış ancak muhalefet etme konusunda çekinceleri olan çalışanların ise geliştirilecek örgüt iklimi ile fikirlerini paylaşabilmeleri sağlanmalıdır. Bu süreçte yöneticilere büyük görevler düşmektedir. Örgütsel yapının oluşmasında büyük role sahip yöneticiler muhalefeti destekleyici bir örgüt kültürü geliştirerek çalışanları muhalefet etme konusunda yüreklendirebilirler.

Bu çalışma ile örgütsel muhalefet davranışının ortaya çıkmasına neden olan bireysel (kişilik) ve ilişkisel (lider-üye etkileşimi) değişkenler ele alınmıştır. Yapılacak çalışmalarda örgütsel muhalefeti etkileyen örgütsel değişkenler de eklenerek çok boyutlu bir yaklaşımla örgütsel muhalefet davranışının anlaşılması sağlanabilir. Çalışmada beş faktör kişilik özellikleri kullanılmıştır. Farklı kişilik modelleri ile çalışılarak bu kişilik özelliklerinin örgütsel muhalefet davranışı göstermedeki etkileri incelenmelidir. Bu çalışma farklı özel sektörlerde beyaz yakalı çalışanlar üzerinde yapılmıştır. Ancak örgütsel muhalefet davranışının diğer sektörlerde ve mavi yakalılar üzerinde nasıl ortaya çıktığının tespit edilmesi de literatüre katkı sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Antonioni, D. (1998). Relationship between the big five personality factors and conflict management styles. *International Journal of Conflict Management*, 9(4), 336-355.
- Ataç, L. O., & Köse, S. (2017). Örgütsel demokrasi ve örgütsel muhalefet ilişkisi: Beyaz yakalılar üzerine bir araştırma. *İstanbul Business Research*, 46(1), 117-132.
- Avtgis, T. A., Thomas-Maddox, C., Taylor, E. & Richardson, B. R. (2007). The influence of employee burn out syndrome on the expression of organizational dissent. *Communication Research Reports*, 24, 97-102.
- Bauer, T. N. & Erdogan, B. (Eds.). (2015). *The Oxford handbook of leader-memberexchange*. UK: Oxford University Press.
- Benet-Martinez, V. & John, O. P. (1998). Los cinco grandes across cultures and ethnic groups: Multitrait-multimethod analyses of the Big Five in Spanish and English. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(3), 729-750.
- Bono, J. E., Boles, T. L., Judge, T. A. & Lauver, K. J. (2002). The role of personality in task and relationship conflict. *Journal of Personality*, 70(3), 311-344.
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: The Guilford Press.
- Comrey, A. L. (1988). Factor-analytic methods of scale development in personality and clinical psychology. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56(5), 754-761.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). Normal personality assessment in clinical practice: The NEO Personality Inventory. *Psychological Assessment*, 4(1), 5-13.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1995). Domains and facets: Hierarchical personality assessment using the revised NEO personality inventory. *Journal of Personality Assessment*, 64(1), 21-50.
- Coşkun, R., Altunışık, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS uygulamalı*, 8. Baskı. Sakarya: Serkan Yayıncılık.
- Croucher, S. M., Kassing, J. W. & Diers-Lawson, A. R. (2013). Accuracy, coherence and discrepancy in self-and other-reports: Moving toward an interactive perspective of organizational dissent. *Management Communication Quarterly*, 27(3), 425-442.
- Dansereau Jr, F., Graen, G. & Haga, W. J. (1975). A vertical dyad link age approach to leadership within formal organizations: A longitudinal investigation of the role making process. *Organizational Behavior and Human Performance*, 13(1), 46-78.
- Demirtaş, Ö., Karaca, M., & Biçkes, M. (2017). *Başarılı Girişimciliğin Perde Arkasındaki Güçler: Bazı İnsanlar Neden Girişimci Olarak Diğerlerinden Daha Başarılıdır?*. Eğitim Yayınevi.
- DeVellis, R. F. (2016). *Scale development: Theory and applications*. (Applied Social Research Methods Series, Vol. 26). Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Dienesch, R. M. & Liden, R. C. (1986). Leader-member exchange model of leadership: A critique and further development. *Academy of Management Review*, 11(3), 618-634.
- Eren, E. (2006). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Erkuş, A. (2011). Çok boyutlu lider-izleyici etkileşiminde kişilik özelliklerinin ve güç kaynaklarının rolü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(1), 127-152.
- Eryılmaz, İ., Dirik, D. & Gülova, A. A. (2017). İş tatmininin belirleyicisi olarak lider-üye etkileşimi ve politik yetinin düzenleyici rolü. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (16. ÜİK Özel Sayısı), 167-182.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS*, (3rd Edition). London: SAGE Publications Ltd
- Garner, J. T. (2006). *When things go wrong at work: expressions of organizational dissent as inter personal influence*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Texas: Chistian University.
- Garner, J. T. (2009). When things go wrong at work: an exploration of organizational dissent messages. *Communication Studies*, 60(2), 197-218
- Goodboy, A. K. & Myers, S. A. (2012). Instructional dissent as an expression of students' verbal aggressiveness and argumentativeness traits. *Communication Education*, 61(4), 448-458.
- Graen, G. (1976). Role making processes within complex organizations. In M. D. Dunnette (Ed.), *Handbook in industrial and organizational psychology* (1201-1245). Chicago: Rand McNally.
- Graen, G. B. & Cashman, J. (1975). A role-making model of leadership in formal organization: A development approach. *Leadership Frontier*, 8, 143-165.
- Graen, G. B. & Scandura, T. A. (1987). Toward a psychology of dyadic organizing. In L.L. Cummings, and B.M. Staw (Eds.), *Research in Organizational Behavior*, 9, 175-208.
- Graen, G. B. & Uhl-Bien, M. (1995). Relationship-based approach to leadership: Development of leader-member exchange (LMX) theory of leadership over 25 years: Applying a multi-level multi-domain perspective. *The Leadership Quarterly*, 6(2), 219-247.
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. 5. Basım. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson. R. E. (2010). *Multivariate data analysis: A global perspectives*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Hatcher, L. (1994). *A step-by-step approach to usings as for factor analysis and structural equation modeling*, Cary, NC: SAS Institute Inc.
- Hayes, A. F. (2012). PROCESS: A versatile computational tool for observed variable mediation, moderation, and conditional process modeling [White paper]. <http://www.afhayes.com/public/process2012.pdf>. (Erişim tarihi: 09.10.2019).
- Hayes, N., & Joseph, S. (2003). Big 5 correlates of three measures of subjective well-being. *Personality and Individual Differences*, 34(4), 723-727.

- Jöreskog, K. G. & Sörbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Chicago: Scientific Software International.
- Kassing, J. W. (1997). Articulating, antagonizing and displacing: A model of employee dissent. *Communication Studies*, 48(4), 311-332.
- Kassing, J. W. (1998). Development and validation of the organizational dissent scale. *Management Communication Quarterly*, 12(2), 183-229.
- Kassing, J. W. (2000a). Exploring the relationship between work place freedom of speech, organizational identification, and employee dissent. *Communication Research Reports*, 17(4), 387-396.
- Kassing, J. W. (2000b). Investigating the relationship between superior-subordinate relationship quality and employee dissent. *Communication Research Reports*, 17(1), 58-69.
- Kassing, J. W. (2002). Speaking up: Identifying employees' upward dissent strategies. *Management Communication Quarterly*, 16(2), 187-209.
- Kassing, J. W. (2011). *Dissent in organizations*. Cambridge: Polity Press.
- Kassing, J. W. & Avtgis, T. A. (1999). Examining the relationship between organizational dissent and aggressive communication. *Management Communication Quarterly*, 13(1), 100-115.
- Kassing, J. W. & Avtgis, T. A. (2001). Dissension in the organization as it relates to control expectancies. *Communication Research Reports*, 18(2), 118-127.
- Kesen, M.; & Pabuçcu, H. (2016). Örgütsel muhalefet ve işe yabancılaşmanın duygusal tükenmişliğe etkisinin ANFIS Model ile incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 42(9), 1552-1563
- Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford Publications.
- Koçel, T. (2011). *İşletme yöneticiliği*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Liden, R. C., & Graen, G. (1980). Generalize ability of the vertical dyad linkage model of leadership. *Academy of Management Journal*, 23(3), 451-465.
- Liden, R. C. & Maslyn, J. M. (1998). Multidimensionality of leader-member exchange: An empirical assessment through scale development. *Journal of Management*, 24(1), 43-72.
- Liden, R. C., Sparrowe, R. T. & Wayne, S. J. (1997). *Leader-member exchange theory; The past and potential for the future*. In G. R. Ferris (Ed.). *Research in Personnel and Human Resource Management*, vol. 15, Forthcoming. Greenwich, CT: JAI Press.
- Madran, C., & Akdoğan, T. (2010). Satıcıların kişilikleri ile performanslarının ilişkisi; beş faktör modeline göre bir analiz. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 366-381.
- Mcshane, S., & Von Glinow, M. A. (2005). *Organizational Behaviour: The power of People and Leadership*. In *What the Best MB As Know* (pp. 227-259). McGraw-Hill.
- McCrae, R. R., & Costa Jr, P. T. (1985). Comparison of EPI and psychoticism scales with measures of the five-factor model of personality. *Personality and Individual Differences*, 6(5), 587-597.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 81-90.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (2006). A five-factor theory perspective on traits and culture. *Psychologie Française* 51 (227-244).
- Moberg, P. J. (2001). Linking conflict strategy to the five-factor model: Theoretical and empirical foundations. *International Journal of Conflict Management*, 12(1), 47-68.
- Northouse, P. G. (2010). *Leadership: Theory and practice*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Ötken, A. B., & Cenkci, T. (2013). Beş faktör kişilik modeli ve örgütsel muhalefet arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Öneri Dergisi*, 10(39), 41-51.
- Ötken, A. B., & Cenkci, T. (2015). Big Five personality traits and organizational dissent: The moderating role of organizational climate. *Business and Economics Research Journal*, 6(2), 1-23.
- Özdemir, B. & Atan, E. (2018). The effect of the dark triad on organizational dissent: A structural equation model. *Turkish Journal of Business Ethics*, 11(2), 275-298.
- Özkalp, E., & Kirel, Ç. (2011). Örgütsel Davranış, Ekin Yayınevi, 5. Baskı, Bursa, (s 74), 81.
- Packer, D. J. (2010). The interactive influence of conscientiousness and openness to experience on dissent. *Social Influence*, 5(3), 202-219.
- Park, H., & Antonioni, D. (2007). Personality, reciprocity, and strength of conflict resolution strategy. *Journal of Research in Personality*, 41(1), 110-125.
- Parker, L. E. (1993). When to fix it and when to leave: Relationships among perceived control, self-efficacy, dissent, and exit. *Journal of Applied Psychology*, 78(6), 949-959.
- Payne, H. J. (2007). The role of organization-based self-esteem in employee dissent expression. *Communication Research Reports*, 24(3), 235-240
- Payne, H. J. (2014). Examining the relationship between trust in supervisor-employee relationships and work place dissent expression. *Communication Research Reports*, 31(2), 131-140.
- Puher, M. A. (2009). *The big five personality traits as predictors of adjustment to college*. Master Dissertation. Pennsylvania: Villanova University.
- Sadykova, G., & Tutar, H. (2014). Örgütsel demokrasi ve örgütsel muhalefet arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. *İşletme Bilimi Dergisi*, 2(1), 1-16.
- Schmitt, D. P., Allik, J., McCrae, R. R., & Benet-Martínez, V. (2007). The geographic distribution of Big Five personality traits: Patterns and profiles of human self-description across 56 nations. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(2), 173-212.

Somer, O. (1998). Türkçe'de kişilik özelliği tanımlayan sıfatların yapısı ve beş faktör modeli. *Türk Psikoloji Dergisi*, 13(42), 17-32.

Somer, O., Korkmaz, M., & Tatar, A. (2002). Beş faktör kişilik envanterinin geliştirilmesi-I: Ölçek ve alt ölçeklerin oluşturulması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 17(49), 21-36.

Somer, O., Korkmaz, M., & Tatar, A. (2011). *Kuramdan uygulamaya beş faktör kişilik modeli ve beş faktör kişilik envanteri:(SFKE)*. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Suls, J., Green, P., & Hillis, S. (1998). Emotional reactivity to everyday problems, affective inertia, and neuroticism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24(2), 127-136.

Streiner, D. L. (1994). Figuring out factors: the use and misuse of factor analysis. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 39(3), 135-140.

Sümer, N. & Sümer, H. C. (2005). Beş faktör kişilik özellikleri ölçeği (Yayımlanmamış çalışma). [Erişim: <https://scholar.google.com.tr>]

Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (1996). *Using multivariate statistics*. (3rd ed.). New York: HarperCollins.

Tekin, Ö. A. (2012). *Beş faktör kişilik özellikleri ve yabancılaşma arasındaki ilişki: Beş yıldızlı otel çalışanları üzerine bir uygulama*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turnage, A. K. & Goodboy, A. K. (2016). E-mail and face-to-face organizational dissent as a function of leader-member exchange status. *International Journal of Business Communication*, 53(3), 271-285.

Yukl, G. A. (1981). *Leadership in organizations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kişilik Özellikleri ve Whistleblowing Niyeti: HEXACO Modeli ile Kavramsal Bir Bakış¹

Personality Traits and Whistleblowing Intention: A Conceptual View with the HEXACO Model

Bülent Turan² & Gürkan Haşit³

Öz

Bu çalışmanın amacı kişilik özellikleri ile içsel ve dışsal whistleblowing niyetleri arasındaki ilişkiyi kavramsal olarak incelemektir. Çalışmada kişilik özellikleri, whistleblowing kavramlarına yönelik literatür taraması yapılmıştır. Kişilik özellikleri bazı çalışanların yasal ya da etik olmayan davranışları ihbar etmede diğerlerinden farklı davranmalarının sebeplerinden birisi olarak gösterilmektedir. Kişilik özelliklerini ölçmek amacıyla birçok envanter kullanılmakla beraber bunlardan birisi de bazı özellikleri ile beş faktör modelinden ayrılan altı faktörlü HEXACO modelidir. Kişilik özellikleri ve whistleblowing arasındaki ilişkiye yönelik olarak incelenen bazı çalışmaların sonuçlarında uyumluluk, sorumluluk ve dışa dönüklük gibi kişilik özelliklerinin whistleblowing niyeti üzerinde etkisi olduğu bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kişilik, Kişilik Özellikleri, Whistleblowing, HEXACO.*

Abstract

The aim of this paper to conceptually examine the relationship between personality traits and internal, and external whistleblowing intentions. In the study, a literature review was conducted for personality traits and whistleblowing concepts. Personality traits are proposed as one of the reasons why some employees behave differently from others in reporting legal or unethical behavior. Many inventories are used to examine personality traits, and one of them is the six-factor HEXACO model, which differs from the five-factor model with some features. In the findings of some studies examining the relationship between personality traits and whistleblowing, it has been found that personality traits such as agreeableness, conscientiousness and extraversion have an effect on whistleblowing intention.

Keywords: *Personality, Personality Traits, Whistleblowing, HEXACO.*

1. Giriş

Bir çalışanın işletme içinde rastladığı yasal ya da etik olmayan faaliyetleri yaptırım gücü olan kişi veya kanallara ihbar etmesi olarak tanımlanan whistleblowing günümüzde birçok ülkede yasal olarak da desteklenen bir olgudur. Kimi durumlarda örgütün; küçük düşmesine, hakkında davalar açılmasına, cezalar almasına ve hatta örgütün ömrünün sonlanmasına neden olabilen bu ihbarların içsel ya da dışsal olarak yapılma farkı önem arz etmektedir. Whistleblowing ile ilgili psikoloji, yönetim ve organizasyon ile hukuk alanlarında pek çok araştırma bulunmaktadır (Aktan, 2006; Anvari vd., 2019; Aydın, 2003; Collins & Schmidt, 1993; Dungan vd., 2015; Toker Gökçe & Oğuz, 2015). Whistleblowing ile ilgili çalışmaların sorularından birisi de: adlarını WorldCom skandalı ile duyuran Cynthia Cooper ve Betty Vinson örneğinde olduğu gibi: “Neden bazı çalışanlar rastladıkları yasal ya da etik olmayan faaliyetleri sonunda sıkıntıya düşme ihtimalleri olsa bile ihbar ederken bazıları etmemektedir?” olarak

¹ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Gürkan Haşit danışmanlığında, Bülent Turan tarafından hazırlanan “Kişiliğin İçsel ve Dışsal Whistleblowing Niyetine Etkisi: Hemşireler Üzerinde Kuşaklar Bağlamında Bir Araştırma” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² *Sorumlu Yazar, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD Doktora Programı, E-posta: bulent.turan@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3553-9538>

³ Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: gurkan.hasit@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9093-4402>

karşımıza çıkmaktadır. İhbar etme davranışını etkileyen nedenler Sebepli Davranış Teorisi gibi çeşitli davranış modelleri ile incelenmiş, kişilik özellikleri ile ilgili çalışmalar ise diğer nedenlere kıyasla çok daha az sayıda kalmıştır.

Bireylerin dış çevrelerini oluşturan yapı onlar üzerinde birlikte buldukları diğer kişilerle aynı etkiyi göstermesine rağmen bireylerin çevrelerinden etkilenmeleri ve buna verdikleri tepkiler farklı olmakta, bu da oluşan davranışın açıklanmasını ya da tahmin edilmesini güçleştirmektedir. Bu farklılığın nedeni incelendiğinde bunun kişilik adı verilen temel olduğu görülebilir (Zel, 2006: 9).

Kişiliğin kalıtsal nedenler ve çevre şartlarından etkilenerek oluştuğundan dolayı onu açıklamaya yönelik birçok kuram vardır. Bunlardan birisi de Ayrıcı Özellikler Kuramıdır. Whistleblowing ile ilgili olarak kişilik özellikleri ile yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğu Beş Faktör Kişilik Modeli (BFKM) kullanılarak yapılmıştır. BFKM'ye benzer faktörleri olmakla beraber dürüstlük-alçak gönüllülük adı verilen yeni bir faktörü ile ondan ayrılan HEXACO modeli ile whistleblowing ilişkisi hakkında fazla çalışma bulunmamaktadır.

Kişilik özellikleri bazı çalışanların yasal ya da etik olmayan davranışları ihbar etmede diğerlerinden farklı davranmalarının sebeplerinden birisi olarak gösterilmektedir. Bu çalışmada kişilik özellikleri ile whistleblowing niyeti arasındaki ilişki kavramsal olarak incelenmiş, bu iki kavram arasındaki ilişkiye yönelik olarak yürütülen bazı çalışmalara yer verilmiştir.

2. Kişilik

Kişilik kavramı Türk Dil Kurumunca (TDK) isim olarak “*Bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü, şahsiyet*” olarak ve toplum bilim kavramı olarak da “*Bireyin toplumsal hayatı içinde edindiği alışkanlıkların ve davranışların bütünü*” olarak tanımlanır (TDK, 2020). Türkçe birey anlamındaki kişi kelimesi karşımıza yazılı olarak ilk defa MS 735 yılında Orhun Yazıtlarında “*Öd teñri yaşar kişi oğlu kop ölgeli törümüş-Zamanı tanrı yaşar, insanoğlu hep ölmek için yaratılmış*” şeklinde çıkar (Bekki, 1996: 26). Burada kişi, insan anlamındadır.

Yabancı dillerdeki kişilik kavramının kökeni incelenecek olursa kişiliğin İngilizce karşılığı olan *person* kelimesi bu dile Fransızca *persone* (günümüzde *personne*) kelimesinden, bu dile de Latince *persona* kelimesinden geçmiştir. *Persona*; bir insan, bir birey, sahnede takınılan kişilik anlamlarına geldiği gibi diğer bir anlamı da tiyatrodaki aktörlerin oyunlarında kafalarına taktığı kil ya da ahşaptan yapılan bir maske, bir suni yüzdür. Bu maskenin sesin daha kolay ulaşması için yapıldığı düşünülmekte ve 19. yüzyılda Oxford İngilizce sözlüğü *persona* kelimesini Latince bağırarak anlamına gelen *personare* ile ilişkilendirmektedir. (Etymonline.com, 03.05.2020; Kelly, 2002, s. 90). Başka bir görüş ise *persona*'nın gladyatör dövüşlerinin atası olarak kabul edilen ve Etrüsklerde maske ile yapılan bir ölüm-kalım mücadelesine verilen ad olan *Phersu* (*persu*) kelimesinden geldiği (İmamoğlu & İmamoğlu, 2018: 731), bunun atasının da Yunancadaki surat, kişi ve yine sahnedeki oyuncunun maskesi anlamına gelen *prósopon* (*πρόσωπον*) kelimesi olduğudur (Sadler, 1971: 237; Vovolis, 2009: 31). Allport (1937: 26) da *persona* kelimesinin bazı kaynaklarda Latince *kendi kendine yeten* anlamındaki *per se una*'dan geldiğini aktarır. Yine Allport'un aynı kaynakta aktardığına göre Latince *ses çıkarmaya yarayan* anlamına gelebilecek *per sonare* ifadesi de *persona* kelimesine kaynak olarak bazı ileri gelenlerce tercih edilmiştir. Burada ses ile ilgili olarak maskenin belki geniş ağzına veya içine yerleştirilmiş bir kamış yardımı ile aktörlerin sesini duyurmak için tasarlanan bir düzeneğe atıf vardır.

Persona, gerçekten o oyuncunun kişiliğini değil de oynadığı roldeki kişiyi temsil etmekte olup, zaman geçtikçe bireyin tavır ve davranışlarının tümünü anlatmak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bugün geldiğimiz

noktada bireyin biyolojik tabiatını, deneysel olarak öğrendiklerini içeren ve onun davranışlarına hakim olan yapıyı anlatmaktadır (Aslan, 2008: 8). Cicero'nun yazılarında *persona*:

- Bir insanın başkalarına gösterdiği (ama gerçekte olmadığı) yüzü,
- Bir insanın hayatta oynadığı rol,
- Kendine özgü kişisel niteliklere sahip bir birey,
- Ayrım ve itibar (daha sonraları Roma'da hür doğmuş bir vatandaşı açıklamak için kullanılmıştır) olmak üzere dört farklı şekilde kullanır. Üçüncü tanım bugünkü kişilik tanımlarının geliştirilmesinde önemli bir yer tutmaktadır (Allport, 1937: 26–28).

Kişilik ile ilgili alan yazında birçok farklı tanıma rastlanmaktadır. Bu tanımlardan bazıları şunlardır:

- Kişilik, yüzlerce tanımı olan bir kavramdır, pek çok kişi bir şey bilir fakat kimse onu tam anlamıyla tanımlayamaz. Kişilik, bireyin kendine özgün davranış ve düşüncelerini belirleyen bireyin içindeki ruhsal-fiziksel dinamik yapıdır (Allport, 1961: 23).
- Kişilik; bir bireyin tutarlı, değişmeyen ve belirgin özelliklerinin tümüdür (Özkalp & Kırel, 2010: 72).
- Bir bireyin, diğer insanları başarılı bir şekilde etkileyen alışkanlıkları veya eylemleri, başkalarının bireye teşvik edici olarak verdiği tepkiler, başkalarının birey hakkındaki düşünceleri ve bir bireyin toplum üzerindeki etkisinin toplamıdır (Allport, 1961: 23).
- Kişilik genellikle insanların alışlagelmiş düşünce, duygu ve davranışlarındaki bireysel farklılıkların altında yatan yapı olarak tanımlanır (Smith & Shoda, 2009: 473).
- Kişilik bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış ilişki biçimidir (Cüceloğlu, 2020: 404).
- Kişilik bireyden kaynaklanan tutarlı davranış kaynakları ve onun kişiliğinin iç süreçleri olarak tanımlanabilir (Burger, 2006: 23).
- Kişilik bir insanın duyma, düşünme ve davranma biçimlerini etkileyen faktörlerin kendine özgü görüntüsüdür (Yelboğa, 2006: 198).
- Kişilik insanların duygu, düşünce ve davranışlarındaki farklılıkların sadece o an için içinde bulunulan sosyal ortam ve biyolojik durum ile açıklanamayacak biçimde süreklilik ifade eden eğilim ve özelliklerdir (Taymur & Türkçapar, 2012: 155).
- Kişilik; bireyin doğuştan sahip olduğu ve yaşayarak kazandıkları ile onu diğer bireylerden ayıran özelliklerin bütünü olarak tanımlanabilir (Doğan, 2013: 57).

Tanımlarda birçok yerde geçen “tutarlı” ifadesinden de anlaşılacağı üzere kişilik benzer durumlarda benzer tepki verilmesi ve “bireye özgü”, “bireyin kendine özgü”, “bireysel farklılıklar”, “bireyden kaynaklanan” ifadelerinden de anlaşılacağı gibi bireyi diğerlerinden ayıran farklılıklardır. İşte bu kendine özgülük ve tutarlılık her kişiliği benzersiz kılar (Fontana, 2000: x). Söz konusu farklılıklar Eysenck'in (1981: 1) Theophrastos'un 99 yaşında yazdığı *Karakterler* isimli eserinden aktardığı gibi “*Neden biz bütün Yunanlılar aynı gökyüzünün altında bulunuyoruz, aynı eğitimi alıyoruz ama yine de hepimizin farklı karakterleri var?*” sorusuna cevap arar nitelikte kişilik araştırmalarına amaç olmaktadır.

Kişiliğin birçok kavramla yakında ilişkisi bulunmaktadır. Bu kavramlardan öne çıkanlar şunlardır:

Mizaç; kişiliğin kalıtsal, bebeklik döneminde ortaya çıkan ve yaşam boyunca istikrarlı olan bileşenleri olarak tanımlanır (Cloninger & Svrakic, 1997: 121). Mizaç bireyin kendine özgü davranış stilini belirleyen,

doğuştan gelen kişisel özelliklerinin bütünü olup Latince sözcük anlamı karıştırmak (*temperare*) kelimesi bir davranışı oluşturmak amacıyla birden fazla etmenin bir araya gelmesini anlatır (Akın Sarı, 2018: 5). Türkçeye ise Arapçadan geçmiş ve TDK (2020) tarafından *huy*, *yaradılış*, *tabiat* ve *karakter* olarak açıklanmaktadır. Görüldüğü gibi burada da *yaradılış* ve *tabiat* kelimeleri ile kalıtsal olarak doğuştan gelen özelliklere bir atıf vardır.

Karakter kelimesinin etimolojik temelindeki Yunancada *kazımak*, *ruhun üzerindeki baskı ya da damga* anlamları vardır (Allport, 1961: 31). Karakter mizacın tersine olarak kalıtsal bakımdan daha az, bireyin yaşadığı olaylar ve sosyal öğrenmesinden etkilenen bir yapıdır ve kişinin ayırıcı özelliklerini anlatmak için kullanılır (Aslan, 2008: 15).

Raymond Cattell, yetenek kavramını mizaç ve diğer dinamik kişilik özelliklerinden ayrı bir kavram olarak insanlara karmaşık problemler çözmede ve hedeflerine doğru ilerlemede onlara yardımcı olan bilişsel özellikler (sayısal beceri, sözel beceri, yaratıcılık, maharet gibi) olarak kavramsallaştırmıştır (Visser, 2020: 1–2).

2.1. Kişiliğin Oluşmasına Etki Eden Faktörler

Kişiliği belirleyen etmenlerle ilgili başlayan tartışmalar onun kalıtımın mı yoksa çevrenin mi sonucu olduğuna odaklanmıştır. Sonuç her ikisinin ortak bir sonucu gibi görünmekle birlikte yapılan çalışmalar kalıtımın çevre üzerindeki baskınlığını destekleme eğilimindedir (Robbins & Judge, 2017: 176).

Ailenin yetiştirme tarzına bağlı sosyal öğrenme, yaşanmış olan olumlu ya da olumsuz olaylar, kalıtsal etkenler, sosyokültürel yapı kişiliğin gelişmesinde etkili olmaktadır (Aslan, 2008: 15). Sürekli olarak iç ve dış uyarıcıların etkisinde olan kişilik, bireyin kalıtsal olarak sahip olduğu ve edindiği duygu, güdü, istek, alışkanlık ve davranışlarının tümünü içine alır. Kısaca kişiliğin oluşmasında hem doğuştan sahip olduğu hem de sonradan içinde bulunduğu çevrenin etkisi bir aradadır (Tınar, 1999: 93; Yelboğa, 2006: 6).

2.2. Kişilik Kuramları ve Ayırıcı Özellik Yaklaşımına Bağlı Modeller

Kişiliği açıklamaya çalışan yaklaşımlar kör adamlar ve fil hikayesine benzer. Yani her yaklaşım kişilikle ilgili önemli bir konuyu doğru olarak belirleyip araştırır. Örneğin Psikoanalitik yaklaşım bireylerin davranışlarındaki farklılıklarından bilinçaltının sorumlu olduğunu ileri sürer. Biyolojik yaklaşımı savunan araştırmacılar kalıtsal eğilimlere ve fizyolojik süreçlere odaklanır. Ayırıcı özellik yaklaşımında bireyler ayırıcı özellikleri oluşturan geniş yelpazeden bazılarına sahip olduğunu söylerken insancıl yaklaşım farklılıkların kendini onaylama duygusu ve kişisel farklılıklardan kaynaklandığını ileri sürer. İnsanların bilgiyi işleme yöntemlerindeki farklılıklar bilişsel yaklaşımı savunanlarca savunulur ve son olarak sosyal öğrenme yaklaşımını destekleyenler oluşan davranış kalıplarını koşullama ve beklentilere bağlarlar (Burger, 2006: 25–26).

Kişilik aslında bazı özelliklerin (*trait*) bir araya gelmesidir (Türkçede bazı yazarlarca *treyt* olarak kullanılmıştır). Kişilik özellikleri bireylerin buldukları çevreye göstermiş oldukları iyimser, nazik, sorumlu ve sosyal gibi sıfatlarla tanımlanan tepkileridir. Bu sıfatlar anlatılan o kişiye özgü, bugün ve gelecekte kolaylıkla değişmeyen özelliklerdir. İşte bu değişmediği ileri sürülen özellikler kişilik kavramını ortaya çıkarır (Özkalp, 2013: 29–30).

Ayırıcı özellik, bir kişinin bir kişilik özelliğini ne kadar gösterdiğine yönelik olarak sınıflandırılmasıdır ve iki temel varsayımda bulunur. Birincisi bu yaklaşımı kabul eden psikologların kişilik özelliklerinin zamanla değişmez olduğunu kabul etmesidir. İkincisi ise kişilik özelliklerinin durumlara göre kararlılık göstermesidir. Yani bir insan gösterdiği bir davranışı sadece bir durumda göstermez, günlük hayatında birçok durumda gösterir (Burger, 2006: 235).

Kişilik özellikleri ile ilgilenen araştırmacılar kişiliği, temel özelliklerinden oluşan bir sentez gibi kabul edip çalışmalarını bu yönde sürdürmüşlerdir. Eğer bu özelliklerin ne olduğu bilinebilirse bireyin kişiliği de öğrenilmiş olacaktır (Cüceloğlu, 2020: 413) Kişilik özellikleri zıt sıfatlar halinde yani çift kutuplu olarak aynı Eysenck'in yaptığı gibi içe dönük-dışa dönük (Yazgan İnanç & Yerlikaya, 2018: 279) şeklinde ifade edilebilir.

Francis Galton'un sözcük temelli araştırma fikri Allport ve Odbert tarafından deneysel olarak gerçekleştirilmiş, sonrasında Warren T. Norman sözcük listesini 1967 yılında tamamlanmıştır. Galton'un bu kişilik terimleri arasındaki ilişkilere ilişkin sezgisi sonrasında gelen kişilik özellikleri araştırmacılarına yansımıştır (Goldberg, 1993: 26; Somer, 1998: 18). Cattell ise Allport ve Odbert tarafından kullanılan yaklaşık 4500 sıfattan elde ettiği 171 iki uçlu değişken, sonra da 35 iki uçlu değişken ile yaptığı analiz sonucunda 16 faktörlü bir sonuç bulmuştur. Sonrasında aynı değişkenleri kullanan bazı araştırmacılar 16 yerine 5 faktörlü bir sonuç elde etmişlerdir (Peabody, 1987: 60; Somer, 1998: 18). Fiske, ilk defa bir kişinin kendini değerlendirmesi, gözlemci değerlendirmesi ve arkadaş değerlendirmesinden elde edilen verilerden 5 faktörlü bir sonuç bulmuştur. ABD Hava Kuvvetlerinde yapılan bir çalışmada Tupes ve Christal beş faktörlü bir sonuç bulurken, farklı bir çalışmada Norman da (1963: 577) Tupes ve Christal'in çalışmasını temel alarak yine beş faktörlü bir sonuç bulmuş (Goldberg, 1993: 26-28; Hough & Furnham, 2003: 134; Somer, 1998: 18) ve bunları bugün kullandığımız beş faktörün bir türü olarak Coşku, Duygusal Denge, Uyumluluk, Güvenilebilirlik ve Kültür şeklinde isimlendirmiştir (Hough & Furnham, 2003: 134). Cattell ve Eysenck tarafından devam ettirilen çalışmalar 1960'lı ve 1970'li yıllarda yavaşlamış, özellikle 80'li ve 90'lı yıllarda bilgisayarların gelişip faktör analizinde kullanışlı olmasıyla beraber McCrae ve Costa'nın önderliğinde yeni bir noktaya taşınmıştır (Somer, 1998: 19; Yazgan İnanç & Yerlikaya, 2018: 278).

BFKM'nin gelişimi izlendiğinde Cattell'in 16 faktörü, Tupes ve Cristal'in beş faktörlü araştırması, Eysenck'in iki ve üç faktörlü modeli gibi çalışmalar bu konudaki araştırma hareketliliğini göstermektedir (McCrae & John, 1992: 175-176). Sonrasında McCrae ve Costa'nın Cattell'in boyutlarından ele alarak geliştirdikleri ve üç faktörü (duygusal denge, dışa dönüklük ve deneyime açıklık) ölçen NEO kişilik ölçeği, ardından Digman ile Goldberg'in çalışmalarından bu üçlüye iki faktörün eklenmesiyle elde edilmiş olan (uyumluluk ve sorumluluk; 1985 ve 1989) (Ashton & Lee, 2005: 1323; Costa Jr. & McCrae, 2009: 309-310; McCrae & John, 1992: 180) beş faktörlü NEO-PI kişilik ölçeği, bunun gözden geçirilmiş sürümü olan NEO-PI-R kişilik ölçeği, sadece beş faktörü ölçmek için geliştirilen 60 soruluk NEO beş faktör kişilik envanteri (NEO-FFI) ve 2005 yılında yayınlanan en son NEO PI-3 gibi çalışmalar da beş faktör modeli ekseninde yapılan çalışmalardır.

Her ne kadar 1980'li yıllardan beri kişilik ile ilgili araştırmalarda, temeli İngilizce olarak atılmış olan büyük beşli faktör yapısının bir başka bir şekli olan BFKM yoğun olarak kullanılsa da (De Raad & Mlacic, 2017: 182), kişilik özelliklerinin açıklamada beş temel faktör olması hakkında bir fikir birliği yoktur. Çeşitli dillerde yapılan araştırmalarda sayısı üçten başlayıp sekiz faktöre kadar giden araştırma sonuçları vardır (Burger, 2006: 257-259; Tatar, 2018: 5; Tatar vd., 2019: 69) ki bazı araştırmacılar faktör sayısının fazla olmasından memnun olmayıp beş faktöre bile ihtiyaç olmadığını düşünmektedirler (McCrae & John, 1992: 191).

Psikoloji alan yazınındaki araştırmaların yoğun bir şekilde WEIRD (*Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic*) olarak nitelendirilen; batılı, eğitilmiş, sanayileşmiş, zengin ve demokratik toplumları inceleme eğilimine yönelik eleştiriler yapıp, artık dünyanın geri kalanını da dikkate alması gerektiği yönünde öneriler vardır (Henrich vd., 2010). Arnett (2008) tarafından yapılan bir araştırmada Amerikan Psikoloji Derneğinin (APA) altı büyük dergisindeki 2003-2007 yılları arasında yapılan yayınların örnekleminin %95'i (%68 ABD, %14 İngilizce konuşulan ülkeler, %13 Avrupa ülkeleri) WEIRD olarak kabul edilen sanayileşmiş batı ülkelerinden olduğu ve bu ülkelerin dünya nüfusuna oranının ise sadece %12 olduğu bildirilmektedir (Arnett, 2008: 605,610).

2.3. HEXACO Modeli

Yukarıda da bahsedildiği gibi kişilik ile ilgili çalışmalar olarak sürmekte hem mevcut modellerde değişiklik yapılmakta hem de yeni modeller ileri sürülmektedir. Bunlardan birisi de HEXACO modelidir. HEXACO adı faktörlerin İngilizce ilk harflerinin birleşiminden oluşmakta ve başlangıcındaki HEX ifadesi Yunanca altı rakamına karşılık gelmektedir (de Vries, 2018: 1956).

HEXACO kişilik ölçeğinin geliştirilmeye başlaması 2000’li yılların başında gerçekleşmiştir. Başlangıçta 6 faktör ve 24 alt boyutta sekizer maddeden olmak üzere toplam 192 maddeden oluşan envanter (HEXACO-PI), yapılan gözden geçirme ile 100 maddeye indirilmiş ve gözden geçirilmiş sürüm (HEXACO-PI-R) olarak yayınlanmıştır. Buna ilave olarak ölçeğin 60 ve 24 soruluk olan kısa sürümleri de vardır (Tatar, 2018: 6).

Başlangıçtaki araştırmalar BFKM’deki faktörlerin İngilizceden diğer dillere tercüme edilmesi ile yapılmış, daha sonra özellikle kültürler arası çalışmalar arttıkça beş faktör kişilik modeline alternatif olarak farklı sayıda faktöre sahip modeller önerilmiştir. Bunlardan bazıları; Ashton ve Lee tarafından geliştirilen HEXACO ile daha az bilinen Saucier’in Büyük Altılısı modelleridir. HEXACO modelinde, beş büyük faktöre Dürüstlük-Alçak gönüllülük faktörü altıncı bir faktör olarak eklenmiştir. HEXACO’daki Dürüstlük-Alçak gönüllülük faktörünün öncüsü olarak ise, Macarca araştırmada *dürüstlük* (Szirmák & De Raad, 1994), İtalyanca araştırmada *güvenilirlik* (Di Blas & Forzi, 1999) ve Korecede *güvenilirlik* (Hahn vd., 1999), Yunancada yine *dürüstlük* (Saucier vd., 2005) olarak ortaya çıkan faktörler gösterilebilir. Söz konusu bu altıncı faktör, Kanada’da yapılan Fransızca bir psiko-sözcüksel çalışmada (Boies vd., 2001) *dürüstlük* olarak ortaya çıkmış sonrasında mevcut beş büyük faktörü artırmak için önerilmiştir (De Raad & Mlacic, 2017: 182; Hahn vd., 1999: 279). Bunlara ilave olarak Macarca, Yunanca ve İtalyanca üzerine yapılan araştırmalarda elde edilen beş faktörlü çözümlerde zekâ, hayal gücü ya da deneyime açıklık olarak bilinen boyutun ortaya çıkmadığı sonuçlar elde edilmiş, buna karşın söz konusu boyut HEXACO çerçevesine gelen altı faktörlü çözümlerde tekrar boyutlar arasında elde edilmiştir (Wasti vd., 2008: 680).

HEXACO ve BFKM’nin bir kıyaslanması yapılmak istenirse; HEXACO’da yer alan dışa dönüklük, sorumluluk ve deneyime açıklık faktörleri BFKM’deki emsallerine çok benzerdir. Diğer ikisi olan duygusallık ve uyumluluk ise aşağı yukarı BFKM’nin uyumluluk ve duygusal denge karışımlarını temsil eder. Şöyle ki BFKM’deki duygusal denge ile ilişkili olan huysuzluk HEXACO’daki uyumluluğun düşük ucunda yer alırken BFKM’deki uyumluluk ile ilişkili olan duyarlılık HEXACO’daki duygusallığın yüksek ucunda yer alır (Anglim vd., 2018: 12; Lee & Ashton, 2020a: 251; Schultz & Schultz, 2017: 239; Wasti vd., 2008: 680). Başka bir örnekte ise HEXACO’da duygusallık faktöründe yer alan kaygı alt boyutu, BFKM’de duygusal dengenin öfke ile ilgili yönlerini almaz ama bunun yerine BFKM’deki uyumluluk ile ilgili özellikler içerir (Ashton vd., 2014: 140).

HEXACO faktörleri teorik yorumlara göre iki kavramsal gruba ayrılarak incelenebilmektedir. Bu gruplar şunlardır:

- Modelde yer alan faktörlerden üçü olan “dışa dönüklük: sosyal uğraşlarla”, “sorumluluk: işle ilgili” ve “deneyime açıklık: fikirle ilgili” olarak bireysel farklılıkları temsil etmektedir. Detaylandırmak gerekirse yüksek dışa dönüklük potansiyel olarak karşı cinsle eşleşme veya birileri ile ortaklık kurmada başarıyı artırırken enerji tüketimini ve ilgi çekmek için artan rekabetle ilişkili olarak bazı riskleri de artırır. Yüksek sorumluluk, gelecekteki beklenmedik durumlara karşı daha ihtiyatlı planlama yapmak için harcanan yüksek çaba ve verimlilik ile ilişkilendirilirken muhtemelen bazı ortamlarda faydadan çok zarara yol açma riski taşır. Yüksek deneyime açıklık ise yeni gıda kaynaklarının, keşfedilmemiş bölgeler ve yeni üretim yöntemlerinden edilen ödülle ilişkilendirilirken riskli inceleme ve uygunsuzluklardan kaynaklanan emek kaybına neden olur (Lee & Ashton, 2020b: 1934).

- Diğer üçü olan dürüstlük-alçak gönüllülük, uyumluluk ve duygusallık ise özgecilik ve karşıt eğilimlerdeki bireysel farklılıkları farklı mekanizmalarla yorumlar. Burada dürüstlük-alçak gönüllülük; eğer birisi bir bireyden faydalanmış olsa bile adalet temelli özgecilik ile başkalarıyla iş birliğini temsil eder. Uyumluluk; başkaları tarafından adaletsiz muamele görüldüğünü algılasa bile başkalarıyla iş birliğini sabır temelli özgecilik ile temsil eder. Duygusallık ise duyarlılık, bağımlılık ve zarardan kaçınma gibi tamamlayıcı özellikleri ile birisinin kendi akrabalarına bakmasının teşvik edilmesi, destek olarak kendisine ve akrabalarına zarar gelmesini engellemek gibi akraba özgecil eğilimleri temsil eder (Lee & Ashton, 2020b: 1934).

HEXACO'nun Boyutları

HEXACO, BFKM'den farklı olarak altı faktöre sahiptir. Bu faktörler şunlardır:

Dürüstlük-Alçak gönüllülük (Honesty-Humility)

Dürüstlük-Alçak gönüllülük faktörü tevazu, içtenlik, hırstan kaçınma, doğruluk alt boyutlarından oluşmuş olup düşük puan tarafında hilekar, gösterişçi, açgözlü, sinsî, iki yüzlü, kendisiyle övünen ve yüksek puan tarafında sadık, alçak gönüllü, samimi, dürüst olacak şekilde tanımlanmıştır (Tatar, 2018: 6; Tatar vd., 2020: 6). Bu boyuttan yüksek puan alanlar sadece işbirliğine açık değil aynı zamanda davranışlarını duruma göre değiştirme olasılıkları da daha düşüktür (Hilbig vd., 2012: 246). Kişisel çıkarları için başkalarını manipüle etmekten kaçınan bu insanlar kuralları çiğneme konusunda istekli değildirler. Bu faktörden düşük puan alanlar kendi isteklerini gerçekleştirmek için başkalarını kullanmaktan çekinmez, kendilerine değer verir, abartılı bir özgüvene sahiptirler (HEXACO, 2020; Ulu, 2018: 173).

BFKM'nin iş yerindeki suçları vb. tahmin etmedeki yetersizliği başkalarını sömürme ve aldatmada bireysel farklılıkları yansıtan bir kişilik özelliği barındırmamasından kaynaklanıyor olabilir. Dürüstlük-alçak gönüllülük çeşitli suiistimal türleri ve etik olmayan davranışlar arasındaki ilişkilere odaklanmasından dolayı bu boyut üzerindeki araştırmalar gittikçe artmaktadır (Manson, 2015: 49; van Gelder & de Vries, 2016: 705).

McCrae ve Costa Jr. (2008: 167) ise Dürüstlük- Alçak gönüllülüğün gözden geçirilmiş NEO kişilik envanterinin (NEO-PI-R) Uyumluluk faktörünün dürüstlük ve tevazu alt boyutlarına karşılık geldiği için yeni bir faktör olarak değerlendirilmesine eleştiri getirmiştir.

Duygusallık (Emotionally)

HEXACO'da duygusal denge özelliği duygusallık olarak almır ve BFKM'deki duygusal dengeden farklıdır. Onun gibi duygusal dengeyi ele alır ancak pozitif yönünde duygusallık ve duyarlılık, negatif yönünde ise cesaret ve sertlik içeriğini de içerir. Duygusallığı yüksek olan insanlar daha korkulu, endişeli, üzgün ve duyarlıdır. Düşük olanlar ise aksine sakin, cesur ve daha az endişelidir. Kişiler arası ilişkilerde düşük seviyeler bağımsızlığa işaret ederken yüksek seviyedeki insanlar kişiler arası olarak daha bağımlıdır (Filosa vd., 2019: 83).

Duygusallık faktöründe bağımlılık, kaygı, duyarlılık ve korkaklık alt boyutları bulunmaktadır. Yüksek puan tarafında duygusal, korkulu, kırılgan, endişeli, aşırı duyarlı ve düşük puan tarafında kendinden emin, istikrarlı, bağımsız, dayanıklı, cesur olacak şekilde tanımlanmıştır (Tatar, 2018: 6).

Dışa dönüklük (eXtraversion)

Bu boyut, Eysenck'in de önermiş olduğu dışa dönüklük boyutu ile benzerlik göstermekte ve girişken, sosyal, hayat dolu, grup ortamında kendinden emin, iddialı, konuşkan ve aktif olmak gibi özellikleri almaktadır. İnsanlarla birlikte olmayı sevme, sosyal olma bu boyuttadır (Barrick & Mount, 1991: 3; Feist, 2019: 31; McCrae & Costa, 1989: 24; Somer vd., 2002: 23).

Bu boyutun diğer ucunda yer alan içe dönükler ise dışa dönüklerin sahip olduğu enerji, coşku ve hareketlilikten yoksundurlar. Sosyal dünya ile ilgilenmeyip sessiz ve tedbirli kalmayı tercih ederler (Deniz & Erciş, 2010: 304). Kişilerarası çatışmalar yönünden ele alındığında ise rekabet, baskınlık ve yarışma ile pozitif yönde, kaçınma ile ilgili olarak da negatif ilişkisi ortaya konmaktadır (Basım vd., 2009: 22–23).

Dışa dönüklük faktöründen düşük puan alınmasını yani içe dönüklüğü dışa dönüklüğün bir zıttı olarak nitelendirmek yerine dışa dönüklük özelliklerinin bulunmaması hali olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Örnek vermek gerekirse: dışa dönük arkadaş canlısı olan birisinin karşı ucundaki birisi insanlara düşman, arkadaş sevmeyen birisi olmaktan ziyade kendisini insanlara kolayca açmaktan hoşlanmayıp, daha mesafeli duran kimselerdir (Somer vd., 2011: 34).

Uyumluluk (Agreeableness)

Uyumluluk kişilik özelliği; özgecil, minnettar, uyumlu, güvenen ve şefkatli olmakla ilişkilidir. Uyumluluk oranı yüksek olan kişilerin cömert, kibar, sempatik ve sıcak oldukları görülmüştür (Furnham, 2020: 94). Uyumluluk faktörü, işbirlikçi, sabırlı ve hoşgörülü olma eğilimine karşı huysuz, sinirli ve kırgın olma eğilimini değerlendirir. HEXACO'daki uyumluluk faktörü BFKM'deki uyumlulukta olmayan huysuzlukla ilgili ifadeler nedeniyle biraz farklıdır (Baiocco vd., 2017: 2).

Uyumlu kişiler daha yapıcı bir çatışma çözüm stratejisi benimsemekte ve rekabet ve çatışma ile ters yönde, uzlaşma ve iş birliği ile olumlu yönde bir ilişkisinin olduğu görülmektedir (Basım vd., 2009: 22). Geçimli, iş birliğine yatkın ve çatışmalardan kaçınan kişiler bu faktörden yüksek puan alırken merhametli, hassas ve yardım severdirler. Bu faktör dışa dönüklük ile beraber insanlar arası ilişkilerdeki temel faktördür (Somer vd., 2011: 35).

Sorumluluk (Conscientiousness)

Bu faktörün tedbirlilik, çalışkanlık, düzenlilik ve mükemmeliyetçilik alt boyutları vardır. Düşük puan ucunda ihmalkar, özensiz, aldırışsız, tembel, sorumsuz, dikkatsiz, dalgın bulunurken; yüksek puan tarafı özenli, sabırlı, titiz, disiplinli, düzenli olarak tanımlanmıştır (Cömert & Gizir, 2020: 138; Tatar, 2018: 7). Yüksek puan alanlar kendi fiziksel çevrelerini düzenlerler, hedeflerine ulaşmak için durmadan çalışırlar ve doğruluk için çaba gösterirler. Düşük puan alanlar zor işlerden kaçınır, iç güdülerine göre karar alırlar. Dağınık ve düzensizdirler (HEXACO, 2020; Ulu, 2018: 174).

Bu faktör düzenlilik, sıkı çalışma, dikkat ve titizlik gibi içeriklerle tanımlanmıştır. Bu nedenle BFKM'nin sorumluluk boyutuyla neredeyse aynıdır (Lee & Ashton, 2004: 337).

Deneyime Açıklık (Openness to Experience)

Bu faktörde yaratıcılık, meraklılık, estetik değerlendirme ve geleneksel olmama alt boyutları bulunmaktadır. Yüksek puan tarafında yenilikçi, entelektüel, aydın, geleneksel olmayan, yaratıcı, ironik ve düşük puan tarafında ise sıradan, geleneksel, yüzeysel, sığ, yaratıcı olmayan olacak şekilde tanımlanmıştır (Tatar, 2018: 7). Yeni tecrübeler ve yeni bilgi edinmeye meraklıdır. Sıra dışı insan ve fikirlere açık olup, sanat ve doğal güzelliklerden etkilenirler. Düşük puan alanlar yeni fikirlere kapalı, sanata karşı ilgisizdir (HEXACO, 2020; Ulu, 2018: 174).

Bu faktör kavramsallaştırılırken zekâ ve zihinsel yetenek içeriği dahil edilmemiştir. Ham bilişsel yetenek yerine merak ve meraklılık içerikleri dahil edilmiştir (Lee & Ashton, 2004: 337).

3. Whistleblowing

3.1. Whistleblowing Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tanımı

Whistleblowing kavramının ilk kullanımı 1963 yılında Otto Otopoka dosyasında olmuştur. Otopoka, ABD Senatosunun İç Güvenlikle ilgili alt komitesinin baş danışmanına güvenlik risklerine ilişkin gizli dokümanları sağlamış ve ardından zamanın dış işleri bakanı tarafından işinden kovulmuştur. Daha sonra kelime bu işle ilgili olarak kullanılmaya başlanmış ve örgüt üyelerinin bağlılıklarının zedelenmesi tartışmasını başlatmıştır (Petersen & Farrell, 1986: 2–3). Kavram her ne kadar çok eski olmasa da kamu yararını ilgilendiren konularda bazı münferit gazete haberlerinin yapılması ve gazetecilerin yapılan yanlış uygulamaları köşelerinde hicvetmesi şeklinde daha eski bir geçmişi vardır (Jubb, 1999: 77).

Bugünkü anlamıyla whistleblowing için İngiltere’de ortaçağda bireylerin birbirini kontrol etmesi için içlerinden herhangi birisi suç işlediğinde bunu bildirmesi, aksi halde cezalandırılması ya da herhangi bir suçta rastlanıldığında bağırıp çağırılarak (*hue and cry*) toplumdan destek istenilmesi gibi yöntemlerin güncel halidir denilebilir (Conway, 1977: 777; Dodge, 2005: 860). Bu yardım isteme İngiltere’deki en eski ve en toplum tabanlı polislik uygulamalarından birisidir (Sagui, 2014: 179) ve İngiliz Hukukuna iyi yerleşmiş bir kavramdır. Her ne kadar bugün kamu güvenliği kolluk kuvvetlerine devredilmiş olsa da günümüzün toplumu, üyelerini yasaların çiğnenmesi durumunda bilgi vererek bunu duyurmaya teşvik etmektedir (Conway, 1977: 777).

Whistleblowing için genel anlamda kabul görmüş tek bir tanım yoktur. Yapılacak geniş bir tanım eski ya da mevcut bir çalışanın örgüt içindeki ihmaller ile yasal ya da uygun olmayan uygulamaları açıklamasını kapsar (Lewis vd., 2001: 215). Whistleblowing kavramı ile ilgili yapılan tanımlardan bazıları şunlardır:

- Bir örgüt içerisinde gerçekleştirmiş olan yasal ya da etik olmayan faaliyetlerin örgütte eskiden çalışmış veya halihazırda çalışan bir üyesi tarafından söz konusu suç veya yanlış işlemleri durdurma gücü bulunan örgüt içi ya da dışı kurum veya kişilere ihbar edilmesidir (Aktan, 2006: 20–22; Near vd., 1993: 204; Near & Miceli, 1985: 4, 2016: 108).
- Whistleblowing genellikle sahtekarlığa veya gizli bilgilere dikkat çekmeyi amaçlayan bir ifadedir ve “yanlış bir şey hakkında konuşmak, sesini çıkarmak” anlamındadır (Brabeck, 1984: 42).

Whistleblowing toplum yararına yapılan bir faaliyet olup örgüt içerisindeki bazı faaliyetlere açık bir muhalefet gösterme şeklidir ve gönüllü olarak yapılır. Bireylerin resmi bir çağrıya mecbur kalarak ya da yemin altında ifade vermesi whistleblowing olarak kabul edilemez (Jubb, 1999: 79; Vandekerckhove, 2006: 22). Whistleblowing özel sektör ya da kamu, kar amacı güden ya da gütmeyen örgüt şeklinde olarak ayırım yapılmadan herhangi bir örgütte görülebilir, bütün yasal ya da etik olmayan davranışların ifşası whistleblowing olarak kabul edilir (Aktan, 2006: 21).

Bu çalışmada whistleblowing kavramına Türkçe bir karşılık kullanmak yerine orijinalinin kullanılmasına karar verilmiştir. Buna gerekçe olarak da yapılan çeşitli çevirilerin birçoğunun kelimeye karşılık gelmemesi ve uluslararası literatürdeki birlik gösterilebilir. Türkiye’de yapılan çeşitli araştırmalarda whistleblowing kelimesinin orijinali kullanılırken bazılarında ise kelime için “*Bilgi uçurma*” (Aydın, 2003), “*Sorun bildirme*” (Erdost & Çolak, 2004), “*Ahlaki olmayan davranışların duyurulması*” (Esen & Kaplan, 2012), “*Bilgi ifşası ve ihbar*” (Mercan vd., 2015), “*İzharcılık*” (Taş & Antalyalı, 2015), “*Bilgi ifşası*” (Uyar & Yelgen, 2015), “*Bilgi uçurma*” (Toker Gökçe & Oğuz, 2015), “*Ifşa*” (Arslan & Kayalar, 2017) gibi farklı karşılıklar tercih edilmiştir. Ifşa kelimesinin kökeni Arapça olup dilimizde: “gizli bir şeyi açığa çıkarma, yayma” anlamındadır (TDK, 2020). İhbar kelimesi ise yine Arapça kökenli olup Türkçede “*Bildirme, suçlu saydığı birini veya suç saydığı bir olayı yetkili bir makama gizlice bildirme, ele verme*” (TDK, 2020) anlamına gelmektedir. Ifşa eylemi bir aile üyesine yapılabilir, bir arkadaşına

yapılabilir ama ihbar davranışı olayı geniş bir alanda duyurma veya söz konusu eylemi engelleme yetkisi olan bir kuruma yapıldığından, whistleblowingin bir ihbar faaliyeti olduğunu söylemek yanlış olmaz. Türkçede whistleblowing için kullanılan diğer kavramlar belki “ihbar” ve “ihbarcı” kelimelerinin toplumda sahip olduğu olumsuz algıdan kaçınmak için kullanılmış olabilir ama ihbarcılık diğer mevzu bahis kavramlardan daha kapsamlı bir anlama sahip olduğundan bu kelimenin kullanılması daha yararlıdır (Şen, 2020: 93–94).

Whistleblowing şu bileşenlerden oluşur: Yanlış uygulamayı yapan kişi ya da kurum, ihbar konusu eylem ya da şikayet, bunu görüp ihbar eden örgüt üyesi ve ihbar sonucu yanlış uygulamaya ait deliller ve ihbarın iletildiği alıcıdır (Near & Miceli, 1985: 2, 1996: 508). Bir süreç olarak düşünüldüğünde dört aşamalı bir süreç olarak tanımlanmıştır. Buna göre;

- İlk olarak yasal ya da etik olmayan bir olay olur ve buna şahit olan kişi bunu duyurmayı düşünür.
- İkinci olarak ise söz konusu kişi bu durumla ilgili olarak olayın yasal ya da etik olmayan bir faaliyet olup olmadığını değerlendirmek, daha fazla kanıt toplamak ve bunu yakınındakilerle müzakere etmekle ilgili bir karar verme sürecinde bulunur.
- Üçüncü olarak kişi yasal ya da etik olmayan faaliyeti ihbar etmeyi dener, buna alternatif olarak örgütten ayrılır ya da başka bir seçenek olarak örgüte duyduğu bağlılık ya da aldırnamazlıktan dolayı sessiz kalır.
- Dördüncü olarak örgüt üyeleri yasal ya da etik olmayan faaliyeti ihbar eden kişiye karşı bir tepki gösterir, muhtemelen bir misillemede bulunurlar. İlk aşamadaki yanlış uygulamanın türü ve ciddiyeti üçüncü aşamada bunu ihbar edecek kişinin ne yapacağına yönelik davranışı ile dördüncü aşamadaki örgütün ihbarcıya olan tepkisini etkileyebilir (Dworkin & Baucus, 1998: 1282).

Yapılan ihbarın geçerli bir whistleblowing faaliyeti olup olmaması açısından bakıldığında Arslan ve Kayalar’ın (2017: 16) çeşitli kaynaklardan derlediği whistleblowingin taşınması gereken özellikler aşağıda şu şekilde verilmektedir:

- İhbar bilinçli olarak gerçekleştirilmelidir,
- Whistleblower ihbarı kendi çıkarları için yapmamış olmalıdır,
- Whistleblower şimdi ya da geçmişte örgütün bir üyesidir,
- İhbar gönüllü olarak gerçekleştirilir,
- İyi niyet gözetilerek hareket edilmelidir,
- Whistleblowing öncesinde herhangi bir izin almak söz konusu değildir,
- Kamu yararı gözetilerek ihbarda bulunulur,
- İhbarı yapmak söz konusu kişinin görev tanımında olmayabilir.

3.2. Whistleblowing Kelimesinin Kökeni

Whistleblowing kelimesi İngilizce düdük anlamındaki *whistle* ve üfleme anlamındaki *blow* kelimelerinin birleşiminden oluşmuş ve düdüğü üfleme anlamındaki bir kelimedir. Kelimenin whistleblowing şeklindeki kullanımıyla (örneğin: Bok, 1980) daha sık karşılaşılacakla beraber whistle-blowing (örneğin Dozier vd. 1985) şeklinde de yazıldığı birçok kaynak vardır. Düdüğü üfleme fiili ise bugün hala üzerlerinde silah taşımayan İngiliz toplum polislerinin olası bir suçla karşılaşmaları ya da buna benzer bir durumda kendi meslektaşlarını yardıma çağırmak ve halkı mevcut durumdan haberdar etmek için yanlarında taşıdıkları düdüklü üflemlerini anlatır (Hersh, 2002: 243; Jessup, 2013: 998).

İngiltere'nin başkenti olan Londra'da görev yapan polisler, polis teşkilatı kurulduğu günden bu yana askeri bir oluşumdan farklı olmaları için yanlarında silah taşıyamamaktadır (Britannica, 2021). Bu polisler başlangıçta yanlarında bir sopa ve tahtadan ses çıkartmaya yarayan bir çingirak taşıyorlardı. Daha sonra 1880'li yıllarda bu çingirağın yerini metal bir düdük almış ve her ikisi de belli şekillerde çalınarak diğer polislerle haberleşmek veya gerektiğinde yardım çağırmak ve halkın da dikkatini çekmek için kullanılıyordu (Britannica, 2021; Deflem & Chicoine, 2014: 2270; Gaunt, 2010: 1;62; Historic UK, 2021; History, 2021; SSPPH, 2021).

Strader (1993: 717) kelime kökeninin açıkça İngiliz polisinden geldiğini ileri sürmüştü ve bazı çalışmalarda trafik polisinin düdük çalarak trafiği yönetmesinin, hakemin spor karşılaşmalarında düdük çalarak oyunun kurallarını uygulamasının ya da sahilde cankurtaranın düdük çalarak yüzücüleri yönlendirmesinin whistleblowing ile ilişkilendirildiğini belirtmiştir. Oysa kelimenin kullanılma amacı bir hakemin düdük çalarak oyunu yönlendirmesi değil de geçtiğimiz yüzyılda silah taşımayan bir polisin herhangi bir olayla karşılaştığında düdük çalarak yardım istemesidir. Buradan hareketle Aydın'ın (2003) spor sahalarında hakem tarafından düdük çalınarak oyunun durdurulması örneği tam olarak whistleblowingi karşılamaz çünkü hakem düdük çalarak oyunu durdurur ama sonrasındaki hükmü yine kendisi verir. Günümüzdeki whistleblowerlar ise spor karşılaşmasındaki hakem örneğinin tersine hükümleri kendileri veremedikleri için örgüt içi ya da örgüt dışı kanalları kullanıp söz konusu yanlışlara müdahale gücü olan kişi ya da kurumlara ihbar yapmaktadır.

Vandekerckhove (2006: 7) ise yaygın kullanılan İngilizce sözlükler olan Oxford'un 1961 ve Webster'ın 1971 tarihli baskılarında *whistleblowing* ya da *whistleblower* gibi iki sözcük girişi olmadığını ancak Oxford İngilizce Sözlüğü'nün 1986 basımında *whistleblowing* kelimesi için: “*bir etkinliği sanki bir ıslık sesiyle sonuca ulaştırmak, nihayetlendirmek, genellikle (bir kişi) hakkında bilgi vererek veya ifşa etmek (bir usulsüzlüğü ya da suçu)*” açıklamasını olduğunu, *whistleblower* içinse: *whistle-blower*: “*Esasen ABD'de bir kişi ya da bir etkinlik hakkında ıslık çalan (ifşa etmek anlamında) kişi*” karşılıklarını bulduğunu bildirmiştir. Kelimenin bu anlamıyla akademik anlamda ilk kullanımının da 1972 yılında yazılan: ABD'li siyasetçi Ralph Nader ve arkadaşlarının hükümet ve özel sektördeki dolandırıcılık ve suçların örtbas edilme olaylarını ve sonuçlarını anlattıkları “*Whistle Blowing: The Report of the Conference on Professional Responsibility*” adlı kitapta geçtiğini ifade etmiştir.

3.3. İhbar-Ödül İlişkisinin Tarihi Geçmişi

Whistleblowing kavramının ilk ortaya çıktığı ülke olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve diğer bazı ülkelerde yasal ya da etik faaliyetleri ortaya çıkaran kişilere bunun karşılığında ödüller verilmektedir (Rapp, 2012: 72–73; Smaili & Arroyo, 2017: 96). Bu ödül verme geleneği yeni olmayıp yüzyıllar öncesine dayanmaktadır.

Whistleblowing ve ödül arasında ilişkiyle ilgili olarak yüzyıllar önce İngiltere'de uygulanan Latince *Qui tam* olarak bilinen yasadan bahsetmek gerekir. *Qui tam* VII. Yüzyılda Kent Kralı Wihred zamanında çalışılması dinen yasak olan şabat günü (pazar günü) (Kraft, 1965: 18) çalışan bir kimsenin o gün elde ettiği gelirden bir kısmının onu şikâyet eden kişiye verilmesi için yapılan bir düzenlemedir. *Qui tam*'ın yakın zamandaki kullanımı ise Amerikan kongresi tarafından kabul edilen Amerikan iç savaşında orduya malzeme sağlayan büyük tedarikçilerin devleti dolandırmasını engellemek için vatandaşların onlara hem kendileri hem de devlet adına dava açmalarına olanak veren ve bunun doğru çıkması durumunda bu kişilere bir miktar ödül verilmesini sağlayan Abraham Lincoln Yasası olarak da bilinen 1863 tarihli Asılsız Alacaklar Yasasıdır (*The False Claims Act*). O tarihte bazı tedarikçiler işi o kadar ileri götürmüştür ki şeker yerine kum, kahve yerine çavdar, deri yerine kahverengi kağıt, sağlıklı atlar ve katırlar yerine hasta hayvanlar ve işe yarar silahlar yerine bazı deneme halindeki silahları devlete satmaya çalışmışlardır (Beck, 1999: 567–569; Phelps, 1999: 247–249; Salcido, 1994: 240).

Günümüzden örnek vermek gerekirse: ABD’de Wall Street’te yaşanan kriz sonrasında 2010 yılında Dodd-Frank yasası ile ihbarcılar sadece korunma almakla kalmayıp yaptıkları ihbarlar için ödül talep etme hakkı kazanmışlardır (Rapp, 2012: 72–73; Smaili & Arroyo, 2017: 96).

3.4. Whistleblowing ile İlgili Kavramlar

Whistleblowing kavramının birçok kavramla ilişkisi bulunmaktadır. Bu kavramlardan bazıları şunlardır:

Yanlış Uygulama

Whistleblowing ile ilgili olarak yasal ya da etik olmayan bir faaliyetler yani yanlış uygulamalar (*wrongdoing*, *misconduct*, *malpractice*) kavramı için fikir birliğinin olması gerekir. Yanlış uygulamanın sınıflandırılması ihbarı yapacak kişinin algısıyla ilişkilidir. Değişik kültürlerin içinde barındırdığı kurallar, yasalar, ekonomik şartlar altında farklılıklar göstermekle beraber bazı durumlarda bir çalışan ofisteki bir atacın alınmasını bir yanlış uygulama olarak görürken bir başkası bu durumu fazla büyütme olarak algılayabilir (Near & Miceli, 1996: 508).

Yanlış uygulama, bir örgütteki yasal ya da etik olmayan her davranış ve eyleme denilir. İngilizcedeki *wrongdoing* (yasa dışı ve aldatma amaçlı davranış), *misconduct* (kötüye kullanma, yolsuzluk) ve *malpractice* (doktorluk, avukatlık ya da kamu görevlilerinin; görevi ihmali, görevi esnasında yapmış olduğu uygunsuz ve yasal olmayan davranışlar) kelimelerinin hepsi yanlış uygulama çeşitleri olarak gösterilmektedir (Aktan, 2006: 20–21; Cambridge Sözlük, 2021).

Söz konusu yanlış uygulamalara ilişkin çeşitli kaynaklardan derlenen örneklerden bazıları şunlardır:

- Örgütteki işgörenlere kötü muamele,
- Kaçak işçi çalıştırma,
- Paydaş haklarının ihlal edilmesi,
- Hissedar haklarının ihlal edilmesi,
- Vergi kaçırmak,
- İnsan hakları ihlalleri,
- Taciz, şiddet,
- Yasaların ihlal edilmesi,
- Yasadışı ayrımcılık,
- İş güvenliği ihlalleri,
- Örgüt kaynaklarını kötü yönetme,
- Hırsızlık,
- Halk sağlığına tehdit yaratacak ürün imalatı veya satışı,
- Rüşvet,
- Mevkiinin çıkar için kullanılması,
- Yolsuzluk,
- Danışmanlık yapılan firmalarla oluşan çıkar ihlalleri,
- İşgörenlerin sosyal ve mali haklarını karşılamama,

- Yanlış tedavi ya da ilaç verilmesi (Aktan, 2006: 21–22; Currie vd., 2019: 151; Fotaki, 2020: 206; Near & Miceli, 2016: 110–111)

İhbarcı / Whistleblower

Herhangi bir örgütte yaşanan yasal ya da etik olmayan faaliyetleri ihbar eden kişi için kullanılan ihbarcı *whistleblower* kelimesi buna benzer yasadışı, haksız ya da tehlikeli olabilecek faaliyet ya da davranışları ihbar eden kişilere yapılan *muhbir*, *ispiyoncu*, *polis muhbiri*, *gammaz*, *jurnalci*, *ele veren* gibi aşağılayıcı olabilen kelimelerden daha olumlu çağrışımlara sahiptir (Aktan, 2006: 23; Dungan vd., 2015: 129; Fisher vd., 2000: 128; Gerçek, 2005: 30–31). Aktan (2006: 30), whistleblowerı çeşitli şekillerde suçlanmalarına rağmen yaptıklarının bir sivil erdem davranışı olduğunu ve örgüte bir ihanet değil sadakatin göstergesi olarak görülmesi gerektiğini ileri sürer.

Strader (1993: 716) ise aynı whistleblowing için yapılan tanımda olduğu gibi whistleblowerın örgütün eski ya da mevcut bir çalışanı olmasına vurgu yapıp örgütteki olası yanlış uygulamalarla ilgili bir çalışma yaparak olayı kamuoyunu ilgilendiren bir vaka haline getiren kişi olduğunu aktarır.

Kamu çıkarını tehdit eden ihmal ya da istismarı aydınlatmayı amaçlayarak örgütün içinden bir ses çıkaran kişilerdir (Bok, 1980: 277). Her ne kadar içsel veya dışsal olarak ihbar şansları olsa da çoğunlukla önce örgüt içi kanallar yardımı ile bu faaliyeti gerçekleştirmeyi tercih ederler ve beklenenin aksine bu ihbarları ya sumen altı edilir ya da görmezden gelinir (Mesmer-Magnus & Viswesvaran, 2005: 278; Miceli & Near, 2002: 459).

Misilleme

İhbarcılıktaki riskler yüksektir. Yeni bir hızlı tren sistemindeki frenlerin sorunlarını açığa çıkaran mühendisleri, çalıştıkları hastanede hekimlerin gereksiz ameliyatlara kendilerini zenginleştirdiklerini iddia eden hemşireyi veya meclisi askeri yolsuzluklar ve aşırı harcamalar konusunda uyararak savunma bakanlığı yetkililerini ele alalım. Bu sayılanların hepsi ihbar ettikleri kişiler için tehdit olduklarının ve kendi kariyerlerinin de tehlike altında olduğunu farkındadır (Bok, 1980: 277). Misilleme, rastladıkları yasal ya da etik olmayan faaliyetleri ihbar eden kişilerin bu faaliyetleri sonucunda uğradıkları olumsuz durumlardır.

Daha iyi eğitilmiş, daha yüksek maaşlı ve yönetici pozisyonundaki kişilerin örgüt içerisinde misilleme açısından kredisi daha fazladır. Bunlara oranla “daha düşük krediye” sahip olanların veya daha az tecrübeli olanların, beyaz yakalı olarak hakkı fazla teslim edilmeyen grupların (örneğin: kadınlar, beyaz ırk harici işgörenler gibi), daha düşük statüde olanların misillemeyi daha fazla hak ettiği başkaları tarafından düşünülebilir (Near vd., 1995: 369).

Misilleme whistleblowinge yönelik kuvvetli bir caydırıcı olabilir (Miceli & Near, 1984: 690), iş arkadaşlarından, amirlerinden misilleme tehdidi algılayan kişilerin algılamayanlara göre hareket geçme olasılığı daha düşüktür (Mesmer-Magnus & Viswesvaran, 2005: 280).

Bir işyerinde oluşabilecek misillemeler Cortina ve Magley (2003) tarafından sosyal ve iş misillemesi olarak sınıflandırılmıştır. Sosyal misilleme hedef alınan bireyin diğer örgüt üyeleriyle olan ilişkilerini olumsuz yönde değiştirme amacı olan anti sosyal davranışları içerir. İş misillemesi ise hedef bireyin işiyle ilgili olan olumsuz eylemleri içerir (Cortina & Magley, 2003: 248).

Whistleblowing Niyeti

Niyete yönelik olarak yapılan çalışmaların birisi olan Ajzen’in Planlı Davranış teorisine göre niyet eylemin merkezinde yer alır ve davranışı etkileyen güdüleme faktörlerini kapsar. Bunlar da bireyin söz konusu davranışı göstermek için ne kadar çabalama istekli olduğu ve ne kadar çaba göstermeyi planladığıdır. Genel bir kural olarak niyet ne kadar güçlü olursa gerçekleşen davranış da o kadar güçlü olmalıdır. Bununla beraber şunu da

belirtmek gerekir ki söz konusu davranış bilinçli olarak bireyin kontrolündeyseniz yani kişi kendi isteğiyle bu davranışı gerçekleştiriyor ya da gerçekleştirmiyorsa niyetin etkisinden söz edilebilir (Ajzen, 1991: 181–182).

3.5. Whistleblowingin Sınıflandırılması

Whistleblowing ile ilgili olarak resmi-gayri resmi, isimli-isimsiz, kurum içi yollar deneyerek yapılan ve kurum dışı yollar kullanılarak yapılan (içsel-dışsal whistleblowing) şeklinde birden fazla sınıflandırma yapılabilir (Park vd., 2008: 930).

İçsel whistleblowing yasal ya da etik olmayan faaliyetlerin örgüt içi birimlere ihbar edilmesi iken dışsal whistleblowing ise bu mevzu bahis ihbarın örgüt dışındaki devlet, medya vb. kurumlara yapılmasıdır (Aktan, 2006: 22). Dışsal whistleblowing konuyla ilgili olan düzenleyici kuruluşlar, kolluk kuvvetleri, medya veya sivil toplum kuruluşlarına (STK) bilgi aktararak yapılırken, içsel whistleblowing ise yasal ya da etik olmayan faaliyetlerin kuruluş içerisindeki bir amir, etik ile ilgilenen bir görevli, örgüt içerisindeki yanlışlıkları düzeltmekten sorumlu kişi gibi yetkililere ihbarın yapılmasıdır (Park vd., 2014: 122). Çalışanlar içsel ihbarlardan bir sonuç elde edemezler ya da misillemeye uğrarlarsa dışsal kanalları tercih ederler (Near & Miceli, 2016: 107).

Bazı araştırmacılar içsel uygulamaların bir whistleblowing olduğunu kabul etmese de içsel whistleblowingin işverene, işgörene ve kamuoyuna bazı avantajları vardır. İşveren harici bir baskı olmadan durumu yönetebilir, işgören açısından örgüt içinde düşman olarak görülmeden, misillemeye uğramadan süreç yönetilebilir ve kamu açısından da harcama yapmaya gerek kalmadan yanlış uygulamalar düzeltilebilir (Lewis vd., 2001: 215). Genel olarak çalışanlar da daha az riskli olduğu için içsel whistleblowingi tercih ederler, bu aynı zamanda kuruluş için de daha az zararlıdır (Zakaria vd., 2016: 222).

Kuruluşlar açısından bakıldığında ise yanlış uygulamaların bulunduğu iddia edilen kuruluşlar bunun dış kanallar yerine iç kanallardan yapılmasını tercih ederler (Near & Miceli, 1996: 509). Eğer bir işletme dışsal kanallar yerine içsel kanalların kullanılarak ihbar yapılmasını istiyorsa aşağıdaki adımları izleyebilir:

- Çalışanlar, etik kaygılarını şirket içinde iletmeleri konusunda teşvik edilmelidir.
- Çalışanların endişelerinin ciddiye alınacağına inanması gerekir.
- Çalışanların eylemlerine karşı herhangi bir misillemeye uğramayacaklarını hissetmeleri gerekir (Near & Miceli, 2016: 111–112; Qusqas & Kleiner, 2001: 99).

Dışsal whistleblowing sadece bir kuruluş içerisindeki yasal ya da etik olmayan faaliyetler ortaya çıkarılmasıyla kalmayabilir. İlave olarak bünyesindeki yanlış uygulamaları kendi başına düzelteremeyen bir kuruluş görüntüsünün ortaya çıkması, kamuoyu nezdinde küçük düşme, devletin yapacağı incelemeler, ağır para cezaları ya da açılacak davalarla sonuçlanabilir (Zakaria vd., 2016: 222–223). Çoğu ihbar durumunda çalışan önce iç kanallardan ihbarını yapar (Near & Miceli, 1996: 509), yönetici ihbarı yapan kişiye misillemede bulunur, ihbarcı söz konusu yanlış uygulamayı medyaya, sendikalara ya da kolluk kuvvetlerine bildirir (Near & Miceli, 2016: 112).

Whistleblowing ile ilgili olarak 1990'lı yıllarda ABD'de bazı eyaletlerde kurum dışından birisine ihbar yapılması yasal olarak kabul edilirken, bazı eyaletlerde öncelikle kurum içi yollara güvenilmesi istenmiştir (Near & Miceli, 1996: 509). Bazıları ise içsel ya da dışsal yollarla ilgili tercihi ihbarcıya bırakmıştır (Dworkin & Baucus, 1998: 1281). Geçmişteki bu uygulamalardan sonra 2000'li yılların başında yaşanan Enron'un batması, Tyco ve WorldCom'daki skandallar üzerine ABD Kongresi 2002'de Sarbanne-Oxley (SOX) olarak bilinen yasa ile whistleblowerlara koruma ve onlara yönelik misillemeyi suç haline getirmiştir. Buna benzer yasalar Kanada (Francalanza & Buttigieg, 2016: 262), Güney Kore (Chang vd., 2017: 676) gibi ülkelerde de yürürlüğe girmiştir.

Bununla beraber kültürel normlar bağlamında bazı ülkelerde whistleblowing hoş karşılanmayabilir. Örneğin Japonya, Çin ve Tayvan gibi Asya ülkelerinde ihbarcılığa ABD’de nazaran daha az olumlu bakılmaktadır. Daha toplulukçu toplumlar ihbara olumsuz bakmaktadır (Dungan vd., 2015: 131).

Whistleblowinge yönelik Almanya Federal Mahkemesi 2006 yılında verdiği bir kararla yasal ya da etik olmayan faaliyetleri ihbar etmek isteyen kamu görevlilerinin başvurularını önce kurum içerisinde yapmalarının zorunlu olduğunu onaylayan bir karar almıştır. Özel sektörde ihbarı destekleyen Avustralya’da kamu görevlilerin bazı bilgileri açığa çıkarmaları çeşitli yaptırımlarla engellenmiştir (Anvari vd., 2019: 42; OECD, 2011: 24).

3.6. Kişilik ve Whistleblowing Arasındaki İlişkiye Yönelik Araştırmalar

Whistleblowing ile ilgili alan yazına en çok katkı yapan yazarlardan ikisi hiç şüphe yoktur ki Janet P. Near ve Marcia P. Miceli’dir. 1980’li yılların ortasından başlayarak günümüze kadar whistleblowing konusunda birçok çalışmaya imza atan ikili whistleblowingin öncülleri konusunda çeşitli araştırmalara sahiptir. Seksenli yılların ortasında yani whistleblowing ile ilgili erken dönem çalışmalarında genellikle kişilik ile ilgili olarak bireysel ve kişisel özelliklere (karakteristik kelimesi ile ifade edilmiştir) vurgu vardır (Near & Miceli, 1985). Kişilik özellikleri ile ilgili çalışmalar altmışlı ve yetmişli yıllarda yavaşlamış, ancak seksenli yılların ortasında McCrae ve Costa’nın önderliğinde (Somer, 1998: 19) yeniden popüler olmuştur. Near ve Miceli’nin söz ettiği karakteristik özelliklerden birisi herhangi bir olumsuz durumla karşılaşanların doğru ile yanlış ayırt etme dereceleri yani ahlaki muhakeme yetenekleridir. Ahlaki muhakeme değeri yüksek olanlarda whistleblowing davranışını yordayacağı ileri sürülmüştür. Buna ilave olarak kontrol odağı, yüksek özsaygı ve sorumluluk alma gibi özelliklerin de ihbar etme davranışında etkisinin olacağı öngörülmüştür (Near & Miceli, 1985: 5–8). Başka bir çalışmalarında ise ihbarcılığın toplum yanlısı, diğerkâm bir eylem olarak görüldüğünü ve bunun Rushton tarafından *doğruluk (dürüstlük)* olarak tanımlanan bir kişilik özelliği (*trait*) olarak görüldüğünü aktarmışlardır (Dozier & Miceli, 1985: 825). Miceli vd. (2001) yılında yaptıkları bir çalışmada ihbarcıların ihbar yapmayanlara göre daha yüksek proaktif kişilik özellikleri gösterdiklerini bulmuşlardır.

Björkelo vd. (2010), kişiliğin ihbar davranışının öncül rolünü keşfetmeye yönelik 503 belediye çalışanı üzerinde uygulama yapılan bir araştırma gerçekleştirmiştir. Proaktifliği iş yerinde bir işi kendisinden istenmeden yerine getirme, inisiyatif alma, problemleri sorumluluk alarak bildirme şeklinde tanımlayıp BFKM kullanarak kişilik özellikleri ile whistleblowing arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre yüksek seviyedeki dışa dönüklük ve düşük seviyedeki uyumluluk boyutları whistleblowingin öncülü olarak rol oynamaktadır. Björkelo vd.’ne göre bu araştırma sonuçları göstermektedir ki: kişiliğin whistleblowing üzerinde önemli bir etkisi vardır ve whistleblowing örgütlerde etkin bir iç kontrol sistemi olma potansiyeline sahiptir.

Bocchiaro vd. (2012) katılımcıların etik olmayan bir talebe yönelik tepkilerinin ne yönde olacağını inceleyen bir araştırma yapmıştır. Araştırmada kişilik özelliklerinin ölçülmesi için HEXACO-60 kısa formu kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre 149 kişinin %77’si söz konusu talebe itaat etmiş, %14’ü buna karşı gelmiş ve %9’u ise söz konusu yanlış uygulamayı daha yüksek yetkilere bildirmeyi seçmiştir. Kişilik özellikleri açısından uyma, karşı gelme veya üst yetkililere bildirme davranışını gerçekleştiren gruplar arasında bir istatistikî olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır.

Cassematis ve Wortley (2013) kişisel ve durumsal değişkenleri kullanarak Avustralya’daki kamu personeli üzerinde ihbar eden ($n=989$) ya da etmeyen ($n=2243$) kişiler arasında bir fark olup olmadığını inceleyen bir çalışma yürütmüştür. Çalışma sonuçlarına göre ihbar eden ya da etmeyenler arasında belirgin bir fark olmadığı sonucuna varılmıştır.

Park vd. (2014) Güney Kore’de 490 üniversite öğrencisinden veri toplayarak değer yönelimleri ile kişilik tiplerinin ihbarcılığa yönelik tutum üzerindeki etkisini incelemiştir. Kişilik özelliklerine yönelik olarak Myers-Briggs Kişilik Göstergesi (MBTI) kullanarak araştırmışlardır. Çalışanların yanlış uygulamaları bildirmeleri için teşvik edilmelerine rağmen ihbar edenlere karşı olan tutumlar farklı olduğuna vurgu yapılmış ya örgütteki yanlışlıklarla savaşılan kahramanlar ya da gammaz veya hain olarak görüldükleri vurgulanmıştır. Bulgulara göre çalışanların değer yönelimlerinin whistleblowing üzerindeki etkisi kişilik tipinden daha güçlü bir etkiye sahiptir. Yasal ve ahlaki ilkeler yönelimi içsel, dışsal ve isimle yapılan whistleblowing üzerinde anlamlı bir etkiye sahipken, sosyal ilişkiler yönelimi isimsiz whistleblowing üzerinde etkilidir.

Brink vd. (2015), 263 öğrenci üzerinde yürüttükleri bir araştırmada kişilik özelliklerinin whistleblowing niyeti üzerindeki etkisini BFKM ile incelemiştir. Kişilik özelliklerinin puana göre sıralanmasında: sorumluluk, uyumluluk, açıklık, dışa dönüklük ve duygusal denge gelmektedir. Sorumluluk boyutu hem etik pozisyon hem de etik ideoloji ile beraber eklendiği regresyon modellerinde whistleblowing niyeti üzerinde $p=0,05$ seviyesinde anlamlı bir etkiye sahipken, dışa dönüklük birisinde $p=0,05$, diğerinde ise $p=0,10$ ($p=0,068$ ve $p=0,051$) seviyesinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu çalışmanın yazarlarından birisi olan Karl Bryan Menk (2011)’in doktora tezinde de buna benzer bir örneklem ile araştırma yapılmış, bu kez kişilik yapısal eşitlik modelinde tek bir faktör olarak whistleblowing niyeti üzerinde anlamlı bir etki göstermiştir.

Francalanza ve Buttigieg (2016), Malta’da görev yapan yeminli mali müşavir üzerinde yaptıkları araştırmada whistleblowerların kişilik özelliklerini belirlemek ve onların ihbar kararlarını etkileyen değişkenleri incelemek için 330 kişinin katıldığı, BFKM’nin kullanıldığı bir çalışma yürütmüşlerdir. Araştırma sonuçlarına göre “Yasal ya da etik olmayan faaliyetleri ihbar eder misiniz?” sorusuna katılımcıların %79,1’i *evet*, %4,5’i *hayır* ve %16,4’ü *duruma göre* değişir şeklinde yanıt vermiştir. Toplamda evet diyenlerin %90,3’ü ihbarı kurum içinde yapacaklarını belirtmiştir. Kişilik özelliğine ait puanlar incelendiğinde en yüksek ortalama sorumluluk boyutundayken ($\bar{x}=4,14$; $ss=0,67$), en düşük ortalama ise duygusal denge ($\bar{x}=2,74$; $ss=0,72$) boyutundadır. Whistleblower olanlar ve olmayanların ortalamalarının karşılaştırılmasında; olanların dışa dönüklük, sorumluluk ve açıklık puanları yüksek iken, olmayanların duygusal denge ortalamaları daha yüksektir. Regresyon analizinde ise dışa dönüklük, sorumluluk ve uyumluluk boyutlarının whistleblowing üzerinde anlamlı etkisinin varlığı gözlemlenmiştir. β katsayıları dikkate alındığında dışa dönüklük ve sorumluluk olumlu yönde etki yaparken uyumluluk ise Björkelo vd. (2010)’nin bulgularına paralellik göstererek negatif yönde bir etki yapmaktadır.

Wilmes (2018), 100 sorudan oluşan HEXACO-PI-R ölçeği kullanarak 9 whistleblower ile karma desende bir araştırma yapmıştır. Yasal ya da etik olmayan faaliyetleri ihbar eden katılımcıların birisi hariç hepsinin dürüstlük-alçak gönüllülük ve diğerkâmlık puanları yüksek çıkmış, yüksek çıkmayan kişinin de diğerkâmlık puanı oldukça yüksek bir değerde çıkmıştır.

Hürmet Çetinel ve Taslak (2019) bir devlet üniversitesinde görevli 175 akademik ve 156 idari personelin katılımıyla whistleblowing niyeti ile BFKM faktörleri arasındaki ilişkiyi incelemiş ve araştırma sonucunda kişilik özellikleri ise whistleblowing eğilimi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Katılımcıların yaşlarının küçüldükçe whistleblowing ve dışsal whistleblowing eğilimlerinin arttığı gözlemlenmiş, bekarların evlilere göre whistleblowing, dışsal whistleblowing eğilimleri ve deneyime açıklık değerleri daha yüksek bulunmuştur. Çalışma süresi bakımından 20 yıl ve üzeri çalışanların dışsal whistleblowing eğilimleri diğer düzeylerdeki çalışma sürelerine göre daha düşüktür. Buradan hareketle çalışma süresinin artması ile whistleblowing eğiliminin azaldığı yönünde bir sonuca varılmıştır. Kişilik özellikleri ile whistleblowing eğilimi arasındaki ilişkide uyumlu, sorumlu, dışa dönük ve deneyime açık olan çalışanların içsel whistleblowing eğilimi gösterdiği belirlenmiştir.

Triantoro (2019), Makyavelist kişilik özellikleri ve whistleblowing sistemi ile ilgili 75 lisans öğrencisinin katıldığı deneysel bir çalışma yürütmüştür. Whistleblowing sistemi; iyi yönetim uygulamalarını pekiştirmeyi, suiistimal ve normal dışı davranışları önlemeyi amaçlayan iç kontrol sisteminin bir parçasıdır. Araştırma sonuçları eğer bir örgütte whistleblowing sistemi olmazsa hile niyetinin arttığını, yüksek Makyavelizm'in bireysel hile niyetini artırdığını göstermiştir.

Fuller ve Shawver (2020) MBTI'nın M sürüm formunu kullanarak katılımcıların bilişsel stillerini ve beş farklı senaryo ile de whistleblowing tutumunu ölçmeyi amaçlayan bir çalışma yapmıştır. MBTI, Jung'un teorisi doğrultusunda şekillenen toplam 16 kişilik tipini barındırır. Araştırma 210 muhasebe öğrencisi üzerinde yapılmıştır. Araştırmacılar bireylerin bilgiyi algılama yöntemlerin whistleblowing niyeti üzerinde etkisi olup olmadığını incelemiştir. Bulgulara göre söz konusu yöntemlerden bilişsel stil ile whistleblowing niyeti arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

4. Sonuçlar

Kişilik; bireyin doğuştan sahip olduğu ve yaşayarak kazandıkları ile onu diğer bireylerden ayıran özelliklerin bütünü olarak tanımlanır (Doğan, 2013: 57) ve kalıtsal, çevresel koşullar tarafından şekillendirilir. Kişiliği inceleyen birçok kuram olmasına rağmen hem ampirik hem de değerlendirme süresinin uygunluğu bakımından ayırıcı özellik yaklaşımı öne çıkmaktadır. Ayırıcı özellik, bir kişinin bir kişilik özelliğini ne kadar gösterdiğine yönelik olarak sınıflandırılmasıdır. En çok kullanılan kişilik envanterlerinden birisi BFKM iken özellikle İngilizce dışındaki dillerde birçok araştırmada ortaya çıkan altı faktörlü sonuç sonrasında HEXACO adı verilen yeni bir envanter yayımlanmıştır. Bu model bazı boyutları ile beş faktör modeline benzemekle beraber ileri sürdüğü dürüstlük-alçak gönüllülük boyutu nedeni ile ondan ayrılmaktadır.

Miceli ve Near (2001)'in öne sürdüğü proaktif kişilik özelliklerinin whistleblowing ile anlamlı ilişkisi, Björkelo vd. (2010) tarafından BFKM kullanılarak yapılan çalışmayla desteklenmiştir. Araştırmaya göre yüksek dışa dönüklük ve düşük uyumluluğun whistleblowing üzerindeki istatistiki olarak anlamlı bir ilişki içerisindedir. Whistleblowing üzerinde bazı araştırmalarda anlamlı bir etkisi olan diğer boyut ise sorumluluktur. Sorumluluk; toplum yanlısı davranış ve faaliyetlere karşı olumlu tutumlar ve sorumlu olmaktır. Görev ve sorumluluk duygusunu, davranışsal kontrol, kişisel değerler ve risk alma davranışını ölçer (Collins & Schmidt, 1993: 308). Sorumluluk sosyal, işle ilgili çabayla ilgili özellikler olarak kabul edilir (Manson, 2015: 50). Bu boyuttan yüksek puan alanların yapacakları eylemlerin sonuçlarını daha dikkatli değerlendirmeleri, can sıkıntısı ya da yorgunluğa rağmen göreve devam etme ısrarı (van Gelder & de Vries, 2016: 702) boyutun whistleblowing üzerindeki etkisinde whistleblowing sürecini baştan planlama ve uygulama konusunda yardımcı olabilir.

Örgütlerde meydana gelebilecek çeşitli yasal ya da etik olmayan uygulamalar sonrasında: insanlar hayatlarını kaybedebilir, engelli kalabilir, bir süre sağlık problemleri yaşayabilir, kurumun kurumsal itibarı zarar görebilir, hakkında sorgulamalar yapılabilir veya çeşitli yaptırımlara uğrayabilir. Bu faaliyetlerin bildirileceği ihbar kanallarının bulunması hem muhtemel olumsuz duruma karşı caydırıcı bir önlem hem de istenmeyen bir faaliyetin sürdürülmesini engelleyerek oluşacak zararın daha da büyümemesi bakımından önemlidir. Bu nedenle kurumların kendi için whistleblowing sistemlerini kurmaları kendi yararlarına olacaktır. Çeşitli devletler de önleyici bir yaklaşım göstererek ihbarı yapan kişileri koruyan hatta ödüllendiren yasalar çıkararak vergi ödeyenlerin zarar görmesini engellemeye çalışmaktadır.

Kişilik özelliklerinin iş tatmini (Kardaş, 2018), liderlik türleri (Zel, 2006), örgütsel bağlılık (Erdheim vd., 2006), yabancılaşma (Develioğlu & Tekin, 2013) ve performans (Barrick & Mount, 1991; Tatar vd., 2019; Yelboğa, 2006) gibi konular ile ilişkisine yönelik birçok araştırma olmasına karşın whistleblowing ile arasındaki

ilişkiyi inceleyen araştırma sayısı çok fazla değildir. Bu nedenle konuyla ilgili araştırma sayısının artırılması, kriz yönetimi vb. konularda yeni çalışmalar yürütülmesi önerilir.

Kaynakça

- Ajzen, I. (1991). The Theory of Planned Behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.
- Akın Sarı, B. (2018). Mizaç Özellikleri ve Gelişime Etkileri. *Türkiye Klinikleri Çocuk Psikiyatrisi-Özel Konular*, 4(1), 5–9.
- Aktan, C. C. (2006). Organizasyonlarda yanlış uygulamalara karşı bir sivil erdem, ahlaki tepki ve vicdani red davranışı: Whistleblowing. *Mercek Dergisi*, 1(13), 1–13.
- Allport, G. W. (1937). *Personality: a psychological interpretation*. New York: Henry Holt and Company.
- Allport, G. W. (1961). *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Anglim, J., Lievens, F., Everton, L., Grant, S. L. & Marty, A. (2018). HEXACO Personality Predicts Counterproductive Work Behavior and Organizational Citizenship Behavior in Low-Stakes and Job Applicant Contexts. *Journal of Research in Personality*, 77, 11–20. doi:10.1016/j.jrp.2018.09.003
- Anvari, F., Wenzel, M., Woodyatt, L. & Haslam, S. A. (2019). The social psychology of whistleblowing: An integrated model. *Organizational Psychology Review*, 9(1), 41–67. doi:10.1177/2041386619849085
- Arnett, J. J. (2008). The neglected 95%: Why American psychology needs to become less American. *American Psychologist*, 63(7), 602–614. doi:10.1037/0003-066X.63.7.602
- Arslan, E. T. & Kayalar, M. (2017). Kamu ve Özel Sektör Çalışanlarının İfşa (Whistleblowing) Niyeti Karşılaştırmalı Bir Analiz. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19, 15–26.
- Ashton, M. C. & Lee, K. (2005). Honesty-Humility, the Big Five, and the Five-Factor Model. *Journal of Personality*, 73(5), 1321–1354. doi:10.1111/j.1467-6494.2005.00351.x
- Ashton, M. C., Lee, K. & de Vries, R. E. (2014). The HEXACO Honesty-Humility, Agreeableness, and Emotionality Factors. *Personality and Social Psychology Review*, 18(2), 139–152. doi:10.1177/1088868314523838
- Aslan, S. (2008). Kişilik, Huy ve Psikopatoloji. *Reviews, Cases and Hypotheses in Psychiatry RCHP*, 2(1–2), 7–18.
- Aydın, U. (2003). İş Hukuku Açısından İşçinin Bilgi Uçurması (Whistleblowing). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 79–100.
- Baiocco, R., Chirumbolo, A., Bianchi, D., Ioverno, S., Morelli, M. & Nappa, M. R. (2017). How HEXACO Personality Traits Predict Different Selfie-Posting Behaviors among Adolescents and Young Adults. *Frontiers in Psychology*, 7, 1–9. doi:10.3389/fpsyg.2016.02080
- Barrick, M. R. & Mount, M. K. (1991). The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology*, 44(1), 1–26. doi:10.1111/j.1744-6570.1991.tb00688.x
- Basım, H. N., Çetin, F. & Tabak, A. (2009). Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Kişilerarası Çatışma Çözme Yaklaşımlarıyla İlişkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 24(63).
- Beck, J. R. (1999). The False Claims Act and the English Eradication of Qui Tam Legislation. *NCL Rev.*, 78, 539.
- Bekki, S. (1996). Türk Mitolojisi'nde Kurban. *Akademik Araştırmalar*, 3(Kış 1996), 16–28.
- Bjørkelo, B., Einarsen, S. & Matthiesen, S. B. (2010). Predicting proactive behaviour at work: Exploring the role of personality as an antecedent of whistleblowing behaviour. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 83(2), 371–394. doi:10.1348/096317910X486385
- Bocchiaro, P., Zimbardo, P. G. & Van Lange, P. A. M. (2012). To defy or not to defy: An experimental study of the dynamics of disobedience and whistleblowing. *Social Influence*, 7(1), 35–50. doi:10.1080/15534510.2011.648421
- Boies, K., Lee, K., Ashton, M. C., Pascal, S. & Nicol, A. A. M. (2001). The structure of the French personality lexicon. *European Journal of Personality*, 15(4), 277–295. doi:https://doi.org/10.1002/per.411
- Bok, S. (1980). Whistleblowing and Professional Responsibilities BT - Ethics Teaching in Higher Education. D. Callahan & S. Bok (Ed.), (277–295). Boston, MA: Springer US. doi:10.1007/978-1-4613-3138-4_11
- Brabeck, M. (1984). Ethical Characteristics of Whistle Blowers. *Journal of Research in Personality*, 18(1), 41–53. doi:https://doi.org/10.1016/0092-6566(84)90037-0
- Brink, A. G., Cereola, S. J. & Menk, K. B. (2015). The effects of personality traits, ethical position, and the materiality of fraudulent reporting on entry-level employee whistleblowing decisions. *Journal of Forensic & Investigative Accounting*, 7(1), 180–211.
- Britannica. (2021). <https://www.britannica.com/topic/bobby>. 09.01.2021 tarihinde erişildi.

- Burger, J. M. (2006). *Kişilik*. Kaknüs Yayınları. Cambridge Sözlük. (2021). <https://dictionary.cambridge.org>. 3 Ocak 2021 tarihinde erişildi.
- Casematis, P. G. & Wortley, R. (2013). Prediction of Whistleblowing or Non-reporting Observation: The Role of Personal and Situational Factors. *Journal of Business Ethics*, 117(3), 615–634. doi:10.1007/s10551-012-1548-3
- Chang, Y., Wilding, M. & Shin, M. C. (2017). Determinants of Whistleblowing Intention: Evidence from the South Korean Government. *Public Performance & Management Review*, 40(4), 676–700. doi:10.1080/15309576.2017.1318761
- Cloninger, C. R. & Svrakic, D. M. (1997). Integrative Psychobiological Approach to Psychiatric Assessment and Treatment. *Psychiatry*, 60(2), 120–141.
- Collins, J. M. & Schmidt, F. L. (1993). Personality, Integrity, and White Collar Crime: A Construct Validity Study. *Personnel Psychology*, 46(2), 295–311. doi:10.1111/j.1744-6570.1993.tb00875.x
- Cömert, E. & Gizir, C. A. (2020). Üniversite Öğrencilerinde Karanlık Üçlü: HEXACO Kişilik Özelliklerinin Yordayıcı Rolü. *Psikoloji Çalışmaları / Studies in Psychology*, 40(1), 127–159. doi:10.26650/SP2019-0031
- Conway, J. H. (1977). Protecting the Private Sector at Will Employee Who Blows the Whistle: A Cause of Action Based upon Determinants of Public Policy. *Wisconsin Law Review*, 1977, 777–812.
- Cortina, L. M. & Magley, V. J. (2003). Raising voice, risking retaliation: Events following interpersonal mistreatment in the workplace. *Journal of Occupational Health Psychology*, 8(4), 247–265. doi:10.1037/1076-8998.8.4.247
- Costa Jr., P. T. & McCrae, R. R. (2009). The Five-Factor Model and the NEO Inventories. J. N. Butcher (Ed.), *Oxford Handbook of Personality Assessment* içinde , Oxford library of psychology. (299–322). New York, NY, US: Oxford University Press.
- Cüceloğlu, D. (2020). *İnsan ve Davranışı. Remzi Kitabevi* (38. Basım.). İstanbul.
- Currie, G., Richmond, J., Faulconbridge, J., Gabbioneta, C. & Muzio, D. (2019). Professional Misconduct in Healthcare: Setting Out a Research Agenda for Work Sociology. *Work, Employment and Society*, 33(1), 149–161. doi:10.1177/0950017018793352
- De Raad, B. & Mlacic, B. (2017). Psycholexical Studies of Personality Structure across Cultures. A. T. Church (Ed.), *The Praeger Handbook of Personality Across Cultures* içinde (C. 1, 161–192). Santa Barbara: Praeger.
- de Vries, R. E. (2018). Higher-Order Structures of Personality. *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Springer. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-319-24612-3
- Deflem, M. & Chicoine, S. (2014). History of Technology in Policing. G. Bruinsma & D. Weisburd (Ed.), *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice* içinde (2269–2277). New York, NY: Springer New York. doi:10.1007/978-1-4614-5690-2_253
- Deniz, A. & Erciş, A. (2010). Kişilik Özellikleri ile Algılanan Risk Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. Atatürk Üniversitesi.
- Develioğlu, K. & Tekin, Ö. A. (2013). Beş Faktör Kişilik Özellikleri ve Yabancılaşma Arasındaki İlişki: Beş Yıldızlı Otel Çalışanları Üzerine Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 15–30.
- Di Blas, L. & Forzi, M. (1999). Refining a descriptive structure of personality attributes in the Italian language: The abridged Big Three circumplex structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(3), 451–481. doi:10.1037/0022-3514.76.3.451
- Dodge, M. (2005). Whistleblower. *Encyclopedia of White-Collar & Corporate Crime* içinde (928). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Doğan, T. (2013). Beş faktör kişilik özellikleri ve öznel iyi oluş. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14(1), 56–64.
- Dozier, J. B. & Miceli, M. P. (1985). Potential predictors of whistle-blowing: A prosocial behavior perspective. *Academy of Management Review*, 10(4), 823–836.
- Dungan, J., Waytz, A. & Young, L. (2015). The Psychology of Whistleblowing. *Current Opinion in Psychology*, 6, 129–133. doi:10.1016/j.copsyc.2015.07.005
- Dworkin, T. M. & Baucus, M. S. (1998). Internal vs. External Whistleblowers: A Comparison of Whistleblowing Processes. *Journal of Business Ethics*, 17(12), 1281–1298. doi:10.1023/A:1005916210589
- Erdheim, J., Wang, M. & Zickar, M. J. (2006). Linking the Big Five personality constructs to organizational commitment. *Personality and individual differences*, 41(5), 959–970.
- Erdost, H. E. & Çolak, M. (2004). Örgüt İçi “Sorum Bildirme” Konusuna Kültürlerarası Bakış: Türkiye - ABD Örneği. *Verimlilik Dergisi*, (2), 69–83.
- Esen, E. & Kaplan, H. A. (2012). İşletmelerde Ahlaki Olmayan Davranışların Duyurulması (Whistleblowing). *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 33–52.
- Etymonline. (2020). Online Etymology Dictionary. 3 Mayıs 2020 tarihinde

<https://www.etymonline.com/word/person>
adresinden erişildi.

Eysenck, H. J. (1981). General Features of the Model. Hans J Eysenck (Ed.), *A Model for Personality* içinde (1–37). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg. doi:10.1007/978-3-642-67783-0_1

Feist, G. J. (2019). Creativity and the Big Two model of personality: plasticity and stability. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 27, 31–35. doi:10.1016/j.cobeha.2018.07.005

Filosa, L., Formella, Z. & Crea, G. (2019). Personality and Emotional Self-Efficacy: The Relationship Between Hexaco's Emotionality, Extraversion and Conscientiousness with Regulatory Emotional Self-Efficacy Belief. *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 2019(40)(nr 4), 81–91. doi:10.21852/sem.2019.4.06

Fisher, J., Harshman, E., Gillespie, W., Ordower, H., Ware, L. & Yeager, F. (2000). Privatizing Regulation: Whistleblowing and Bounty Hunting in the Financial Services Industries. *Penn State International Law Review (Former Dickinson J. of Law Review)*, 19/1, 117.

Fontana, D. (2000). *Personality in the Workplace* (3rd Ed.). London: Macmillan. doi:10.1007/978-0-333-99384-2

Fotaki, M. (2020). Why We Must Talk About Institutional Corruption to Understand Wrongdoing in the Health Sector Comment on “We Need to Talk About Corruption in Health Systems”. *International journal of health policy and management*, 9(5), 206–208. doi:10.15171/ijhpm.2019.103

Francalanza, C. & Buttigieg, E. (2016). Maltese certified public accountants and whistle-blowing: traits, influences and propensity. *Journal of Applied Accounting Research*, 17(3), 262–284. doi:10.1108/JAAR-09-2013-0062

Fuller, L. R. & Shawver, T. J. (2020). Will Cognitive Style Impact Whistleblowing Intentions? C. R. Baker (Ed.), *Research on Professional Responsibility and Ethics in Accounting* içinde (47–62). doi:10.1108/S1574-076520200000023003

Furnham, A. (2020). Agreeableness. V. Zeigler-Hill & T. K. Shackelford (Ed.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* içinde (93–102). Cham: Springer International Publishing. doi:10.1007/978-3-319-28099-8_1200-1

Gaunt, R. A. (2010). *Sir Robert Peel: The Life and Legacy*. London: I B. Tauris.

Gerçek, H. (2005). Mühendislikte Etik Sorunların Ele Verilmesi. *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 44(4), 29–38.

Goldberg, L. R. (1993). The Structure of Phenotypic Personality Traits. *American Psychologist*, 48(1), 26.

Hahn, D.-W., Lee, K. & Ashton, M. C. (1999). A

Factor Analysis of the Most Frequently Used Korean Personality Trait Adjectives. *European Journal of Personality*, 13(4), 261–282.

Henrich, J., Heine, S. J. & Norenzayan, A. (2010). Most people are not WEIRD. *Nature*, 466(7302), 29–29. doi:10.1038/466029a

Hersh, M. A. (2002). Whistleblowers - Heroes or traitors?: Individual and collective responsibility for ethical behaviour. *Annual Reviews in Control*, 26 II(2), 243–262. doi:10.1016/S1367-5788(02)00025-1

HEXACO. (2020). <http://hexaco.org/scaledescriptions>. 01.01.2020.

Hilbig, B. E., Zettler, I. & Heydasch, T. (2012). Personality, Punishment and Public Goods: Strategic Shifts towards Cooperation as a Matter of Dispositional Honesty–Humility. *European Journal of Personality*, 26(3), 245–254. doi:10.1002/per.830

Historic UK. (2021). <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofEngland/Sir-Robert-Peel/>. 09.01.2021 tarihinde erişildi.

History. (2021). <https://www.history.com/news/why-are-british-police-officers-called-bobbies>. 09.01.2021 tarihinde erişildi.

Hough, L. M. & Furnham, A. (2003). Use of Personality Variables in Work Settings. W. C. Borman, D. R. Ilgen & R. J. Klimoski (Ed.), *Handbook of Psychology: Industrial and Organizational Psychology* içinde (12. bs., 131–169). Hoboken, NJ, US: John Wiley & Sons, Inc.

İmamoğlu, M. & İmamoğlu, G. (2018). Etrüsklerde Spor Aktiviteleri. *Turkish Studies*, 13(26). doi:10.7827/TurkishStudies.14331

Jessup, C. M. (2013). Whistleblower. *Encyclopedia of white-collar and corporate crime* içinde (1212).

Jubb, P. B. (1999). Whistleblowing: A Restrictive Definition and Interpretation. *Journal of Business Ethics*, 21(1), 77–94. doi:10.1023/A:1005922701763

Kardaş, S. (2018). Beş faktör kişilik özelliklerinin iş tatmini üzerindeki etkisi. İstanbul Ticaret Üniversitesi.

Kelly, L. G. (2002). The mirror of grammar: theology, philosophy, and the Modistae. Amsterdam; Philadelphia: J. Benjamins Pub. Co. <http://site.ebrary.com/id/10022284> adresinden erişildi.

Kraft, R. A. (1965). Some Notes on Sabbath Observance in Early Christianity. *Andrews University Seminary Studies (AUSS)*, 3(1), 18–33.

Lee, K. & Ashton, M. C. (2004). Psychometric Properties of the HEXACO Personality Inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 39(2), 329–358. doi:10.1207/s15327906mbr3902_8

Lee, K. & Ashton, M. C. (2020a). HEXACO Model of Personality. B. J. Carducci & C. S. Nave (Ed.),

The Wiley Encyclopedia of Personality and Individual Differences içinde (249–256). John Wiley & Sons, Ltd.
doi:<https://doi.org/10.1002/9781118970843.ch42>

Lee, K. & Ashton, M. C. (2020b). HEXACO Model of Personality Structure, The. V. Zeigler-Hill & T. K. Shackelford (Ed.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* içinde (1932–1936). Cham: Springer. doi:[10.1007/978-3-319-24612-3_1227](https://doi.org/10.1007/978-3-319-24612-3_1227)

Lewis, D., Ellis, C.-A., Kyprianou, A. & Homewood, S. (2001). Whistleblowing at work: The results of a survey of procedures in further and higher education. *Education and the Law*, 13(3), 215–225. doi:[10.1080/09539960127292](https://doi.org/10.1080/09539960127292)

Manson, J. H. (2015). Life History Strategy and the HEXACO Personality Dimensions. *Evolutionary Psychology*, 13(1), 147470491501300. doi:[10.1177/147470491501300104](https://doi.org/10.1177/147470491501300104)

McCrae, R. R. & Costa Jr., P. T. (2008). The Five-Factor Theory of Personality. O. P. John, R. W. Robins & L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of Personality: Theory and Research* içinde (3rd Editio., 159–181). New York, NY, US: The Guilford Press.

McCrae, R. R. & Costa, P. T. (1989). Reinterpreting the Myers-Briggs Type Indicator From the Perspective of the Five-Factor Model of Personality. *Journal of Personality*, 57(1), 17–40. doi:[10.1111/j.1467-6494.1989.tb00759.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1989.tb00759.x)

McCrae, R. R. & John, O. P. (1992). An Introduction to the Five-Factor Model and Its Applications. *Journal of Personality*, 60(2), 175–215. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1992.tb00970.x>

Menk, K. B. (2011). *The impact of materiality, personality traits, and ethical position on whistleblowing intentions*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Virginia Commonwealth University.

Mercan, N., Altınay, A. & Aksanyar, Y. (2015). Whistleblowing (Bilgi İfşası, İhbar) ve Yolsuzlukla Mücadelede İç Denetimin Değişen ve Gelişen Rolü. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), 167–176.

Mesmer-Magnus, J. R. & Viswesvaran, C. (2005). Whistleblowing in organizations: An examination of correlates of whistleblowing intentions, actions, and retaliation. *Journal of Business Ethics*, 62(3), 277–297.

Miceli, M. P. & Near, J. P. (1984). The relationships among beliefs, organizational position, and whistleblowing status: A discriminant analysis. *Academy of Management Journal*, 27(4), 687–705. doi:[10.2307/255873](https://doi.org/10.2307/255873)

Miceli, M. P. & Near, J. P. (2002). What makes whistle-blowers effective? Three field studies. *Human Relations*, 55(4), 455–479. doi:[10.1177/0018726702055004463](https://doi.org/10.1177/0018726702055004463)

Miceli, M. P., Van Scotter, J. R., Near, J. P. & Rehg, M. T. (2001). Individual Differences and Whistle-Blowing. *Academy of Management Proceedings*, 2001(1), C1–C6. doi:[10.5465/apbpps.2001.6133834](https://doi.org/10.5465/apbpps.2001.6133834)

Near, J. P., Baucus, M. S. & Miceli, M. P. (1993). The relationship between values and practice: Organizational climates for wrongdoing. *Administration & Society*, 25(2), 204–226.

Near, J. P. & Miceli, M. P. (1985). Organizational dissidence: The case of whistle-blowing. *Journal of Business Ethics*, 4(1), 1–16. doi:[10.1007/BF00382668](https://doi.org/10.1007/BF00382668)

Near, J. P. & Miceli, M. P. (1996). Whistle-Blowing: Myth and Reality. *Journal of Management*, 22(3), 507–526. doi:[10.1177/014920639602200306](https://doi.org/10.1177/014920639602200306)

Near, J. P. & Miceli, M. P. (2016). After the wrongdoing: What managers should know about whistleblowing. *Business Horizons*, 59(1), 105–114. doi:[10.1016/j.bushor.2015.09.007](https://doi.org/10.1016/j.bushor.2015.09.007)

Near, J. P., Ryan, K. C. & Miceli, M. P. (1995). Results of A Human Resource Management" Experiment": Whistle-Blowing In The Federal Bureaucracy, 1980-1992. *Academy of Management Proceedings* içinde (C. 1995, 369–373). Academy of Management Briarcliff Manor, NY 10510.

Norman, W. T. (1963). Toward an adequate taxonomy of personality attributes: Replicated factor structure in peer nomination personality ratings. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66(6), 574–583. doi:[10.1037/h0040291](https://doi.org/10.1037/h0040291)

OECD. (2011). *Protection of Whistleblowers Study on Whistleblower Protection Frameworks, Compendium of Best Practices and Guiding Principles for Legislation*. <https://www.oecd.org/corruption/48972967.pdf> adresinden erişildi.

Özkalp, E. (2013). *Örgütsel Davranış. Örgütsel Davranış*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Özkalp, E. & Kirel, Ç. (2010). *Örgütsel Davranış. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım* (4. Baskı.). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Park, H., Blenkinsopp, J., Oktem, M. K. & Omurgonulsen, U. (2008). Cultural Orientation and Attitudes Toward Different Forms of Whistleblowing: A Comparison of South Korea, Turkey, and the U.K. *Journal of Business Ethics*, 82(4), 929–939. doi:[10.1007/s10551-007-9603-1](https://doi.org/10.1007/s10551-007-9603-1)

Park, H., Blenkinsopp, J. & Park, M. (2014). The Influence of an Observer's Value Orientation and Personality Type on Attitudes Toward Whistleblowing. *Journal of Business Ethics*, 120(1), 121–129. doi:[10.1007/s10551-013-1908-7](https://doi.org/10.1007/s10551-013-1908-7)

Peabody, D. (1987). Selecting representative trait adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 59–71. doi:[10.1037/0022-3514.52.1.59](https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.1.59)

- Petersen, J. C. & Farrell, D. (1986). *Whistleblowing: Ethical and legal issues in expressing dissent*. Kendall/Hunt Publishing Company.
- Phelps, J. M. (1999). False Claims Act's Public Disclosure Bar: Defining the Line Between Parasitic and Beneficial. *Cath. UL Rev.*, 49, 247.
- Qusqas, F. & Kleiner, B. H. (2001). The difficulties of whistleblowers finding employment. *Management Research News*, 24(3/4), 97–100. doi:10.1108/01409170110782702
- Rapp, G. C. (2012). Mutiny by the Bounties-The Attempt to Reform Wall Street by the New Whistleblower Provisions of the Dodd-Frank Act. *ByU L. Rev.*, 73.
- Robbins, S. P. & Judge, T. (2017). *Organizational Behavior*.
- Sadler, J. D. (1971). Popular Etymology. *The Classical Journal*, 66(3), 236–240. <http://www.jstor.org/stable/3296475> adresinden erişildi.
- Sagui, S. (2014). The hue and cry in medieval English towns. *Historical Research*, 87(236), 179–193. doi:10.1111/1468-2281.12030
- Salcido, R. (1994). Screening Out Unworthy Whistleblower Actions: An Historical Analysis of the Public Disclosure Jurisdictional Bar to Qui Tam Actions Under the False Claims Act. *Pub. Cont. LJ*, 24, 237.
- Saucier, G., Georgiades, S., Tsaousis, I. & Goldberg, L. R. (2005). The Factor Structure of Greek Personality Adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(5), 856–875. doi:10.1037/0022-3514.88.5.856
- Schultz, D. P. & Schultz, S. E. (2017). *Theories of Personality* (Eleventh E.). Boston.
- Şen, M. L. (2020). Yolsuzluğun Önlenmesinde Etkili Bir Araç: İhbarcılık. *Sakarya İktisat Dergisi*, 100. Yıl M, 90–109.
- Smaili, N. & Arroyo, P. (2017). Categorization of Whistleblowers Using the Whistleblowing Triangle. *Journal of Business Ethics*, 157, 95–117. doi:10.1007/s10551-017-3663-7
- Smith, R. E. & Shoda, Y. (2009). Personality as a cognitive-affective processing system. P. J. Corr & G. Matthews (Ed.), *The Cambridge Handbook of Personality Psychology*. içinde (473–487). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511596544.030
- Somer, O. (1998). Türkçe'de Kişilik Özelliği Tanımlayan Sıfatların Yapısı ve Beş Faktör Modeli. *Türk Psikoloji Dergisi*, 13(42), 17–32.
- Somer, O., Korkmaz, M. & Tatar, A. (2002). Beş Faktör Kişilik Envanteri'nin geliştirilmesi-I: Ölçek ve alt ölçeklerin oluşturulması. [Development of Five Factor Personality Inventory. *Türk Psikoloji Dergisi*, 17(49), 21–36.
- Somer, O., Korkmaz, M. & Tatar, A. (2011). *Kuramdan Uygulamaya Beş Faktör Kişilik Modeli ve Beş Faktör Kişilik Envanteri (5FKE)* (2. Baskı.). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- SSPPH. (2021). <https://www.spphs.com/history/whistles/index.php>. 09.01.2021 tarihinde erişildi.
- Strader, K. D. (1993). Counterclaims against whistleblowers: Should counterclaims against Qui Tam plaintiffs be allowed in False Claims Act cases. *University of Cincinnati Law Review*, 62(2), 713–764.
- Szirmák, Z. & De Raad, B. (1994). Taxonomy and structure of Hungarian personality traits. *European Journal of Personality*, 8(2), 95–117. doi:<https://doi.org/10.1002/per.2410080203>
- Taş, F. & Antalyalı, Ö. L. (2015). Kamu Hastanelerinde ve Özel Hastanelerde Çalışan Hemşirelerin İzharcılık (Whistleblowing) Tutumları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 34–54.
- Taslak, S. & Hürmet Çetinel, M. (2019). Çalışanların Kişilik Özellikleri İle İhbarcılık (Whistleblowing) Eğilimleri Arasındaki İlişki Üzerinde Örgütsel Adalet Algısının Aracılık Rolü. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies JAVS)*, 5(1 (5th Year Special Issue)), 46–72. doi:10.23929/jav.848
- Tatar, A. (2018). Gözden Geçirilmiş Uzun ve Kısa Form Altı Faktörlü Kişilik Envanteri (HEXACO-PI-R) Türkçe Formunun psikometrik özelliklerinin incelenmesi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 19(Özel Sayı.1), 5–13.
- Tatar, A., Saltukoğlu, G. & Hüdanur, Ö. (2020). Evli Çiftlerin Kişilik Profillerinin Karşılaştırılması-II: HEXACO Kişilik Modeli. *Cyprus Turkish Journal of Psychiatry and Psychology*, 2(1), 6–13. doi:10.35365/ctjpp.20.2.1
- Tatar, A., Saltukoğlu, G., Özdemir, H., Bekiroğlu, B., Çelikbaş, B. & Çamkerten, S. (2019). İş Performansı ve İş Doyumunun Yordayıcıları Olarak Altı Faktörlü Kişilik Modeli (HEXACO) Yapıları. *İş'te Davranış Dergisi*, 4(2), 68–77. doi:10.25203/idd.629879
- Taymur, İ. & Türkçapar, M. H. (2012). Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(2), 154–177.
- TDK. (2020). Güncel Türkçe Sözlük. www.tdk.gov.tr adresinden erişildi.
- Tınar, M. Y. (1999). Çalışma Yaşamı ve Kişilik. *Mercek Dergisi*, 14, 93–97.
- Toker Gökçe, A. & Oğuz, E. (2015). Öğretmen Adaylarının Farklı Bilgi Uçurma (Whistle-blowing) Tercihlerinde Belirleyici Olan Kültürel Değerler. *Sakarya University Journal of Education*, 5(1), 55.

doi:10.19126/suje.56400

Triantoro, H. D., Utami, I. & Joseph, C. (2019). Whistleblowing system, Machiavellian personality, fraud intention. *Journal of Financial Crime*, 27(1), 202–216. doi:10.1108/JFC-01-2019-0003

Ulu, M. (2018). Hayatı Anlamlandırma İle Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki Üzerine. *Bilimname*. doi:10.28949/bilimname.459247

Uyar, S. & Yelgen, E. (2015). Bilgi İfşası (Whistleblowing) ve Denetim. *Journal of Management and Economics Research*, 13(1), 85–106. doi:10.11611/JMER412

van Gelder, J.-L. & de Vries, R. E. (2016). Traits and states at work: lure, risk and personality as predictors of occupational crime. *Psychology, Crime & Law*, 22(7), 701–720. doi:10.1080/1068316X.2016.1174863

Vandekerckhove, W. (2006). *Whistleblowing and Organizational Social Responsibility: A Global Assessment* (1st Ed.). Hampshire: Ashgate Publishing, Ltd.

Visser, B. A. (2020). Ability Traits. V. Zeigler-Hill & T. K. Shackelford (Ed.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* içinde (1–4). Springer International Publishing. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-319-24612-3

Vovolis, T. (2009). *Prosopon: The acustical mask in Greek Tragedy and in Contemporary Theatre*. Dramatiska institutet.

Wasti, A. S., Lee, K., Ashton, M. C. & Somer, O. (2008). Six turkish personality factors and the HEXACO model of personality structure. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. doi:10.1177/0022022108323783

Wilmes, B. W. (2018). *Behavioral Compliance: Corporate Compliance Meets Behavioral Economics (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Universitat Paderborn.

Yazgan İnanç, B. Y. & Yerlikaya, E. E. (2018). *Kişilik Kuramları. Pegem Atıf İndeksi* (14. Baskı.). Ankara: Pegem Akademi. doi:doi.org10.14527/9786053186700

Yelboğa, A. (2006). Kişilik özellikleri ve iş performansı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 8(2), 196–217.

Zakaria, M., Razak, S. N. A. A. & Yusoff, M. S. A. (2016). The Theory of Planned Behaviour as a Framework for Whistle-Blowing Intentions. *Review of European Studies*, 8(3), 221.

Zel, U. (2006). *Kişilik ve Liderlik. Nobel Yayın Dağıtım* (2. Baskı.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Pazarlama Alanında Yapılan Dürtme Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi¹

Bibliometric Analysis of Nudge Studies in the Field of Marketing

Murat Eryaşar² & Sevgi Gönüllüoğlu³

Öz

Bu çalışmada, 1996 – 2020 yılları arası pazarlama alanında hazırlanmış “dürtme” konulu çalışmaların içeriği çeşitli değişkenlere göre analiz edilip incelenmiştir. Araştırmada, “Nudging to the Marketing” anahtar kelimesi Web of Science veri tabanında aratılarak 2020 yılına kadar olan veriler elde edilmiştir. Anahtar kelime aratıldıktan sonra ortaya çıkan indekste, 219 farklı dergide yayınlanan 208 makale; yazarların yayın sayısı, yazarların ülkeleri, yazarların aldığı atıf, yayınların yayım yılı, yayım kaynakları ve kullanılan anahtar kelime bulutu gibi başlıklarda incelenmiştir. Elde edilen verileri inceledikten sonra anlamlı bir hale getirmek için açık kaynak kodlu, RStudio Version 1.3.1093 programı ve programın biblioshiny yardımcı paketi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda dürtmenin gelişmiş ülkelerde pazarlama çalışmalarına ve pazarlama ile ilgili toplumsal yapılara yardımcı olacağı gözlemlenmiştir. Anahtar kelimeler iki ana alanı birbirine bağlamak için geniş seçilse bile, çalışma alanının genç olması bu alana yönelik bilimsel yayımlara ihtiyaç olduğunu da göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pazarlama, Dürtme Teorisi, Dürtme ve Pazarlama, Bibliyometrik Analiz, RStudio.

Abstract

In this study, the content of the studies on "nudging" prepared in the field of marketing between 1996 and 2020 was analyzed and examined according to various variables. In the study, data until 2020 was obtained by searching the keyword "Nudging to the Marketing" on the Web of Science website. In the index that emerged after the keyword search, 208 articles published in 219 different journals; The number of publications of the authors, the countries of the authors, the citations received by the authors, the publication year of the publications, the publication sources and the keyword cloud used were examined. After analyzing the obtained data, RStudio Version 1.3.1093 program with open source code and biblioshiny auxiliary package of the program were used to make it meaningful. As a result of the research, it has been observed that nudging will help marketing studies and social structures related to marketing in developed countries. Even though the keywords are broadly selected to connect the two main areas, the fact that the field of study is young indicates the need for scientific publications in this field.

Keywords: Marketing, Nudge Theory, Nudge and Marketing, Bibliometric Analysis, RStudio.

1. Giriş

Pazarlama alanında çalışan araştırmacılar, insanın doğası, yapısı, geçmiş tecrübesi ve genel olarak pazarlama deneyim süreçlerinden etkilendiğini ifade etmektedirler. Son yıllarda önemi ve uluslararası literatürde kullanımı gittikçe artan yaklaşımlardan dürtme yaklaşımı, insan ve davranışına odaklanmaktadır. Dürtme yaklaşımının ve pazarlamanın ana konusu insan olduğu için bu iki başlık birbirine oldukça yakındır. Dürtme yaklaşımına göre, insanın verdiği kararlar büyük ölçüde deneyimlerden, çevredeki girdilerden, bilgi eksikliğinden/yetersizliğinden, diğer insanların hareketlerinden ve davranışsal içgörülerden

¹ Bu çalışma, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD’nda Doç. Dr. Sevgi GÖNÜLLÜOĞLU danışmanlığında yürütülen “Pazarlama Alanında Yapılan Dürtme Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

²* Sorumlu Yazar, Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: eryasar.murat@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4253-5463>

³ Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, E-posta: sevgi.gonulluoglu@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7225-7863>

vb. faktörlerden etkilenmektedir. Bireyin satın alma anında veya davranışını sergilediği anda yukarıdaki faktörlerin hepsine hâkim olamayacağı için, verdiği kararında hata yapması büyük bir olasılıktır (Mola, 2020: 24).

Dürtme yaklaşımında yukarıdaki faktörleri yöneten ve yönlendiren kişilere seçim mimarı adı verilir. Seçim mimarları, insanı manipüle etmeden insanı en iyi ve en doğru karar yönlendirmek için faktörleri kullanan kişilerdir. Seçimler olabildiğince basit sunulmalıdır. Böylece insanlar verilen alternatifler arasından kolayca seçim yapabilirler. Ayrıca pazarlama uygulamalarında da sadeleştirme stratejileri kullanılmaktadır (Spencer & Freeman, 2012: 33). Örneğin, ürünlere açık ve basit bir etiket koymak, tüketicinin karar verme sürecinde etkili olabilir. Bu nedenle dürtme, pazarlama stratejileri oluşturmak için önemlidir. Ayrıca sadeleştirme stratejileri sağlık, eğitim, işe alım programları ve daha birçok alanda da kullanılmaktadır (Serim & Küçükşenel, 2020: 539). Örneğin, hükümetin sunduğu sağlıklı ilgili programlardan biri vatandaşlara basit bir şekilde sunulamazsa; vatandaşların kafası karışabilir, böylece programların etkinliği azalabilir. Dürtmenin amacı insanları daha iyi seçimler yapmaya yönlendirmektir. Bu nedenle dürtme; eğitim, sağlık, pazarlama, siyaset ve ekonomik karar alma alanlarında kullanılır. (İpek vd., 2020: 362). Ayrıca dürtünün bir başka amacı da hayatı kolaylaştırmaktır (Kahneman D. , 2011: 49).

Literatürde, pazarlama ve dürtme çalışma alanlarının geçmişten günümüze kronolojik olarak hangi yönelimde olduğunu ve evrimi ile ilgili bilimsel yayın trendini ele alan ulusal veya uluslararası herhangi bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Buna karşın, çalışılan alanların kendi disiplinleri içerisinde yapılan çalışmaları vardır.

Bu araştırmanın amacı; 1996 – 2020 tarihleri arasında bir bütün olarak dürtme çalışma alanında yayımlanan bilimsel çalışmaların, pazarlama alanıyla olan ilişkisini ve gelişim sürecini incelemek amaçlanmaktadır. Araştırmanın sonucunda, dürtme ve pazarlama çerçevesinde araştırma yapmayı düşünen araştırmacılara; alanın önemli yazarlarını, kurumlarını ve dergilerini gösteren ilk akademik çalışma olmasıyla dürtme alanında referans olacağı düşünülmektedir.

2. Dürtme Teorisi ve Seçim Mimarisi

Dürtme (Nudge) teorisi, insanların düşünce yapısını, nasıl karar aldıklarını ve davrandıklarını anlamlandırmak için esnek ve modern bir seçim yönetimi kavramıdır. İnsanların düşüncelerini ve kararlarını geliştirmelerine yardımcı olmak her türlü değişimin yönetilmesi ve insanlar üzerindeki mevcut yararsız ve zararlı etkilerin belirlendikten sonra değiştirilmesidir. Dürtme (Nudge) teorisi, davranış ekonomisti Richard Thaler ve hukuk bilimcisi Cass Sunstein Nudge tarafından yazılan, 'Nudge: Sağlık, Zenginlik ve Mutluluk Hakkında Kararları İyileştirme' adlı kitap tarafından literatürde ilk defa adlandırılmış ve popüler hale getirilmiştir (Thaler & Sunstein, 2008: 6). Dürtme teorisi, İsrail asıllı Amerikalı Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin Nobel ödüllü (Türkçeye Ümit Teorisi veya Beklenti Teorisi olarak çevrilen teori) eserine dayanmaktadır. Dürtme teorisi seçim yönetimi için oldukça yenilikçi ve etkili bir model olmaktadır.

Nitekim davranış bilimlerinden elde edilen iç görüler, politika yapıcılarının yalnızca insan davranışını ve davranış değişikliğini etkileyen faktörleri daha iyi anlamalarına değil, aynı zamanda refah artırıcı ve sürdürülebilir davranış ilerletmek için daha etkili ve verimli politikalar geliştirmelerine de yardımcı olmuştur. Yine de, bilgi sağlama ve etiketleme, bireyleri hedefleyen en yaygın kullanılan politika araçlarıdır. İnsanların mükemmel bilgi işleme kapasitesine sahip rasyonel fayda maksimizatörleri olduğu rasyonel davranış modeline güvenirliler.

Bu bulgular, basitleştirilmiş ekonomik modellerde öngörüldüğü gibi değil, insan davranışını bilgisini olduğu gibi tanıyan ve kullanan politikalar tasarlama olasılıkları açmaktadır. Bununla birlikte, psikologlar için insan davranışının karmaşıklığını politika oluşturma bağlamına getirmek ve bunu politika önerileri, ekonomik ve idari gerekçelerin diline çevirmek daha da zor olmuştur. Bu, bireysel ve sosyal refahı artıran politikaların geliştirilmesinde davranış bilimlerini kullanmaya yönelik yenilenmiş bir ilgiyi teşvik etmiştir. Dürtme teorisi, özellikle seçim mimarisinin rolünü ve davranış istenen yönde şekillendirmede özgürlükçü paternalizm kavramlarına önem vermektedir (Thaler & Sunstein, 2003: 177)

2.1. Dürtme ve Pazarlama

"Dürtme" terimi, genellikle bireyler veya bir bütün olarak toplum için yararlı olan davranış teşvik etmek için bir araç olarak dürtmenin kullanılmasını ifade eder ve politika yapıcılar tarafından politika etkililiğini artırmak için uygulanır.

Politika yapıcılar, dürtmeyi iki şekilde kullanabilir:

1) Diğer aktörlerin (iş dünyası, medya) insan davranışını bilinçaltında etkileme girişimlerinin olumsuz etkilerine karşı koymak ve böylece istenmeyen davranışları (yağlı, tuzlu ve şekerli gıda tüketimi) azaltmak için uygulanmaktadır.

2) Belirli davranışları teşvik etmek ve böylece istenen davranışları artırmaktadır (sağlıklı gıda tüketimi) (Reisch & Oehler, 2009: 36).

İşletmeler, satın alma modellerini ve düzeylerini şekillendirmek için dürtmeye benzer çeşitli stratejiler uygulama konusunda uzun bir geleneğe sahiptir. Şirketler, mağazalarda iletişim stratejileri geliştirmek, mağaza içi ortamın dışındaki farklı kanalları kullanarak pazarlama kampanyaları geliştirmek ve satın alma davranışını şekillendirmek için duyusal teknikler kullanmaktadır. Ayrıca kullandıkları bir teknikte nöropazarlamadaki⁴ en son gelişmeler de dâhil olmak üzere tüketici davranışına ilişkin araştırmalardan elde edilen dürtmeyi kullanma konusunda öncü olmuşlardır. The Hidden Persuaders (Nelson, 2013: 101) kitabındaki Vance Packard'ın sözleriyle: "...çoğumuz, günlük hayatımızın kalıplarında fark ettiğimizden çok daha fazla etkileniyor ve manipüle ediliyor. Psikiyatri ve sosyal bilimlerden elde edilen iç görülerle düşünme alışkanlıklarımızı, satın alma kararlarımızı ve düşünce süreçlerimizi kanalize etmek için genellikle etkileyici bir başarı ile büyük ölçekli çabalar sarf edilmektedir". Kamuoyu baskısına ve tüketicinin dikkatine yanıt olarak şirketler, bireyleri arzu edilen bir yöne doğru dürtmek için insan davranışı hakkındaki bilgilerini kullanmaya istekli ve yetenekli olduklarını göstermişlerdir. Giderek daha fazla şirket, sürdürülebilirlik için halkın güçlü ilgisine tepki göstermektedir. Çevresel ve sosyal açıdan sağlam ürünler için pazarlar yaratmaya ve teşvik etmeye çalışmaktadır (Moisander vd., 2010: 75). Bununla birlikte, pazarlama ve dürtmenin pek çok ortak noktası olduğu veya iki stratejinin aynı şey olduğu görülse de, iki yaklaşım arasında hayati bir fark olduğu unutulmamalıdır. İnsanlar ve toplum için iyi ya da yararlı olan pazarlama, insanları öncelikle işletmeler için fayda sağlayan seçimlere ikna etmeyi amaçlar (Tablo 1).

Tablo 1. Geleneksel pazarlama ile seçim mimarisi ve dürtme karşılaştırması

<i>Geleneksel Pazarlama</i>	<i>Seçim Mimarisi ve Dürtme</i>
<i>Geleneksel pazarlama Her şeyden önce işletmelerin kararlarını ve faydalarını en üst düzeye çıkarmayı hedefler</i>	<i>Seçme mimarisi ve dürtme Her şeyden önce insanlara / tüketicilere fayda sağlamayı hedefler</i>
<i>Tüketiciler için en iyi alternatif değil, satılması gerekenlere odaklanın</i>	<i>İnsanların katılma veya devre dışı bırakma olasılığını terk eden, kişiler için en iyi seçeneklere odaklanın</i>
<i>Kurumsal karar vermede pazarlama uzmanlarına (davranış uzmanları dâhil) güven</i>	<i>Politika planlama sürecinde davranış uzmanlarına güven</i>

Kaynak: (Moisander vd, 2010)

Bu elbette her tarafa da fayda sağlayan kazan-kazan çözümlerinin imkânsız olduğu anlamına gelmemektedir. Pazarlamacılar hem işletmeleri hem de müşterileri için faydalı önerileri sunabilirler. Bununla birlikte, dürtme ile ilgili uygulamalar, kimi zaman toplumsal anlamda da fayda yaratabilir. Zira kimi zaman hükümetler, düzenleyici araçlar veya finansal teşvikler yoluyla belirli davranışları dürtmek için özel sektörün gücünden yararlanabilir. Örneğin hükümet, emeklilik planlarında veya sağlık sigortalarında temerrütler sunarak işletmelerin belirli şekillerde seçim mimarileri tasarlayarak insanların davranışlarını belirli bir yöne doğru yönlendirmelerini sağlamaya çalışabilir (Goldstein vd., 2008: 102).

2.2. Dürtme ve Türkiye

Dünya'daki ülkeler tarafından toplumsal olaylara yaklaşım ve çözüm üretmek amacıyla devlet kurumları bünyelerinde dürtme birimleri oluşturulmuştur. İngiltere, Danimarka, Norveç gibi Avrupa ülkeleri (Coggi,2012: 13), Amerika Birleşik Devletleri (Lunn,2014:75) devlet bünyesinde toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında dürtmeyi bir araç olarak kullanmak amacıyla düzenlemeler yapmışlardır (OSTP, 2013). Türkiye'de bu ve benzeri ülkeler gibi dürtme birimine sahip olan bir ülkedir. 2015 yılında Ekonomi Bakanlığı bünyesinde "Davranışsal Kamu Politikaları ve Yeni Nesil Teknolojiler Dairesi Başkanlığı" adıyla ilk dürtme birimi kurulmuştur (Erdoğan & Karagöl, 2019: 3). Fakat başkanlık sistemine geçişle, 2017 yılında "Davranışsal Aksiyon Takımı" (Nudge Turkey) adıyla Ticaret Bakanlığı bünyesinde davranışsal içgörü birimi olarak tekrar kurulmuştur. Bu takım diğer Avrupa birliği birimleriyle de ilişki içindedir. 2017 yılında ilk olarak "kolaydestek.gov.tr" projesini hayata geçirmişlerdir. Bu projenin amacı; 14 farklı desteğin içeriğini son kullanıcıya daha iyi sunulmasını amaçlamaktadır.

⁴ Tüketicilerin pazarlama uyarılarına karşı duymusal, bilişsel ve duygusal tepkilerini inceleyen yeni bir pazarlama araştırması alanıdır.

Davranışsal aksiyon takımı, bakanlık bünyesinde bulunduğundan dolayı bakanlığın yönetim ve karar sınırlarından etkilenmektedir. Uluslararası dürtme uygulamaları düşünüldüğünde, pazarlama, eğitim, sağlık ve sürdürülebilirlik gibi alanlarda da dürtme politikalarının uygulanmasının faydalı olacağı düşünülmektedir (Özdemir, 2016: 258). Bakanlıklar bünyesinde kurulan dürtme birimlerinin dışında belediyelerde de dürtme birimlerine yer verilmiş ve bazı çalışmaları hayata geçirmişlerdir. Örneğin Aydın ve Denizli illerinde üç boyutlu yaya geçidi projeleri örnek olarak verilebilir (Erdoğan & Karagöl, 2019: 7-8).

Türkiye de dürtme konu üzerine çalışılmış YÖK Tez merkezinde 3 adet yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bu çalışmaların ikisi işletme biri ekonomi alanında çalışılmıştır. Ekonomi alanında çalışılan tezde hane halkının elektrik kullanımını düşürmek için dürtme uygulanmıştır (Ata, 2019). İşletme alanındaki tezlerden birisi, tüketicinin satın alma kararı üzerine etkilerini ölçme üzerine yapılan bir çalışma (Korkut, 2019), diğeri ise pazarlama alanında yapılan dürtme konulu çalışmaların tespitine yönelik (Eryaşar, 2021) yüksek lisans tezlerinden oluşmaktadır. Ülkemizde yüksek lisans veya doktora tezi olarak 2019 öncesi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Fakat 2017 yılından günümüze kadar akademik dergilerde yayınlanan birçok çalışma vardır. Bu çalışmaların çoğunluğu davranışsal ekonomi ve sağlık alanında yapılan çalışmalardır.

3. Araştırmanın Metodolojisi

Bu araştırmanın amacı, pazarlama alanında dürtmeyle ilişkili çalışmaların belirlenmesidir. Araştırma verileri, RStudio'da R programlama dili yardımıyla Bibliometrix paketi ve Biblioshiny paketi kullanılarak Web of Science (WoS) veri tabanından elde edilmiştir. Elde edilen veriler, betimleyici olarak doküman incelemesine imkan sağlayan, bibliyometrik⁵ analiz yöntemiyle analiz edilmiştir.

Çalışmanın evreni, sosyal bilimler için yayım zenginliği ve yayım çeşitliliği açısından kendini akademik dünyada kanıtlamış Web of Science (WoS) veri tabanında, 1996 ve 2020 yılları arasındaki “nudge in the marketing” (pazarlamada dürtme) kelime grubu ile taranıp elde edilen makalelerden oluşmaktadır.

Araştırmanın sadece Web of Science veri tabanındaki çalışmaları kapsaması ve Scopus gibi diğer sosyal bilimler ağına yer verilmemesi ve çalışmanın 1996-2020 yıllarını kapsaması çalışma için bir sınırlılık oluşturur. Bu alanda çalışmak isteyen araştırmacılara bu sınırlılığı dikkate alması önerilmektedir.

4. Bulgular ve Tartışma

Web of Science veri tabanında “nudge in the marketing” araması yapıldıktan sonra R programlama diline çevrilen yayınların tanımını oluşturan genel bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Yayınların tanımını oluşturan genel bulgular

<i>Dokümanlar</i>	256
<i>Dergiler(Kaynaklar)</i>	219
<i>Anahtar Kelimeler(Id)</i>	838
<i>Yazarın Anahtar Kelimeleri(De)</i>	857
<i>Aralık</i>	1996-2020
<i>Makale Başına Ortalama Atıf Sayısı</i>	12.1
<i>Referanslar</i>	14185
<i>Yazarlar</i>	531
<i>Tek Yazarlı Makalelerin Yazar Sayısı</i>	79
<i>Çok Yazarlı Makalelerin Yazar Sayısı</i>	452
<i>Yazar Başına Düşen Makale</i>	0,456
<i>Makale Başına Düşen Yazar</i>	2.19
<i>Makale Başına Düşen Ortak Yazar Sayısı</i>	2.3
<i>İş birliği İndeksi</i>	2.81

RStudio’da R programlama dili yardımıyla Bibliometrix paketi ve Biblioshiny paketi kullanılarak elde edilen veriler incelendiğinde, pazarlama ve dürtme ortak çalışma alanında 1996-2020 yılları arasında toplam 256 doküman bulunmuştur. Bu 256 dokümanın 208 adedi makaledir. Dokümanların yayımlandığı dergi (kaynak) sayısı 219’dur. Toplam anahtar kelime sayısı 1695’dir. İş birliği indeksi 2.81 olarak hesaplanmıştır.

Çalışmada kullanılan yayınların türlere göre genel dağılımına Tablo 3’te yer verilmiştir. Web of science veri tabanının incelenmesinde elde edilen verilerde 7 farklı türde çalışma vardır. Bu dokümanların en çok kullanılanı %84.71 ile makale

⁵ Belirli bir alanda belirli bir dönemde ve belirli bir bölgede kişiler ya da kurumlar tarafından üretilmiş yayınların ve bu yayınlar arasındaki ilişkilerin sayısal olarak analizidir (ULAKBİM, 2020).

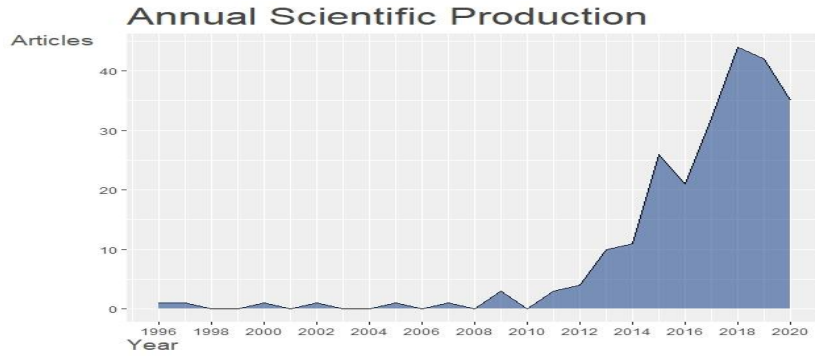
türüdür. Ayrıca bazı çalışmaların farklı türlerde tekrar edilmesinden dolayı sayılarda bir fark söz konusudur. Sonraki en yoğun tercih edilen çalışma türü %7.43 ile bildiri takip etmektedir.

Tablo 3. Dokümanların türlere göre yayın sayıları

Tür	Sayı	%
Makale	205	84.71
Bildiri	18	7.43
Kitap incelemesi	15	6.19
Kitap Bölümü	4	1.65

Bu sonuçlara göre alanda makale yoğun bir şekilde çalışılmaktadır. Bu sebeple sonraki bölümlerde makalelerin analizi daha detaylıdır.

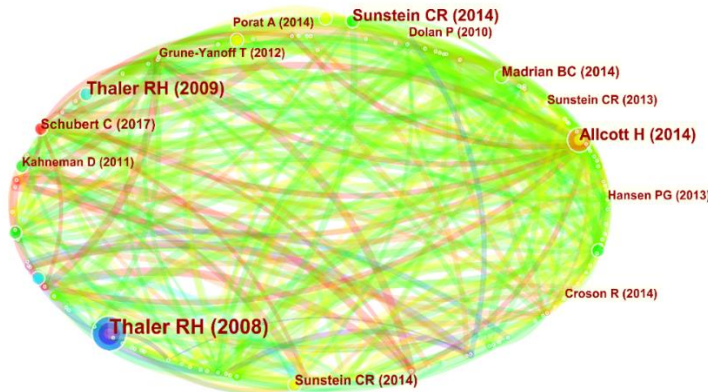
Yayınların yıllara göre dağılımı Şekil 1’de incelendiğinde, yayımlar 1996’dan 2008 yılına kadar sabit bir seyir izlerken, 2008 de “Nudge” kitabının Amerika’da yayınlanması ile alana ilgi artmıştır. 2017’de “Nudge” konusu hakkında yazılan kitabın Nobel ödülüne layık görülmesi ile alanda bir hareketlilik hızla oluşmaya başlamıştır.

Şekil 1. Yayınların yıllara göre dağılımı

Günümüze yaklaştıkça makale sayısı çok hızlı bir şekilde artmaya devam etmektedir bu durum da alanın ilgi gördüğünü göstermektedir. Araştırma 2020 yılında yayımlandığı için izleyen dönemde makale sayısının artması beklenmektedir.

Şekil 2’de yazarlar arası iş birliği haritasına göre, iş birliği ağ haritasında yer alan yazarların birbiri ile bağlantısı bulunmaktadır ve yayın içerisinde referans göstermişlerdir. Şekil 2’de en çok referans alan yazarları da tespit etmek mümkündür. Ayrıca bu ağ haritası oluşturulurken bibliyometrik analizleri görselleştirme alanında kendini kanıtlamış CiteSpace programından yardım alınmıştır. Bu programdan yardım alınması sayesinde “atıf patlamaları” daha kolay tespit edilmiştir.

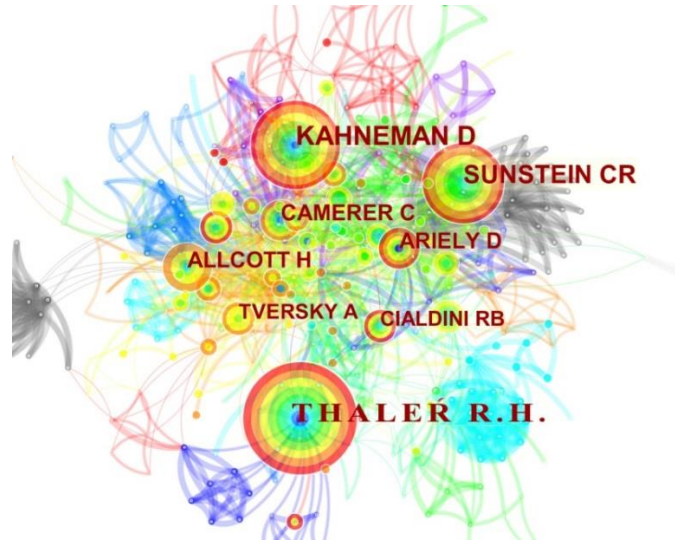

Şekil 2. Yazarlar Arası İş Birliği Ağ Haritası

Şekil 2 incelendiğinde iş birliği en yüksek olan yazarlar daha büyük punto ile yazılırken, iş birliği sayısı düşüğe punto da azalmıştır. Yine yazarların isimlerinin yanında bulunan dairelerin büyüklükleri de yazarların iş birliği ağındaki etkisini göstermektedir. Daireler büyüdükçe yazarların iş birliğinin arttığını göstermektedir. Ayrıca araştırmadaki yazar sayısı

düşünüldüğünde şekil çok karışık olmaması için “threshold” ayarı 3 ve yukarısına ayarlanmıştır. Bu şekilde ağ haritasında yazarları tespit etmek kolaylaşmıştır. Şekilde öne çıkan yazarlar, Thaler RH, Sunstein CR ve Allcot H olmuştur.

Çalışmada yer alan ortak atıf ağı haritasının yer aldığı Şekil 3 incelendiğinde, iş birliği ağ haritasında olduğu gibi bazı çalışmaların yeniden orijin konumunda olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 3. Ortak Atıf Ağı Haritası ve Atıf Patlamaları

Thaler RH ve Sunstein CR'nin 2008 yılında yayınladıkları “Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness” isimli kitap en çok atıf alan çalışmadır. Bu çalışmayı atıf sayısı olarak Allcot H'nin 2014 yılında yayınladığı “Evaluating behaviorally motivated policy: Experimental evidence from the lightbulb market” adlı çalışması takip etmektedir. Ağ haritasında her bir atıf arttıkça renk daha koyu hale gelmiştir. Ağdaki renkler ise yılları temsil etmektedir. Kırmızı renk 2017 ile 2020 arasında atıf alanlar, yeşil renk 2013 ile 2016 yılları arası atıf alanlar ve sarı renk 2013 öncesi atıf alan çalışmalarını göstermektedir.

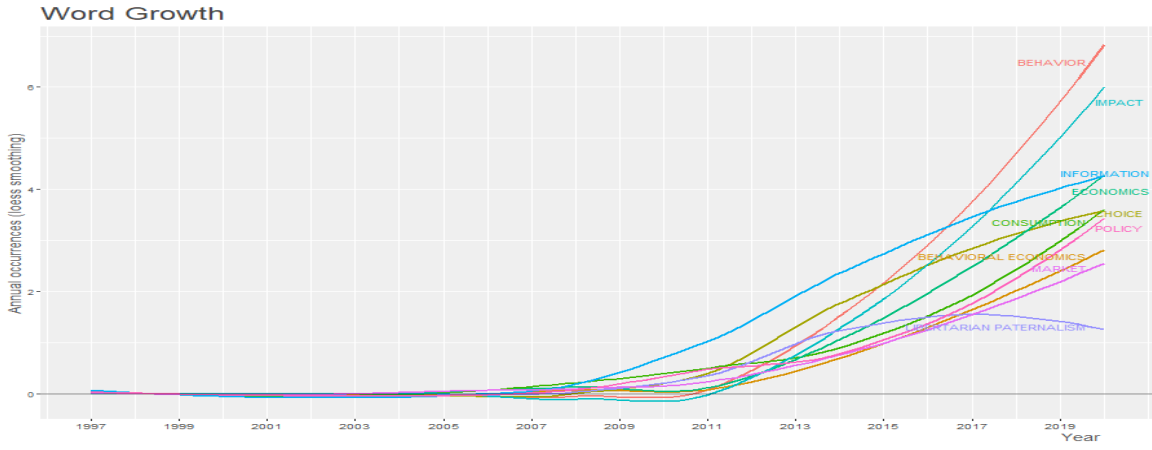
Şekil 4'te dürtme konusunda yapılan çalışmaların ülkelerarası işbirliği ağı yer almaktadır. Elde edilen veriler incelendiğinde, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) “nudge” anahtar kelimesinin çıkış yeri olmasından ötürü bütün ülkelerle iş birliği ağı içerisinde yer almaktadır.

Şekil 4. Ülkelerarası İş Birliği Ağ Haritası

Şekil 4'e göre ABD'yi takip eden ülkeler İngiltere, Almanya, Hollanda ve Fransa'dır. İş birliği ağı haritası içinde Türkiye'nin sadece Hollanda ile iş birliği içinde bulunduğu görülmektedir. Bu durum da Türkiye'nin alanda yeni olduğunu göstermektedir. Yapılan çalışmada, enerji performans belgesi olan evlerin, belge olmayanlara göre daha hızlı satıldığı görülmüştür (Aydın & Correa, 2019: 24).

Çalışmaya ilişkin kelime dinamikleri Şekil 5'te yer almaktadır. Şekil 5'e göre, 2007 yılına kadar kelimelerin dinamikleri birbirine yakındır. 2007 yılından sonra çalışma sayısının da artmasıyla birlikte kelimelerin dinamikleri de değişmeye başlamıştır. 2011 yılından günümüze kadar en dinamik kelimeler davranış (behavior) ve etki (impact) kelimeleri olmuştur.

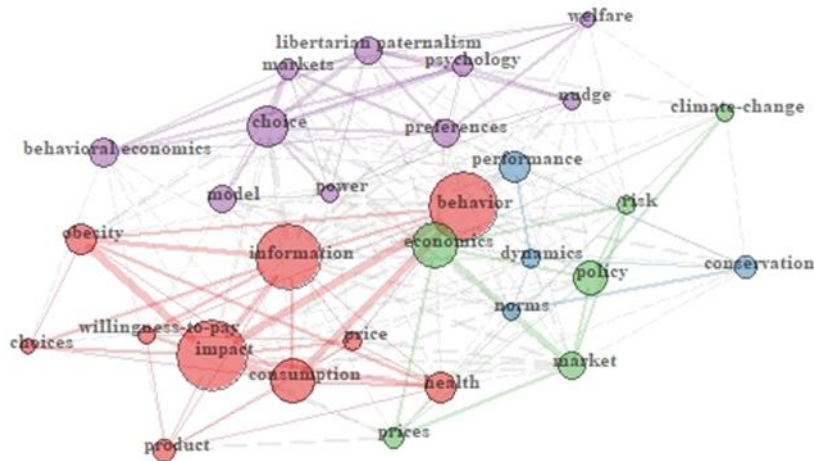

Şekil 5. Anahtar Kelimelerin Dinamikleri

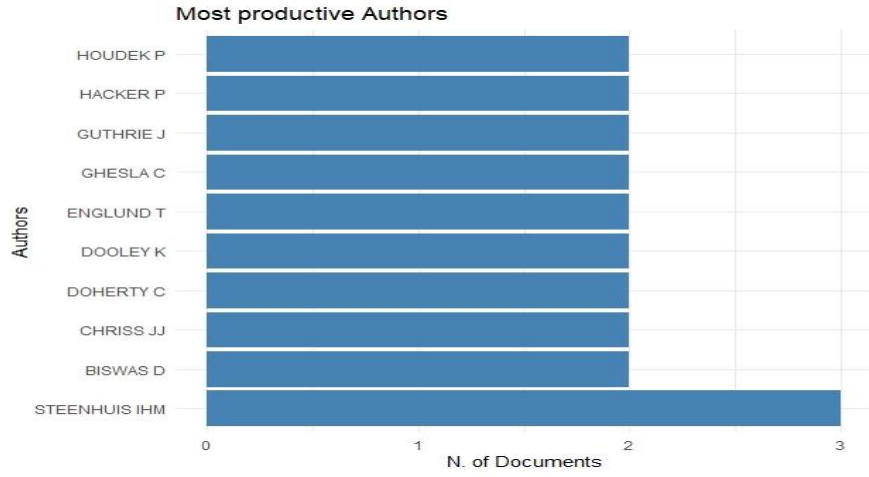
Şekil 5’te dikkat çeken bir başka kelime ise Türkçeye tam çevirisi ile özgürlükçü babacılık (libertarian paternalism) olmuştur. 2017 yılından itibaren kelime dinamiği düşmeye başlamıştır. Bu ani düşmenin sebebi olarak dürtme çalışmalarından özgürlükçü babacılık kavramının tam anlamıyla tartışılmaya başlanmasının sebep olduğu görülmektedir. Araştırmacılar, yaptıkları dürtme çalışmalarında insanları iyi bir ürüne veya hizmete yönlendirirken bile bir satış işleminin gerçekleşmesinden dolayı, diğer araştırmacılar tarafından eleştiriye maruz kalmışlardır (House & Lords, 2011: 111).

Şekil 6’da çalışmayla ilgili bir başka analizin bulguları olan anahtar kelime ağı haritası yer almaktadır. Şekil 6’da yer alan anahtar kelimeler için 3 küme ortaya çıkmıştır. Bunlar; başlığa göre anahtar kelimeler, özete göre anahtar kelimeler ve toplam ağı haritasıdır.

Pazarlama ve dürtme ortak çalışma alanının birbirleriyle olan ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için anahtar kelimelerin birlikte geçme sıklığı kullanılarak (co-occurrence) anahtar kelime ağı haritası oluşturulmuştur. Anahtar kelime ağı haritasından elde edilen veriler analiz yapıldığında, anahtar kelimeler ile birlikte kullanılan en yoğun anahtar kelime davranış (behavior) olmuştur. Behavior anahtar kelimesine çok yakın olan ikinci anahtar kelime ise etki (impact) anahtar kelimesi olmuştur. Anahtar kelime gruplarına baktığımızda ise behavior, information, impact ve consumption (tüketim) kırmızı renk kümesi ile göstermektedir. İkinci anahtar kümesi ise choice (seçim) libertarian paternalism ve behavior economics mor renk ile gösterilmiştir. Yeşil renk ise economics, policy ve market anahtar kelime kümelerinden oluşmaktadır. Renk kümelerindeki ilk üç anahtar kelime merkezlik düzeyleri kendi kümelerinde en büyük olan anahtar kelimelerdir.

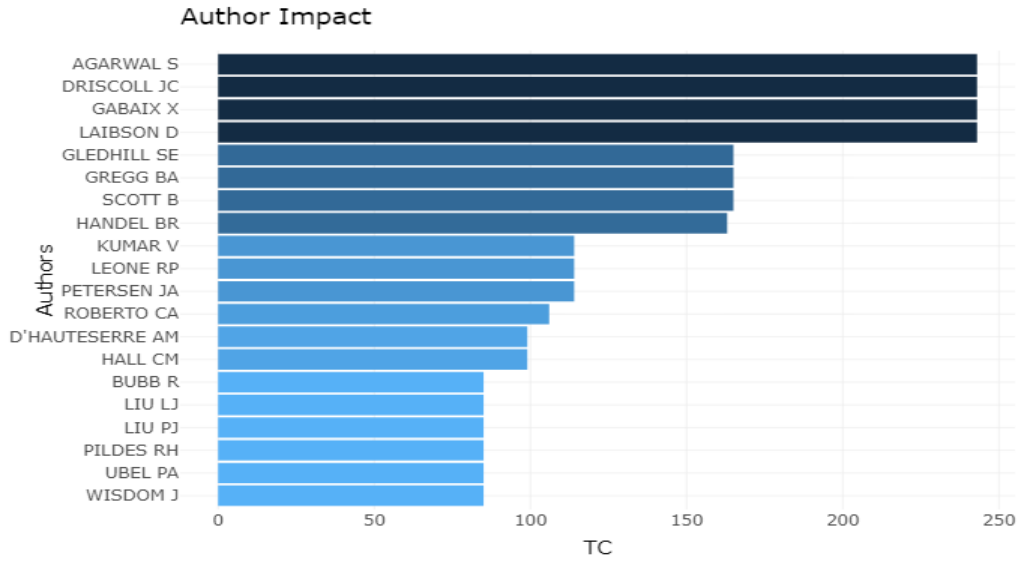

Şekil 6. Anahtar Kelime Ağı Haritası

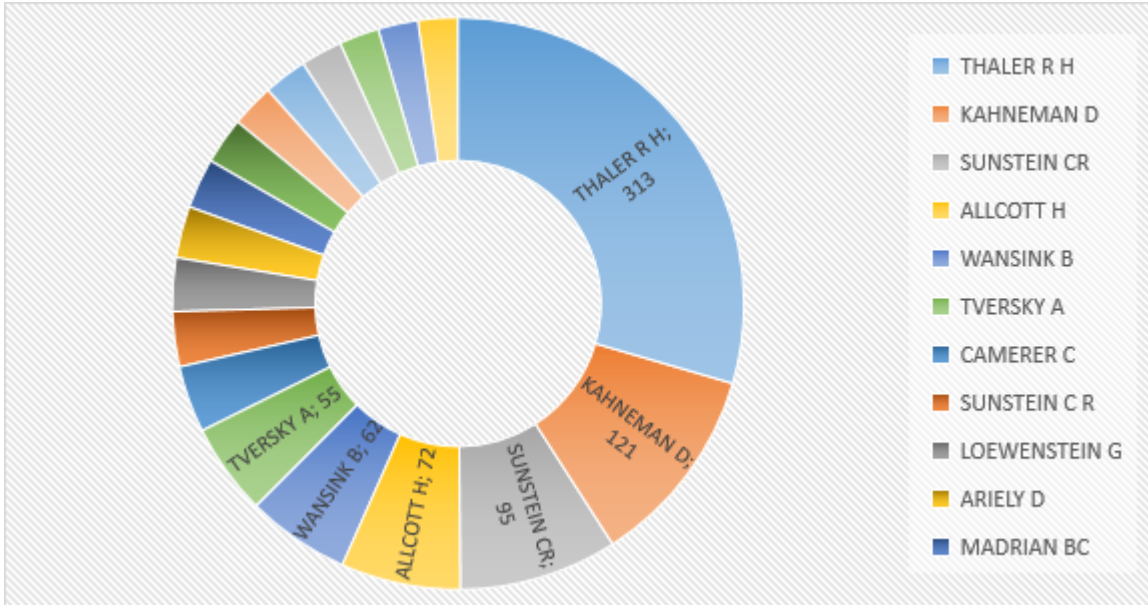
Şekil 9. Yayın Sayısına Göre Yazarlar

Şekil 9’da toplam atıfa göre yazar etkisi ve Şekil 10’da en çok atıf alan yazarlara ait bilgiler yer almaktadır. Çalışmada elde edilen veriler analiz edildiğinde H indeksine göre en üretken yazar “Steenhuis” olarak görülmektedir.

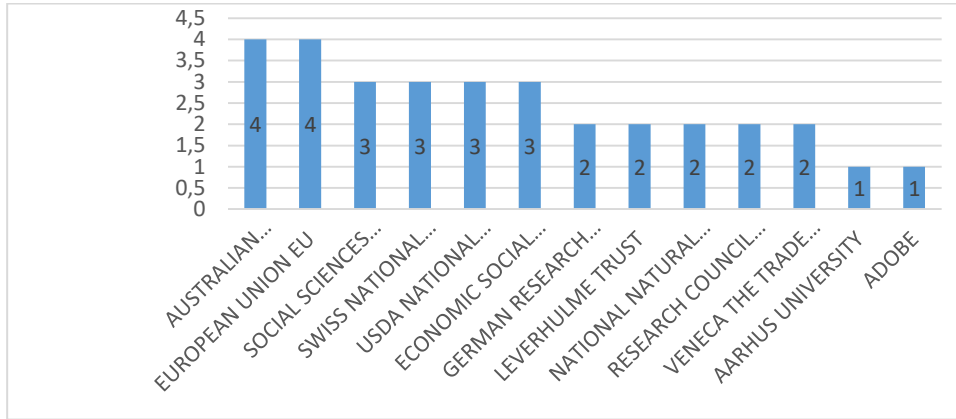
Şekil 10. Toplam Atıfa Göre Yazar Etkisi

Toplam atfa göre yazar etkisine bakıldığında Agarwal S ve arkadaşlarının yazdığı “Teşvik ve Teklifler” adlı makalenin, toplam atfa göre yazar etkisinde 242 atıf ile ilk sırada olduğu görülmektedir. Bu makale yaşlı bireylerin ekonomik seçimlerini daha az zararlı kapatmaları için nasıl dürtmeler sunulacağından bahsetmektedir (Agarwal vd, 2009: 51-101).

Şekil 11. En Çok Atıf Alan Yazarlar

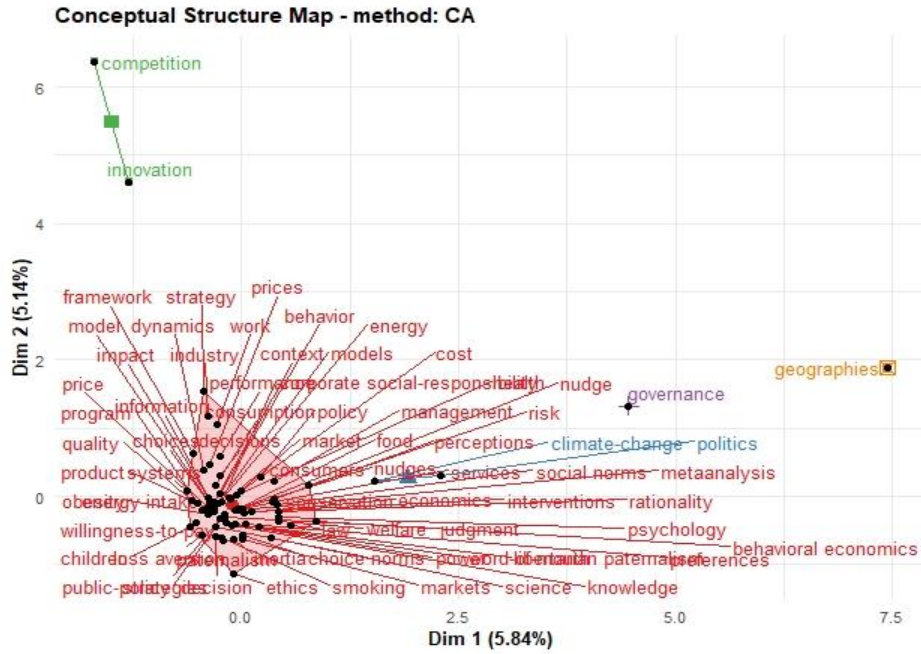
Elde edilen veriler analiz edildiğinde, en çok atıf alan yazarın 313 adet atıf olarak Thaler RH'nin alanında en etkili yazar olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Şekil 11). Thaler alanında farklı çalışmalar vermesine karşın şekilde toplam atıf sayısı dikkate alınmaktadır. Atıf sayısının varlığı alanında en etkili yazarın Thaler RH olduğunu kanıtlamaktadır. Yine şekilde turuncu renk ile gösterilen Kahneman D. Alanda ikinci etkili yazardır. En çok atıf aldığı çalışmalar başında dürtmenin de doğum noktası olan Ümit Teorisi çalışması atıf almaktadır. Gri renk ile gösterilen Sunstein CR. en çok atıf alan yazarlar arasındadırlar.

Şekil 12. Kurum ve Kuruluşların Teşvik Verme Sayısı

Şekil 12'de dürtme çalışmalarına kurum ve kuruluşların verdiği teşviklere ilişkin veriler yer almaktadır. "Nudge in the marketing" aramasına göre elde edilen verilerde, en fazla teşvik sağlayan kurumlar Avustralya Araştırma Konseyi ve Avrupa Birliği olduğu görülmektedir. Avrupa Birliğini teşvik sayısı olarak takip eden kurum ve kuruluşlar ise Kanada Sosyal Bilimler ve İnsanlık Araştırma Konseyi (SSHRC), İsviçre Ulusal Bilim Vakfı (SNSF), Usda Ulusal Gıda ve Tarım Enstitüsü (Hatch Projesi) ve Ekonomik Sosyal Araştırma Konseyi (ESRC) şeklinde sıralanmaktadır.

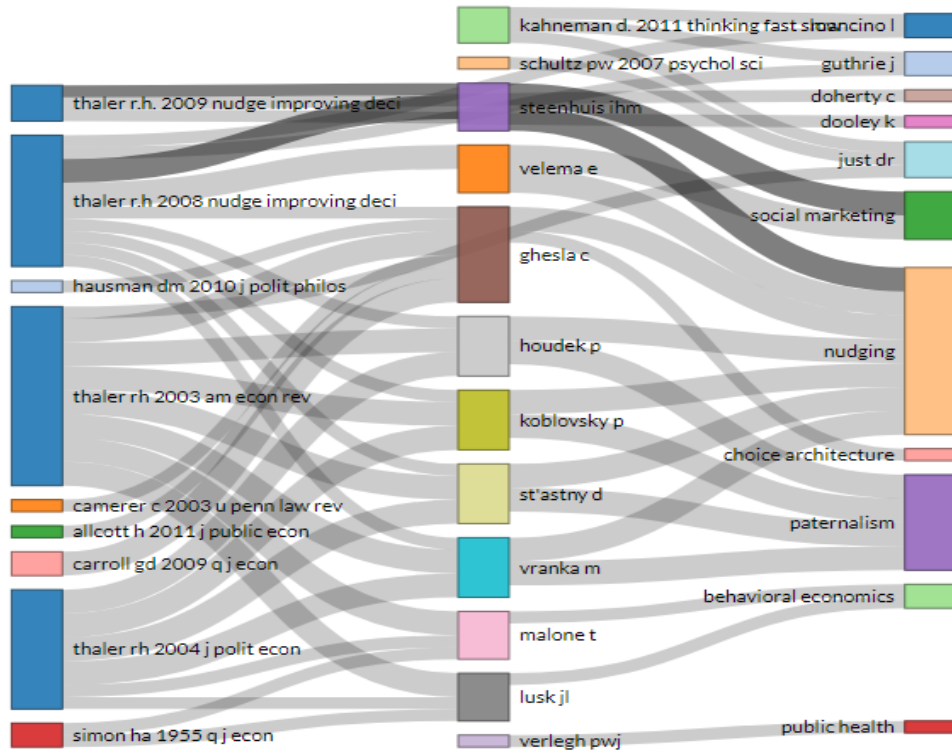
Şekil 13'te çalışmanın verilerinin RStudio programı ile analiz edilmesiyle elde edilen kavramsal yapı haritası yer almaktadır. Kavramsal yapı haritası, konu üzerinde çalışırken hangi anahtar kelimelere odaklanmak gerektiği konusunda araştırmacılara yön göstermesi açısından yardımcı bir işleve sahiptir denilebilir.

Şekil 13. Kavramsal Yapı Haritası

Şekil 13'te yer alan bulgulardan kavramsal yapı haritasının tek bir ana kümeden oluştuğu görülmektedir. Ana kümenin konularına bakıldığında pazarlama konularından oluştuğu görülmektedir. Ana kümenin anahtar kelimeleri incelendiğinde mevcut aramanın yapısını temsil etmektedir. Bu haritada mavi renk ile gösterilen küçük küme ise Avrupa birliğinin teşvik sağladığı konulardan dolayı iklim değişikliği politikası ve dürtme kümesini oluşturmuştur.

Üç alan grafiği, referans, yazar ve anahtar kelimelere ait üç ana sütundan oluşan ve bu sütunların birbirleri arasındaki ilişkinin daha rahat incelenmesini sağlayan grafikdir (Bibliometrix, 2020: 12). Çalışma verilerinin analiziyle elde edilen bulgular, Şekil 14'te yer almaktadır. Üç alan grafiğine göre, en üretken yazar olan Steenhuis IHM'nin çalışmalarında en fazla sosyal pazarlama (social marketing) ve dürtme (nudging) anahtar kelimelerini kullandığı görülmektedir.

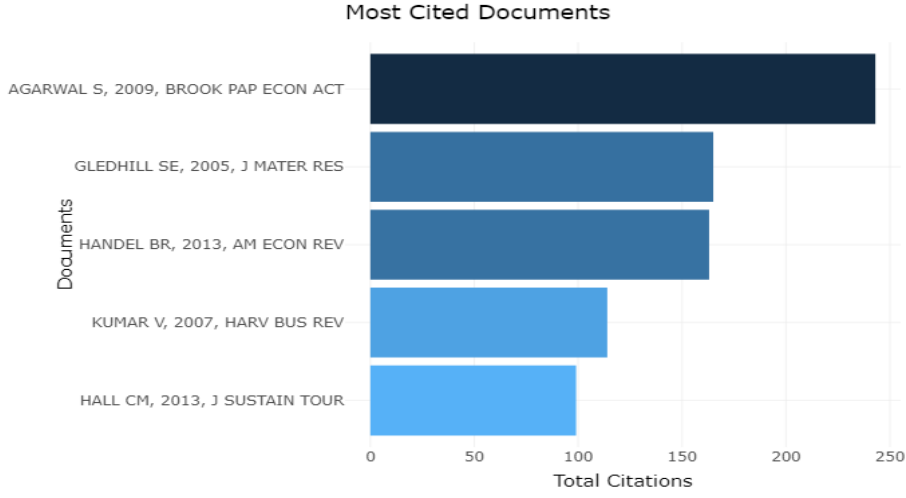

Şekil 14. Üç Alan Grafiği

Üç alan grafiği incelendiğinde, Steenhuis'in alanda 313 atıf ile en fazla atıfa sahip olan yazar Thaler RH'nin 2008 ve 2009 yıllarında yayınladığı iki makalesine de atıfta bulunduğu görülmektedir. Bu şekilde alanda en çok atıf alan, en etkili

yazarlar ve en etkili anahtar kelimelerin kullanımı görülmektedir. Sosyal pazarlama alanında çalışan yazarların nudging anahtar kelimesini kullanmayı tercih ettikleri söylenebilir.

Şekil 15'te en çok atıf alan makaleler yer almaktadır. En çok atıf yapılan makalelerin belirlenmesi, hem makale sahipleri hem de söz konusu alanlarda çalışma yapacak araştırmacılar açısından önemlidir. En çok atıf alan eser, söz konusu alanda yapılacak çalışmaların adeta orijini olmakta, diğer çalışmalar için de güçlü bir referans teşkil etmektedir.

Şekil 15. En Çok Atıf Yapılan Makaleler

Şekil 15'te en yüksek atıf sayısına sahip makaleler incelendiğinde; Agarwal S. tarafından 2009 yılında Brookings Papers on Economic Activity dergisinde yayınlanan "Financial Decisions Over The Life Cycle and Implications for Regulation" adlı makalesi 243 atıf sayısı ile alanında en yüksek atıf sayısına sahip yayın olmuştur. Bu çalışma kötü finansal seçim yapan 80 yaş ve üzeri kişilerin seçimlerini varsayılanlar ile değiştirerek dürtme yapmayı amaçlamıştır (Agarwal vd, 2009: 51-101).

Gledhill SE. Tarafından 2005 yılında yayınlanan, J Mater RES. Dergisinde yayınlanan ve 165 atıf sayısı alan "Framing Behavioural Approaches to Understanding and Governing Sustainable Tourism Consumption: Beyond Neoliberalism, "Nudging" and "Green Growth"?" makalesi en yüksek ikinci atıf alan makale olmuştur (Web of Science). Bu çalışmada, sürdürülebilir turizm hareketliliğinin tedarik zincirinde sadeleşmeye giderek iklim değişikliğinin etkilerinin azaltılabileceği önerilmektedir. Handel Br. 'nin 2013 yılında yayınlamış olduğu "Adverse Selection and Inertia in Health Insurance Markets: When Nudging Hurts" isimli ve American Economic Review dergisinde yayınlanmış makalesi 163 atıf ile en çok atıf alan yayınlar arasında üçüncü sıradadır. Bu çalışma ise; sağlık sigortası seçiminde varsayılanların değişimi ile tüketicilere daha iyi kararlar almasını amaçlamaktadır (Handel, R. B., 2013: 2643-2682). En çok atıf alan ilk üç yazar ekonomi ve finans alanında çalışma yapmışlardır.

Pazarlama alanında en çok atıf alan çalışma ise 114 adet atıf ile Kumar V ve diğerlerine aittir (Kumar vd., 2007: 1-9). "How Valuable Is Word of Mouth?" isimli çalışmalarında, şirketin müşteri profilini çizerek dört ana gruba bölmüşler ve bu dört gruba özel dürtme denemışlerdir. Bu şekilde deneyin yapıldığı iki şirkette de gelir artmıştır.

Pazarlama ve dürtme ortak alanında araştırma yapmak isteyen ve ilgilenen araştırmacıların, bu makaleleri ve yüksek atıf alan makaleler tablosunu incelemeleri hem alanı daha iyi tanımalarına hem de alanda çalışılacak araştırma konularını bulmalarına yardımcı olacaktır.

5. Sonuç

Pazarlama bilimi, tarihsel gelişim sürecinde, bilimin ve gündemin dinamiklerinden faydalanmayı önemseyen bir düşünce yapısına sahiptir. Gerek teoride gerekse pratikte pazarlama bilimi, diğer bilim dallarından destek almaktadır. Psikolojide bunlardan birisidir. Bu çalışmanın konusu olan dürtme de psikoloji bilimi kapsamında değerlendirilmektedir. Çalışmanın kısıtları dikkate alınarak değerlendirildiğinde, pazarlama alanında dürtme ile ilgili yapılan çalışmaların bir nevi envanteri olma özelliğine sahip olabilecek bu çalışmada, pazarlamada dürtme anahtar cümlesiyle yapılan veri taramayla elde edilen toplam 256 çalışmaya analize tabi tutulmuştur.

Yapılan analizde ikincil veriler kullanılarak elde edilen verilerde bibliyometrik analiz sonucunda; pazarlama alanındaki dürtme çalışmalarının analizi yapılarak; pazarlama ve dürtme alanının arasındaki tarihsel, konu ve içerik ilişkisini ortaya koymak istenmiştir.

RStudio, Bibliometrix R paketi ve Biblioshiny yardımcı paketi kullanılarak yapılan analizin sonucunda, analizi yapılan makale sayısı 205, 18 adet bildiri, 15 adet kitap bölümü analizin genel kapsamını oluşturmaktadır. 1996 – 2020 yılları arasında yayımlanan 219 adet makalenin doğrusal şekilde arttığı görülmektedir. 2016 yılı ile 2020 yılı arasında yapılan 76 çalışmanın, toplam incelenen çalışmaya oranı %33.6'sına denk gelmektedir. Bu durum da alana olan çalışma ilgisinin aynı zamanda yapılan akademik çalışmaların günümüzde hızlı bir şekilde arttığını göstermektedir. Bu artışın günümüze geldikçe artmasının bir diğer sebebi ise kurumların indeksli yayın yapma koşulunu zorunlu hale getirmesi de olabilir.

Çalışma alanındaki yazarlar, ürettikleri makale sayılarına göre incelendiğinde; Vrije Amsterdam Üniversitesi'nden sosyal pazarlama, ekonomik modeller ve nudging üzerine çalışmalar yapan Prof. Dr. Steenhuis IHM 3 adet makale ile en üretken yazar konumundadır. Biswas D, Chriss JJ, Doherty C ve Dooley K 2 makale ile yazarı takip etmektedir. Alanın yeni olmasını göz önünde bulundursak; bu yazarların alanda en üretken yazarlar olduğu görülmektedir. Yazar analizi sonucunda 29 çalışmanın yazarı tespit edilememiştir. Bu çalışmaların, kurumlar tarafından yapılan çalışmalar olduğu tespit edilmiştir.

Makaleler, yazıldıkları dillere göre incelendiğinde ise araştırmaların %97'nin İngilizce yazım dilini oluşturmasından dolayı en etkin dil İngilizce olmuştur. İngilizcenin uluslararası akademik dil olarak kabul görmesi, dürtme alanındaki önemli kaynakların İngilizce yayım yapması, dürtme alanının çıkış yerinin ABD'de olması bu sonucu desteklemektedir. İngilizce dilini 3 doküman ile Rusça, 2 doküman ile Almanca takip etmiştir. Analizde Türkçe doküman bulunmamaktadır.

Araştırma alanındaki akademik dergiler incelendiğinde, 2009 yılından beri yayın yapan Sustainability dergisi yayınlarında 5 adet makaleye yer vererek, en fazla makalenin yayınlandığı akademik yayın dergisi olduğu görülmektedir. Bu derginin yayınları; insanların çevresel, kültürel, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliğinin uluslararası, disiplinler arasındaki bağı gibi konuları kapsamaktadır. Sustainability dergisi, 1975'ten beri yayın yapan Food Policy 4 adet makale ile ikinci sırada yer aldığı izlenmiştir. Journal Of Social Marketing ve Management Science dergileri de çalışma alanında 3 adet yayına ev sahipliği yapan dergilerdir. Bu kaynaklar yayım sayısı olarak çok çalışmayı içinde barındırmalarının yanı sıra etki faktörü de yüksek olan kaynaklardır. Bu alanda çalışma yapacak araştırmacıların, araştırmalarındaki etkiyi arttırmak adına bu dergilere yönelmesi önem arz etmektedir.

Pazarlama alanında dürtme çalışması kavramı üzerinde çalışan kurumlar incelendiğinde, İngiltere'de bulunan University Of London 9 adet dürtme konulu makalenin yayınlanmasına destek veren kuruluş olmaktadır. UOL kendi içinde barındırdığı araştırmacılarından ve bir o kadarı diğer kurumlarla iş birliği yapan kurumdur. UOL'yi takip eden kurum ise, yine Amerika'dan Harvard Üniversitesi 6 adet çalışmaya ev sahipliği yapmıştır. Harvard Üniversitesi uluslararası saygınlığı yüksek olan ve bünyesinde birçok uzman barındıran ve kendi indeksli dergileri olan bir kurumdur. Cornell Üniversitesi 5 adet çalışma ile alanda yüksek yayım yapan diğer bir kurumdur.

Analizde üretken ülkeler incelendiğinde, en üretken ülke dürtme kavramında ana doğuş ülkesi olan ABD 95 adet makale ile en üretken ülke konumundadır. ABD çalışmaların %33'ü kapsamaktadır. Bunun sebebi; ABD'nin dürtme alanının ev sahibi olması, bağımsız araştırma merkezleri, dürtme alanında önemli dergilerin ABD'de bulunmasıdır. 35 adet yayım ile İngiltere ve 18 adet yayına sahip Almanya alanda en yüksek üretkenliğe sahip diğer ülkeler konumundadır. Avrupa'nın yayım sayısının son zamanlarda giderek artmasının sebebi; İngiltere, Almanya, Fransa gibi ülkelerde dürtme ajanslarının kurulması ve bunların Avrupa birliği tarafından desteklenmesi olmuştur.

Yayınlarda sık kullanılan anahtar kelimeler incelendiğinde, araştırmanın doğası gereği davranış (behavior) anahtar kelimesi ve bilgi (information) anahtar kelimesinin en çok kullanılan kelimeler olduğu görülmüştür. Bu anahtar kelimeleri, kullanımını gösteren grafikte ise 27 tekrar ile etki (impact), 23 tekrar ile seçim (choice), kavramlarının günümüz yayınlarında daha sık kullanıldığı görülmüştür. Günümüze yakın sayılabilecek çalışmalarda yoğunlukla hangi anahtar kelimelerin kullanıldığına dair fikir vermektedir.

Analizde ortak atıf ve atıf patlamaları da incelenmiştir. Ortak atıf analizinde yazarlar incelendiğinde, ortak atıf ağı ve atıf patlamaları görselinde de görüleceği gibi alandaki en yüksek atıfı sahip yazar. Thaler RH ve Sunstein CR'nin 2008 yılında yazdıkları, Yale Üniversitesi'nden yayınlanan ve dürtme için milat olan "Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth,

and Happiness” çalışmaları en çok atıf alan çalışma olmuştur. Bu çalışmanın verilerine dâhil edilmeyen çalışmalarda düşünüldüğünde toplam atıf adedi çok fazladır. Bu çalışma 2008 yılında tüm dillere çevrilmesiyle birlikte merkezlik derecesi ciddi şekilde atıf patlaması yapmasını sağlamıştır. Diğer atıf patlamalarına bakıldığında Kahneman D 90 adet atıf sayısı ile en yüksek atıf sahip yazarken; Sunstein CR 88 adet atıf sayısı ile yazarı takip etmektedir. Atıf patlamaları incelendiğinde ise; en büyük atıf patlaması Thaler RH de olduğu görülmektedir. Ortak atıf ağı ve atıf patlamaları görselinde birbirlerine daha yakın şekilde konumlanmış olan yazarlar, çalışma alanları olarak birbirlerine benzer olduğu görülmüştür.

Yazarlar arasındaki iş birliği incelendiğinde, Bu analiz yöntemiyle yazarların birbiriyle olan çalışma sıklığı da gözükmemektedir. Yazarlar arası iş birliği ağı analizinde 89 yazara ulaşılmıştır. Araştırmada anlaşılabilirliği arttırmak amacıyla daire (circle) tekniği kullanılarak, görselleştirilmiştir. Bu görselde karışıklığı azaltmak için 89 yazarın hepsine yer verilememiştir. İş birliği ağ haritasından en az 4 iş birliği ve üstü yazarlar görselleştirilmiştir. Bu şekilde grafikte toplam 24 yazara yer verilmiştir.

Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde; alandaki yazarların, dergilerin ve anahtar kelimelerin ekonomi alanında çalışmalarının daha fazla olduğu görülmektedir. Çalışmaların pazarlama ile bağlandığı noktada ise ön plana sosyal pazarlama alanı çıkmaktadır. Pazarlama ve dürtme ortak alanındaki çalışmaların gelişiminin alan ile paralel olduğu açıktır. Analiz sonucunda pazarlama alanındaki dürtme çalışmaları bulunmuştur. Bulunan bu çalışmaların analizleri sonucunda alanda önemli yayınların ve yazarların tespiti yapılmıştır. Alandaki dergilerin çalıştıkları alan bakımından pazarlama dergileri olmasalar da, pazarlamayı tamamlayıcı unsur olarak kullandıkları ortaya çıkmıştır. Alanda yayın yapan kendini kanıtlamış dergi ve kurumlar iş birliklerine açık olup araştırmacılara köprü görevi görmektedir. Pazarlama ve dürtme alanında yapılan çalışmaların ise davranış alanıyla ilişkili olduğu ön plana çıkmaktadır. Gelecekte pazarlama ve dürtme ortak çalışma alanına yönelik çalışma yapacak araştırmacılara ve literatüre farklı bir bakış açısı oluşturulabilir.

Çalışma kapsamında elde edilen bulgularla birlikte öneriler geliştirilmiştir. Bu öneriler şu şekilde sunulmuştur;

- Araştırmada kullanılan kaynakların sadece Web of Science veri tabanından alındığından dolayı Scopus gibi veri tabanları da araştırmaya eklenip kaynaklar arttırılabilir, çalışma yenilenebilir ve sonuçlar karşılaştırılabilir.
- Gelecekte benzer bibliyometrik analizleri yaparak alandaki değişim karşılaştırılmaya yapılması söz konusu olabilir.
- Araştırmada pazarlama ve dürtme ortak çalışma alanında yayın üretiminin belli ülke ve belli kurumlar üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu çalışma, bu noktayı işaret etmesi ile ilerde araştırma/araştırmacılar için ülke ve kurum çeşitliliği için bir fikir verebilir.
- Araştırma sonucunda alandaki yazarların iş birliğine önem vermediği görülmektedir. Alanda çalışan yazarlar çok yazarlı çalışmalar yürüterek bilgi paylaşımı sağlanabilir.
- Bu araştırma sadece pazarlama ve dürtme ortak çalışma alanını kapsamakta olup, sağlık, hukuk ve sosyoloji gibi daha spesifik alt alanlarda benzer araştırmalar yapılabilir.
- Gelecekte, Türkiye’deki çalışmalardan da bibliyometrik analiz yöntemine yetecek kadar pazarlama ve dürtme ortak çalışması yazıldığında; bu çalışmadan çıkan sonuçlar ile ulusal ve uluslararası literatür karşılaştırılabilir.
- Sadece ticari değil aynı zamanda toplumsal meselelere de destek vermesi açısından önemli bir misyonu olan dürtme mekanizmasının, özellikle pazarlama kapsamında kullanılması kaçınılmazdır. Zira bu çalışmada da örnekleri görülmektedir. Pazarlama alanında dürtme konusuna ilişkin özellikle uygulama ağırlıklı konular, deneysel formda olacağından araştırmacılar açısından sürecin uzunluğu ve hassasiyetinin bilinmesi önemlidir. Araştırmacıların bu alandaki çalışma konusunda sabırlı olmaları gerektiği de belirtilmesi gereken önemli bir husustur denilebilir.

Kaynakça

- Agarwal, S., Driscoll, J.C., Gabaix, X. & Laibson, D., (2009), The Age of Reason: Financial Decisions Over The Life Cycle and Implications For Regulation, Brookings Papers on Economic Activity, 51-101.
- Ata, O. (2019). Hane halkı Elektrik Enerjisi Tasarrufunun Uyarılmasında Dürtme Tekniklerinin Kullanımı: Ankara Örneği, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Aydın, E., & Correa, S., & Brounen, D. (2019). Energy Performance Certification And Time On The Market. *Journal of Environmental Economics and Management*, 1(98), 1-49.
- Coggi, P. (2012). Behavioural Insights In The Commission Commission Supports The Study And Application Of Behavioural Insights For Policymaking. *European Voice*, 6(58), 13-14.
- Erdoğan, M., & Karagöl, V. (2019). Davranışsal İktisat, Dürtme ve Günlük Hayatta Kamusal Müdahaleler: Türkiye Örnekleri ve Tavsiyeler. *Econ World*, 1(1), 1-15.
- Eryaşar, M, (2021), Pazarlama Alanında Yapılan Dürtme Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Bilecik.
- Goldstein, D., Johnson, E., Herrmann, A., & Heitmann, M. (2008). Nudge Your Customers Toward Better Choices. *Tool Kit*, 86(12), 99-105.
- Handel, R.B., (2013), Adverse Selection and Inertia in Health Insurance Markets: When Nudging Hurts, *American Economic Review* 103(7), 2643-2682
- House , & Lords, H. O. (2011). Behaviour Change. *The House of lords*, 1(25), 111.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*, Farrar, Straus and Giroux. New York: News Papers.
- Korkut, M. (2019). Davranışsal Ekonominin Tüketici Karar Verme Davranışı Üzerine Etkileri: Dürtme Teorisi Uygulaması (Yüksek Lisans Tezi).YÖK Tez, 25-27
- Kumar, V., Petersen, J.A., & Leone R.P., (2007), How Valuable Is Word of Mouth, *Harvard Business Review*. 1-9.
- İpek, İ., Duman, S., Akdeniz, G. & Göklen, M., (2020), Bilişsel Yönlü Dürtme İle Üniversite Öğrencilerini Sağlıklı İçecekler Tercih Etmeye Yöneltilme, *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 26, 359-378.
- Lunn, P. (2014). Regulatory Policy and Behavioural Economics. *Paris, OECD Publishing*, 1(1), 74-76.
- Moisander, J., Markkula, A., & Eraranta, K. (2010). Construction of Consumer Choice in the Market: Challenges for Environmental Policy. *International Journal of Consumer Studies*, 1(34), 73-79.
- Mola, Hilal. (2021). Davranışsal İktisat Perspektifinden İktisadi Karar Alma Sürecinde Gizli Tuzaklar ve Dürtmeler, *Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 20-35
- Nelson, M. R. (2013). *The Hidden Persuaders: Then and Now*. Journal of Advertising.
- OSTP. (2013). *Research to Results: Strengthening Federal Capacity for Behavioral Insights*. Washington, D.C.: Office for Science and Technology Policy.
- Özdemir, Ş. (2016). Bir Kamu Politikası Aracı Olarak Davranışsal İlgörü. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, 1(34), 247-274.
- Reisch, L., & Oehler, A. (2009). Behavioral Economics: Eine Neue Grundlage Für Die Verbraucherpolitik? *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung*, 1(34), 30-43.
- RStudio, T. (2016). Team, RStudio, RStudio: Integrated Development for R, RStudio, Inc., Boston 2016.
- Serim, H. Küçükşenel,S., (2020) Davranışsal İktisat ve Dürtme: Sağlık Politikaları Özelinde Bir İnceleme, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(3), 2020, 539
- Spencer, P., & Freeman, K. (2012). To Keep Your Customers, Keep It Simple. *Harvard Business Review*, 3(41), 67-72.
- Thaler, R., & Sunstein, C. (2003). Libertarian Paternalism. *American Economic Review*, 1(19), 175-179.
- Thaler, R., & Sunstein, C. (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health*. New Haven: Yale University Press.
- ULAKBİM, T. (2020, 12 22). *Bibliyometrik Analiz Sıkça Sorulan Sorular*. Tübitak UlakBim [Erişim: 10.10.2020 <https://cabim.ulakbim.gov.tr/bibliyometrik-analiz/bibliyometrik-analiz-sikca-sorulan-sorular/>]
- Wos. (2020, 12 18). *Web Of Science*. Web Of Science [Erişim 21.11.2020, <http://www.webofknowledge.com/WOS>].

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Politik Psikolojinin Tarihsel Gelişim Süreci¹

Historical Development of Political Psychology

Osman Sertuğ Çalışkan²

Öz

Tüm politik dünya görüşlerinin son kertede insan doğası anlayışı üzerinden şekillendiği gerçeği, politik psikolojinin siyaset kadar eski bir geçmişe sahip olduğunu açıkça gösterir. İyi tanımlanmış bir disiplinler arası bilim olarak politik psikoloji 1970'lerde ortaya çıksa da kökeni, etki ve nüfuzu itibarıyla çok daha eskiye dayandırılabilir. Yakın tarihçesi itibarıyla Politik Psikoloji alanı Knutson'un (Ed.) 1973'deki politik psikoloji el kitabı ve bunu takiben 1977'de kurulan Uluslararası Politik Psikoloji Topluluğu (ISPP) ve iki yıl sonrasında yayımlanan Politik Psikoloji dergisiyle ilgi odağı haline geldi. Uluslararası odağa sahip olan disiplinin akademik anlamdaki öncülleri Avrupa kökenlidir. Bu makale yaygın inanışın aksine politik psikoloji disiplinine esas katkının 1860'lı yıllarda Avrupalı yazarlarla başladığına dair yeni bir bakış açısı sunabilmeyi amaçlamaktadır. Politik psikolojinin tarihsel seyrine ilişkin yeni bulgulara yer veren bu makale, politik psikolojinin tarihsel gelişim evrelerine dair McGuire (1993) gibi araştırmacıların sınıflamalarının yeniden ele alınabileceğine dair bulgular sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Politika, Politik Psikoloji, Politik Psikoloji Tarihi.*

Abstract

The fact that all political worldviews are ultimately shaped by an understanding of human nature clearly shows that political psychology has a history as old as politics. Although political psychology as a well-defined interdisciplinary science emerged in the 1970s, its origin, redundant and influence can be traced back much further. In its recent history, the field of Political Psychology has become the focus of attention with Knutson's (Ed.) handbook on political psychology in 1973, followed by the International Society for Political Psychology (ISPP) founded in 1977, and the journal Political Psychology published two years later. The academic pioneers of the discipline, which has an international focus, are of European origin. Contrary to popular belief, this article aims to provide a new perspective on the fact that the main contribution to the discipline of political psychology began with European writers in the 1860s. This article, which includes new findings on the historical phases of political psychology, presents findings researchers such as McGuire (1993), can reconsider the historical development stages of political psychology.

Keywords: *Policy, Political Psychology, History of Political Psychology.*

1. Giriş

Literatürde siyaset psikolojisi olarak da ifade edilen politik psikoloji, en dar kapsamlı tanımıyla politik bilimler ve psikoloji arasındaki etkileşimleri ele alan ve özellikle de siyaset üzerindeki psikolojik faktörlerin etkisini irdeleyen bilim dalı olarak ifade edilebilir. İnsan psikolojisiyle ilgili yapılan çalışmalardan elde edilen verilerin politik bilimler sahasındaki çalışmalara uyarlanması olarak da tanımlanan (Huddy ve diğerleri, 2013) politik psikolojinin araştırma sahası, kamuoyu düşüncesinin hükümet politikalarına etkisini ve bu yolda gerçekleşen bireysel veya kitlesel davranışları merkeze alır. Elit bakış açılarının hükümet politikalarını nasıl şekillendirdiği, liderlikte kişiliğin etkisi, dış politikada karar verme gibi davranışlar da disiplinin ilgi alanına giren başat konulardandır (Kuklinski, 2002; Houghton, 2015). Her ne kadar siyaset biliminin bir alt dalı olarak tanımlanıyorsa

¹ Bu çalışma, Osman Sertuğ Çalışkan tarafından, Prof. Dr. Deniz Ülke Arıboğan danışmanlığında, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uygulamalı Psikoloji Anabilim Dalında yürütülen, "Türkiye'de Politik Psikoloji Araştırmalarına Yönelik Eğilimler" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

²Uzman, E-posta: osmansertug@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2400-9109>

da bu bilim dalının interdisipliner doğası onu antropolojiden teolojiye, matematikten sosyolojiye kadar birçok disiplinle ilişkili kılmaktadır.

Politik psikoloji, bir ulusun başka bir ulusa karşı sahip olduğu algıdan kendi imaj ve değerinin algısına, herhangi bir çatışma durumunda en etkin davranış biçimlerinden gelecekte beklenenlere kadar geniş bir yelpazede yer seyreden ve bireylerin politik tutum ve davranışlarını belirleyen, sosyal psikolojik ve kültürel değişkenleri dikkate alarak çalışmalarını yürütmektedir (Kaplowitz, 1984). Büyük grupların, kitlelerin ve ulusların birbirleriyle olan ilişkilerini ele alarak bu ilişkilerde rol oynayan psikolojik etmenleri değerlendiren politik psikolojinin (Çevik, 2008) bu ilgisi onu uluslararası ilişkiler alanındaki çalışmaların da ilgi odağı haline getirmektedir. Tanımlardan da anlaşılacağı gibi politik psikolojinin hem ulusal hem de uluslararası bir bağlamı bulunmaktadır.

Geçmişte de bugünde de insanoğlu hayatını daha yaşanabilir kılmak için sosyal, siyasal ve ekonomik politikalar üretegelmiştir. Üretilen bu politikaların temelde psikolojik unsurlardan kaynaklandığını fark eden uzmanlar zaman içinde politik psikolojiyi bütünleşik bir disiplin olarak ele almışlardır. Buna bağlı olarak politik psikolojinin ilgi alanlarının da zaman içinde değiştiği, genişlediği görülür. Özellikle savaşlar, göçler, siyasi hareketler gibi önemli olaylar, bu değişim ve genişlemede etkili olmuştur. Araştırmada politik psikoloji disiplinin daha iyi anlaşılabilmesi için tarihsel gelişim sürecinin detaylı bir şekilde ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu nedenle özellikle ilgili uluslararası kaynaklara ulaşılarak derinlemesine bir alanyazın tarama yapılmıştır. Disiplinin kurumsal bir kimlik kazanması 1970'lerde ISPP'nin kuruluşuyla mümkün olmuştur; disipline akademik çevrelerce sistematik bir şekilde yaklaşım ise I. Dünya Savaşı sonrası konjonktürle doğduğu ifade edilmektedir. Fakat politik psikoloji kavramının ortaya çıkışı ulaşılabildiğimiz kaynaklar açısından 1860'lara kadar dayandırılabilir. Araştırmada bulunan kanıtlar doğrultusunda politik psikolojinin gelişim evreleri 1860-1940 arası dönem, 1940-1960 arası dönem, 1960-1980 ve 1980 sonrası süreç olarak ele alınmıştır.

2. Politik Psikolojinin Gelişim Seyri

Hermann Ebbinghaus'un psikoloji disiplini için söylediği sözü politik psikolojiye uyarlayacak olursak politik psikolojinin uzun bir geçmişinin ama kısa bir tarihinin olduğu söylenebilir (Ebbinghaus, 1908).

Politik psikolojinin ana eksenini psikolojik kuram ve ilkeler oluşturmaktadır. Bu bağlamda, politik psikoloji tarihini -tıpkı psikoloji tarihinde olduğu gibi- Antik Yunan'a kadar geri götürmek mümkün gözükmemektedir. Her ne kadar politika ve psikoloji arasındaki ilişki kavramsal olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına dayandırılabilirse de derinlemesine bir bakış açısının, bu disiplini politikanın kendisi kadar eski bir geçmişe taşıyabilmesi mümkündür. Her politik dünya görüşünün son kertede herhangi bir insan doğası anlayışına dayandığını ifade eden David Patrick Houghton, gerek Machiavelli'nin insan doğası hakkındaki açık karamsarlığının gerekse klasik muhafazakâr düşüncenin klasik liberalizme göre daha kötümser oluşunun kodlarını insan doğası hakkındaki 'kötü' algısıyla ilişkilendirmektedir (Houghton, 2015).

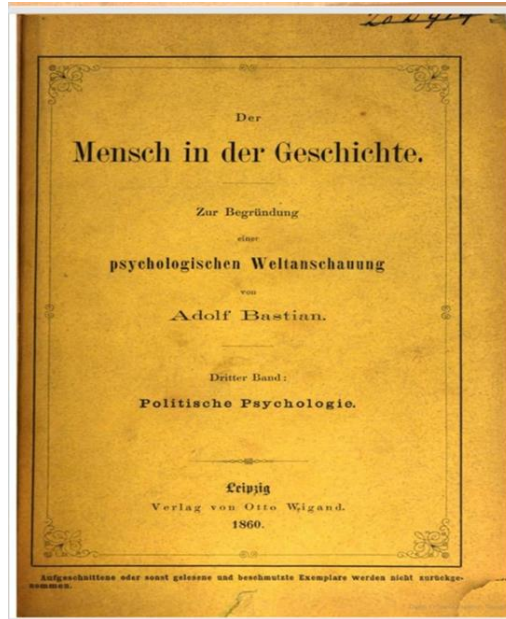
Yetkin bir siyasal sistemin ancak insanın psikolojik özelliklerinin dikkate alınarak inşa edilebileceğini savunan Platon başta olmak üzere, insanın doğal olarak politik olduğuna atıfta bulunan Aristo'nun; ya da Aristo'ya atıfta insanı "toplumsal ve politik bir hayvan" olarak tanımlayan Farabî'nin; insanın kötülük ve hilekârlık eğilimlerini vurgulayan Hobbes'un yahut insanın doğal olarak iyiliğine odaklanarak düşünce sistemlerini geliştiren Locke ve Rousseau gibi hemen tüm siyaset felsefecilerinin (Osmanoğlu, 2020), "doğal durum" varsayımlarının üzerine inşa ettikleri siyaset felsefelerinin çıkış noktasını "insan doğası" oluşturmaktadır (Houghton, 2015).

Siyaset bilimleri ile insan psikolojisi arasında köklü bir ilişkinin olduğunu fark etmek zor değildir. Buna rağmen birbirinden farklı olan bu iki disiplinin ortak bir disiplin alanı olarak ortaya çıkmasının gecikmişliğinde düşünce tarihinin, uzmanlık alanlarının ayrışma süreçlerinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda

politik psikolojinin bir disiplin olarak ortaya çıkışının 20. yüzyılın ilk yıllarına denk geldiği görülür. Kavramın kullanılması ise haliyle daha eskidir. Bunu 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri götürmek mümkündür.

2.1. 1860-1940 Arası Dönem

Bir disiplin olarak Antropoloji'nin gelişimine katkılarıyla bilinen Adolf Bastian³ (1826-1905) 1860'da 3 cilt olarak kaleme aldığı ve İngilizce literatüre "Man in History" olarak kazandırılan "*Der Mensch in der Geschichte*" adlı Almanca eserin 3. Cildini, Politik Psikoloji -Politische Psychologie- başlığıyla yayınlamıştır (Bastian, 1860). Şekil 1'de görüldüğü gibi *Politik Psikoloji* adıyla basılan 3. cilt, politik psikoloji kavramının, bir disiplin olarak ortaya çıkışından çok daha önceye dayandığını gösterir. En azından 1860'lı yıllarda kavramın ilgili literatüre dâhil edildiği açıktır.

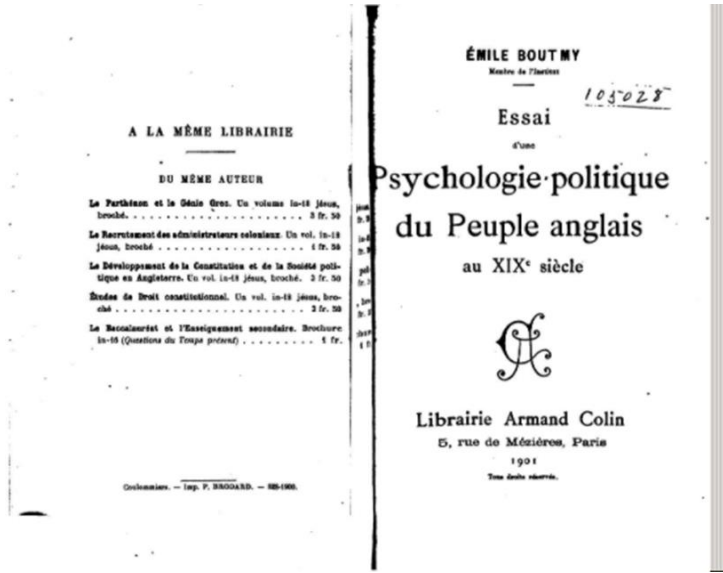

Şekil 1. 1860 yılında *Politik Psikoloji* adıyla çıkan kitap

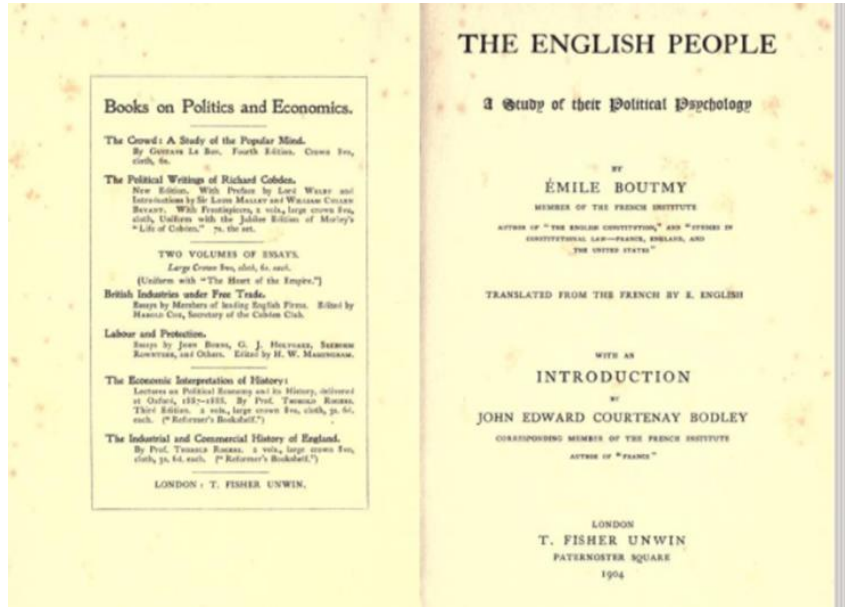
Kronolojik açıdan sonraki çalışma ise Ecole Libre des Sciences Politiques'in yöneticiliğini üstlenen ve çalışmaları Fransa, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nde siyasî yaşamın karşılaştırmalı tarihi üzerine odaklanan Emile Boutmy (1836-1905) tarafından kaleme alınan iki modern kitaptır. Şekil 2'de görülen, ilk kez 1901 yılında Fransızca yazılmış ve orjinal ismi *Psychologie politique du Peuple anglais* olan Boutmy'ye ait kitap (Boutmy, 1901) daha sonra 1904 yılında (Boutmy, 1904) İngilizce olarak *The English People: A Study of their Political Psychology* (*İngiliz Halkı: Politik Psikolojileri Üzerine Çalışma*) ismi ile basılmıştır (Bkz. Şekil 3).

Kronolojik açıdan sonraki çalışma ise Ecole Libre des Sciences Politiques'in yöneticiliğini üstlenen ve çalışmaları Fransa, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nde siyasî yaşamın karşılaştırmalı tarihi üzerine odaklanan Emile Boutmy (1836-1905) tarafından kaleme alınan iki modern kitaptır. Şekil 2'de görülen, ilk kez 1901 yılında Fransızca yazılmış ve orjinal ismi *Psychologie politique du Peuple anglais* olan Boutmy'ye ait kitap (Boutmy, 1901) daha sonra 1904 yılında (Boutmy, 1904) İngilizce olarak *The English People: A Study of their Political Psychology* (*İngiliz Halkı: Politik Psikolojileri Üzerine Çalışma*) ismi ile basılmıştır (Bkz. Şekil 3).

³ Karşılaştırmalı Mitolog Joseph Cambell'in düşüncesini etkilemesi bakımından modern mitolojiyle ilişkisi kurulan Bastian, Amerikan Antropolojisinin babası olarak tanımlanan Franz Boas ve [Bronislaw Malinowski'nin](#) üzerindeki biçimlendirici etkisiyle Antropoloji tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Onun modern psikoloji'ye yaptığı en büyük katkı ise Freud'un en önemli temsilcisi olması ve öğrencilerinden Carl Gustav Jung'un arketipler teorisinin ilham kaynağı olan ve bu teorinin geliştirilmesine yol açan *Elementargedanke teoris'i* dir.

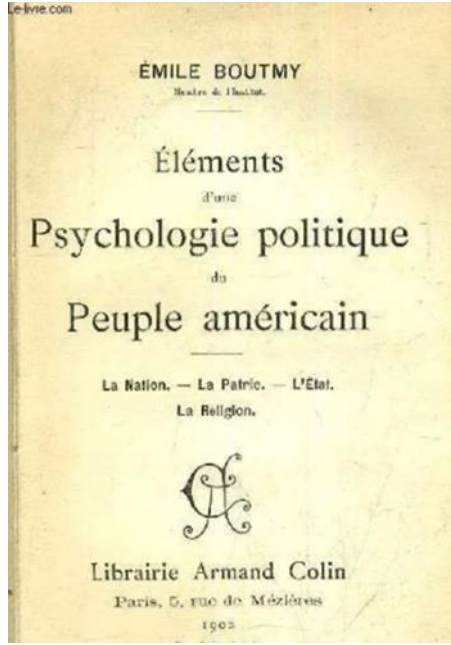

Şekil 2. 1901 Yılında Boutmy'ye ait ilk kez Fransızca yazılan politik psikoloji kitabı

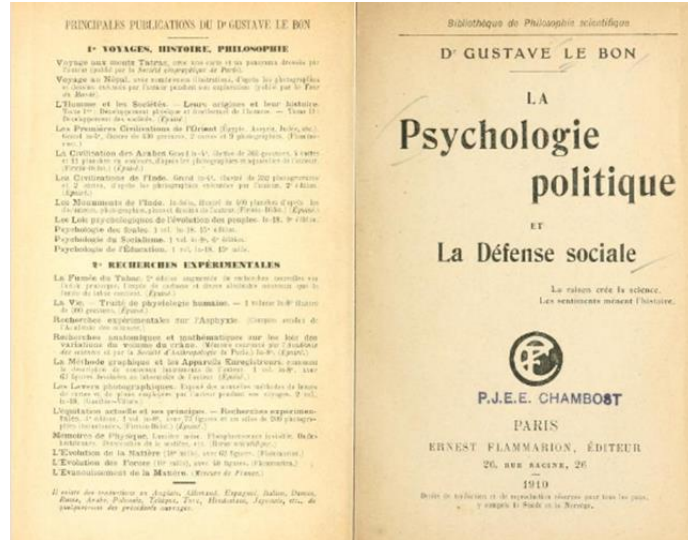
Şekil 3. 1904 yılında Boutmy'ye ait Fransızca kitabın İngilizce çevirisi

Boutmy'ye ait 2. kitap ise Şekil 4'te görülen, 1902 yılında basılan ve orijinal adı *Éléments d'une psychologie politique du peuple américain* kitabıdır (Boutmy, 1902).

Şekil 4. 1902 Yılında Boutmy'ye ait ilk kez Fransızca yazılan politik psikoloji kitabı

Politik Psikoloji üzerine çalışma yapan diğer bir isim de bugün öncelikle kitleler psikolojisinin kurucu isimlerinden biri olarak hatırlanan Gustave Le Bon (1841-1931) dur. Şekil 5'de görülen *Political Psychology and Social Defense (Politik Psikoloji ve Sosyal Savunma)* (Le Bon, 1910) adlı bu kitap, Le Bon'un az bilinen çalışmalarından biridir (Van Ginneken, 1988).

Şekil 5. Le Bon'un 1910 yılına ait kitabının baskısı

I. Dünya Savaşı sonrası küresel ölçekte gerçekleşen politik, ekonomik ve sosyal yıkımlarla modern dünyada yaşanan kriz, Dünya Tarihi açısından ilk küresel ölçekli bir kriz olarak kabul edilmiştir. Politik psikolojinin doğuşu şu şekilde ifade edilmiştir:

" I. Dünya Savaşının irrasyonel etkilerinin arttığı dönemde modern totaliter rejimlerin oluşması toplumsal sorunları daha da büyütmüş kitle iletişim araçlarının devreye girmesiyle politik psikoloji alanı kendiliğinden doğmuştur (Polat ve İkiç, 2015: 21)."

Siyaset ve psikoloji arasındaki ilişkiye dair ilk atfın Chigago Üniversitesi'nden Charles Meriam'a ait olduğu vurgulanmakla beraber, Meriam'ın öğrencisi Herald D. Laswel disiplinin kurucusu olarak kabul edilmiştir. (Caner, Bozaslan ve Serbest, 2020: 246). Kurumsallaşmış ya da kavramsallaşmış politik psikolojinin Frankfurt Okulu'nun çalışmalarıyla ortaya çıktığı da belirtilmiştir:

"Theodore Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse ve Erich Fromm'un felsefeleriyle şekillenen disiplin, özellikle Marksist felsefeye rağbet eden bu felsefecilerle, temelde Freudyen psikanaliz tekniklere dayalı olarak gelişmiştir. Özellikle Freudyen felsefenin izleyicilerinden W. Reich, toplumların yönetime verdikleri tepkiler üzerine yaptığı araştırmalarla (özellikle Sovyet toplumu), demokrasi kavramının işleyişi hakkında düşüncelerini geliştirerek, kitle davranışıyla ilgili araştırmalar yapmıştır (İnan, 2009)."

Deniz Ülke Arıboğan (2020) ise Politik psikolojinin ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkışının ve erken dönem gelişiminin ABD merkezli olarak şekillendiğini ve ilk "sosyal ve politik psikoloji" kürsüsünün 1924 yılında Syracuse Üniversitesi Maxwell Okulu'nda kurulduğunu ve onuruna kurulan kürsüde "politik psikoloji" başlıklı ilk dersin sosyal psikolojinin önemli isimlerinden Floyd Allport tarafından verildiğini ifade etmiştir. Arıboğan ayrıca ilgili tarihten sonra çalışma alanına Avrupa'dan da katkıların geldiğini belirterek; şunları dile getirmiştir:

"İlk kürsünün kurulmasından 10 yıl sonra ise Freud'un öğrencilerinden Wilhelm Reich, bilimsel nitelikli ilk dergi olan *Journal of Political Psychology and Sexual Economy*'i yayın hayatına sokmuştur (Şekil 6). Chicago Üniversitesi'nden Harold D. Laswell öncülüğündeki bir grubun katkılarıyla da psikoloji ile siyaset bilimini birleştiren bir akım başlatılmıştır. Laswell, *Psychopathology and Politics* (1930) ve *Power and Personality* (1948) başlıklı eserleriyle güç, etki, iktidar, propaganda gibi kavramlar üzerinden dile getirdiği yepyeni açılımlar nedeniyle bugün pek çokları tarafından politik psikoloji disiplininin kurucu babaları arasında anılmaktadır." (Arıboğan, 2020: 45-46).

Şekil 6. Reich'in (Ernst Parell mahlası ile) 1937'de Amerika'da yayınlanan dergisinin 1934'e ait Almanca ilk baskısı.

1934'te Reich, İskandinav sürgününde *Siyasi Psikoloji ve Seks Ekonomisi* dergisini kurmuştur. Bazı makalelerin yayınlanması ve yazarlığı için "Ernst Parell" mahlasını seçtiği görülmektedir. Şekil 6'da görüldüğü Reich ilk dergisini Ernst Parell mahlasıyla yayınlamıştır (Parell, 1934).

2.2. 1940-1960 Arası Dönem

Literatürde bazı farklılıklarla beraber politik psikoloji tarihinin gelişim seyrinin üç dönemde tasnif edildiği söylenebilir. Kültür ve kişilik kavramlarına ağırlık verildiği 1940-60'lar arası ilk dönemde politik kişiliklerin ve lider davranışlarının belirleyicileri olarak çevresel faktörler ve sosyalleşme deneyimlerinin üzerinde durulmaktaydı. Marksist, davranışçı ve psikanalitik teoriler üzerinden yapılan yaklaşımlarla, politik düşünce, duygu ve davranışlarla ilgili fenomenlere getirilen açıklamaların çıkış noktasını çocukluk deneyimleri oluşturmuştur (Lyengar ve Mcguire, 1993).

Viyanalı bir tıp doktoru Sigmund Freud'un geliştirdiği psikanalitik kuram, yalnızca insan davranışlarının arka planında yatan psikolojik nedenleri değil, insan topluluklarının -başka bir ifadeyle büyük grupların- incelenmesi için ekolün sonraki takipçilerine önemli bir yol açmıştır.

Baskılama, projeksiyon, arzuları gerçekleştirme, rüya analizleri, Lapsus, Oedipus kompleksi gibi olgular lider karakterlerinin analizleri için kullanılmış, onların kişilik gelişimleri ve nevrotik düzeydeki patolojilerine bu

olgular üzerinden yoğunlaşmıştır. Bireysel davranışların kökenlerini çocukluk dönemi üzerinden okuyan Freud'un, "cinsel dürtüler" ve "saldırganlık" olgularını temel alarak yaptığı analizler, politik psikoloji alanında çok önemli bir referans oluşturmuştur.

Toplumsal davranışları analiz etmek için bireyi odağına alan psikodinamik kuram, tarihsel travmaların ulusal kimlik ve karakter üzerindeki şekillendirici etkisi, büyük grup aidiyetlerinin doğası, regresyon süreçleri vb. konularda sosyal bilimler disiplinlerine yeni bakış açıları kazandırmıştır (Arıboğan, 2020).

John Broadus Watson'ın 1910'lu yıllarda temelini attığı davranışçı yaklaşım, diğer sosyal bilim disiplinlerini olduğu gibi politik psikolojiyi de etkilemiştir. Gözlemlenebilir verilerin toplanması ve bu veriler üzerinden düzenli saptamalarla bilgiye ulaşılabileceğini savunan bu yaklaşımla birlikte politik psikolojide ilk kez mülakat, anket, yüz yüze görüşme gibi veri toplama yöntemleri kullanılmıştır.

İnsan tabiatına dayalı apriori, yani test edilmemiş ön kabullerle tümevarımcı bir yaklaşımı reddeden bu ekol, Matematik ve İstatistik bilimlerinin Sosyal Bilimler alanına girişinde oldukça etkili olmuştur. Davranışların önceden tahmini ve kontrolü savıyla ortaya çıkan bu yaklaşımın odak noktasını davranışlar oluşturmaktadır. Somut olarak ölçümlenemeyen duygu ve bilişsel süreçlerin ancak davranışlardan yola çıkarak ölçülebileceğini savunan davranışçı yaklaşım, elde edilen deneysel verilerle davranış sistematığının belirlenebileceğini ve daha bilimsel verilere ulaşılabileceği iddiasını taşımaktadır.

Davranışçı ekolün politik psikoloji açısından önemi Arıboğan (2020) tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

"Ekonomik, politik ve sosyolojik ortamda koşulların değişmesi durumunda, savaş ve barış döngülerinin sıklığını, seçmen davranışlarının bazı özelliklerini, otoriter rejimlerin insan davranışı üzerindeki etkilerini vb. matematik, istatistik gibi pozitif bilimlerin sağladığı bazı katkılarla daha net çözümleyebilme fırsatını sunmasıdır."

Komünist ve faşist ideolojinin küresel ölçekte etkisini gösterdiği 1940'lı yıllar, politik psikolojinin odak noktası olarak kişilik teorileri, kişilik tipleri, negatif ve pozitif özgürlük kavramları, bireyin ihtiyaçları, toplumsal liderlik, grup dinamikleri ve siyasal kimlik gibi fenomenler üzerinde yoğunlaşmaya başladığı yıllardır. Bu yıllarda E. Fromm, Burrhus Frederic Skinner, Clark Leonard Hull, A. Maslow ve Donald Olding Hebb gibi psikanalistler ve yaptıkları çalışmalar, disiplinin çalışma alanını belirlemektedir. Bu dönemde faşizm merkezli siyaset algısı ve dizaynın yükselişinin ardında yatan psikososyal etmenler ile bireysel ve toplumsal davranış kalıpları politik psikolojinin en ilgi çekici çalışma alanları olarak belirlemiştir (Caner, Bozaslan ve Serbest, 2020).

1940-60 arası bu dönem yazılı kayıtların analizleri, gözlem ve birebir mülakat metotları gibi sonraki dönemlere kıyasla görece daha az bilimsel metodolojik bir yaklaşım politik psikoloji alan çalışmasında kullanılmıştır. Bu dönemde "psikobiyografiler", "psikohistoriler", "ulusal karakterler" üzerine çalışmalar yapılmış, Adolf Hitler gibi otoriter rejim liderlerinin biyografileri Marksist, Neo-Freudyen ve Ego psikolojisi çerçevesinde kaleme alınmıştır (Çelenk Yılmaz, 2020). Alan analizi çalışmalarında yalnızca psikoloji veya siyasi disiplinlerden değil, Benedict ve Whiting gibi antropolog, filozof ve hatta müzikologların alana katkısı, politik psikolojinin interdisipliner doğasından haber vermektedir (Lyengar ve Mcguire, 1993).

2.3. 1960-1980 Arası Dönem

1960'ların sonlarından itibaren başlanan akademik açılımlar arasında en dikkat çekici olanlarından biri hiç şüphesiz bireysel ve toplumsal kimliğe odaklanan çalışmalardır. Arıboğan, Eric Erikson'un psikanalitik kurama yeni bir boyut kazandırarak geliştirdiği "kimlik" kavramının politik psikoloji disiplinine de oldukça etkili enstrümanlar sunduğunu ifade eder. Kimliğin fiziksel, bilişsel ve sosyal boyutlarına atıfta bulunan Erikson, kimlik kavramının yalnızca biyolojik özellikler açısından değil, psikolojik ve kültürel araçlarla da şekillendirildiği üzerinde durmaktadır (Arıboğan, 2020).

Davranış patolojisi ve politik kimlikler üzerinden politik davranış ve oy kullanma tutumları üzerine yoğunlaştığı 1960-80'ler, öznel yararlılık ve algının duygu ve davranışları etkilediği teorisinin öne sürüldüğü yıllardır. Paul Lazarsfeld, Bernard Berelson ve Seymour Martin Lipset gibi dönemin önde gelen Siyasi Bilimler, Psikoloji ve Sosyoloji uzmanları, kişilerin oy verme davranışlarının ait oldukları gruplara, toplumsallıklara ve medya ile olan ilişkilerine bakılarak tahmin edilebileceğine yönelik araştırmalar yaptılar (Çelenk Yılmaz, 2020). Rasyonel insan kavramının literatürde yerini aldığı bu dönemde rasyonel tercih konusu ampirik çalışmalar üzerinden ele alınmış ve Jason M. Lodge, Michael J. Tanenhus, Bernard Tursky ve John C. Wahlke gibi araştırmacılar tarafından Harvard Psikofizyoloji Laboratuvarlarında gerçekleştirilen sosyal deneylerle politik ve sosyal konulardaki bireysel duyarlılık davranışlarının ölçülmesi amaçlanmıştır (Caner, Bozaslan ve Serbest, 2020).

İlgili yıllar politik psikolojinin akademik kurumsal yapılanmalara konu olduğu yıllardır. A. Davies'in öncülüğünde kurulan Avustralya Melbourne Üniversitesi'ndeki Melburne Okulu bunlardan biridir. Hiç şüphesiz bu anlamdaki en önemli gelişme ABD merkezli Uluslararası Politik Psikoloji Derneği (ISPP)'nin kuruluşudur. Jeanne Knutson öncülüğünde kurulan ve tüm akademik disiplinlerden üyelerin aktif rol aldığı bu çatı kurum, günümüzde de etkinliğini sürdürmektedir (Arıboğan, 2020).

William J. McGuire'in ideoloji ve karar verme dönemi olarak adlandırdığı 1980 sonralarına rastlayan 3. dönemde ise birey, enformasyon aktaran bir mekanizma olarak görülmektedir (Özler, 2014: 10). Farklı araştırma yöntemlerinin uygulanmaya çalışıldığı bu dönemde, politik karar verme süreçlerinde bireylerin karar mekanizmalarını etkileyen algılar, laboratuvar koşullarında incelenmiş ve tüm yaş gruplarından bireylerle görüşmeler gerçekleştirilerek politik bilinç davranışçı kuramlar perspektifinden analiz edilmeye çalışılmıştır (Polat ve İkiz, 2015: 24-25).

2.4. 1980 Sonrası Dönem

Robert Jervis, Rose Mc Dermott gibi politik bilimcilerin literatüre damgalarını vurdukları 1990'lı yıllar ise özellikle Uluslararası ilişkiler açısından liderlerin savaş ve barış koşullarındaki karar verme süreçleri, davranış ve düşünme biçimleri ve çatışma yönetimi gibi konulara odaklanan bu yazarların "nöropolitik" kavramını literatüre kazandırdıkları yıllardır (Caner, Bozaslan ve Serbest, 2020). Bilişsel süreçler ve evrimsel psikolojinin biyopolitik ve nöropolitik gibi yeni yaklaşımlar üzerinden ele alınması, alana yapay zekâ ve veri analitiği gibi yüksek teknolojilerin de katkısıyla daha bütünsel bir yaklaşım ve açıklama imkânı vermiştir.

Özellikle son yıllarda, istatistik ve matematiğin yanı sıra, psikolojik durumun fizyolojik yansımalarını izleme imkanı veren FMRI, EEG ya da yüz tanıma ve göz tarama gibi teknolojilerle birlikte, disiplin yeni bakış açılara yönelmiştir. (Arıboğan, 2020; Friston, 2009). Nitekim bu yeni aygıtlar, insanların zihinlerini önceden okuyabildiği ve yönlendirebildiği iddiasıyla, dünyanın birçok ülkesinde seçim kampanyalarında talep görmeye başlamıştır (Arıboğan, 2020; Randall, 2015).

Hemen hemen bütün entelektüel disiplinlerin değişen derecelerde etkilendikleri Kompleksite bilimi, Sosyoloji, Psikoloji ve Politika bilimini de derinden etkilemiştir. Dolayısıyla yeni bir bilim olarak Politik Psikoloji'ye de yön vermektedir.

Sosyal kontekste psikodinamik analizler ağ dinamiklerinin değerlendirilmesiyle farklı bir perspektif sunmaktadır. Nöropsikolojik disiplin içerisinde connectivism eğilimi nasıl bir devrimsel etki doğurduysa aynı şekilde Sosyal Bilimlerde de kompleksite, sosyal kontekste devrimlere yol açmaktadır. Networkler yapısının yorumuyla psikolojik davranışlar politik süreçlerde ilginç desenler doğurmaktadır; sosyal medya bunun en güncel örneklerini içermektedir (Erişen ve Erişen, 2012).

Oxford Üniversitesi'nden John Lord Alderdice yaptığı çalışmalarla politik psikolojinin güncel perspektifini yansıtan isimlerden biridir. Köktendincilik, radikalleşme ve terörizm bağlamında ele aldığı küresel çatışmayı, bir sosyal biliş düzeyinde ele alarak kompleks sistemler modellemesini siyaset psikolojisinde uygulaması oldukça dikkat çekicidir. Bu çalışmaya göre grup dinamikleri ve kolektif deneyimler incelendiğinde terörizmin, bireysel değil bir grup fenomeni olduğu anlaşılmaktadır. Bu da bizi 21. yüzyıl küresel ihtilaflarında tehditlerin psikodinamik analizlerinde sosyal biliş bakış açısıyla bireylerin ötesinde, onları birbirine bağlayan ağ yapısına odaklanmamızı salıklar (Alderdice, 2017).

Bir diğer güncel çalışma da siyasî inanç sistemlerinin yine kompleks sistemler modellemesi olarak ifade edilmesidir. Sosyal bilişin ideolojilerin anlaşılmasında ne kadar etkin olduğu, ağ dinamiklerinin sosyal ölçekte psikolojik davranışların temelinde olduğu savından yola çıkılarak tartışılmaktadır (Homer-Dixon ve diğerleri, 2013). Bundan sonraki süreçte küresel düzeydeki ihtilafların giderilmesi, demokrasi eğilimlerinin yapılandırılması ve uluslararası barış inşası süreçlerinde politik psikolojide kompleks networkler yorumunun etkin şekilde entelektüel gündemi işgal edeceği söylenebilir (Huckfeldt ve diğerleri, 2013).

Politik psikoloji disiplinin kurumsal bir kimlik kazanarak akademik dünyanın da ilgisini çekmek konusunda uluslararası faaliyetler yürüten kurum Uluslararası Politik Psikoloji Derneği (ISPP)'dir. Ocak 1978'de Jeanne N. Knutson tarafından kurulan derneğin üyeleri arasında psikologlar, siyaset bilimcileri ve psikiyatristler başta olmak üzere tarihçiler, sosyologlar, ekonomistler, antropologlar, gazeteciler, hükümet yetkilileri gibi farklı akademik disiplinlerden isimler yer almaktadır. Dernek, 1.000'den fazla üyesiyle uluslararası ölçekte bilimsel faaliyetlerini yürütmektedir. Derneğin *Political Psychology* dergisi ve *Advances in Political Psychology* yaylığı, politik psikoloji alanındaki çalışmalarla ilgili oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. 78'den bu yana uluslararası toplantılara ev sahipliği yapan ve disiplinle ilgili çalışmalarda bulunan araştırmacılara destek olan ISPP'nin düzenlediği akademik toplantılar 1978-87 yılları arasında disiplinin teşekkül seyrine paralel olarak çeşitli organizasyonlar gerçekleşmiştir. Düzenlenen akademik toplantı yıllarını, düzenlendiği ülke/şehirleri ve içeriklerini kısaca şu şekilde belirtmek mümkündür:

- Değerler, İdeolojiler ve İnançlar: Politik Biliş ve Karar Alma, 1988 *Secaucus, ABD*.
- Uzun Süreli Çatışmanın Kaynakları, Yönetimi ve Çözümü, 1989 *Tel Aviv, İsrail*.
- Politik Psikoloji: Sanatın Durumu, 1990 *Washington, DC, ABD*.
- Geçiş Halindeki Bir Dünya: Toplumlar ve Bireyler Değişimle Başa Çıkmayı Öğreniyor, 1991 *Helsinki, Finlandiya*.
- Politik Psikolojiyi Kamu Politikasına Kazandırmak, 1992 *San Francisco, ABD*.
- *Program Mevcut Değil. 1993 *Cambiridge, MA, ABD*.
- *Program Mevcut Değil. 1994 *Santiago de Compostela, İspanya*.
- Çok Kültürlü Toplumlarda Ulus İnşası ve Demokrasi, 1995 *Washington, DC, ABD*.
- Siyaset Hakkında Konuşmak: Politik İletişimin Psikolojisi, 1996 *Vancouver, Kanada*.
- Soğuk Savaş Sonrası Dünyada Politik Psikoloji, 1997 *Montreal, Kanada*.
- Yüzyılın Sonunda Kimlikler ve İlgi: Politik Psikolojinin Katkısı, 1998 *Montreal, Kanada*.
- Küresel Yüzyıl/Yerel Yüzyıl: Çatışma, İletişim, Nezaket, 1999 *Amsterdam, Hollanda*.
- Yeni Milenyuma Geçerken: Umut ve Korkular, 2000 *Seattle, ABD*.

- Şiddet Kültürleri, Barış Kültürleri, 2001 *Cuernavaca, Meksika*.
- Siyasetin Dili, Vatandaşlığın Dili, Kültür Dili, 2002 *Berlin, Almanya*.
- Bölünmüş Dünyalarda Siyasi Liderlik ve Tehlikeli Bir Dünya, 2003 *Boston, ABD*.
- Hegemonya ve Direnişin Politik Psikolojisi, 2004 *Lund, İsveç*.
- Politik Psikoloji: Gerçek Dünyayla Yüzleşmek, 2005 *Toronto, Kanada*.
- Kurtuluşun Politik Psikolojisi, Baskının Politik Psikolojisi, 2006 *Barselona, İspanya*.
- Politik Psikoloji: Dünü, Bugünü ve Ötesi, 2007 *Portland, ABD*.
- Köprüler Kurmak: Politik Psikoloji ve Diğer Disiplinler, Politik Psikoloji ve Dünya, 2008 *Paris, Fransa*.
- Dünyamızı Yeniden Yaratmak: Küresel Zorluklar Çağında Politik Psikoloji, 2010 *San Francisco, ABD*.
- İşbirliği ve İnsan Toplulukları: Multidisipliner Bir Politik Psikolojiye Doğru, 2011 *İstanbul, Türkiye*.
- Kimlik Politikaları ve Politikleştirilmiş Kimlikler: Çatışma Zamanlarında Politik Psikoloji, 2012 *Chicago, ABD*.
- Küresel Çatışma, Protesto ve Uzlaşmanın Politik Psikolojisi, 2013 *Herzliya, İsrail*.
- İdeolojiler ve İdeolojik Çatışma: İnanç Sistemlerinin Politik Psikolojisi, 2014 *Roma, İtalya*.
- Çatışma Psikolojisi ve Etkileşim Politikası, 2015 *San Diego, USA*.
- İyi Toplum: Akıl, İletişim ve Refah Beklentileri, 2016 *Varşova, Polonya*.
- ISPP 40 Yaşında: Zorbalık, Gruplar arası İlişkiler ve Liderliğin Ana Temalarını Yeniden İncelemek, 2017 *Edinburgh, İskoçya*.
- Sınır ve Sınır Ötesi: Politik Psikolojik Bakış Açıları, 2018 *San Antonio, USA*.
- İlliberal Zamanlarda Vatandaşları Güçlendirmek: Baskı ve Direnişin Politik Psikolojisi, 2019 *Lizbon, Portekiz*.
- Kutuplaşma, Yanlış Bilgilendirme ve Grup Çatışması: Sorunlara Çözüm Bulmak İçin Politik Psikolojiden Yararlanma, 2020 *Sanal Organizasyon*.

Aşağıda, Tablo 1 ve 2’de ISPP’nin 40. yılına özel olarak hazırlanan bir araştırmada (ISPP, 2018), 40 yıllık dönem içerisinde yapılan akademik çalışmaların eğilimleri, öne çıkan anahtar kavramları ve çalışılan konuların bu süre zarfında hangi başlıklara evrilerek çalışıldığı gösterilmiştir. Düzenlenen akademik toplantılardaki sunumlardan oluşan veri havuzundan belli yıllar seçilerek oluşturulan örneklemeler üzerinden yapılandırılan çalışma, disiplinin dünyadaki eğilimlerini göstermek bakımından önemli ipuçları niteliğindedir. ISPP tarafından 1978 ile 2017 yılına kadar gerçekleştirilen yıllık toplantılarda yapılan sunumlar dikkate alındığında politik psikolojinin öne çıkan konuları şu şekilde gösterilmiştir:

Tablo 1. Konuların karşılaştırılması (1978-2017)

1978	2017
<i>Çatışma ve Terörizm (Arap-İsrail Çatışması, Travma ve Psikolojik Yıkım)</i>	<i>Çatışma, Şiddet ve Terörizm</i> <i>Gruplar Arası İlişkiler</i>
<i>Liderlik ve Siyasi kişilikler (ABD başkanlarının selefiyle olan ilişkisinin bir göstergesi olarak doğum sırası, Kaliforniya parti liderleri 1964-1976, karar vermede irrasyonellik)</i>	<i>Liderlik ve Politik Kişilikler</i>
<i>Politik Davranış, Sosyalleşme ve Aksiyon (Çağdaş gençlik hareketleri, politik entegrasyon ve yabancılaşma, devrimler ve politik davranışın değeri)</i>	<i>Politik Davranış, Katılım ve Sivil Katılım</i>
<i>Televizyon ve Politik Öğrenme (Televizyonun sivil tutumlar ve algılar üzerindeki etkisi)</i>	<i>Kamuoyu ve Politik İletişim</i> <i>Politik Kültür, Kimlik ve Dil</i> <i>Sosyal Eşitsizlik, Sosyal Değişim ve Sivil Gelişim</i>
<i>Veri yayımı ve Kullanımı, Çevresel İnançlar ve Kamu Politikası Algısı</i>	<i>Uluslararası İlişkiler, Küreselleşme ve Makropolitik Konular</i>
<i>Biyoloji ve İnsan Etolojisi</i>	<i>Biyoloji, Genetik ve Nörobilim</i>
<i>Cinsiyet (Kadın bilinci ve siyasi süreç: Teori ve metodolojide yeni yaklaşımlar)</i>	<i>İrk, Cinsiyet, Etnisite ve Din</i>
<i>Multidisipliner Perspektifler (Diyalektik, kişiler arası psikoloji, vaka yaklaşımı, psikoterapi, sosyoloji, antropoloji, edebiyat, disiplinler arası çalışma)</i>	<i>Yeni Teorik ve Yöntemsel Gelişmeler</i>
<i>Organizasyonlar (İşletme, yöneticiler ve iş)</i>	
<i>Kişilik (Ailede rol karmaşası, orta sınıf otoriterliği, Erikson'ın ego teorisi, politik aktivitelerde bireysel davranışın belirleyicileri)</i>	
<i>Psikolojik Süreçler (Uluslararası çatışmada ayna görüntüsü olgusu, yapısal davranışların politik davranış üzerindeki etkisi, nükleer enerji konularının psikolojik engelleri)</i>	
<i>ISPP'nin Durumu (Etik)</i>	<i>ISPP'nin Durumu (Başarılar, Zorluklar ve Geleceğe Dönük Yönlendirmeler)</i>

Tablo 2. Sunumların yıllara göre en popüler konuları

Yıl	Yılın Teması	Toplam Sunum Sayısı	Anahtar Kelime	Sunum sayısı
1978	Tema Yok	96 sunum	Kişilik	9 sunum
1979	Tema Yok	163 sunum	Biyopolitik	16 sunum
1987	Tema Yok	263 sunum	Cinsiyet	19 sunum
1988	Değerler, İdeolojiler ve İnançlar: Politik Biliş ve Karar Verme	228 sunum	İnanç ve Algılar	18 sunum
1998	Yüzyılın sonunda Kimlikler ve İlgi: Politik Psikolojinin Katkısı	237 sunum	Kamuoyu	31 sunum
1999	Küresel Yüzyıl/Yerel Yüzyıl: Çatışma, İletişim ve Nezaket	266 sunum	Politik Metaforlar	30 sunum
2007	Politik Psikoloji: Şimdi ve Sonrası	319 sunum	Duygu	19 sunum
2016	İyi Toplum: Akıl, İletişim ve Refah Beklentileri	482 sunum	Gruplar arası iletişim	15 sunum
2017	40. yılında ISPP: Zorbalık, Gruplar Arası İlişkiler ve Liderliğin Ana Temalarını Yeniden İncelemek	510 sunum	ABD Başkanlık Seçimleri ve Mülteciler	19 sunum

3. Sonuç

Houghton (2015) ve Ginneken (1988) gibi araştırmacıların dikkat çektiği üzere, her ne kadar politik psikoloji disiplinine dair ilk çalışmaların – özellikle de ISPP'nin ana temsil kuruluşu olarak ortaya çıkışı göz önünde bulundurulduğunda- ağırlıklı olarak Amerikalı akademisyenler tarafından yapılması, disiplinin çıkış noktasını 1970'lere dayandırsa da, makalede de gösterilmeye çalışıldığı gibi bu tarihin 1860'lara kadar geriye çekilebilmesi mümkün gözükmemektedir. Başta Bastian (1860) ve Boumty (1901) gibi düşünürlerin politik psikoloji kavramı üzerine yayımladıkları eserler ve onlardan öykünen Gustave Le Bon (1910) gibi antropologların çalışmaları hem politik psikoloji kavramının kullanılışı hem de ilgili disiplinin entelektüel dünyaya kazandırılması açısından bir çıkış noktası olarak değerlendirilebilir.

Jaap Van Ginneken'in (1988) belirttiği gibi sosyal teori ve çalışmalar, hiçbir zaman öyle bir anda belirmezler ve her zaman bir şekilde göründüklerinden daha geniş bir art- bağlama yaslanarak gerçekleşebilirler. Her ne kadar İngilizce'nin akademik dildeki hâkimiyeti politik psikoloji çalışmalarının merkezini Amerika'daki çalışmalara kaydırarsa da, disipline dair ilk katkıların Avrupalı araştırmacılarca gerçekleştiği göz ardı edilmemelidir. Politik psikolojinin tarihsel seyrine ilişkin yeni bulgulara yer veren bu makale, politik psikolojinin tarihsel gelişim

evrelerine dair Mcguire (1993) gibi araştırmacıların sınıflamalarının yeniden ele alınabileceğine dair bulgular sunmaktadır.

Kaynakça

- Alderdice, J. L. (2017). Fundamentalism, radicalization and terrorism. Part 1: Terrorism as dissolution in a complex system. *Psychoanalytic Psychotherapy*, 31, 285–300.
- Arıboğan, D. Ü. (2020). Politik karar, tutum ve davranışlarımızı bireyselden toplumsala uzanan bir yelpazede anlama ve açıklama kılavuzu olarak politik psikoloji. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(Mayıs), 37-62.
- Bastian, A. (1860). *Der Mensch in der Geschichte: Bd. 3, Politische psychologie* [Man in the history: Vol. 3, Political psychology]. Leipzig: Otto Wigand. [Erişim:07.08.2020, https://archive.org/details/bub_gb_kP0QYDIQO48C/page/n3/mode/2up]
- Boutmy, E. (1901). *Psychologie politique du Peuple anglais*. Paris: A. Colin. [Erişim: 07.08.2020, <https://archive.org/details/essaidunepsycho00boutgoog>]
- Boutmy, E. (1902). *Eléments d'une psychologie politique du peuple américain*. Paris: A. Colin. [Erişim:07.08.2020, <https://archive.org/details/elmentsdunepsy00boutuoft/page/n5/mode/2up>]
- Boutmy, E. (1904). *The English people: A study of their political psychology*. (E. English, Trans.). London: T. F. Unwin. [Erişim: 07.08.2020, <https://archive.org/details/englishpeoplestu00boutiala/page/n5/mode/2up?ref=ol&view=theater>]
- Caner, C., Bozaslan, B. & Serbest, M. (2020). Rusya Lideri Vladimir Putin'i politik psikoloji penceresinden okumak", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, 245-264.
- Çelenk Yılmaz, R. (2020). *Politik psikoloji*. [Erişim: 11.08.2020, <https://ruveydacelenk.com/ilgi-alanlarim/politik-psikoloji/>]
- Çevik, A. (2008). *Politik psikoloji (2. Baskı)*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Ebbinghaus, H. (1908). *Psychology: An elementary textbook*. Boston: Heath. [Erişim: 25.06.2021, <https://archive.org/details/cu31924029211286/page/n15/mode/2up>]
- Erişen, E. & Erişen, C. (2012). The effect of social networks on the quality of political thinking. *Political Psychology*, 33(6), 839-865.
- Friston, K. J. (2009). Modalities, modes, and models in functional neuroimaging. *Science*, 326, 399-403.
- Homer-Dixon, T., Maynard, J. L., Mildenerger, M., Milkoreit, M., Mock, S. J., Quilley, S., Schröder, T. & Thagard, P., A Complex systems approach to the study of ideology: Cognitive-affective structures and the dynamics of belief system. *Journal of Social and Political Psychology*, 1(1).
- Houghton, D. P. (2015), *Siyaset Psikolojisi*, (Çev. H. İnanç ve D. Şekeroğlu). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Huckfeldt, R., Mondak, J.J., Hayes, M., Pietryka, M. T., & Reilly, J. (2013). Networks, interdependence, and social influence in politics. In: *The Oxford Handbook of Political Psychology*.
- Huddy, L., Sears, D. O., & Levy, J. S. (Eds.). (2013). *The Oxford handbook of political psychology*. Oxford University Press.
- ISPP. (2018). *ISPP's 40-year history diversity report*. [Erişim: 11.09.2020, https://www.ispp.org/uploads/attachments/UPDATE_D_Final_ISPP_Diversity_Report_2018_Recd_July2019.pdf]
- İnan, E. (2009). *Politik psikoloji ve siyasal iletişim*. [Erişim: 11.08.2020, <http://www.kamudiplomasisi.org/pdf/politikpsikoloji.pdf>]
- Kaplowitz, N. (1984). Psychopolitical dimensions of international relations: The reciprocal effects of conflict strategies. *International Studies Quarterly*, 28, 373-406.
- Kuklinski, J. H. (2002). *Thinking about political psychology*. New York: Cambridge University Press.
- Le Bon, G. (1910). *La psychologie politique et la défense sociale*. Paris: E. Flammarion. [Erişim: 07.08.2020, <https://archive.org/details/lapsychologiepo00lebouoft/page/n7/mode/2up>]
- Lyengar, S., & Mcguire, W. J. (1993). *Explorations in political psychology*. Durham: Duke University Press.
- Osmanoğlu, Ö. (2020). Platon'un toplum ve devlet teorilerinin psiko-politik karakteri, D. Ü. Arıboğan. (Ed.), *Travmaların gölgesinde: Politik psikoloji içinde* (265-298). İstanbul: İnkilap Kitapevi.
- Parell, E. (1934). *Zeitschrift für Politische Psychologie und Sexualökonomie*. Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik. [Erişim: 09.08.2020, <https://andreas-peglau-psychoanalyse.de/gespraech-mit-einem-frisoergehilfen-ueber-den-mehrwert-1935-von-wilhelm-reich-alias-ernst-parell/>]
- Polat, F. & İkiz, Ö. (2015). *Çatışma ve uzlaşma bağlamında siyasetin psikolojisi*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

Randall, K. (2015). *Neuro politics where campaignns try to read your mind*. [Erişim: 16.07.2020, <https://www.nytimes.com/2015/11/04/world/americas/neuro-politics-where-campaigns-try-to-read-your-mind.html>]

Van Ginneken J. (1988). Outline of a cultural history of political psychology. In: *The Psychology of Politics*. Springer, New York, NY.